

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΙΓΑΙΟΥ**

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ

**ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΕΛΛΗΝΙΚΗ/ΠΡΩΤΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΗ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ

ΜΕΛΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΣΠΥΡΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΜΕΛΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΡΟΔΟΣ 2023

ΜΕΛΗ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Ελένη Καραντζόλα	Καθηγήτρια	Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Επιβλέπουσα
Σπύρος Μοσχονάς	Καθηγητής	Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών	Μέλος Συμβουλευτικής Επιτροπής
Γεώργιος Παπαναστασίου	Καθηγητής	Τμήμα Φιλολογίας	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	Μέλος Συμβουλευτικής Επιτροπής
Μαριάνθη Γεωργαλλίδου	Καθηγήτρια	Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής
Γεώργιος Κοτζόγλου	Αναπληρωτής Καθηγητής	Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής
Μαρία Μηνά	Επίκουρη Καθηγήτρια	Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής
Ασημάκης Φλιάτουρας	Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής	Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας	Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης	Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής

Το παρόν έργο διατίθεται με άδεια Creative Commons

Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή (CC BY-NC-SA)

Στην ανιψιά μου και γιασεμάκι της οικογένειας, Γεωργία Λιούλιου-Πατεράκη

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διατριβή δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς την καθοδήγηση και τη συμπαράσταση των συνταξιδευτών μου σε αυτό το ερευνητικό ταξίδι. Πρώτα από όλα, οφείλω να ευχαριστήσω την κ. Ελένη Καραντζόλα, καθηγήτρια γλωσσολογίας στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, η οποία, ως επόπτρια της παρούσας εργασίας, μου παρείχε συνεχή επιστημονική καθοδήγηση και αμέριστη υποστήριξη. Της είμαι ευγνώμων για την εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου και για τις ευκαιρίες που μου παρείχε ώστε να συμμετέχω σε ερευνητικές και εκπαιδευτικές δράσεις στη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής. Απεριόριστη ευγνωμοσύνη οφείλω και στον κ. Σπύρο Μοσχονά, καθηγητή γλωσσολογίας και φιλοσοφίας της γλώσσας στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΜΕ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, για τις καίριες παρατηρήσεις του πάνω στο υπό πραγμάτευση ερευνητικό υλικό. Θερμές ευχαριστίες θέλω να εκφράσω στον κ. Γεώργιο Παπαναστασίου, καθηγητή γλωσσολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για την κριτική του ματιά στα ζητήματα της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας που εξετάζει η παρούσα διατριβή, καθώς και για την υποστήριξη και το έμπρακτο ενδιαφέρον που αφειδώς μου παρείχε. Ήταν, πραγματικά, τιμή για εμένα η συμμετοχή του κ. Παπαναστασίου στην τριμελή συμβουλευτική επιτροπή. Ειλικρινά ευχαριστώ και την κ. Μαρία Μηνά, επίκουρη καθηγήτρια και διδάσκουσα το αντικείμενο «Προϊστορική Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου» στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, για τις επισημάνσεις και τις παρατηρήσεις της αναφορικά με το πρώτο μέρος της παρούσας διατριβής. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου για τη συμπαράστασή της στη διάρκεια συγγραφής της διδακτορικής διατριβής.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.....	1
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
ABSTRACT.....	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	7
Εισαγωγή.....	7
1.1 Το αντικείμενο και οι στόχοι της έρευνας.....	7
1.2 Θεωρητικό πλαίσιο.....	13
1.2.1 Ορισμός και χαρακτηριστικά της περιοδολόγησης.....	13
1.2.1.1 Η περιοδολόγηση στην ελληνική ιστορία και γλώσσα.....	16
1.2.2 Πολιτισμικό πλαίσιο και περιοδολόγηση.....	33
1.2.3 Ιδεολογία.....	37
1.2.3.1 Ιστορική διαδρομή της ιδεολογίας.....	37
1.2.3.2 Χαρακτηριστικά των ιδεολογιών.....	38
1.2.3.3 Γλωσσικές ιδεολογίες.....	41
1.2.4 Ιδεολογικό πλαίσιο ανάπτυξης των αρχαιογνωστικών επιστημών κατά τον 19 ^ο αιώνα.....	44
1.2.5 Η δομή της μελέτης.....	55
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟ-ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ.....	58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	58
Πρωτοελληνική – μέρος Α΄: Χρόνος διάσπασης της Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκής (ΠΙΕ).....	58
2.1 Εισαγωγή.....	58
2.2 Θεωρία της M. Gimbutas.....	62
2.2.1 Κριτική στη θεωρία της Gimbutas.....	65
2.3 Θεωρία του C. Renfrew.....	74
2.3.1 Κριτική στη θεωρία του Renfrew.....	76
2.4 Υπόθεση της Παλαιολιθικής Συνέχειας.....	81
2.4.1 Θεωρητικές αρχές.....	81
2.4.2 X. Ballester.....	82
2.4.3 A. Häusler.....	83
2.4.4 M. Otte.....	84
2.4.5 M. Alinei.....	86
2.4.6 C. Renfrew.....	88
2.4.7 X. Ντούμας.....	90
2.5 Ανασκόπηση.....	93

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	94
Πρωτοελληνική – μέρος Β΄: Θεωρίες εστιασμένες στις απαρχές της ελληνικής γλώσσας	94
3.1 Εισαγωγή	94
3.2 Τελική Νεολιθική / Χαλκολιθική Περίοδος	96
3.2.1 Θεωρία Μ. Β. Cosmopoulos	96
3.2.2 Θεωρία J. E. Coleman.....	98
3.3 Εποχή του Χαλκού.....	98
3.3.1 Έλευση των πρωτο-ελληνικών φύλων κατά το τέλος της περιόδου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας	98
3.3.1.1 C. W. Blegen & J. B. Haley	98
3.3.1.2 J. Mellaart	101
3.3.1.3 J. L. Caskey.....	102
3.3.1.4. Μ. Σακελλαρίου.....	105
3.3.2 Έλευση των πρωτο-ελληνικών φύλων κατά το τέλος της Μέσης και την αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού	109
3.3.2.1 Σ. Μαρινάτος	109
3.3.2.2 R. Drews	112
3.3.3 Κάθοδος των Δωριέων στο τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας.....	114
3.3.4 Γενικότερη κριτική αποτίμηση	118
3.4 Προ-έλληνες / προ-ελληνική γλώσσα ή προ-ελληνικές γλώσσες.....	121
3.5 Συμβολή της παλαιογενετικής	126
3.6 Ανασκόπηση	131
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.....	133
Πρωτο-ελληνική – μέρος Γ΄: «Γλωσσολογικό συνεχές».....	133
4.1 Εισαγωγή	133
4.2 Οι απαρχές της ελληνικής γλώσσας σε γλωσσολογικά πονήματα	133
4.3 Ελλιπώς τεκμηριωμένες εικασίες για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν	143
4.3.1 Α. Πουλιανός	143
4.3.2 F. C. Woudhuizen	144
4.3.3 M. Bernal	146
4.3.4 Η. Μαριολάκος	150
4.4 Απόψεις της παρα-γλωσσολογίας για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν.....	152
4.4.1 Γενικά χαρακτηριστικά.....	152
4.4.2 Υλικό.....	154
4.4.3 Δεδομένα & ανάλυση	158

4.4.4 Συμπέρασμα.....	169
4.5 Ανασκόπηση	171
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ	173
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	173
Νέα Ελληνική – μέρος Α΄: Ιστοριογραφία του νέου ελλητισμού	173
5.1 Εισαγωγή	173
5.2 Παραδοσιακή θεώρηση για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας.....	176
5.2.1 Οι απαρχές της διαμόρφωσης της παραδοσιακής θεώρησης: Σ. Ζαμπέλιος	176
5.2.2 Εδραίωση της παραδοσιακής θεώρησης: Κ. Παπαρρηγόπουλος	185
5.2.3 Μετά από έναν αιώνα: Η θεωρία του Α. Βακαλόπουλου.....	190
5.2.4 Η παραδοσιακή θεώρηση στο έργο του Ν. Σβορώνου	195
5.2.5 Η παραδοσιακή θεώρηση στο έργο του Δ. Χατζή.....	203
5.2.6 Γ. Καραμπελιάς: Η παραδοσιακή θεώρηση επιμένει	205
5.3 Νεότερες θεωρήσεις για τις απαρχές της νεοελληνικής ιστορίας.....	208
5.3.1 Πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1453	208
5.3.2 Μεταβυζαντινή περίοδος	209
5.4 Ανασκόπηση	211
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ.....	216
Νέα Ελληνική – μέρος Β΄: Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας	216
6.1 Εισαγωγή	216
6.2 Παραδοσιακή θεώρηση για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας.....	216
6.2.1 Πρώιμη λογοτεχνική ιστοριογραφία (19 ^{ος} αιώνας)	216
6.2.2 Συνθέσεις του 20 ^{ού} αιώνα	225
6.2.2.1 Πορεία προς τον λογοτεχνικό ιστοριογραφικό κανόνα	225
6.2.2.2 Κανονικοποίηση του λογοτεχνικού ιστοριογραφικού προτύπου	228
6.3 Αναθεωρητικές ματιές για τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας	237
6.3.1 2 ^ο Διεθνές Συνέδριο «Neograeca Medii Aevi»: το κριτήριο της νέας αντίληψης του κόσμου.....	237
6.3.2 R. Beaton: το κριτήριο του έθνους-κράτους.....	242
6.3.3 Ν. Βαγενάς: το κριτήριο της εμφάνισης της νεοελληνικής συνείδησης.....	242
6.3.4 Γλωσσικός επαναπροσδιορισμός της βυζαντινής δημόσιας λογοτεχνίας	243
6.4 Σύγχρονες αναβιώσεις πτυχών της παραδοσιακής λογοτεχνικής ιστοριογραφίας	245
6.4.1 Τ. Καπλάνης: «πρώιμα νεοελληνικά» λογοτεχνικά έργα	245
6.4.2 Γ. Κεχαγιόγλου: βυζαντινές καταβολές νεοελληνικής γλώσσας.....	247

6.5 Ανασκόπηση	248
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	249
Νέα Ελληνική - μέρος Δ΄: Ιστορία της ελληνικής γλώσσας.....	249
7.1 Εισαγωγή	249
7.2 Παραδοσιακή θεώρηση για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας.....	249
7.2.1 Πριν από τη θεμελίωση της γλωσσολογίας στην Ελλάδα	249
7.2.2 Θεμελίωση της ελληνικής γλωσσικής επιστήμης.....	253
7.2.2.1 19 ^{ος} αιώνας: διαμάχη Χατζιδάκι - Ψυχάρη για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας	253
7.2.2.2 20 ^{ος} αιώνας: κανονικοποίηση της παραδοσιακής θεώρησης για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας	260
7.2.2.3 21 ^{ος} αιώνας: Ιστορίες της ελληνικής γλώσσας	267
7.2.2.3.1 Γ. Μπαμπινιώτης: τελεολογική οπτική της διαμόρφωσης της νεοελληνικής γλώσσας	267
7.2.2.3.2 Η. Tonnet: “Le grec sous l’ occupation ottomane”	270
7.2.2.3.3 Β. Joseph: «Προς τα νέα ελληνικά»	272
7.2.2.3.4 G. Horrocks: τα επίπεδα χρήσης της ελληνικής κατά τη βυζαντινή περίοδο	274
7.3 Νεότερες απόψεις	276
7.3.1 Προβολή κριτηρίων ενδοσυστημικής υφής	276
7.3.2 Σύμπλευση κριτηρίων ενδοσυστημικού και εξωσυστημικού χαρακτήρα	278
7.4 Ανασκόπηση	285
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ	287
Συζήτηση - Συμπεράσματα.....	287
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	302

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η θεμελιώδης πρακτική της περιοδολόγησης/περιοδοποίησης στις ιστορικές σπουδές αποτελεί τη διαδικασία κατάτμησης του ιστορικού χρόνου σε επιμέρους και διακριτές μεταξύ τους χρονικές περιόδους. Η παρούσα διατριβή πραγματεύεται το ζήτημα της περιοδολόγησης στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Ειδικότερα, εξετάζονται τα χρονικά όρια των εξής δύο περιόδων της ελληνικής γλώσσας: (α) της πρωτοελληνικής και (β) της νεοελληνικής φάσης της ελληνικής γλώσσας. Ως προς την πρώτη περίοδο που εξετάζεται, παρατίθενται και κρίνονται ως προς την ερμηνευτική τους επάρκεια οι απόψεις για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας, όπως αυτές εκφράστηκαν από τα πεδία της γλωσσολογίας, της αρχαιολογίας και της παλαιογενετικής. Συγκεκριμένα, αναλύονται οι διστάμενες απόψεις για τον χρόνο και τον τρόπο διασποράς των Ινδοευρωπαίων και οι θεωρίες για τη χρονική περίοδο «άφιξης» των ελληνόφωνων πληθυσμών και φορέων του ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο. Η παράθεση και η ανάλυση των πτυχών κάθε θεωρίας αποκαλύπτουν τα μεθοδολογικά προβλήματα στις προσεγγίσεις του ζητήματος των απαρχών της ελληνικής γλώσσας, καθώς και την επίδραση ερμηνευτικών σχημάτων της αρχαιολογικής επιστήμης στην πραγμάτευσή του.

Ως προς τη δεύτερη εξεταζόμενη γλωσσική φάση, αναλύονται οι θέσεις της ιστοριογραφίας του νέου ελληνισμού, της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της γλωσσολογίας για το ζήτημα της χρονολογικής αφετηρίας της νεοελληνικής γλώσσας. Ειδικότερα, εξετάζονται τα κριτήρια που τέθηκαν από την έρευνα για τη διάκριση της νεοελληνικής γλωσσικής φάσης από προγενέστερες μορφές της ελληνικής γλώσσας, οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν για τον ορολογικό προσδιορισμό της και το ιδεολογικό πλαίσιο εντός των ορίων του οποίου επιχειρήθηκε ο χρονικός καθορισμός της αφετηρίας της.

ABSTRACT

Periodization is a fundamental historiological means of dividing historical time into discrete periods. The aim of the present thesis is to study the issue of periodization in the history of the Greek language. More specifically, the boundaries of the stages of Proto-Greek and Modern Greek are examined. As to the determination of the origins of the Proto-Greek language, interpretive adequacy of theories maintained by the fields of linguistics, archaeology, and archaeogenetics is analyzed. The several aspects expressed so far regarding the “arrival” of the Indo-European/the Proto-Greek population in Greece place the origins of the Greek language in a context, coinciding with the different stages of the Aegean prehistory. The critical examination of the aspects voiced by the long-standing scientific research on this concept reveals a range of methodological issues associated with outdated archaeological approaches to (linguistic) prehistory.

As to the determination of the origins of the Modern Greek language, theories held by historians, philologists, and linguists are examined. More specifically, we explore external (historical and literary) and internal (linguistic) criteria each system of periodization has adopted. Furthermore, we examine various terms scholars have used to refer to this stage of the Greek language. Through this approach, we analyze the ideological formulation of the emergence of Modern Hellenism on which theories on the “genealogy” of Modern Greek are based.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Εισαγωγή

1.1 Το αντικείμενο και οι στόχοι της έρευνας

Η ελληνική γλώσσα διαθέτει μια παράδοση 3500 χρόνων γραπτής παρουσίας στον ελλαδικό χώρο, στην οποία μοναδικό χάσμα αποτελεί η περίοδος από τον 12^ο έως τον 8^ο αιώνα π.Χ. Η διαπίστωση ότι τα ενεπίγραφα ευρήματα που εντοπίστηκαν στο στρώμα καταστροφής των μυκηναϊκών ανακτόρων συνιστούν τα πρώτα τεκμήρια γραφικής αναπαράστασης της ελληνικής γλώσσας κατέστη δυνατή ύστερα από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, δηλαδή του συλλαβικού συστήματος γραφής που απαντά σε κείμενα λογιστικού χαρακτήρα στο πλαίσιο της εξυπηρέτησης των γραφειοκρατικών αναγκών των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων, γεγονός το οποίο οδήγησε με τη σειρά του στην εύλογη υπόθεση της ελληνοφωνίας του συνόλου των κατοίκων του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (1600-1100 π.Χ.).

Ο αποδεδειγμένος -ύστερα από το επίτευγμα της αποκρυπτογράφησης που κατάφεραν οι Βέντρις και Τσάντγουικ το 1952- ελληνογλωσσος χαρακτήρας της γραμμικής Β γραφής δεν σημαίνει ότι το αψότατο χρονικό όριο για τον εντοπισμό των απαρχών της ελληνικής γλώσσας ανάγεται στους αιώνες στους οποίους εντάσσονται τα γραπτά μνημεία της Γραμμικής Β (1400-1200 π.Χ.). Άλλωστε, κάθε γλώσσα δεν γεννιέται ταυτόχρονα με την εμφάνιση των πρώτων γραπτών τεκμηρίων της. Καθώς έχει καταστεί πλέον αρχή της σύγχρονης γλωσσολογίας ότι η γραφή συνιστά μορφή δευτερογενούς κωδικοποίησης της γλώσσας και δεν ταυτίζεται με το ίδιο το γλωσσικό σύστημα, οι απαρχές της ελληνικής γλώσσας παραδοσιακά αναζητούνται αρκετούς αιώνες πριν από την αποδεδειγμένη χρήση της Γραμμικής Β την περίοδο 1400-1200 π.Χ. Άλλωστε, η συλλαβογραφική Γραμμική Β ήταν γνωστή μόνο στην ομάδα των γραφέων που απάρτιζαν τις υπηρεσίες του ανακτορικού συστήματος και όχι σε όλο τον πληθυσμό του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου της εποχής. Η δημοκρατικοποίηση, θα λέγαμε, της γραφής, δηλαδή η ευρεία χρήση της από μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, είναι αποτέλεσμα της υιοθέτησης και τροποποίησης του συμφωνογραφικού φοινικικού αλφαβήτου από τους Έλληνες του 8^{ου} αιώνα. Είναι εύλογο, λοιπόν, να υποθεθεί ότι η αδυναμία χρήσης της Γραμμικής Β από τον πληθυσμό του μυκηναϊκού πυρήνα της νότιας ηπειρωτικής χώρας που δεν απάρτιζε το γραφειοκρατικό σύστημα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως τεκμήριο αλλογλωσσίας

αυτής της μη εγγράμματης συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία.

Μετά την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, ο προϊστορικός Ελλαδικός Πολιτισμός της Εποχής του Χαλκού συνδέθηκε με το ινδοευρωπαϊκό ζήτημα, οπότε και οι απαρχές της ελληνικής γλώσσας συνδέθηκαν από την έρευνα με την υπόθεση της έλευσης των Ινδοευρωπαίων που εισχώρησαν στην ηπειρωτική χώρα, όταν αυτοί αποσπάστηκαν από την αρχική τους κοιτίδα, πριν μάλιστα από την ανάδυση του μυκηναϊκού πολιτισμού. Προς επίρρωση αυτής της άποψης, ήταν ανάγκη να εντοπιστεί απαραίτητως μία περίοδος αναταραχών ως χρονικό σημείο άφιξης του ελληνόφωνου ινδοευρωπαϊκού πληθυσμού. Για κάποιους/-ες ερευνητές/-τριες, η περίοδος αυτή τοποθετήθηκε στις αρχές της Μεσοελλαδικής Εποχής στη νότια ηπειρωτική χώρα, οπότε και αρχαιολογικά είναι δυνατόν να ανιχνευτούν στοιχεία για σημαντικές κοινωνικές μεταβολές, καινοτομίες στον υλικό πολιτισμό και πτώση του βιοτικού επιπέδου. Στοιχεία για την έλευση των Ινδοευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο αναζητήθηκαν, επίσης, στα στρώματα καταστροφής διαφόρων οικισμών πριν από τη λήξη της Πρωτοελλαδικής περιόδου (γύρω στο 2300 π.Χ.). Κατά άλλη άποψη, η έλευση των Ινδοευρωπαίων τοποθετείται χρονολογικά ακόμη πρωιμότερα, κατά το τέλος της νεολιθικής περιόδου και στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, αν και τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν επαρκούν για να θεωρήσουμε ότι ακόμη και κάποια παρουσία ξένου πληθυσμιακού στοιχείου θα ήταν ικανή να οδηγήσει σε πολιτισμική μεταβολή στον ελλαδικό χώρο. Γενικότερα, στην αρχαιολογία, τα αίτια των μεταβολών δεν συνδέονται απαραίτητα με βίαιες εισβολές νεοφερμένων φύλων και, επομένως, αντιμετωπίζονται από αυτή με σκεπτικισμό θέσεις που υποστηρίζουν ως στοιχεία για την κατίσχυση των Ινδοευρωπαίων το πολιτισμικό κενό που προκλήθηκε εξαιτίας υποθετικά ανασυντιθέμενων πολεμικών συμπλοκών των επείσακτων φύλων με το εντόπιο πληθυσμιακό στοιχείο και την ανάδυση ύστερα από την περίοδο των καταστροφών ενός νέου καλλιτεχνικού ιδιώματος, το οποίο εξέφραζε πολιτισμικά τα νεοφερμένα ελληνόφωνα φύλα. Ως προς τον χρονικό προσδιορισμό της έλευσης των Ινδοευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο, επιπρόσθετα προβλήματα αναδύονται, όπως είναι το γεγονός ότι ακόμα δεν έχει εντοπιστεί με ακρίβεια η κοιτίδα των Ινδοευρωπαίων, ενώ δεν ξέρουμε, επίσης, εάν όλοι οι πληθυσμοί που μιλούσαν την Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκή γλώσσα ανήκαν στην ίδια φυλή.

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής ιστοριογραφίας, η ώσμωση μεταξύ των επείσακτων πληθυσμιακών στοιχείων και του γηγενούς πληθυσμού οδήγησε σταδιακά

στη δημιουργία του πρώτου μεγάλου ελληνικού πολιτισμού, του μυκηναϊκού (1600-1100 π.Χ.). Η παραδοσιακή ιστορική έρευνα, εμφορούμενη από τα πολεμικά βιώματα του 20^{ού} αιώνα, απέδωσε την παρακμή και τη διάλυση του μυκηναϊκού πολιτισμού στις επιδρομές του πολεμικού φύλου των Δωριέων, οι οποίοι εισήγαγαν, σύμφωνα με αυτή την άποψη, τον ελληνικό πολιτισμό στην περίοδο των Σκοτεινών Χρόνων, θεωρία που δεν έχει πια κανένα επιστημονικό έρεισμα¹.

Στην περίοδο των ιστορικών χρόνων, με τη δημιουργία του ελληνικού αλφαβήτου και την παραγωγή πληθώρας λογοτεχνικών και μη κειμένων, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τα γλωσσικά χαρακτηριστικά των τοπικών παραλλαγών της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, δηλαδή των διαλέκτων της (ιωνικής-αττικής, αιολικής, δωρικής και αρκαδοκυπριακής), των οποίων η διαμόρφωση επηρεάστηκε από παράγοντες όπως είναι η γεωμορφολογία του ελλαδικού χώρου και η πολιτική ανεξαρτησία των πόλεων-κρατών της αρχαίας Ελλάδας. Η κοινή ελληνιστική, η οποία προέκυψε από την αττική διάλεκτο και παραδοσιακά θεωρείται ότι οδήγησε στο περιθώριο και, έπειτα, στην εξάλειψη τις υπόλοιπες διαλέκτους, αποτέλεσε το όργανο επικοινωνίας μιας αχανούς γεωγραφικής έκτασης, η οποία προέκυψε από τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Στα χρόνια της πρωτοβυζαντινής περιόδου, στις υπηρεσίες του κράτους χρησιμοποιούνται τα λατινικά, ενώ από το 535 μ.Χ. ο Ιουστινιανός, ο «τελευταίος Ρωμαίος αυτοκράτορας», ανάγει την κοινή ελληνική γλώσσα σε γλώσσα στην οποία θα γράφονται οι νέοι νόμοι, ώστε να γίνονται κατανοητοί και, έτσι, να εξασφαλιστεί η εύρυθμη λειτουργία του κράτους. Μπορούμε ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο να αναγνωρίσουμε δύο τάσεις ως προς τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στον γραπτό λόγο: την αρχαϊστική και την τάση χρησιμοποίησης μιας γλώσσας που πλησίαζε τη γλώσσα του λαού στο Βυζάντιο. Η πρώτη τάση εκκινούσε από τη μίμηση της γλώσσας των Πατέρων της Εκκλησίας του 4^{ου} αιώνα, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την αρχαία ελληνική γλώσσα στα κείμενά τους, και η δεύτερη οφειλόταν στο κειμενικό εκείνο είδος το οποίο απαιτούσε την, έστω ατελή, απεικόνιση της ρέουσας προφορικής γλώσσας από την πλευρά των γραφόντων. Με την πάροδο των ετών το χάσμα μεταξύ της προφορικής και της λόγιας μορφής της ελληνικής γλώσσας μεγαλώνει.

¹ Δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά η εισβολή των Δωριέων και οι καταστροφές των μυκηναϊκών ανακτόρων αποδίδονται σε άλλους παράγοντες. Βλ. 3.3.3 της παρούσας διατριβής.

Αποτέλεσμα της τάσης αυτής των λογίων να μιμούνται το ύφος των αρχαίων συγγραφέων στα γραπτά τους είναι να φτάσουμε μόλις στο πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα, με το πρωταρχικό κείμενο του έπους του Διγενή Ακρίτα να αντιπροσωπεύει, κατά την παραδοσιακή άποψη, το πρώτο γραπτό λογοτεχνικό κείμενο στο οποίο χρησιμοποιείται η νέα ελληνική γλώσσα.

Στην παραπάνω ανασύνθεση της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας χρησιμοποιήθηκαν χαρακτηρισμοί του τύπου «παραδοσιακή ιστορική έρευνα». «κατά την παραδοσιακή άποψη», «παραδοσιακά». Αυτή η γλωσσικής υφής τακτική είναι τόσο αναμενόμενη όσο και επιβεβλημένη. Η επιβολή αυτή οφείλεται στη φύση της ιστορικής γραφής. Ο ιστορικός, στοχεύοντας στην ανάπλαση του παρελθόντος, έχει μια συγκεκριμένη εικόνα για αυτό και μια θεωρητική σκευή ιδεών και ερμηνευτικών σχημάτων του παρόντος, μέσω της οποίας αυτός νοηματοδοτεί και ομαδοποιεί σε περιόδους τα ίχνη του παρελθόντος, προτείνοντας ένα συγκεκριμένο εξηγητικό μοντέλο (Mattozzi 2006, 68). Ο ιστορικός, δηλαδή, έρχεται σε επαφή με τα ίχνη του παρελθόντος, αφού πρώτα αυτά έχουν διαβαστεί από διαδοχικές προγενέστερες προσεγγίσεις του παρόντος προς το παρελθόν, δηλαδή αφού έχει προηγηθεί της απόπειρας ανάγνωσης του παρελθόντος από τον ιστορικό η «πολιτισμική σημείωση του ιστορικού παρελθόντος» από διάφορους κοινωνικούς μηχανισμούς και από προηγούμενους ιστορικούς (Λιάκος [2007] 2012, 98-99, 102-103). Ένα εξηγητικό μοντέλο, λοιπόν, που επιχειρεί να ερμηνεύσει γεγονότα του παρελθόντος ερείδεται πάνω σε προγενέστερες προσεγγίσεις που είναι ενσωματωμένες στην ιστορική παράδοση και, με αυτό τον τρόπο, είναι πιθανό να ενταχθεί και αυτό στη χορεία των παραδοσιακών ερμηνειών του ιστορικού παρελθόντος. Η κατάσταση αυτή είναι ικανή να οδηγήσει στη φυσικοποίηση του εξηγητικού μοντέλου και στη συνεπόμενη λήθη των ιδεολογικών μηχανισμών και ερμηνευτικών σχημάτων που διαμεσολάβησαν μεταξύ των παρελθοντικών ιχνών και του ιστορούμενου υποκειμένου.

Η παραπάνω θεώρηση για τη διαδικασία της ιστορικής γραφής είναι δυνατόν να οδηγήσει στην εσφαλμένη αντίληψη ότι η ρήξη με μια παραδοσιακή ανάγνωση του ιστορικού παρελθόντος δεν είναι δυνατόν να συμβεί, καθώς, κάθε φορά που το ιστορούν υποκείμενο επιχειρεί να εξετάσει γεγονότα του παρελθόντος, έρχεται αντιμέτωπο με την ιστορική παράδοση και υποτάσσεται σε αυτή. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν ισχύει ακριβώς λόγω της φύσης της ιστορικής γραφής. Όπως αναφέρθηκε, το ιστορούν υποκείμενο επηρεάζεται στην ερμηνεία του ιστορικού παρελθόντος από το παρόν. Ωστόσο, η οπτική του παρόντος δεν είναι στατική κατηγορία. Μεταβάλλεται

από τις συγκυρίες. Νέες συγκυρίες του παρόντος θρέφουν νέα ερωτήματα, τα οποία ο ιστορικός είναι σε θέση να τα μεταφέρει στο παρελθόν και, έτσι, να ανασυνθέσει πρωτότυπα την εικόνα του, θέτοντας «εκτός μόδας» ένα παραδεδομένο εξηγητικό μοντέλο.

Βασιζόμενοι στην παραπάνω συλλογιστική, μπορούμε να πούμε ότι ο χαρακτηρισμός «παραδοσιακή άποψη» έχει νόημα, καθώς αντιδιαστέλλεται προς τη «νεότερη» ή «μοντέρνα» θέση. Αμφότερες είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για την αξιολόγηση οποιουδήποτε εξηγητικού μοντέλου που εξετάζει και προσπαθεί να ερμηνεύσει το ιστορικό παρελθόν είτε αυτό εκφράζεται από ιστορικό είτε από αρχαιολόγο είτε από φιλόλογο είτε από γλωσσολόγο. Είναι δεδομένο ότι το παρελθόν και, εν γένει, οι χρονικές κατηγορίες δεν αποτελούν μονοπώλιο του ιστορικού.

Με αυτή τη λογική, οι απόψεις οποιασδήποτε επιστήμης που μελετά το παρελθόν είναι δυνατόν να εξεταστούν, ώστε να αναδειχτούν οι ιδεολογικές καταβολές τους και να απο-φυσικοποιηθούν. Αναφέρουμε το εξής παράδειγμα: Ο παλαιοανθρωπολόγος William Johnson Sollas συνέγραψε το βιβλίο του με τίτλο *Αρχαίοι Κινηγοί* το 1911 και ερμήνευσε μέσα από την ανθρωπολογική αυτή εργασία το παρελθόν ως προϊόν ανέναου πολέμου, καταλήγοντας στη διαπίστωση ότι κάθε φυλή έχει καθήκον να επιδιώκει την υπεροχή της με κάθε μέσο, έτσι ώστε να αποτραπεί η εξαφάνισή της. Η θέση του αυτή εδράστηκε στη λογική του πολέμου, των σχέσεων ανταγωνισμού και της υπεροχής του «ισχυρότερου» προς τον «κατώτερο» που εξοντώνεται λόγω της «αδυναμίας» του να αντισταθεί στην αλκή του «ισχυρού». Πρόκειται για γενική μεταφορά εντός των ορίων της οποίας θεάθηκε, στο πλαίσιο διάφορων ιστορικών επιστημονικών κλάδων των αρχών του 20^{ου} αιώνα, η ιστορία του ανθρώπινου παρελθόντος και, κατόπιν, υπήρξε η βάση για τη ναζιστική θεωρία του ζωτικού χώρου (Λιάκος [2011] 2012, 229).

Η παρούσα διατριβή πραγματεύεται το ζήτημα της περιοδολόγησης στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Αν και η περιοδολόγηση/περιοδοποίηση στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας απέχει πολύ από το να είναι γενικά αποδεκτή, καθώς δύσκολα μπορεί να επιτευχθεί συμφωνία τόσο στο πεδίο της γλωσσολογίας όσο και στα πεδία όμορων πειθαρχιών πάνω στα κριτήρια που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την κατάτμηση της ελληνικής γλώσσας σε περιόδους και υποπεριόδους, το ζήτημα αυτό δεν έχει επισημανθεί μέχρι τώρα από την έρευνα και δεν έχει εξεταστεί εις βάθος, σε συνάρτηση μάλιστα με διάφορες ιδεολογικές προκείμενες. Πιο ειδικά, θα εξεταστούν τα χρονικά όρια των εξής δύο περιόδων της ελληνικής γλώσσας: (α) της

πρωτοελληνικής και (β) της νεοελληνικής γλωσσικής φάσης, δηλαδή δύο κομβικής σημασίας περιόδων για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας, υπό το φως μιας διεπιστημονικής οπτικής, χάρη στην οποία θα διερευνηθούν οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία στα ζητήματα περιοδολόγησης που εξετάζουμε στην παρούσα διατριβή.

Ως προς την πρώτη προς εξέταση περίοδο, θα ερευνηθούν οι απόψεις για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας, όπως αυτές εκφράστηκαν στο πλαίσιο των ερμηνευτικών δικτύων της γλωσσολογίας, της αρχαιολογίας και της παλαιογενετικής. Θα εξεταστούν, επίσης, οι θέσεις διάφορων αρχαιολατρικών/εθνοκεντρικών παραγλωσσολογικών κύκλων για αυτές. Συγκεκριμένα, θα μελετηθούν και θα εξεταστούν κριτικά οι δισταμένες γνώμες για την πιθανή κοιτίδα, τον χρόνο και τον τρόπο διασποράς των Ινδοευρωπαίων, οι απόψεις για τη χρονική περίοδο άφιξης των φορέων του ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο και οι θεωρίες που επιθυμούν να εξελιχθούν σε νέο ερμηνευτικό-επιστημολογικό παράδειγμα αρμόδιο για την απάντηση του ερωτήματος των απαρχών της ελληνικής γλώσσας, αντιμαχόμενες τα θεμέλια και τις μεθοδολογικές αρχές της επιστήμης της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας. Η εξέταση των δεδομένων που προέρχονται από τα παραπάνω πεδία εκκινεί από την πεποίθηση ότι οποιαδήποτε συζήτηση για την οριοθέτηση της περιόδου της πρωτοελληνικής και, ειδικότερα, για τον εντοπισμό των απαρχών της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον χωρικό προσδιορισμό της κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων και από το χρονικό βάθος στο οποίο συντελέστηκαν η διαμόρφωση της Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκής και η μετέπειτα διάσπασή της σε επιμέρους ινδοευρωπαϊκές γλώσσες. Η παράθεση και η κριτική των πτυχών κάθε μοντέλου εξήγησης για την επίλυση του ζητήματος των απαρχών της ελληνικής γλώσσας θα αποκαλύψει τον βαθμό ύπαρξης προσημειώσεων που ενδεχομένως διαμεσολάβησαν μεταξύ των φαινομενικά μόνο αντικειμενικών αρχαιολογικών και άλλων δεδομένων και των ερευνητών/-τριών που τα πρότειναν.

Ως προς τη δεύτερη εξεταζόμενη γλωσσική φάση, τα ερευνητικά ερωτήματα ήταν τα εξής:

- (i) Σε ποια χρονική περίοδο τοποθετούνται οι απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας;

- (ii) Ποια ήταν τα κριτήρια για τη διάκρισή της από προγενέστερες μορφές της ελληνικής γλώσσας;
- (iii) Ποιοι όροι (“labels”) χρησιμοποιήθηκαν για τον ορολογικό προσδιορισμό αυτής της περιόδου από τους μελετητές, των οποίων το έργο εντάσσεται σε συγκεκριμένες πειθαρχίες;
- (iv) Ποιο είναι, εντέλει, το συμπέρασμα που προκύπτει για το ιδεολογικό πλαίσιο εντός των ορίων του οποίου επιχειρήθηκε ο χρονικός καθορισμός της αφετηρίας της;

Για την απάντηση των παραπάνω ερωτημάτων, εξετάστηκαν οι θέσεις των εξής επιστημονικών τομέων οι οποίοι ασχολήθηκαν με το ζήτημα της χρονολογικής αφετηρίας της νεοελληνικής γλώσσας:

- (α) της ιστοριογραφίας του νέου ελληνισμού,
- (β) της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και
- (γ) της γλωσσολογίας.

Οι θεωρήσεις των παραπάνω πειθαρχιών για το ζήτημα του χρονικού καθορισμού των ορίων της νεοελληνικής γλώσσας γνωρίζουμε ότι εκκινούν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οπότε και αποκρυσταλλώνεται, στο πλαίσιο του ελεύθερου ελληνικού κράτους, η επικρατούσα μέχρι σήμερα προοπτική του ιστορικού χρόνου, όπως την καθόρισε η ελληνική εθνική ιστοριογραφία, και φτάνουν έως τις μέρες μας, με το ερώτημα των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας να μην έχει λάβει κάποια οριστική απάντηση. Η διασύνδεση μεταξύ νεοελληνικής γλώσσας, νεοελληνικής ιστορίας και νεοελληνικής λογοτεχνίας έχει επισημανθεί από τον Agapitos (2017, 34). Επομένως, η ανάλυση των θεωρήσεων που διατυπώθηκαν τόσο από τη γλωσσολογία όσο και από την ιστορία του νέου ελληνισμού και την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας για το ζήτημα των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας κρίνεται αναπότρεπτη.

1.2 Θεωρητικό πλαίσιο

1.2.1 Ορισμός και χαρακτηριστικά της περιοδολόγησης

Όπως έχει επισημανθεί (Kotsonas 2016, 240· Green 1995, 99· Green 1992, 13), η πρακτική της περιοδολόγησης/περιοδοποίησης, δηλαδή η διαδικασία κατάτμησης του ιστορικού χρόνου σε επιμέρους και διακριτές μεταξύ τους περιόδους, οι οποίες προσδιορίζονται και δηλώνονται γλωσσικά μέσω της επιλογής συγκεκριμένου όρου/συγκεκριμένης ετικέτας (“label”) στο πλαίσιο της ιστορικής γραφής, συνιστά θεμέλιο λίθο των ιστορικών σπουδών, αποτελώντας αναπόδραστο τμήμα τους. Ειδικότερα, η ανάλυση του όρου-ετικέτα που έχει χρησιμοποιηθεί για τον γλωσσικό χαρακτηρισμό κάποιας περιόδου εντός των ορίων μιας ορισμένης περιοδολόγησης είναι δυνατόν να άρει τη φαινομενική αθωότητά του και να αποκαλύψει την ύπαρξη ορισμένου συστήματος σκέψης (“concept”) πίσω από αυτόν για ένα θέμα στο πλαίσιο της μελέτης και της ερμηνείας του εκάστοτε ιστορικού υλικού (Kotsonas 2016, 240· Bull 2005, 43)². Παραδείγματος χάριν, η επιλογή του Α. Χανιώτη (2018) να προσδώσει σε δύο παραδοσιακά διακριτές εποχές, δηλαδή στην ελληνιστική εποχή (336-30 π.Χ.) και στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή (27 π.Χ.-138 μ.Χ.), τον χαρακτηρισμό «μακρά ελληνιστική εποχή» φανερώσει τη δικαιολογημένη πεποίθηση του διαπρεπούς ιστορικού ότι διάφορα κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα, όπως η δημιουργία ευρύτατων πολιτικών και πολιτιστικών δικτύων, η ανάπτυξη της αστικής ζωής και ο θρησκευτικός συγκρητισμός, εκκινούν μεν από την εποχή των κατακτήσεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου αλλά δεν παύουν να υφίστανται με την κατάκτηση της Αιγύπτου από τον Οκταβιανό το 30 π.Χ. Αντιθέτως, γίνονται περισσότερο εμφανή κατά τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.

² Βλ. χαρακτηριστικά τη μελέτη του Eskhult (2018), όπου αναλύεται ο όρος “vulgar Latin” («δημώδης λατινική γλώσσα») ως δηλωτικός μιας ανιχνεύσιμης αντίληψης (“concept”) ουμανιστών λογίων που αναδύεται στα χρόνια της Ιταλικής Αναγέννησης (1435–1601) περί της σχέσης μεταξύ της λατινικής και της ιταλικής γλώσσας. Όπως παρατηρεί ο μελετητής επί του θέματος, ο όρος “vulgar Latin” (“*latinus vulgaris sermo*”, “*quotidianus vulgaris sermo*”) χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα από τον Barrius τον 16^ο αιώνα για τον χαρακτηρισμό της χαμηλής ποικιλίας, η οποία, σε αντίστιξη με την ποικιλία υψηλού κύρους (“*latina regularis lingua*”, “*grammaticus latinus sermo*”), κατέληξε στη δημώδη ιταλική γλώσσα. Η παραπάνω οπτική του Barrius αντιτίθεται προς τη θεώρηση από τον Pietro Bembo της ιταλικής γλώσσας ως γλωσσικής οντότητας ανεξάρτητης εν σχέσει προς τα λατινικά στο πλαίσιο σχετικής φιλολογικής συζήτησης για τις απαρχές και την ανάδυση της δημώδους ιταλικής γλώσσας (Eskhult 2018, 215-217).

Η ίδια η υποστασιοποίηση του παρελθόντος και η ανεξαρτησία του από το παρόν και το μέλλον υπήρξαν αποτελέσματα μιας επιτυχημένης, όπως φάνηκε, περιοδολόγησης της ανθρώπινης ιστορίας, χρονικά και τοπικά ανιχνεύσιμης. Τον 15^ο αιώνα στην Ιταλία και στην Ισπανία και στην περίοδο μεταξύ του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα στη Βόρεια Ευρώπη, πραγματοποιείται από την κυρίαρχη ιστοριογραφία, που ασκούσαν τότε από τους λογίους, μια επαναστατική αναδιοργάνωση του ιστορικού χρόνου· πιο συγκεκριμένα, συντελείται η περιοδοποίησή του με βάση την επιβολή σε αυτόν του τρίσημου σχήματος μιας λαμπρής Αρχαιότητας, ενός σκοταδιστικού Μεσαίωνα και μιας ευοίωνης νεωτερικότητας (Λιάκος [2011] 2012, 162-163). Η κατάτμηση της ιστορίας σε αυτές τις τρεις εποχές κατεδάφισε το προηγούμενο καθεστώς θέασης του ιστορικού χρόνου, που εκκινούσε από τη χρησιμοποίηση από τη μεριά των χριστιανών ιστορικών του μοτίβου του βιβλικού σχήματος παρουσίασης της ιστορίας ως διαδοχής των τεσσάρων αυτοκρατοριών³, που τερματίζεται με τη συντέλεια του κόσμου, και ίσχυσε μέχρι και την εποχή πριν από την εμπέδωση του νέου σχήματος για τη δομή του ιστορικού χρόνου (Λε Γκοφ 1998, 255).

Η μετάβαση από την προνεωτερική εκδοχή του χρόνου στη νέα δομή περιοδολόγησης της ιστορίας, που περιλαμβάνει την αρχαιότητα, τον μεσαίωνα και τη νέα εποχή και διακηρύσσει την ανεξαρτησία του παρελθόντος από τον μελλοντικό προσανατολισμό της μεσαιωνικής θεώρησης της ιστορίας, συνοδεύτηκε από τρεις σημαντικές πολιτισμικές εξελίξεις, που αποτελούν συνέπειές της, δηλαδή (α) από τη διάδοση του ρολογιού, (β) από τη διάδοση του ημερολογίου και (γ) από τη συγκρότηση της ιστορίας ως ανεξάρτητου επιστημονικού κλάδου, που διδάσκεται σε πανεπιστημιακό επίπεδο (Αβδελά 1997, 52).

Η τελευταία αυτή εξέλιξη, δηλαδή ο μετασχηματισμός της ιστορίας σε επιστημονικό κλάδο ανεξάρτητο από τη φιλοσοφία και, με αυτή τη συνθήκη, σε διδακτέο αντικείμενο στο πλαίσιο της πανεπιστημιακής διδασκαλίας, έλαβε χώρα στον πρώιμο 19^ο αιώνα εντός των ορίων του διανοητικού ρεύματος του ιστορικισμού⁴, με

³ Πρόκειται για τη βαβυλωνιακή, την περσική, τη μακεδονική και τη ρωμαϊκή.

⁴ Όπως συνοψίζει εύστοχα ο Λιάκος [2011] (2012, 239), η σημαντικότητα του ιστορικισμού, με εμβληματική μορφή του τον Λέοποντ φον Ράνκε, έγκειται ακριβώς στην αυτονομία της ιστορίας ως αυστηρής διανοητικής διεργασίας από τη φιλοσοφία, στην επαγγελματικοποίηση όσων καταγίνονταν με αυτή την πρακτική και στην εγκαθίδρυση της διδασκαλίας της ιστορίας σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (σχολείο και πανεπιστήμιο).

τους επαγγελματίες πια ιστορικούς να γίνονται οι αρχιτέκτονες στην κατασκευή της εθνικής ιδεολογίας, που εκφραζόταν στη δημόσια σφαίρα ως δεσπότης σύστημα αξιών μέσω του εθνικού αφηγήματος (βλ. Iggers 1997, 23 και 29). Ως «εθνικό αφήγημα» νοείται η εξιστόρηση αναφορικά με την προέλευση και τα κατορθώματα ενός έθνους, που έχει ως σκοπό την ενίσχυση και την αποκρυστάλλωση της συνοχής μεταξύ των μελών μιας εθνικής κοινότητας. Όπως γίνεται αντιληπτό, πρωταγωνιστής αυτής της εξιστόρησης είναι η εθνική οντότητα και κύρια μοτίβα που διαπλέκονται στην αφήγηση για αυτή είναι οι πόλεμοι, η καταπίεση, οι ήττες και οι θρίαμβοι της εθνικής κοινότητας (Grever & van der Vlies 2017, 287). Αυτός ο συγκροτησιακός χαρακτήρας, δηλαδή το στοιχείο της διαδικασιακής φύσης και της κατασκευής, του αφηγήματος για την ιστορική πορεία ενός έθνους προβάλλεται σε βιβλίο που συνεπιμελήθηκε ο ιστορικός E. Hobsbawm (1983) με τίτλο *The invention of tradition*. Σε αυτό, ο Hobsbawm [1983] (1992, 1 και 7) παρουσιάζει την «επινοημένη παράδοση» ως ένα σύνολο πρακτικών που μεταχειρίζονται πολιτικοί θεσμοί, ομάδες και ιδεολογικά κινήματα προκειμένου να εγκαθιδρύσουν τη συνέχεια με ένα επιθυμητό ιστορικό παρελθόν. Το στοιχείο της επινόησης της παράδοσης το τονίζει και ο Gellner (1992, 106), διακηρύσσοντας ότι αυτή προκύπτει ως αποτέλεσμα ριζικού μετασχηματισμού που υφίσταται από την ιδεολογία του εθνικισμού το πλήθος των ιστορικά κληροδοτούμενων πολιτισμικών στοιχείων.

1.2.1.1 Η περιοδολόγηση στην ελληνική ιστορία και γλώσσα

Η περιοδοποίηση του ελληνικού παρελθόντος, ιδωμένου πια ως εθνικού στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, υπήρξε πνευματικό έργο του κορυφαίου εθνικού ιστοριογράφου και κύριου εκπροσώπου του ελληνικού ιστορικισμού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Με την πανεπιστημιακή διδασκαλία του και με το συγγραφικό του έργο, ο Παπαρρηγόπουλος επιχειρηματολόγησε για την ύπαρξη μιας ενιαίας ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονή του εποχή, σφυρηλατώντας ουσιαστικά ένα συνεκτικό εθνικό αφήγημα της τρισχιλιετούς

και χωρίς διακοπές διαδρομής του ελληνικού έθνους (Καραμανωλάκης 2006, 101 και 105-106)⁵.

Ένας από τους κυριότερους πυλώνες πάνω στον οποίο στηρίχτηκε η οικοδόμηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας υπήρξε η γλώσσα (Mackridge 2013, 34). Γενικότερα, στις ευρωπαϊκές εθνικιστικές ιδεολογίες, η γλώσσα διαδραμάτισε και εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο ως ένας από τους σαφέστερους ταυτοτικούς ενδείκτες για τη διάκριση μεταξύ των εθνικών ομάδων (Blommaert & Verschueren 1992, 358-359). Σε ένα από τα πρωιμότερα γραπτά του Γερμανού φιλοσόφου Johann Herder είναι δυνατόν να αναχθούν γενεαλογικά η θεμελιώδης για την εθνο-ρομαντική ιδεολογία σύλληψη της γλώσσας ως ενός αποθετηρίου μέσα στο οποίο συσσωρεύεται ανά τους αιώνες το πνεύμα ενός λαού και, με βάση αυτή τη θεώρηση, η θέαση του γλωσσικού οργάνου ως μέσου κοινωνικής καθαρότητας και θεμέλιου μιας ομοιογενούς εθνικής κοινότητας (Bauman & Briggs 2003, 169 και 190). Η στενή σχέση μεταξύ της εθνικής οντότητας και της γλώσσας ως χαρακτηριστικού γνωρίσματός της ήταν λογικό να οδηγήσει στην τριμερή διαίρεση της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας σε αρχαία, μεσαιωνική και νέα, κατά το τρίσημο σχήμα της κατάτμησης του ιστορικού παρελθόντος του ελληνικού έθνους σε αρχαίο («αρχαίοι Έλληνες»), μεσαιωνικό⁶ και νέο («νέοι Έλληνες»/«Νεοέλληνες»).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση ιστορικών πηγών για τον εντοπισμό σε αυτές των επιθέτων «αρχαίος» και «νέος», οι οποίοι αναφέρονται τόσο στους Έλληνες όσο και στη γλώσσα που αυτοί χρησιμοποίησαν στην ιστορική τους διαδρομή. Κάποιες λεξιλογικές συνάψεις που δημιουργήθηκαν από την προσθήκη αυτών των επιθέτων απαντούν πριν ακόμα από την εδραίωση του νέου σχήματος περιοδοποίησης, που εισήγαγε το ιστορικιστικό πρότυπο, ενώ κάποιες άλλες είναι νεωτερισμοί αποκλειστικά του 19^{ου} αιώνα. Στην πρώτη περίπτωση εντάσσεται η θεωρούμενη ως πρώτη εμφάνιση

⁵ Όπως επισημαίνει ο Τζιονας (2008, 290), ο Παπαρρηγόπουλος κατάφερε, με το μεγάλο αφήγημα που εισηγήθηκε για το ελληνικό έθνος, να επιτύχει μια χωρική ενότητα για αυτό, εντάσσοντας σε ενιαία ιστορική αφήγηση ταυτόχρονα την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη.

⁶ Ο προσδιορισμός της θέσης του Βυζαντίου στο τριμερές σχήμα δεν ήταν χωρίς παλινωδίες και αντιρρήσεις, όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό από το πλήθος των όρων που χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς από τους μελετητές για τον ορολογικό χαρακτηρισμό της μεσαιωνικής φάσης του ελληνικού έθνους και από την πληθώρα των απόψεων για τον χρονικό προσδιορισμό της.

του νεολογισμού «νέοι Έλληνες». Κατά τον Αποστολόπουλο (2006), η λεξιλογική σύναψη «νέοι Έλληνες» φαίνεται ότι απαντά για πρώτη φορά με εθνοτικό περιεχόμενο σε έντυπο βιβλίο που εκδόθηκε στη Βενετία το 1675 σε επιμέλεια του Γεωργίου Κονταρή από τα Σέρβια και με τη χρηματοδότηση του Αθηναίου Πέτρου Γάσπαρη, με τίτλο *Ιστορία παλαιά και πάνυ ωφέλιμοι της περιφήμου πόλεως Αθήνης ... παρά του λογιωτάτου εν ιερέυσι κυρίου Γεωργίου Κονταρή από τα Σέρβια*. Αυτό το βιβλίο δεν συνιστά πρωτότυπο πνευματικό έργο του Κονταρή αλλά αποτελείται από την παράθεση διάφορων ιταλικών και ελληνικών έργων που αφορούν την ιστορία της αρχαίας Αθήνας (Αποστολόπουλος 2005, 89)⁷. Στον πρόλογο του εντύπου, που απευθύνει ο συγγραφέας στους αναγνώστες του, ο Κονταρής αποκαλεί τους Έλληνες της εποχής του «νέους Έλληνες» και όχι Γραικούς ή Ρωμιούς (Αποστολόπουλος 2006). Για τον Αποστολόπουλο (2005, 89), ο επιθετικός προσδιορισμός «νέοι» δεν αφορά την ηλικία, διότι ο Κονταρής απευθύνεται στους «παιδάς των νέων Ελλήνων» και, επομένως, καθώς δεν πρέπει να θεωρηθεί σωστή μια πλεοναστική αναφορά σε δεδομένα σχετικά με την ηλικία, καθίσταται σαφές ότι ως «νέοι Έλληνες» αποκαλούνται οι Έλληνες της εποχής του συγγραφέα. Ως επίρρωση της θέσης του, ο Αποστολόπουλος (2005, 89) αναφέρει ότι οι «νέοι Έλληνες» αντιπαραβάλλονται από τον Κονταρή προς τους «παλαιούς Έλληνες». Τόσο οι «νέοι Έλληνες» όσο και οι «παλαιοί Έλληνες» ανήκουν, κατά τον Κονταρή, στο ίδιο γένος, το οποίο είναι σχεδόν μοναδικό ως προς την πραγματοποίηση γενναίων πράξεων και ανδραγαθημάτων. Άλλωστε, ως στόχο για την έκδοση αυτού του εντύπου ο Κονταρής θέτει το να μάθουν τα παιδιά των νέων Ελλήνων την απώτερη καταγωγή τους και τις υποχρεώσεις που αυτή υπαγορεύει (Αποστολόπουλος 2005, 90· Αποστολόπουλος 2006). Επομένως, συμπεραίνουμε ότι ήδη από τον 17^ο αιώνα: νέοι Έλληνες = Έλληνες με κοσμικό (εθνοτικό) περιεχόμενο.

Προκειμένου για τον όρο *Νεοέλληνες* με τη σημασία «σύγχρονοι Έλληνες» και για τις λεξιλογικές συνάψεις *Νεοελληνικόν γένος* και *νεοελληνική γλώσσα* με τις σημασίες «νεοελληνικό έθνος» και «γλώσσα των Νεοελλήνων» αντίστοιχα, οι νεολογισμοί αυτοί εντοπίζονται στα 1815 σε επιστολιμαία διατριβή του Παναγιώτη

⁷ Ως πρωτότυπα τμήματα του πονήματος του Κονταρή θεωρούνται ο πρόλογος του έργου και τα σχόλια που αυτός παρεμβάλλει μέσα σε αυτό. Για παράδειγμα, ο συγγραφέας αναφέρεται στον θεσμό του παιδομαζώματος, όταν γίνεται λόγος για τον Μινώταυρο που κατασπάραζε τους νέους Αθηναίους (Αποστολόπουλος 2006).

Σοφιανόπουλου για τον Ιωάννη Βηλαρά, όπου χρησιμοποιήθηκαν αντί των όρων *Ρωμαίοι* και *ρωμαίικα* (Mackridge 2009β, 261).

Οψιμότερα, στη γραμματική του με τίτλο *Γραμματική της καθ' ημάς ελλην. [sic] γλώσσης κατά παράθεσιν προς την αρχαίαν*, ο Γ. Χρυσοβέργης (1839) χρησιμοποιεί τη φράση *Νεοελληνική γλώσσα* με τη σημασία «σύγχρονη αρχαΐζουσα γραπτή γλώσσα», αναφέρεται δηλαδή στη λόγια γλώσσα, στην οποία είναι γραμμένα τα πρακτικά της κυβέρνησης και κείμενα των πεπαιδευμένων, σε αντίστιξη προς τη *Δημοτική γλώσσα*, δηλαδή προς την ομιλούμενη και χρησιμοποιούμενη σε ανεπίσημες περιστάσεις επικοινωνίας γλώσσα. Συγκεκριμένα, αναφέρει:

«επειδή δε εις την γλώσσαν των λογίων εγράφοντο συνήθως διάφοροι διατριβαί, ως και την σήμερον τα πρακτικά της Ελληνικής Κυβερνήσεως, και όσα φιλοτιμούνται με διάφορον σχεδόν ύφος να συγγράφωσιν οι νεώτεροι πεπαιδευμένοι προς κοινήν των Ελλήνων ωφέλειαν, δυνατόν, νομίζομεν, αύτη μεν να ονομασθή Νεοελληνική Γλώσσα, η δε του λαού, επειδή ως ενεργητικώτερα είναι κοινή σχεδόν εις τους σημερινούς Ποιητάς, εις τας οικιακάς των Ελλήνων συνδιαλέξεις και κοινωνικάς αυτών χρείας, να ονομασθή Καθομιλουμένη και Δημοτική Γλώσσα ή Δημοτικόν ύφος» (Χρυσοβέργης 1839, 8-9).

Στις αρχές του 19^{ου}, και συγκεκριμένα στα 1805, εντοπίζεται μία από τις πρωιμότερες χρήσεις της φράσης *αρχαία Ελληνική* (ενν. *γλώσσα*). Πρόκειται για το έργο του Κοραή *Πρόδρομος Ελληνικής Βιβλιοθήκης: Περιέχων Κλαυδίου Αιλιανού την Ποικίλην Ιστορίαν, Ηρακλείδου του Ποντικού, Νικολάου του Δαμασκηνού τα Σωζόμενα*, το οποίο τυπώθηκε στο Παρίσι το 1805 και στο οποίο αντιδιαστέλλει την «αρχαία Ελληνική» με την «κοινή ημών γλώσσα»⁸, τη «σημερινή των Ελλήνων γλώσσα» (Κοραής 1805, οθ').

Στους κόλπους των Ελλήνων συγγραφέων του τέλους του 18^{ου} αιώνα και του 19^{ου} αιώνα επικρατούσε συχνά σύγχυση ως προς το εάν τα αρχαία και τα νέα ελληνικά συνιστούσαν ένα και το αυτό γλωσσικό σύστημα ή, αντίθετα, αν αποτελούσαν δύο

⁸ Στα *Άτακτα*, ο Κοραής (1828, δ'-ε' και ζ'-η') κάνει λόγο για «Ελληνική γλώσσα» προκειμένου για τα αρχαία ελληνικά σε αντιδιαστολή προς «την κοινή ημών γλώσσα», η οποία αφορά την προφορική/ομιλούμενη γλώσσα.

διαφορετικές και διακριτές γλώσσες (Mackridge 2009β, 263). Κυριότερο παράδειγμα της δεύτερης κατεύθυνσης αποτέλεσε το ρεύμα εκείνο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού του οποίου εκπρόσωπος ήταν ο Δημήτριος Καταρτζής (Diatsentos 2011, 342). Ο Καταρτζής θεωρούσε ότι η ομιλούμενη/μητρική γλώσσα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί ως το γλωσσικό εκείνο όργανο για τη μετάδοση των χρήσιμων γνώσεων στον λαό και για την εξάπλωση της κοινωνικά σημαντικής εκπαίδευσης στο σύνολο της κοινωνίας και όχι η αρχαΐζουσα γλώσσα, που συνιστούσε το μέσο των λογίων για τη διατήρηση και τη διαίωνιση των προνομίων τους (Ευθυμίου 2013, 446-447). Η «Γραμματική της ρωμαϊκίας⁹ γλώσσας» γράφτηκε από τον Καταρτζή το 1787 και εκδόθηκε από τον Κ. Θ. Δημαρά, λαμπρό μελετητή του πνευματικού φαινομένου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ως τμήμα ενός ευρύτερου έργου του με τον τίτλο *Τα Ευρισκόμενα* [1970] (1999). Σε αυτό ο Δημαράς [1970] (1999, ι'), σχολιάζοντας το εν λόγω γραμματικό πόνημα του Καταρτζή και τον τίτλο του, τονίζει ότι εκεί γίνεται η συνηθισμένη στην περίοδο της οθωμανοκρατίας διάκριση ανάμεσα στα δύο γλωσσικά συστήματα: (α) στη χαρακτηριζόμενη ως «φυσική» καθομιλούμενη γλώσσα και (β) στην ελληνική, δηλαδή στην αρχαία ελληνική, τη γλώσσα των λογίων.

Η διάκριση αυτή ήταν, πράγματι, συνηθισμένη κατά την περίοδο του Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας, όπως φαίνεται και από πρόσφατη μελέτη πάνω στη νεοελληνική λεξικογραφική παραγωγή του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα (Καραντζόλα και Πατεράκης 2022). Πιο συγκεκριμένα, σε τετράγλωσση και τετράστηλη έκδοση της *Corona preciosa* [1527] (1546), που συνιστά το παλαιότερο δείγμα λεξικού της κατηγορίας των πολύγλωσσων λεξικών, περιλαμβάνονται στην πρώτη στήλη λέξεις της δημώδους ιταλικής (Ital. Vol.), οι αντίστοιχες λέξεις στη δημώδη ελληνική (Gre. Vol.) στη δεύτερη στήλη και, ακολούθως, στη λατινική (Latino) και στη λόγια

⁹ Ο Καταρτζής παίρνει θέση για τη χρήση του όρου *Ρωμηός* (< *Ρωμαίος* «υπήκοος της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας»), από τον οποίο προέκυψε το επίθετο που αναφερόταν στην ομιλούμενη ελληνική γλώσσα στον τίτλο της γραμματικής του, προκρίνοντάς τον αντί των όρων *Γραικός* και *Έλλην* για τον χαρακτηρισμό των πιστών στο Πατριαρχείο που ήταν υποτελείς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά διέθεταν αυτονομία σε επίπεδο πίστης και κοινοτικής οργάνωσης (Κατσιαρδή-Hering 2018, 30-31). Στις οθωμανικές διοικητικές πηγές, ο όρος *Rûm* (< *Ρωμαίος*) αναφερόταν στον υπήκοο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο οποίος προερχόταν από μια γεωγραφική τοποθεσία που προσδιοριζόταν εντός των ορίων της Ελληνικής χερσονήσου (Κοτζαγεώργης 2018, 192).

ελληνική (Gre. Lit.). Στο δίτομο τρίγλωσσο λεξικό του Simon Portius (1635), το οποίο έχει τρίστηλη μορφή, το κυρίως λεξικό χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, ένα κατά βάση λατινοελληνικό λεξικό καταλαμβάνει όλο τον πρώτο τόμο (σ. 1-407, για τα ψηφία A-P) και το ένα τρίτο περίπου του δεύτερου (σ. 408-512, για τα ψηφία Q-Z). Στην πρώτη στήλη του λεξικού λημματογραφούνται λατινικές λέξεις, με αλφαβητική σειρά, και δίνονται ερμηνεύματα ή/και μεταφραστικά ισοδύναμα –περισσότερα του ενός κατά περίπτωση– στη δημόδη ελληνική («Graeco-Barb.», δεύτερη στήλη λεξικού) και στη λόγια ελληνική («Graeco-Litt.», τρίτη στήλη λεξικού). Το δεύτερο μέρος του έργου, που καταλαμβάνει τις σελίδες 106-246 του δεύτερου τόμου, αποτελεί ένα παράγωγο έργο. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο συντάκτης στον τίτλο, «εσμίχθηκεν με τούτο στο τέλος του βιβλίου άλλον ένα Λεξικόπουλον εις το οποίον τα Ρωμαίικα λόγια κατ' αλφάβητον βαλμένα γυρίζονται πρώτα Ελληνικά και απέκει Λατινικά». Έτσι, το βασικό λημματολόγιο του Λεξικόπουλου αποτελούν τοποθετημένες αλφαβητικά λέξεις της δημόδους ελληνικής («ρωμαίικα», πρώτη στήλη λεξικού), με μεταφραστικά ισοδύναμα –και σπανιότερα ερμηνεύματα– στα (αρχαία) ελληνικά (δεύτερη στήλη λεξικού) και στα λατινικά (τρίτη στήλη λεξικού).

Στο ίδιο ρεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που εκπροσωπούσε ο Δημήτριος Καταρτζής εντάσσονται οι γλωσσικές απόψεις των Δημητρίων Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά στο γεωγραφικό έργο τους με τίτλο *Γεωγραφία νεωτερική* (Βιέννη, 1791), το οποίο επανεκδόθηκε το 1988 σε επιμέλεια της Αικατερίνης Κουμαριανού. Σε αυτό το πόνημα, ο Φιλιππίδης και ο Κωνσταντάς κάνουν συχνές αναφορές στο ζήτημα της αξίας της μελέτης και της διδασκαλίας στην ομιλούμενη/μητρική γλώσσα, η οποία παρουσιάζεται ως μέσο προόδου και πνευματικής τελείωσης. Ειδικότερα, αναφέρουν οι δύο συγγραφείς:

«Το πρώτο και φυσικό μάθημα των νέων πρέπει να είναι η σπουδή της μητρικής τους γλώσσας, ύστερα η γεωγραφία, και η ιστορία, ύστερα από αυτά ο νέος μπορεί να προχωρή με μεγάλη ευκολία εις κάθε άλλη γλώσσα οπού ήθελεν επιχειρισθή εις κάθε εγκύκλιο μάθημα, και εις κάθε επιστήμη· κάθε άλλη μέθοδος είναι ολέθρια διά τους αρχαίους, μάλιστα το να τους βάνουν εις μια παλαιά γλώσσα πρώτο μάθημα· απ' εδώ λοιπόν προέρχεται οπού διαβάζουν διαβάζουν και δεν μαθαίνουν τίποτες, και το χειρότερο είναι οπού με αυτόν τον ολέθριο τρόπο της σπουδής εξαμβλύνεται και ο νους τους, καθώς με μια καλή

μέθοδο οξύνεται και τελειοποιείται» (Φιλίππιδης & Κωνσταντάς [1791] 1988, 146-147).

Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η ρωμαϊκή γλώσσα/η δημοτική παρουσιάζεται σαν κόρη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας (της «Ελληνικής»), θεωρείται δηλαδή ξεχωριστό γλωσσικό σύστημα από την αρχαία, με την οποία, ωστόσο, έχει μεγάλη ομοιότητα, γεγονός που δεν δικαιολογεί την παραμέλησή της από την ελίτ των λογίων. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι:

«η Ρωμείκη γλώσσα η αλόγως και αμαθέστατα καταφρονουμένη από μερικούς, έχει μεγάλη συγγένεια με την Ελληνική, και είναι μια θυγατέρα της οπού σχεδόν την ομοιάζει» (Φιλίππιδης & Κωνσταντάς [1791] 1988, 87).

Άξιες επισήμανσης είναι οι διατυπώσεις των δύο συγγραφέων για την αρμονία, την ποιητικότητα και τη λογοτεχνική αξία της ομιλουμένης. Τα χαρακτηριστικά αυτά την καθιστούν θησαυρό για τους σύγχρονους Έλληνες, πράγμα που δεν δικαιολογεί την παραμέλησή τους από αυτούς και τη στροφή τους στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες, καθώς και στην αρχαία ελληνική στιχουργία («στίχοι ελληνικοί»). Όπως αναφέρουν:

«Η γλώσσα μας κοντά εις τα άλλα προτερήματα οπού έχει, είναι και πολλά αρμονική και ποιητική, και όλα τα ξένα έθνη το ομολογούν, ημείς μόνο δεν το ηξεύρομεν, και φαίνεται πως είμασθε ένα έθνος γηραλέο, και πάσχομεν το πάθος μερικών γερόντων οπού δια την επιπέδωσι των ματιών μας δεν βλέπομεν από κοντά, να καταλάβωμε τι θησαυρό έχομεν, αμή κιτάζομεν μακρυνά να ιδούμεν τίποτες στίχους Ελληνικούς, Ιταλικούς, Φραντζέζικους, και δεν στοχαζόμασθε πως η στιχουργία η Ιταλική, μάλιστα η Φραντζέζικη δεν είναι τίποτες συγκρινόμενη με την εδική μας» (Φιλίππιδης & Κωνσταντάς [1791] 1988, 114).

Κόρη της αρχαίας ελληνικής παρουσιάζεται από τον Γιάννη Βηλαρά η σύγχρονή του γλώσσα, τη ζωντάνια και την ομορφιά της οποίας διακήρυσσε στο έργο του, το οποίο τον κατέστησε ως έναν από τους αξιομνημόνευτους δημοτικιστές εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Ανδρειωμένος 2002, 263-264). Τη

σύγχρονή του ομιλούμενη γλώσσα την ονομάζει ο Βηλαράς «ρωμαίικη», όπως φαίνεται και από το βιβλίο του *Η ρομεηκη γλωσσα*, το οποίο τυπώνεται στην Κέρκυρα το 1814, αφιερώνεται από τον ίδιο στον Αθανάσιο Ψαλίδα, φίλο του και υποστηρικτή επίσης της δημοτικής¹⁰, και στο οποίο εκτίθενται οι γλωσσικές του αντιλήψεις. Ο πρόλογος της «ρομεηκης γλωσσας» (σ. ε΄-η΄) απευθύνεται «προς τους αναγνοστες» και περιλαμβάνει με λογοτεχνίζοντα τρόπο που θυμίζει τις παραβολές τις απόψεις του Βηλαρά για την αξία της δημοτικής γλώσσας και για τη χρησιμότητά της στην εκπαιδευτική διαδικασία. Βλ. ενδεικτικά:

«Ένας ορεγονταν να μαθη το βιολη, κε εκραξε τον καλητερον τεχνητη για να διδαχτη με εντελια, κε κατα τους κανονας της τεχνης. Ο λαλητης προκομενος του εδηξε σ' οληγον κερο, κε μ' οφκολο τροπο να λαλαι πολη τεχνηκα καμποσα μελη. Ο Μαθητης οστοσο δεν εφχαρηστιονταν στο ηδιο του λαλημα, κε επαραπονιονταν σηχνα του Δασκαλου του, πως αληθια το λαλημα του ηταν τεχνηκο, κε γιοματο πολημαθια, μονε αφτουνου δεν του εγγηνητηλαγε το αφτη μετ' εκηνη τη γληκαδα, οπου του επροξεναγαν η δοξαριες ενος Γητονα του, οπου καθε βραδη ελαλαγε κατη κηνα τραγουδια τοσο νοστιμα, κε μελοδηκα, οπου τον ηφερναν σε απελπησια, πως δε θελα εφτανε να λαληση ποτετου κι' αφτος σαντ εκηνον. [...] Ο μαθητης εροτησε το γητονα, πως ημπορηγε να λαλαι, δηχος να κηταζη γραμενο εκηνο, οπου ελαλαγε. Ο Γητονας του αποκρηθηκε, πως το εμαθενε προτα ακουοντας το, κιαπε το ελαληγε στο βιολη του. [...] Αποτ εκηνη την ορα ο Μαθητης δεν αργησε ν' απηκαση, πως η γληκαδα της μουσηκης δεν κρεμετε μητε απο κανονες, μητε απο τεχνη, μονε πως η γληκη κε αρμονηκη μουσηκη γενεται κανονας κε τεχνη της ηδιας. [...] αφηκε σε μιαν ακρα την περησια πολημαθια του σοφου Δασκαλουτου, ακολουθησε τον ατεχνον τροπο του Γητονατου, κε σ' οληγον κερο εφτακε να νιοθη κι' ατος του χαρη στο λαληματου, κι' οση τον ηκουγαν».

¹⁰ Βλ. Βηλαράς 1814, γ΄: ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΟΦΟΛΟΓΙΟΤΑΤΟ ΚΗΡ ΑΘΑΝΑΣΗΟΝ ΨΑΛΗΔΑ ΑΡΧΗΔΑΣΚΑΛΟΝ ΚΕ ΕΠΗΣΤΗΜΟΝΑ ΤΟΥ ΕΛΗΝΙΚΟΥ ΣΧΟΛΙΟΥ ΤΟΝ ΓΙΑΝΗΝΟΝ.

Τις απόψεις του περί φωνητικής γραφής για τη γραπτή αποτύπωση της «ρομεηκης»¹¹ τις εκθέτει ο Βηλαράς στο κεφάλαιο της «ρομεηκης γλωσσας» που έχει τίτλο «Μηκρη ορμηνια για τα γραματα, κε ορθογραφα της ρομεηκης γλωσσας» (Βηλαράς 1814, θ'-ια'· βλ. ενδεικτικά Αθήνη & Ξούριας 2015, 74).

Η πρακτική της διάκρισης μεταξύ των δύο γλωσσικών συστημάτων, της ομιλούμενης και της αρχαϊζουσας/λόγιας γλώσσας, δεν ακολουθήθηκε κατά την περίοδο της νεωτερικότητας από τους συγγραφείς εκείνους που δεν ήταν τόσο θετικά διακείμενοι προς τη χρήση της ομιλούμενης γλώσσας στον γραπτό λόγο και διατείνονταν ότι η ελληνική γλώσσα είναι μία από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη τους εποχή (Mackridge 2009β, 263). Χαρακτηριστικά, στο έργο του με τίτλο *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου* (Παρίσι, 1818), ο Παναγιώτης Κοδρικάς υποστηρίζει ότι:

«η καθ' ημάς Κοινή Διάλεκτος είναι φύσει Ελληνική, και κατ' ουσίαν και κατά συνθήκην αχώριστος από το όλον του γενικού συστήματος της Ελληνικής φωνής [...]. Αυτή δεν είναι κλάδος ή παραφυάς της αρχαιοτάτης¹² εκείνης μητρός Γλώσσας, αλλ' είναι μέλος συμφυές της ακεραιότητος του όλου, την δημοτικήν (ενν. ομιλούμενη) Κοινήν συνιστώσα Διάλεκτον. Όθεν είναι κατά την φυσικήν της συναρμογήν, Γλώσσα αρχαιοτάτη, Γλώσσα διηνεκής, η οποία κατά την νεωτέραν¹³ της μορφήν είναι εν ταυτώ Γλώσσα ζώσα, και διαρκούσα, κατ' εθνικήν κοινήν χρήσιν και συνήθειαν» (Κοδρικάς 1818, 234).

Ενδιαφέροντες είναι οι όροι που χρησιμοποιούνται από τον Κοδρικά για την ονομασία της αρχαίας και της νεοελληνικής γλώσσας, οι οποίες συνιστούν για αυτόν

¹¹ Προκειμένου να αποδείξει το εφικτό των ριζοσπαστικών απόψεών του περί κατάργησης της ιστορικής ορθογραφίας στο πεδίο της λογοτεχνικής πρακτικής, ο Βηλαράς περιλαμβάνει στη «ρομεηκη γλωσσα» του ποιήματα (σ. ιβ'-ιη') και μεταφράσεις από τον Ανακρέοντα (σ. ιη'-ιθ'), από τον *Κρίτωνα* του Πλάτωνα (σ. κβ'-μα') και από το «δευτερο βηβληο του Θουκηδηδη» (σ. μγ'-να').

¹² Χαρακτηριστική είναι η χρήση του συγκεκριμένου επιθέτου σε υπερθετικό βαθμό για τη δήλωση της παλαιότητας της ελληνικής γλώσσας.

¹³ Ο Κοδρικάς χρησιμοποιεί τον συγκριτικό βαθμό του επιθέτου *νέος* για την αναφορά του στη νεοελληνική φάση της ελληνικής γλώσσας.

ένα ενιαίο («ακέραιο») γλωσσικό σύστημα. Αναφέρει: «η παλαιά¹⁴ (ενν. αρχαία) και νέα ελληνική γλώσσα είναι μία και η αυτή, αναλλοίωτος και αδιάφθορος» (Κοδρικάς 1818, 240) και «η καθ' ημάς νεωτέρα διάλεκτος¹⁵, συνέχεια ούσα ομογενής και αχώριστος της αρχαίας ελληνικής γλώσσης, συνέχεται ουσιωδώς με αυτήν κατά τον τύπον και χαρακτήρα» (Κοδρικάς 1818, 241).

Η ακεραιότητα της ελληνικής γλώσσας συνίσταται, κατά τον Κοδρικά, στο γεγονός ότι «η ελληνική γλώσσα και μεταξύ βαρβάρων και μεταξύ των πλέον δεινών περιστάσεων εφύλαξε τον φυσικόν της τύπον και χαρακτήρα» (Κοδρικάς 1818, 248), ενώ «η διακηρυττόμενη διαφθορά της καθ' ημάς κοινής διαλέκτου δεν εξηλλοίωσε την φύσιν ουδέ την ουσιώδη κατασκευήν της γλώσσης ανέτρεψεν» (Κοδρικάς 1818, ιβ'). Ο Κοδρικάς (1818, ξγ') διατείνεται κατηγορηματικά: «η κοινή γλώσσα (ενν. η ομιλούμενη)¹⁶ είναι φύσει ελληνική και ακολούθως ουσιωδώς αχώριστος από την αρχαίαν των Ελλήνων φωνήν».

Το πόνημα του Κοδρικά παρέχει μία από τις πρωιμότερες (αν όχι την πρωιμότερη) προσπάθειες περιοδοποίησης της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας. Η κατάτμηση της ιστορίας της σε επιμέρους περιόδους υπαγορεύεται από την πεποίθηση του συγγραφέα ότι κάθε γλώσσα επηρεάζεται από τις συγκυρίες με τις οποίες έρχεται

¹⁴ Το επίθετο *παλαιός* χρησιμοποιείται από τον Κοδρικά, όταν αναφέρεται στους αρχαίους Έλληνες: «η κατά διαδοχήν Πάτριος και, ως ειπείν, φυσική γλώσσα του ελληνικού γένους, την οποίαν οι παλαιοί αρχηγόν τον Πλάτωνα έχοντες, ελληνικὴν φωνήν συμφώνως επονομάζουσιν, έπαθε μεν, αναλόγως με τας περιστάσεις του έθνους, διαφόρους μεταλλαγάς, και μετατροπάς, δεν εξέλειπεν όμως ποτέ» (Κοδρικάς 1818, ι'). Ενδιαφέρον στο παραπάνω απόσπασμα αποτελεί η χρήση των λ. *γένος* και *έθνος* ως ταυτόσημων όρων. Βλ. τη χρήση του επιθέτου *εθνικός* για τον χαρακτηρισμό της γλώσσας μαζί με τη λέξη *γένος* στην ίδια πρόταση: «η διαρκούσα εις το γένος μας κοινή εθνική διάλεκτος είναι η γλώσσα του λαού, η οποία κατά πατροπαράδοτον διαδοχήν διεσώθη έως εις ημάς αναλλοίωτος» (Κοδρικάς 1818, ι'-ια').

¹⁵ Βλ. παραπάνω για τη χρήση του επιθέτου *νεώτερος* για τη νεοελληνική γλωσσική φάση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εναλλαγή των όρων *γλώσσα*, *διάλεκτος* (ο οποίος απαντά και στον τίτλο της μελέτης του Κοδρικά) και *συνήθεια*.

¹⁶ Για τον χαρακτηρισμό της ομιλούμενης γλώσσας, ο Κοδρικάς χρησιμοποιεί και τη φράση «κοινή συνήθεια», η οποία ορίζεται ως η «ζώσα εθνική διάλεκτος, προ τοσοούτων αιώνων υφιστάμενη» (Κοδρικάς 1818, ξς').

αντιμέτωπο το έθνος που τη μιλάει¹⁷. Κατά τον Κοδρικά, οι περίοδοι στις οποίες χωρίζεται η ελληνική γλώσσα στην ιστορική της πορεία είναι οι εξής:

(α) Η πρώτη περίοδος εκκινεί από τους μυθολογικούς αιώνες, και συγκεκριμένα από τη βασιλεία του Δευκαλίωνα (1540 π.Χ.), και φτάνει έως το 1184 π.Χ. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, διάφορες διάλεκτοι των εθνών που μετοίκησαν στην Ελλάδα¹⁸, με κυριότερη τη γλώσσα του διασπαρμένου σε όλο τον ελλαδικό χώρο λαού των Πελασγών, συναρμόστηκαν, σχηματίζοντας την πρώτη κοινή ελληνική γλώσσα. Η γλώσσα που προέκυψε από αυτή τη σύνθεση διαιρέθηκε σε «διάλεκτον ευγενικήν» και σε «διάλεκτον χυδαϊκήν» (Κοδρικάς 1818, 14, 55 και 67-69).

(β) Η δεύτερη περίοδος αρχίζει από την άλωση της Τροίας και φτάνει μέχρι τη νομοθεσία του Σόλωνα, δηλαδή καλύπτει τους αιώνες από το 1184 π.Χ. μέχρι το 594 π.Χ. (Κοδρικάς 1818, 84). Σε αυτή την περίοδο, συντελούνται η επέκταση των Δωριέων προς τα νότια μέρη της Ελλάδας με την κυρίευση της Πελοποννήσου και η δημιουργία των ομηρικών επών, τα οποία συνιστούν «πρωτότυπα δείγματα του πρώτου εξευγενισμού της κοινής γλώσσας των Ελλήνων» (Κοδρικάς 1818, 84 και 86).

¹⁷ «Η διάλεκτος ενός έθνους έχει ου μόνον ένα τι ουσιωδώς το προσφυές και κατάλληλον ως προς το ήθος, και προς τον χαρακτήρα του έθνους αλλά και κατά συμβεβηκός υπόκειται εις τας περιστάσεις και συμφοράς, εις τας οποίας ήθελεν υποπέση το έθνος» (Κοδρικάς 1818, θ').

¹⁸ «Φαίνεται, κατά την μυθολογίαν των Ελλήνων, ότι από την Αίγυπτον, Λιβύαν και Φοινίκην εβγήκαν οι πρώτοι άποικοι, οι οποίοι κατοίκησαν εις την Κρήτην, όπου και οι από τα βόρεια μέρη της Ελλάδος μετοικήσαντες Πελασγοί επίσης συνέρρευσαν» (Κοδρικάς 1818, 19). Σε άλλο σημείο, δίνοντας μια ετυμολογική ερμηνεία της λ. *Πελοπόννησος*, αναφέρει ο Κοδρικάς (1818, 23): «Μετωνομάσθη δε ο τόπος ύστερον Πελοπόννησος από Πέλοπος υιού του Ταντάλου, όστις, μετά της αδελφής του Νιόβης, συμμεταφέρων λαόν από Φρυγίας, επεδήμησεν εις την Ελλάδα, και κατοίκησεν εις την απ' αυτού κληθείσαν Πελοπόννησον».

(γ) Η τρίτη περίοδος εκτείνεται από το 594 π.Χ. μέχρι τη βασιλεία του Αλέξανδρου του Μακεδόνα (336 π.Χ.). Είναι η πιο ένδοξη περίοδος για τους Έλληνες, κατά την οποία, αν και διαιρεμένοι πολιτικά, ενώνονταν εθνικά στη βάση κοινών στοιχείων: (i) της ομογενούς γενεαλογίας, (ii) της κοινής θρησκείας, (iii) των κοινών εορτών και αγώνων, (iv) της βουλής των Αμφικτυόνων, (v) της εθνικής επωνυμίας, (vi) της γλώσσας, (vii) της εθνικής οικειότητας που προέκυψε κατά τον πόλεμο των Περσών εναντίον των Ελλήνων (Κοδρικάς 1818, 89-90).

(δ) Η τέταρτη περίοδος εκκινεί από τη βασιλεία του Αλεξάνδρου και φτάνει έως την καταστροφή της Κορίνθου (146 π.Χ.). Κατά τη διάρκεια της περιόδου, (i) «άρχησεν η παρακμή των ελληνικών μαθημάτων και η κατ' αναλογίαν βαθμηδόν πτώσις της ελληνικής γλώσσης» και (ii) «η προφορά και η αρμονική προσωδία της αττικής διαλέκτου διεφθάρη» (Κοδρικάς 1818, 99 και 101).

(ε) Η πέμπτη περίοδος της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας ξεκινάει με την άλωση της Κορίνθου και επεκτείνεται μέχρι τη βασιλεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου (306 μ.Χ.) (Κοδρικάς 1818, 108). Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, η ελληνική γλώσσα υφίσταται σημαντικότερες αλλαγές, οι οποίες περιγράφονται από τον Κοδρικά, στο πλαίσιο της προεπιστημονικής αντιμετώπισης του φαινομένου της γλώσσας, με όρους φθοράς και παρακμής. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι, κατά τη διάρκεια της περιόδου, η αττική διάλεκτος ήταν «εις τελείαν παρακμήν» (Κοδρικάς 1818, 115). Παράλληλα, «η κοινή Ελληνική γλώσσα εδοκίμασεν την άμεσον επίρροιαν της Ρωμαϊκής, καθόσον και το όλον έθνος των Ελλήνων συνεφύρθη πολιτικώς με το ρωμαϊκόν¹⁹» (Κοδρικάς 1818, 108). Η περίοδος αυτή θα θεωρηθεί θεμελιώδης για τον

¹⁹ Σε άλλο σημείο αναφέρεται στη ζοφερή πνευματική κατάσταση του ελληνικού γένους στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας: «Η εποχή καθ' ην η εθνική διάλεκτος εδοκίμασε γενικήν μεταβολήν είναι η της ρωμαϊκής βασιλείας καταστροφή, και η του ελληνικού γένους εσχάτη αιχμαλωσία. Εις αυτήν την θλιβεράν εποχήν, και τα σχολεία κατεδαφίσθησαν, και τα γράμματα κατηργήθησαν και η κοινή των Ελλήνων Παιδαγωγία κατά κράτος εξηφανίσθη» (Κοδρικάς 1818, ιβ').

σηματισμό της νεοελληνικής γλώσσας στα ιδεολογικά σχήματα των μέσων του 19^{ου} αιώνα και εξής, όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω²⁰.

(στ) Η έκτη περίοδος περικλείει τους αιώνες από τη βασιλεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, κατά την οποία η ελληνική γλώσσα αντικατέστησε τη λατινική ως γλώσσα διοίκησης της αυτοκρατορίας (Κοδρικάς 1818, 121 και 123-124).

(ζ) Η έβδομη και τελευταία περίοδος στην περιοδολόγηση του Κοδρικά αρχίζει με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, η οποία «εστάθη η πλέον δύστηνος και θλιβερά εποχή της ολοκλήρου καταστροφής των ελληνικών γραμμάτων και μαθημάτων» (Κοδρικάς 1818, 129). Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, «η χριστιανική πίστις²¹ ήτον ο μέγας δεσμός της ολοκληρίας του γένους των νέων Ρωμαίων (ενν. των νέων Ελλήνων)» (Κοδρικάς 1818, 130).

Στο συγκεκριμένο έργο του, ο Κοδρικάς αναφέρει, επίσης, ότι ο «αιολοδωρικός τύπος» κυριαρχεί στην ομιλούμενη γλώσσα. Πιο συγκεκριμένα, δηλώνει ότι «ο αιολοδωρικός τύπος είναι μεν επικρατέστερος εις την γλώσσαν μας, κυριεύει όμως κατ' εξοχήν εις το δημοτικόν και ύπτιον ύφος. Εις δε το σπουδαιολογικόν και σοβαρόν²², επικρατέστερος χαρακτήρ είναι ο Αττικός» (Κοδρικάς 1818, 274). Γενικά, στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα δεσπάζει η θεώρηση ότι η ομιλούμενη/νεοελληνική γλώσσα συνδέεται άμεσα με την αρχαία ελληνική, και μάλιστα με την αιολική και τη δωρική διαλεκτική ομάδα της αρχαίας ελληνικής (Καλιτζοπούλου-Παπαγεωργίου 2011, 191). Πρόκειται για τη λεγόμενη «αιολοδωρική θεωρία», η οποία αναπτύσσεται συστηματικά στο έργο του Αθανάσιου

²⁰ βλ. 5.2.1 για τη θεώρηση του Σ. Ζαμπέλιου.

²¹ Όπως επισημαίνει σε άλλο σημείο ο Κοδρικάς (1818, 17'), «μέσα εις την γενικήν του ελληνικού γένους αθλιότητα, η ιερά εκκλησία, το κέντρον της ολοκληρίας του χριστιανικού πληρώματος, διέσωσεν ως ιερά κιβωτός την λυχνίαν της ουρανίου γλώσσης των προπατόρων μας».

²² Εννοεί τη γραφόμενη γλώσσα.

Χριστόπουλου²³ *Γραμματική της Αιολοδορικής* [sic], ήτοι της ομιλούμενης τωρινής των Ελλήνων²⁴ γλώσσας [sic] (1805) και υποστηρίζει ότι η αιολική και η δωρική διάλεκτος δεν έχουν εξαφανιστεί από το στόμα του λαού, με τη σύγχρονη ομιλούμενη γλώσσα να αποτελεί τη φυσική συνέχειά τους εν συγκρίσει προς την ομιλούμενη από λίγους και περιορισμένη γεωγραφικά αττική διάλεκτο (Ανδρειωμένος 2002, 260).

Στις πρώτες σελίδες²⁵ της *Γραμματικής της Αιολοδορικής*, ο Χριστόπουλος τονίζει ότι οι γλώσσες δεν είναι δυνατόν να καταταχθούν με αξιολογικά κριτήρια σε καλές και κακές, ενώ χαρακτηριστικό της κάθε γλώσσας είναι η διαρκής εξέλιξη στην οποία αυτή υποβάλλεται (Χριστόπουλος 1805, 1-2). Ειδικότερα, ο συγγραφέας απορρίπτει τον χαρακτηρισμό «βάρβαρη» για την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του με μοναδικό τεκμήριο για αυτό τον άδικο χαρακτηρισμό την παρατήρηση ότι αυτή δεν μοιάζει με την αττική διάλεκτο, τη θεωρούμενη εσφαλμένα ως τη μόνη καλή για να την ομιλούν οι σύγχρονοί του Έλληνες, καθώς, όπως επισημαίνει ο Χριστόπουλος (1805, 4-5), η αττική διάλεκτος περιοριζόταν γεωγραφικά στα αρχαία χρόνια στα στενά πλαίσια της Αττικής, με τους υπόλοιπους αρχαίους Έλληνες να ομιλούν άλλες διαλέκτους. Για τον Χριστόπουλο (1805, 5), οι σύγχρονοί του Έλληνες είναι Δωριείς και Αιολείς και όχι Αττικοί, και η γλώσσα τους επομένως είναι η αιολοδορική. Για την επίρρωση αυτής του της θέσης, επιστρατεύει τα γλωσσικά αποδεικτικά τεκμήρια που παρουσιάζονται παρακάτω, για να καταλήξει στη θέση ότι η σύγχρονή του ελληνική γλώσσα κατάγεται στο μεγαλύτερο μέρος της από τη δωρική διάλεκτο και σε μικρότερο βαθμό από την αιολική διάλεκτο, διαπίστωση η οποία τον οδήγησε στον χαρακτηρισμό της σύγχρονής του ομιλούμενης γλώσσας ως αιολοδορικής στον τίτλο του πονήματός του. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι:

²³ Ο Αθανάσιος Χριστόπουλος επηρεάστηκε από τις δημοτικιστικές απόψεις του Δημήτριου Καταρτζή, υποστηρίζοντας την επικράτηση της ομιλούμενης στον γραπτό λόγο (Ανδρειωμένος & Καραντζή 2011, 161). Κατά τον Beaton (1996, 377), βάση της γραπτής γλώσσας για τον Χριστόπουλο έπρεπε να είναι η ομιλούμενη διάλεκτος της Κωνσταντινούπολης, η οποία, κατά αυτόν, αποτελούσε την πέμπτη διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής.

²⁴ Ενδιαφέρον, κατά τον Mackridge (2009β, 264-265), αποτελεί το γεγονός της δήλωσης στον τίτλο του πονήματος του Χριστόπουλου των σύγχρονών του ως Ελλήνων.

²⁵ Για μια διεξοδική παρουσίαση και εξέταση της γραμματικής, βλ. Ευθυμίου (2018, 334 κ.ε.).

(α) ο νεοελληνικός σχηματισμός της γενικής των πρωτοκλίτων σε -ας στον ενικό αριθμό με την κατάληξη -α (βλ. του *Αινεία*) και όχι με την κατάληξη -ου (χαρακτηριστικό της κλίσης τους στην αττική διάλεκτο) οφείλεται στην ύπαρξη της αντίστοιχης κατάληξης της αρχαίας δωρικής (Χριστόπουλος 1805, 34).

(β) στη δωρική διάλεκτο ανάγεται, επίσης, και ο σχηματισμός της κατάληξης -ες της ονομαστικής του πληθυντικού και της κατάληξης -άδες στην ονομαστική πληθυντικού των περισπώμενων σε -ας (Χριστόπουλος 1805, 36).

(γ) όταν διαπιστώνονται φαινόμενα της ομιλούμενης γλώσσας που ομοιάζουν με αντίστοιχα της αττικής διαλέκτου, πρέπει αυτά να εξηγούνται ως αιολισμοί, καθώς η αιολική διάλεκτος μοιράζεται κοινά στοιχεία με την αττική (Χριστόπουλος 1805, 58).

Συνέπεια αυτής της συλλογιστικής είναι για τον Χριστόπουλο η διαπίστωση ότι η σύγχρονη ομιλούμενη γλώσσα ως δωρική και αιολική διάλεκτος έχει την ίδια παράδοση αιώνων με την αττική, με αποτέλεσμα να θεωρείται από τον συγγραφέα άστοχο να θεωρούν οι σύγχρονοι του Έλληνες ότι πρέπει να είναι η αττική διάλεκτος η βάση του σύγχρονου γραφόμενου λόγου (Χριστόπουλος 1805, 60). Όπως επισημαίνει εύστοχα η Δελβερούδη (2000), ο Χριστόπουλος, στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί τη σύγχρονή του ομιλούμενη γλώσσα και να της προσδώσει το συμβολικό κύρος με το οποίο έχουν περιβάλει την αρχαία αττική διάλεκτο οι ιδεολογικοί του αντίπαλοι, προχωρά στην ταύτισή της με γεωγραφικές ποικιλίες της αρχαιότητας, δηλαδή με την αρχαία δωρική και αιολική διάλεκτο, προτάσσοντας, έτσι, τη γεωγραφική/διαλεκτική ποικιλότητα σε βάρος της διαχρονικής ποικιλότητας της ελληνικής γλώσσας.

Η αιολοδωρική θεωρία καταρρίπτεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέσα από το γλωσσολογικό έργο του Γεώργιου Χατζιδάκι, ο οποίος υποστήριξε με την επιστημονικά θεμελιωμένη έρευνά του πάνω στα μνημεία του αρχαίου, του μεσαιωνικού και του νεότερου λόγου ότι η νεοελληνική γλώσσα προέρχεται από την ελληνιστική κοινή, η οποία ανάγεται στην αττική διάλεκτο, θεμελιώνοντας, έτσι, την αδιάσπαστη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας στον χρόνο²⁶ (Σφοϊνή 2016, 294-295· Gazi 2009, 279-280). Την αιολοδωρική θεωρία την έκρινε, επίσης, ο Τριανταφυλλίδης

²⁶ Βλ. την ανάλυση της θέσης του για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας στο 7.2.2.1.

[1938] (2002, 86) ως προϊόν εσφαλμένης, ανιστόρητης και επιφανειακής συσχέτισης της δημοτικής/σύγχρονης ομιλουμένης με την αρχαία ελληνική.

Η θέση για την αδιάρρηκτη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας ανά τους αιώνες συνιστά μεταφορά στο πεδίο της γλώσσας από τον Χατζιδάκι του τρίσημου σχήματος της ελληνικής ιστορίας, το οποίο προέκυψε ύστερα από την εγκόλπωση του Βυζαντίου στην ελληνική εθνική ιστορία, με τον Παπαρρηγόπουλο να προσφέρει, όπως επισημαίνει ο Tzionas (2008, 290), το μεγάλο αφήγημα του ελληνισμού (“the grand narrative of Hellenism”). Προέκυψε, βέβαια, και ως απάντηση της νεότευκτης γλωσσολογικής επιστήμης στην Ελλάδα στην καταγωγική θεωρία του Jacob Phillip Fallmerayer για τους νεότερους Έλληνες, η οποία προκάλεσε γενικότερα την αντίδραση πλήθους λογίων που κλήθηκαν να ανασκευάσουν τα επιχειρήματα του Fallmerayer περί ασυνέχειας του ελληνικού βίου την περίοδο μεταξύ της αρχαιότητας και της νεότερης εποχής.

Προκειμένου για το στρατόπεδο των δημοτικιστών και για την πρόσληψη από αυτό του παπαρρηγοπούλειου σχήματος ανάγνωσης της εθνικής ιστορίας, ο Λιάκος (1994, 192) επισημαίνει ότι οι δημοτικιστές, δηλαδή οι υποστηρικτές της καθιέρωσης της ομιλούμενης γλώσσας ως επίσημης γλώσσας του ελληνικού κράτους, δεν στόχευσαν σε κάποια περαιτέρω μεταμόρφωση -συνολική ή μερική- της σύλληψης του ελληνικού εθνικού παρελθόντος μέσω της ιστορικής γραφής και, έτσι, η θέαση του εθνικού παρελθόντος από αυτούς αποδεικνύεται μονομερής και όχι συνολική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σύμπλευσης της ιδεολογίας περί συνέχειας της ελληνικής γλώσσας και, εν γένει, της ελληνικής ιστορίας με την ιδεολογία του δημοτικισμού αποτελεί ο κύριος υποστηρικτής της δημοτικής γλώσσας και γλωσσολόγος Γιάννης Ψυχάρης, ο οποίος καταλόγισε στους καθαρολόγους ότι η πρακτική τους να απορρίπτουν την ομιλούμενη από τον λαό γλώσσα υπέσκαπτε την αρραγή συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια, την οποία μόνο η δημοτική γλώσσα μπορούσε να αποδείξει (Psichari 1886, 253-254). Γενικά, όπως επισημαίνει η Φραγκουδάκη (2001, 104-105), από τα δύο στρατόπεδα της γλωσσικής διαμάχης, οι μεν υποστηρικτές της καθαρεύουσας εντόπιζαν την «αυθεντικότητά» της στην ομοιότητα που είχε με την αρχαία ελληνική της κλασικής περιόδου, οι δε δημοτικιστές έβλεπαν τη δημοτική ως συνέχεια της αρχαίας ελληνικής, επικαλούμενοι τη γλωσσική εξέλιξη ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της ζωής. Και στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές του γλωσσικού ζητήματος, η κλασική αρχαιότητα -στην οποία συντελείται η πολιτισμική ακμή του ελληνισμού κατά το απώτερο εθνικό

παρελθόν- προτάσσεται ως καθοριστικό συστατικό της εθνικής ιδεολογίας (Φραγκουδάκη 2001, 105).

Ύστερα από τη λήξη του γλωσσικού ζητήματος με κρατική παρέμβαση μεταδικτατορικά και συγκεκριμένα το 1976, το δόγμα της «ενιαίας ελληνικής γλώσσας» εντοπίζεται στο ιδρυτικό κείμενο του βραχύβιου Ελληνικού Γλωσσικού Ομίλου, ο οποίος θεμελιώνεται το 1982 από τον Οδυσσέα Ελύτη, τον Γεώργιο Μπαμπινιώτη, τον Αριστοτέλη Νικολαΐδη, τον Γιάννη Ντεγιάννη, τον Αριστόξενο Σκιαδά, τον Νικόλαο Χατζηκυριάκο-Γκίκα και τον Γιώργο Χειμωνά (Χαραλαμπίδης 2003, 174). Ειδικότερα, ο Μπαμπινιώτης θα αναδειχτεί μεταπολιτευτικά ως ένας από τους κυριότερους εκφραστές της μοναδικότητας -με επιχείρημα την αδιάσπαστη συνέχειά της- της ελληνικής γλώσσας, η οποία, δίπλα στις διατυπώσεις του για την ανεπάρκεια της νεοελληνικής γλώσσας χωρίς την προσφυγή στην αρχαία ελληνική γλώσσα και στις προσπάθειες κάθαρσης της νέας ελληνικής από τις δάνειες λέξεις, αποτελεί έκφραση «εθνικισμού και άγονης ελληνολατρείας» (Χριστίδης 1999α, 104). Η αδιάρρηκτη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας ως απόδειξη της ιδιαιτερότητάς της διακηρύσσεται στην εισαγωγή του *Λεξικού της νέας ελληνικής γλώσσας (ΑΝΕΓ)*. Εκεί ο Μπαμπινιώτης [1998] (2006, 16) υποστηρίζει:

«Η Ελληνική αποτελεί μοναδικό παράδειγμα γλώσσας με αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια και με τέτοια δομική και λεξιλογική συνοχή, που να επιτρέπει να μιλάμε για μια ενιαία ελληνική γλώσσα από την αρχαιότητα έως σήμερα²⁷».

Κατά συνέπεια, για τον Μπαμπινιώτη [1998] (2006, 18), η ελληνική γλώσσα δεν έχει αλλοιωθεί ως προς τον δομικό σκελετό της τόσο, «ώστε ο νέος Έλληνας, λ.χ. να αδυνατεί να πλησιάσει και να κατανοήσει, περισσότερο ή λιγότερο, ένα πεζό κείμενο τού Ξενοφώντα ή τού Πλάτωνα ή τού Πλουτάρχου με μικρή προσπάθεια και κατάλληλη καθοδήγηση».

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί η μεταφορική εικόνα που μεταχειρίζεται ο Mackridge (2009β, 273-274) για να περιγράψει τι πιστεύουν οι Νεοέλληνες για τη

²⁷ Το ενιαίο της ελληνικής γλώσσας στα 4000 χρόνια της προφορικής της παράδοσής το επισημαίνει ο συγκεκριμένος γλωσσολόγος και σε προγενέστερα κείμενά του (βλ. Μπαμπινιώτης 1992, 33).

γλώσσα τους: θεωρούν τη γλώσσα τους σαν μια δάδα, η οποία παραδίδεται στη διάρκεια των αιώνων από τη μια γενιά στην άλλη, όπως ακριβώς συμβαίνει με την ολυμπιακή φλόγα, που περνάει από χέρι σε χέρι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της ανά τον κόσμο. Η αντίληψη της αδιάσπαστης συνέχειας μέσα στον χρόνο ως ιδιαιτερότητας της ελληνικής γλώσσας έχει επικρατήσει στη δημόσια σφαίρα, όπως φαίνεται από πληθώρα άρθρων, που τη διατρανώνουν²⁸.

1.2.2 Πολιτισμικό πλαίσιο και περιοδολόγηση

Κατευθυντήριο άξονα της παρούσας διατριβής αποτελεί η επιστημολογική θέση ότι οι απόψεις και οι ερμηνείες των μελετητών/-τριών, στη συγκεκριμένη περίπτωση πάνω σε θέματα του ελληνικού (και, εν γένει, ανθρώπινου) παρελθόντος και της ελληνικής γλώσσας, διαμορφώνονται σε σημαντικό βαθμό από το ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο της εποχής τους. Όπως έχει αναφερθεί, το πλαίσιο αυτό παρεμβάλλεται μεταξύ των ιχνών του παρελθόντος και του ιστορούμενου υποκειμένου. Πρόκειται για μια «εξτερναλιστική» προσέγγιση, η οποία εστιάζει στην τοποθέτηση της επιστήμης, όπως αυτή νοείται σε κάθε ιστορική περίοδο, στο ευρύτερο πολιτισμικό συγκείμενό της και στην επίδραση που αυτό ασκεί στην εξέλιξη των ιδεών της (Shermer [2003] 2004, 35).

Εντός των ορίων αυτής της «πολιτισμικής σημείωσης του ιστορικού παρελθόντος», ας δούμε ένα παράδειγμα του πώς οι ιστορικές συγκυρίες στις οποίες έζησαν οι εκδότες/επιμελητές κειμένων επέδρασαν στην εξέταση από την πλευρά τους του γλωσσικού υλικού του παρελθόντος και, ειδικότερα, στα εξής σημεία: (α) στη

²⁸ Βλ. την άποψη του Σχοινά (2020, 57) στο περιοδικό *Νέος Ερμής ο Λόγιος*: «Ο Ελληνισμός παρουσιάζει μία αδιάσπαστη πολιτισμική συνέχεια από την αρχαιότητα έως σήμερα. [...] Η αδιάσπαστη συνέχεια είναι πολιτισμική και γλωσσική. Η ελληνική γλώσσα παρουσιάζει μία αναμφισβήτητη συνέχεια στα 3500 χρόνια που μαρτυρείται η παρουσία της στην ανθρώπινη ιστορία. Κυριολεκτικά ομιλούμε για μία και αδιαίρετη γλώσσα σε διάφορες μορφές». Δεν λείπει η σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες: «Τεκμήριο της ενότητας της Ελληνικής γλώσσας είναι ότι ο σημερινός Έλληνας κατανοεί άνετα την λαϊκή γλώσσα των μέσων του 12^{ου} αιώνα (Πτωχοπροδρομικά), ενώ ένας Γάλλος χωρίς μόρφωση δεν καταλαβαίνει το Άσμα του Ρολάνδου (12^{ος} αιώνας)» (Σχοινάς 2020, 58).

χρήση συγκεκριμένης ορολογίας για τον χαρακτηρισμό μιας γλωσσικής μορφής, (β) στην απόκλιση μεταξύ των πραγματικών γλωσσικών επιλογών του συγγραφέα και των γλωσσικών μορφών που προκρίνει ο μεταγενέστερος εκδότης ως αποτέλεσμα ιδεολογικών ζυμώσεων συγκεκριμένης εποχής και, τέλος, (γ) στην αξιολόγηση προγενέστερων ιστορικών περιόδων.

Ο Αδαμάντιος Κοραής πρώτος εξέδωσε τα δύο πτωχοπροδρομικά ποιήματα. Στην εισαγωγή που προτάσσει στα δύο έργα στα *Άτακτα ήγουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν Ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχεδίων σημειώσεων, και τινων άλλων υπομνημάτων, αυτοσχεδίου συναγωγή: Τόμος πρώτος, περιέχων δύο ποιήματα Θεοδώρου του Προδρόμου, με μακράς σημειώσεις και πέντε πίνακας*, παρατηρούμε ότι ο Κοραής, στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος και χωρίς να έχει βαθιά γνώση του ιδιώματος στο οποίο γράφτηκαν τα δύο ποιήματα, θεωρεί τη γλώσσα των Προδρομικών και την ομιλούμενη της εποχής του ως δύο διαφορετικές στιγμές στον χρόνο της ίδιας γλώσσας, της κοινής ομιλουμένης, ενώ κρίνει σκόπιμο να διορθώσει τις ορθογραφικές επιλογές των δύο πτωχοπροδρομικών κειμένων και θέτει ως στόχο τη μελέτη των διαφορών της ομιλούμενης γλώσσας της εποχής του με την κοινή γλώσσα του 12^{ου} αι. μ.Χ. (βλ. Agapitos 2017, 38).

Όπως αναφέρει:

«Αρχίζω λοιπόν από δύο ποιήματα, γραμμένα εις την κοινήν ημών γλώσσαν, περί τα μέσα της δωδεκάτης από Χριστού εκατονταετηρίδος, από Θεόδωρον τον επονομασθέντα Πρόδρομον, ή Πτωχοπρόδρομον, προσφωνημένα, εις τον τότε των Γραικορωμαίων αυτοκράτορα Μανουήλ τον Κομνηνόν. Έλαβα το κείμενον από αντίγραφον σημειωμένον με τον αριθμόν 1310, σωζόμενον εις την εν Παρισίοις βασιλικήν βιβλιοθήκην, και εφρόντισα την παραβολήν του με δεύτερον άλλο αντίγραφον σημειωμένον 382. Την ανώμαλον κακήν γραφήν ολιγάκις ωρθογράφησα· και ίσως ουδ' έπρεπεν όλως να φροντίσω περί αυτής, ως δεν εφρόντισεν ουδ' ο Δουκάγγιος εις την σύνταξιν τού Λεξικού του, του οποίου εξήγησα κ' εδιόρθωσα πολλά μέρη, εις αμοιβήν όσης έλαβα ωφελείας απ' αυτό» (Κοραής 1828, δ').

«Των σημειώσεων τούτων η άτακτος συναγωγή έγινε πριν γνωρίσω τα ποιήματα του Προδρόμου· αλλ' αφού τα εγνώρισα, έκρινα να τα προσθέσω ως

κείμενον εις τας σημειώσεις, με σκοπόν να διδαχθώ (όχι να διδάξω άλλους) την διαφοράν της κοινής ημών γλώσσης από την προ σχεδόν 700 ετών κοινώς λαλούμενην γλώσσαν· να ερευνήσω τι εκέρδησε και τι έχασεν εις το μακρόν τούτο διάστημα, και ποία είναι τα μέσα ν' αυξήσωμεν τα κέρδη και να ελαττώσωμεν τας ζημίας της» (Κοραής 1828, ε').

Βέβαια, παρακάτω αναφέρει ότι τα ποιήματα του Προδρόμου είναι βάρβαρα στιχουργήματα εν συγκρίσει προς τα άλλα έργα του λογίου, τα οποία συντέθηκαν στην (αρχαία) ελληνική γλώσσα, δήλωση η οποία φανερώνει ότι η κοινή λαλούμενη γλώσσα του 12^{ου} αιώνα που απαντά στα δύο πτωχοπροδρομικά ποιήματα δεν βρισκόταν σε περίοπτη θέση σε σχέση με το γλωσσικό πρότυπο που προέκρινε ο Κοραής²⁹. Συγκεκριμένα, γράφει:

«Ο Πρόδρομος ήτο σοφώτατος, όχι διά τα δύο του ταύτα βάρβαρα στιχουργήματα, αλλά διότι έγραψεν άλλα πολλά, και πεζά και έμμετρα, εις Ελληνικήν γλώσσαν, γραμματικά, ιστορικά, φιλοσοφικά, αστρονομικά και θεολογικά συγγράμματα, των οποίων ο κατάλογος ευρίσκεται εις τον Φαβρίκιον» (Κοραής 1828, ζ'-η').

Τέλος, στο κείμενο του Κοραή φαίνεται με ευκρίνεια η αρνητική αξιολόγησή του για την περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, την οποία παρουσιάζει ως κυβερνώμενη από «Γραικορωμαίους» βασιλείς³⁰, οι οποίοι συχνά υποσκελίζονταν στην άσκηση της απόλυτης εξουσίας τους από πλήθος ευνούχων³¹. Σε αυτή την

²⁹ Ως γνωστόν, ο Κοραής προέκρινε τη διόρθωση της σύγχρονης του ελληνικής γλώσσας με τον καθαρισμό της από τις δάνειες λέξεις που προέρχονται από τα τουρκικά και τα βενετσιάνικα και με τη συμμόρφωσή της με τους μορφολογικούς κανόνες της αρχαίας ελληνικής (βλ. ενδεικτικά Mackridge 2009α, 182).

³⁰ Βλ. τον χαρακτηρισμό του Μανουήλ Α' Κομνηνού ως αυτοκράτορα Γραικορωμαίων (Κοραής 1828, δ').

³¹ «Προ πολλού οι αυτοκράτορες, μιμούμενοι τους Πέρσας και τους Πάρθους, την είχαν καταστήσειν αληθώς Ασιανήν αυλήν, έως και να την γεμίσωσι πλήθος ευνούχων, εκ των οποίων πολλοί και υπερίσχυσαν, ώστε να κυβερνώσι και τον βασιλέα, και την βασιλείαν όλην» (Κοραής 1828, θ').

αυτοκρατορία, ο Κοραΐς περιγράφει, επικρατούσαν η φιλαργυρία και η φιλαρχία των εκκλησιαστικών παραγόντων, η παραφροσύνη των κοσμικών και των ιερωμένων και τα μοναστήρια, στα οποία κατέφευγαν πλήθος ανδρών και γυναικών εξαιτίας της νωθρότητάς τους, της δεισιδαιμονίας τους και της προσπάθειάς τους να σώσουν τμήμα της περιουσίας τους από τη φορολόγηση (Κοραΐς 1828, ια', ιζ' και λστ'). Αυτές οι διατυπώσεις του Κοραΐ καταδεικνύουν την αρνητική στάση απέναντι στο Βυζάντιο της πλειοψηφίας των Ελλήνων λογίων της προεπαναστατικής περιόδου, οι οποίοι προέκριναν μια άμεση πολιτισμική συγγένεια με τους αρχαίους ένδοξους προγόνους τους και οι οποίοι θεωρούσαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία ως συνέχεια της εξουσίας των Ρωμαίων κατακτητών. Μόλις στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, το Βυζάντιο θα θεωρηθεί κρίκος μεταξύ της ελληνικής αρχαιότητας και του νεότερου ελληνισμού με το ιστοριογραφικό έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου (βλ. Politis 1998, 1). Στα χρόνια του Βυζαντίου, συγκεκριμένα, θα αναζητηθεί η απαρχή του νεοελληνικού έθνους, γεγονός το οποίο θα οδηγήσει, με τη σειρά του, στο να επανεκτιμηθούν οι θεωρούμενες πρώιμες νεοελληνικές γλωσσικές μορφές ως γλώσσα με τη δική της αυτόνομη θέση στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας και όχι ως παραφθορά της αρχαίας ελληνικής (Λιάκος 2001, 968).

Ένα δεύτερο παράδειγμα της επίδρασης του πολιτισμικού πλαισίου στο πεδίο της διαδικασίας περιοδοποίησης του ανθρώπινου παρελθόντος από τους μελετητές αποτελεί ο τριμελής διαχωρισμός του, ο οποίος υπήρξε προϊόν του γραμμικού πολιτισμικού εξελικτικού σχήματος του 19^{ου} αιώνα μ.Χ., που πρέσβευε τη μετάβαση από απλούστερες σε συνθετότερες πολιτισμικές δομές (βλ. Μαντζουράνη 2001, 16 και Κnapr 2013, 25). Πιο συγκεκριμένα, ο Δανός αρχαιολόγος C. J. Thomsen, βασιζόμενος στην τυπολογική εξέλιξη εργαλείων, εισήγαγε το 1842 το σύστημα των τριών εποχών για την προϊστορική περίοδο, σύμφωνα με το οποίο αυτή διακρίνεται στην Εποχή του Λίθου, στην Εποχή του Χαλκού και στην Εποχή του Σιδήρου (Ντούμας 1997, 8)³². Παράλληλες προσπάθειες περιοδοποίησης της ανθρώπινης προϊστορίας, που εδράστηκαν στον ίδιο γραμμικό-μονοκατευθυντικό πολιτισμικό εξελικτισμό, έγιναν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με βάση τα μέσα διαβίωσης που είχε στη διάθεσή του ο άνθρωπος. Για παράδειγμα, ο Tylor (1896, 24) διέκρινε τα εξής τρία στάδια της ανθρώπινης προϊστορίας: (α) την άγρια κατάσταση (“savage state”), όπου δεσπόζουν

³² Κατόπιν, ο Βρετανός J. Lubbock έκανε ένα βήμα παραπέρα, διακρίνοντας την Εποχή του Λίθου σε Παλαιολιθική και Νεολιθική (Ντούμας 1997, 8).

οι κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες και χρησιμοποιούν ως εργαλεία την πέτρα και τα κόκκαλα, (β) τη βαρβαρότητα (“barbaric state”), στο στάδιο της οποίας ο άνθρωπος εισήλθε με την ανακάλυψη της γεωργίας, και (γ) τον πολιτισμό (“civilized life”), στη φάση του οποίου ο άνθρωπος εισήλθε με την επινόηση της γραφής.

1.2.3 Ιδεολογία

1.2.3.1 Ιστορική διαδρομή της ιδεολογίας

Στην προσημείωση του ιστορικού παρελθόντος, δηλαδή στην ανάγνωσή του πριν από την εξέτασή του από τον ιστορικό, συμβάλλουν καθοριστικά η κοινωνία και οι μηχανισμοί της. Μέσω αυτών αναπαράγεται η μνήμη των σημαντικών για την κοινωνία τμημάτων του παρελθόντος και επιτυγχάνεται η λήθη, με τη σημασία της εσκεμμένης αποσιώπησης, άλλων τμημάτων που, π.χ., απειλούν τη συνοχή της (Λιάκος [2007] 2012, 97). Οι προσεγγίσεις του παρόντος στο παρελθόν μέσω των διαμεσολαβήσεων της κοινωνίας και των κοινωνικών μηχανισμών οδηγούν αναπότρεπτα τόσο στην καθολικοποίηση όσο και στη φυσικοποίηση συγκεκριμένων συλλογικών θέσεων για το ιστορικό παρελθόν, των οποίων οι ιδεολογικές καταβολές δεν γίνονται εύκολα φανερές. Το ιστορούν υποκείμενο έρχεται, επομένως, στην επαφή του με τα ίχνη του παρελθόντος αντιμέτωπο με την ιδεολογία, της οποίας η παράθεση ενός και μόνο ορισμού συνιστά από μόνη της μια ιδεολογική θέση, αφού, ανάλογα με τον μελετητή, αυτή προσλάμβανε άλλοτε θετικό και άλλοτε αρνητικό πρόσημο. Ως σημαντικότερη έννοια στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας παραθέτουμε την ιστορική πορεία του όρου.

Η σημασιολογική διαδρομή της λέξης «ιδεολογία» ξεκινά στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, τον όρο «ιδεολογία» τον επινόησε το 1796 ο Antoine Destutt de Tracy. Σκοπός του ήταν η θεμελίωση ενός νέου επιστημονικού κλάδου αφιστάμενου από τον χώρο της μεταφυσικής, ο οποίος θα μελετούσε τις ιδέες με σαφώς καθορισμένες μεθόδους και σε μια εμπειρικά επαληθεύσιμη βάση (Βανδώρος 2015, 12· Freedden 2003, 4-5). Στη συνέχεια, ο όρος προσέλαβε αρνητικές συνδηλώσεις από τους Μαρξ και Ένγκελς σε ένα πρώιμο έργο τους με τίτλο «Η γερμανική ιδεολογία», το οποίο γράφτηκε το 1846. Σε αυτό, οι ιδέες συνιστούν τις εσφαλμένες αντιλήψεις που κατασκευάζουν στα μυαλά τους οι άνθρωποι πάνω σε ζητήματα που αφορούν τους ίδιους και τον ρόλο τους (δηλαδή, τι είναι και τι οφείλουν να είναι), καθώς και τον Θεό (Μαρξ & Ένγκελς 1997, 53). Κατά το σκεπτικό τους, οι ιδέες που κυριαρχούν σε κάθε

εποχή είναι αυτές της κυρίαρχης τάξης, δηλαδή της τάξης που κατέχει τα μέσα της υλικής και, κατά συνέπεια, της πνευματικής παραγωγής και κυριαρχεί σαν παραγωγός και διανομέας των ιδεών της στην κοινωνία, οδηγώντας, έτσι, σε περιθωριοποίηση τις ιδέες αυτών που δεν έχουν στη διάθεσή τους αυτά τα μέσα παραγωγής (Μαρξ & Ένγκελς 1997, 94). Σύμφωνα, δηλαδή, με τον Μαρξ και τον Ένγκελς, η ιδεολογία συνιστά ένα παραπλανητικό μέσο θέασης του κόσμου, άμεσα εξαρτώμενο από την ταξική θέση του ατόμου (Craig 2009, 193).

Η αρνητική νοηματοδότηση της ιδεολογίας είναι εμφανής επίσης και στον Αντόνιο Γκράμσι (1891-1937), ο οποίος ανάγει την αποτελεσματικότητα της ιδεολογίας στην «κοινή αντίληψη» που είναι διεσπαρμένη στο κοινωνικό σώμα (βλ. Fairclough 1995, 82). Βασικό ρόλο, βέβαια, στη διάχυση της ιδεολογίας διαδραματίζουν κυρίως οι κρατικοί μηχανισμοί που επιδιώκουν τη χειραγώγηση μέσω της βίας αλλά και διάφοροι ιδεολογικοί κρατικοί μηχανισμοί, όπως είναι η εκκλησία, το σχολείο και η οικογένεια, οι οποίοι, κατά τον Λουί Αλτουσέρ (1918-1990), έχουν κάποια εξαναγκαστική λειτουργία (Lallement 2004, 398). Η σημαντικότητα της ιδεολογίας σε αυτές τις περιπτώσεις συνίσταται στους τρόπους κατά τους οποίους αυτοί οι κοινωνικοί θεσμοί συμβάλλουν στη διατήρηση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης της κυρίαρχης τάξης (Fairclough 1989, 36).

Εξαιτίας των μειωτικών συνδηλώσεων που είχε προσλάβει ο όρος «ιδεολογία» από τα πρώιμα γραπτά των Μαρξ και Ένγκελς, ο Mannheim (1936, 239) ήδη από το πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα πρότεινε την αντικατάσταση του όρου “ideology” από τον όρο “perspective” («θέση, άποψη, σύλληψη»), ο οποίος θα δήλωνε τον τρόπο θέασης του κόσμου από ένα υποκείμενο, άμεσα εξαρτώμενο από τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες στις οποίες αυτό εντάσσεται.

1.2.3.2 Χαρακτηριστικά των ιδεολογιών

Ο Μοσχονάς (2005) προτείνει μια σειρά χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των ιδεολογιών, τα οποία συνθέτουν έναν «εννοιολογικό χάρτη» τους. Ειδικότερα, κατά τον ίδιο, οι ιδεολογίες:

(α) είναι συστήματα ιδεών: Μπορούμε να φέρουμε ως παράδειγμα την ιδεολογία του εθνικισμού, η οποία περιλαμβάνει την ιδέα ότι τα έθνη έχουν πανάρχαια παρουσία στην ιστορία του ανθρώπου. Η ιδέα αυτή συνδέεται με την ιδέα ότι η γλώσσα συνιστά το κυρίαρχο διαγνωστικό κριτήριο των εθνών και αντιτίθεται στην ιδέα ότι σε

κρατικά μορφώματα του παρελθόντος (π.χ. σε αυτοκρατορίες), το θρήσκευμα και όχι η γλώσσα συνιστούσε το κυρίαρχο ταυτοτικό στοιχείο των εθνοτικών ομάδων που τα απάρτιζαν.

(β) είναι συλλογικά συστήματα ιδεών: Το χαρακτηριστικό αυτό των ιδεολογιών είναι αλτουσεριανής σύλληψης και αφορά τη συμβολή των διάφορων δικτύων στη διάχυση της ιδεολογίας στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Ως παράδειγμα αναφέρουμε τον «έντυπο καπιταλισμό» της πρώιμης νεότερης εποχής (16^{ος}-17^{ος} αιώνας), ο οποίος ενέκειτο στην παραγωγή και έκδοση από καπιταλιστές επιχειρηματίες εντύπων στις δημόδιες γλώσσες της περιόδου και όχι στα λατινικά, τα οποία εντάσσονταν στη χορεία των «ιερών γλωσσών» (δίπλα στα αρχαία ελληνικά και στα εβραϊκά), και στη συνεπόμενη ενστάλαξη της ιδέας του εθνοτικού ανήκειν σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού των κρατικών μορφωμάτων της πρώιμης νεωτερικότητας (βλ. Anderson 1997).

(γ) τοποθετούνται σε ένα πλαίσιο συλλογικών αντιθέσεων: Για παράδειγμα, την ιδεολογία των εθνικιστών την αντιμάχεται η ιδεολογία των μοντερνιστών, η οποία ορίζει τη συγκρότηση των εθνών ως ιστορική πραγματικότητα της νεωτερικότητας (βλ. Özkirimli 2000).

(δ) είναι ιστορικά φαινόμενα: Για παράδειγμα, η ιδεολογία του εθνικισμού τοποθετείται χρονικά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (Kedourie 1961, 9). Επίσης, στο διάστημα από το 1976 και την τυπική επίλυση του γλωσσικού ζητήματος μέχρι τις μέρες μας τοποθετείται χρονικά η καθεστωτική ιδεολογία της νεοελληνικής κοινής (Μοσχονάς 2005, 302). Το αντιληπτικό αυτό μοντέλο ορίζει ότι κάθε γλώσσα διαθέτει ένα ομοιογενές Εσωτερικό και ένα απειλητικό για αυτήν Εξωτερικό, από τα οποία το Εσωτερικό πρέπει να διατηρηθεί αμιγές στη σύστασή του στη διαπάλη του με το Εξωτερικό (Moschonas 2004, 190). Η επέκταση του Εσωτερικού στο Εξωτερικό θεωρείται κατάκτηση, ενώ το αντίθετο εκλαμβάνεται σαν απειλή (Μοσχονάς 2005, 308). Προκειμένου για την ελληνική γλώσσα, το Εσωτερικό είναι τα «καθαρά» ελληνικά, τα οποία δεν γνωρίζουν ιστορικά όρια, και περιλαμβάνονται σε αυτό όλα τα στάδια της ιστορικής εξέλιξης της γλώσσας, ενώ το Εξωτερικό της ελληνικής γλώσσας απαρτίζεται από τα «μη ελληνικά», όπως, για παράδειγμα, είναι οι δάνειες αγγλικές

λέξεις³³ (Moschonas 2004, 190). Κατά συνέπεια, δεν υφίσταται εντός αυτού του αντιληπτικού μοντέλου η διάκριση της ελληνικής γλώσσας σε αρχαία και νέα, ενώ τη δύναμή της την αντλεί η γλώσσα από το παρελθόν της (Moschonas 2004, 190).

(ε) είναι στερεότυπες: Αυτό το χαρακτηριστικό των ιδεολογιών συνοψίζει την παρατήρηση ότι η ιδεολογία παρουσιάζεται σαν μια κοινώς παραδεκτή και αποδεκτή από όλους ανώνυμη αλήθεια και αυτή η καθολικοποίησή της αποτελεί ένα από τα εργαλεία της για τη φυσικοποίηση και την απο-ιστορικοποίηση των θέσεων που αυτή εκφράζει (Eagleton 2018, 67 και 125). Με αυτό τον τρόπο, για παράδειγμα, μπορούν να εξηγηθούν η άρνηση κοινωνικών ομάδων να δεχθούν απόψεις που τονίζουν τον συγκροτησιακό χαρακτήρα της εθνογένεσης και η ακλόνητη πεποίθησή τους ότι τα έθνη συνιστούν αυτονόητη πραγματικότητα σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας.

(στ) είναι ανακλητές: Αυτή η αρχή συνίσταται στη δυνατότητα του ατόμου να επιλέγει ελεύθερα και να απορρίπτει, όποτε το θελήσει, τις αρχές κάποιας ιδεολογίας. Παρά το γεγονός ότι διάφορες ιδεολογίες υποστηρίζονται, όπως αναφέρθηκε, και διαχέονται στο κοινωνικό σώμα εξαιτίας της δράσης των ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών, η πραγματικότητα της ελεύθερης επιλογής της αποκήρυξης των θέσεων κάποιας ιδεολογίας και του ενστερνισμού κάποιας άλλης ιδεολογικής θέσης διαμετρικά αντίθετης δίνει τη δυνατότητα στους γλωσσολόγους να αναλάβουν το κοινωνικό χρέος της διασποράς της επιστημονικής γλωσσολογικής γνώσης στην κοινωνία και, έτσι, κάνοντας γνωστές τις θεωρητικές αρχές της γλωσσολογίας, να δώσουν την ευκαιρία στις κοινωνικές ομάδες να συνειδητοποιήσουν το αβάσιμο π.χ. της θέσης ότι η ελληνική γλώσσα γονιμοποίησε τον ευρωπαϊκό λόγο και άλλων τέτοιου είδους ιδεολογημάτων και να σταματήσουν να τα ενστερνίζονται. Το χαρακτηριστικό του ανακλητού των ιδεολογιών είναι δυνατόν να εξηγήσει, επίσης, την ύπαρξη πυρήνων αντίστασης στο πλαίσιο των δικτατορικών καθεστώτων ή, σε δημοκρατικά καθεστώτα, την αλλαγή των κομματικών προτιμήσεων κάποιων πολιτών.

(ζ) έχουν ως «μηχανές» τους την ιδεολογική σύγκρουση και την επανάληψη: Η ιδεολογική σύγκρουση αποτελεί απόρροια του χαρακτηριστικού (γ) των ιδεολογιών. Ο

³³ Η σχέση μεταξύ του Εσωτερικού και του Εξωτερικού της ελληνικής γλώσσας, η οποία παρουσιάζεται σαν την επικράτεια ενός κράτους στο πλαίσιο της καθεστωτικής ιδεολογίας της νεοελληνικής κοινής, αποδίδεται εικονιστικά από τον Μοσχονά (2008, 563).

δε καθοριστικός ρόλος της επανάληψης στην καθολικοποίηση και στη φυσικοποίηση των διάφορων ιδεολογιών τονίζεται με ενάργεια στο βιβλίο *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge* των Berger & Luckmann (1966), στο οποίο εκφράζεται η θέση ότι η κοινωνική δόμηση της πραγματικότητας πραγματοποιείται μέσα από τις επαναλαμβανόμενες πράξεις.

(η) είναι επιτελεστικές: Όπως έχει επισημανθεί από τον Eagleton (2018, 107), παρά το γεγονός ότι οι ιδεολογίες κάποιες φορές εδράζονται σε μεταφυσικές συλλήψεις και θεωρητικά μεταφυσικά αντιληπτικά σχήματα, αυτές δεν παύουν να αποτελούν σύνολα πεποιθήσεων προσανατολισμένα στην παροχή προσταγών. Παραδείγματος χάριν, παρόλο που η ιδεολογία της συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι τη νεότερη εποχή διαμέσου του μεσαίωνα στηρίζεται στο μεταφυσικό δόγμα του τρισυπόστατου της Αγίας Τριάδας, αυτή αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για την έκφραση αλυτρωτικών επιδιώξεων από την πλευρά του νεότευκτου ελληνικού κράτους.

(θ) βρίσκονται σε μερική αντιστοιχία με την πραγματικότητα: Κατά τον Eagleton (2018, 59), προκειμένου οι ιδεολογίες να αποτελέσουν το έδαφος για τη δόμηση μιας στέρεας και συνεκτικής ταυτότητας από τα άτομα, πρέπει αυτές να είναι «πραγματικές» σε σημαντικό βαθμό, καθώς μόνο έτσι μπορούν να παρέχονται από αυτές κίνητρα για αποτελεσματική συλλογική δράση.

(ι) βρίσκονται σε μερική αναντιστοιχία με την πραγματικότητα: Το χαρακτηριστικό αυτό των ιδεολογιών, άμεσα συνδεδεμένο με το προαναφερόμενο ιδεολογικό γνώρισμα, αποτελεί τροποποίηση και ήπια έκφραση της μαρξιστικής σύλληψης της ιδεολογίας ως στρεβλής θέασης της πραγματικότητας, η οποία, κατά τον Μαρξ, προωθείται από τους κατέχοντες τα μέσα παραγωγής με σκοπό τη διαιώνιση των κοινωνικών ανισοτήτων. Για παράδειγμα, η ιδεολογική θέση ότι η αρχαία Ελλάδα εποίκιστηκε από Αιγυπτίους και Φοίνικες, όπως φαίνεται από συγκεκριμένους αρχαιοελληνικούς μύθους, παρόλο που στηρίζεται σε πηγές που κάνουν λόγο για μεταναστεύσεις ξένων φύλων στον ελλαδικό χώρο, δεν αντιστοιχεί σε κάποιο αδιάσειστο ιστορικό ή αρχαιολογικό τεκμήριο που να δικαιολογεί τη συγκεκριμένη άποψη για τις καταβολές του ελληνικού πολιτισμού.

1.2.3.3 Γλωσσικές ιδεολογίες

Καθώς τα ίχνη του παρελθόντος που εξετάζουμε στην παρούσα διατριβή είναι και γλωσσικής φύσεως, κρίναμε σκόπιμο να αναφερθούμε στις γλωσσικές ιδεολογίες. Ο Silverstein (1979, 193) τις ορίζει ως «σύνολο πεποιθήσεων αναφορικά με τη γλώσσα, το οποίο αρθρώνεται από τους χρήστες της, με σκοπό να εκλογικεύσουν ή να δικαιολογήσουν τον τρόπο αντίληψης που διαθέτουν για τη γλωσσική δομή και χρήση».

Ανάμεσα στις κυρίαρχες γλωσσικές ιδεολογίες, η Τσιπλάκου (2021) περιλαμβάνει:

(α) την ταύτιση γλώσσας και έθνους: Η εξίσωση αυτή συνιστά ιστορική και ιδεολογική κατασκευή, της οποίας οι καταβολές εντοπίζονται χρονικά στο πνευματικό κίνημα του γερμανικού ρομαντισμού του τέλους του 18^{ου} αιώνα και σφραγίζεται από τον διάσημο χαρακτηρισμό από τον Johann Herder της γλώσσας ως του πνεύματος ενός λαού (Woolard 1998, 16-17). Αυτή η χερντεριανή σύλληψη βλέπει τους λαούς σαν αμιγώς μονόγλωσσους και τις επικράτειές τους σαν σταθερά περιχαρακωμένες και κοινωνιογλωσσικά ομοιογενείς (Blommaert 2006, 518).

(β) την ιδεολογία περί πρότυπης γλώσσας: Η αίγλη και το κύρος με τα οποία περιβάλλονται οι πρότυπες γλώσσες συντελούν ώστε τα άτομα να θεωρούν ότι κάποιες γλώσσες που δεν έχουν προτυποποιηθεί είναι ανίκανες να ικανοποιήσουν ένα εύρος λειτουργιών, τις οποίες καλύπτουν οι πρότυπες γλώσσες (βλ. Harlow 1998, 9).

(γ) τις τοποθετήσεις απέναντι στη γλωσσική ποικιλότητα: Όπως έχουν επισημάνει οι Γούτσος & Φραγκάκη (2015, 155), η ποικιλότητα, οριζόμενη ως η παρουσία πολλών ποικιλιών, συνιστά θεμελιώδες χαρακτηριστικό γνώρισμα της γλώσσας. Ωστόσο, στην παράδοση της δυτικής διανόησης, η ομοιογένεια είναι αυτή που αντιμετωπίζεται ως θετικό και φυσικό γλωσσικό χαρακτηριστικό παρά η ποικιλότητα (Skutnabb-Kangas 1999, 75).

Όπως επισημαίνει ο Μοσχονάς (2005, 242), «αν και όχι ουσιώδης, η διαφορά ανάμεσα στις γλωσσικές και στις γλωσσολογικές ιδεολογίες μοιάζει να είναι η ακόλουθη: *οι γλωσσικές ιδεολογίες είναι πρώτα απ' όλα ιδεολογίες· οι γλωσσολογικές ιδεολογίες είναι πρώτα απ' όλα μεταγλώσσες*». Με άλλα λόγια, οι γλωσσικές ιδεολογίες δύσκολα μπορούν να μετατραπούν σε γλωσσολογικές λόγω της αδυναμίας πρόταξης από αυτές κάποιας επιστημονικής μεταγλώσσας. Ωστόσο, τα όρια μεταξύ των ιδεολογιών *per se* και των ιδεολογιών της επιστήμης δεν είναι αδιαπέραστα και πολλές φορές δεν είναι εύκολο να διακριθούν (βλ. Μοσχονάς 2005, 251-252).

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα προσπάθειας οπλισμού μιας γλωσσικής ιδεολογίας, βασισμένης σε προεπισημονικές γλωσσικές αντιλήψεις, με επιστημονική μεταγλώσσα θεωρούμε αυτό που εντοπίζεται στο βιβλίο του Dixon (2016), με τον ιδιαίτερο τίτλο *Are some languages better than others?*, ο οποίος, όπως είναι φυσικό, δεν μπορεί να ξεφύγει από διάφορες συνδηλώσεις που σχετίζονται με συγκεκριμένα είδη λόγων που παράγουν έναν ανεργάτιστο γλωσσικό ρατσισμό. Ο Dixon (2016), αφού αναγνωρίζει αρχικά τις ιδεολογικές καταβολές του δόγματος της ανωτερότητας κάποιων γλωσσών και της κατωτερότητας άλλων, το οποίο προέκυψε από τις αυθαίρετες κρίσεις των Ευρωπαίων κατακτητών προς τον υλικό πολιτισμό και τη γλώσσα των υποτιθέμενων πρωτόγονων λαών που υπέτασσαν με τα όπλα τους στη διάρκεια των ιμπεριαλιστικών τους ταξιδιών στον κόσμο, θεωρεί, ωστόσο, ότι είναι καιρός η γλωσσική αυτή ιδεολογία να εξελιχθεί σε επιστημονική θεώρηση³⁴, με τις αυθαίρετες γλωσσικές αξιοδοτήσεις του παρελθόντος να πρέπει να αντικατασταθούν από γλωσσολογικά προσδιορισμένα κριτήρια, τα οποία θα επιστρατευτούν για την αντικειμενική εκτίμηση της αξίας των διάφορων γλωσσών. Τα κριτήρια αυτά έγκεινται σε 42 γλωσσικά χαρακτηριστικά των διάφορων επιπέδων της γλωσσολογικής ανάλυσης (της φωνολογίας, της μορφολογίας και του λεξιλογίου), όπως είναι, για παράδειγμα, η γραμματική διάκριση ανάμεσα στις αντωνυμίες πρώτου, δεύτερου και τρίτου προσώπου ή ο τρόπος δήλωσης της τροπικότητας, τα οποία θα συνθέτουν τα γλωσσικά γνωρίσματα της «ιδανικής γλώσσας», η οποία θα συνιστά το μέτρο σύγκρισης για την αξιολόγηση των διάφορων γλωσσών του κόσμου.

Μένει να δειχτεί αν η ορθολογική μεταγλώσσα που μεταχειρίζεται ο Dixon είναι αρκετή ώστε η πρακτική της αξιολόγησης του εύρους της επάρκειας των διάφορων γλωσσών να εξελιχθεί σε επιστημονική προσέγγιση που είναι απαλλαγμένη από ιδεολογικές συνδηλώσεις. Η άποψή μας είναι ότι οι ιδεολογικές καταβολές αυτής της προσπάθειας κατάταξης των γλωσσών δεν θα επιτρέψουν κάτι τέτοιο, καθώς και η ίδια η «ιδανική γλώσσα» που επικαλείται ο Dixon δεν είναι δυνατόν να ξεφύγει από την κριτική στο πλαίσιο της κοινωνιογλωσσολογίας, για την οποία δεν νοείται γλώσσα ως ένα αφηρημένο σύστημα, που κείται, δηλαδή, εκτός της κοινωνίας που την παράγει. Τέλος, τα φαινομενικά αντικειμενικά γλωσσικά κριτήρια του Dixon δεν είναι δυνατόν να ξεφύγουν από προσωπικές εκτιμήσεις του συγγραφέα.

³⁴ Στο κείμενό του, η γλωσσική ιδεολογία χαρακτηρίζεται ως “racist evaluation”, ενώ η επιστημονική γλωσσολογική προσέγγιση ως “scientific evaluation” (Dixon 2016, 20-21).

Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει η Κακριδή-Φερράρι (2001, 104 κ.ε.) για τη θέση της γλωσσολογίας πάνω σε συγκρίσεις που σχετίζονται με την κατάταξη των γλωσσών σε «ανώτερες», «κατώτερες», «επαρκέστερες», «ανεπαρκείς»:

«Η γλωσσολογία δεν δέχεται ότι υπάρχουν φυσικές γλώσσες “ανεπαρκείς”, “πρωτόγονες” ή “κατώτερες”, και τέτοιου είδους χαρακτηρισμούς τούς ανάγει σε εξωγλωσσικούς ιδεολογικούς μύθους. [...] Κάθε δήθεν «πρωτόγονη» γλώσσα που μας είναι γνωστή παρουσιάζει, χωρίς εξαίρεση, όλες τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τις γλώσσες από τα πολύ ατελέστερα συστήματα επικοινωνίας των ζώων ή τους τεχνητούς κώδικες (π.χ. των σημάτων της τροχαίας κ.ά.). Τα σημαντικότερα από αυτά είναι: πρώτον, ότι κάθε ανθρώπινη γλώσσα βασίζεται στον συνδυασμό μονάδων χωρίς νόημα (των ήχων), έτσι ώστε να δημιουργούνται μονάδες με νόημα (οι λέξεις) και να εκφράζεται με απόλυτη οικονομία ολόκληρη η ανθρώπινη εμπειρία. Και δεύτερον, ότι κάθε γλώσσα οργανώνεται περαιτέρω θέτοντας κανόνες και νόμους στο φωνολογικό της σύστημα, τον σχηματισμό των λέξεών της, τη σύνταξή της. [...] Είναι λάθος να πιστεύεται ότι οι διαφορές των γλωσσών στους συγκεκριμένους τομείς που τις συγκροτούν σημαίνουν και διαφορές στη δυνατότητα ή την ικανότητα να εκφράζουν τα οποιαδήποτε νοήματα και τις σχέσεις μεταξύ τους».

1.2.4 Ιδεολογικό πλαίσιο ανάδυσης των αρχαιογνωστικών επιστημών κατά τον 19^ο αιώνα

Οι κλάδοι της γλωσσολογίας, της αρχαιολογίας, της φιλολογίας και της ιστορίας ανέπτυξαν τη μεθοδολογική σκευή τους, τις ιδέες, τα ερμηνευτικά σχήματα και τις γνώσεις τους στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στο πλαίσιο των ιδεολογικών ζυμώσεων της εποχής. Μπορούμε να πούμε με άλλα λόγια ότι αυτά τα επιστημονικά πεδία βρήκαν τον κόσμο προσημειωμένο ήδη από το ιστορικο-κοινωνικό/πολιτισμικό πλαίσιο της περιόδου. Οι αρχικοί τους εκπρόσωποι προέβησαν σε διαδοχικές προσεγγίσεις των ιχνών του ιστορικού παρελθόντος και εντασσόμενα τα έργα τους στην ιστορική παράδοση αποτέλεσαν και αυτά μέρος της πολιτισμικής σημείωσης του ιστορικού παρελθόντος. Με αυτό το συγγραφικό έργο των πρώιμων εκπροσώπων των κλάδων της γλωσσολογίας, της αρχαιολογίας και της φιλολογίας έρχονταν σε επαφή

και επηρεάζονταν στη μεθοδολογία τους οι κατοπινοί μελετητές του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα τα διδάγματά τους να φυσικοποιηθούν σε τέτοιο βαθμό, ώστε αφενός να μην είναι εύκολα ανιχνεύσιμες οι ιδεολογικές καταβολές τους και αφετέρου να κληρονομηθούν σε εμάς, προκειμένου για τη γλωσσολογία, όροι όπως «γενεαλογικό δέντρο», «γλωσσική παλαιοντολογία», «ινδοευρωπαϊκή φυλή» και ερμηνευτικά σχήματα όπως οι κατακτητικές επεκτάσεις των έφιππων πολεμοχαρών Ινδοευρωπαίων.

Η εικόνα του παρελθόντος που προέβαλαν αυτές οι αρχαιογνωστικές πειθαρχίες του 19^{ου} αιώνα επιχειρήθηκε τον 20^ό αιώνα να ανασκευαστεί μέσα από την κριτική που άσκησαν σε αρκετές από τις ιδέες τους εκπρόσωποι από αυτά τα επιστημονικά πεδία. Το αποτέλεσμα αυτής της κριτικής ήταν μια αναθεώρηση κάποιων από τα σχήματα που προέτασσαν. Ωστόσο, η ολοκληρωτική αλλαγή ενός επιστημονικού παραδείγματος, δηλαδή του συνόλου των πεποιθήσεων, των αξιών και των τεχνικών που μοιράζονται τα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινότητας (Kuhn [1962] 1996, 175), απαιτεί μια μαζική συγγραφή άρθρων και βιβλίων που να προβάλλουν τις νέες θεωρήσεις. Γενικότερα, η μετάβαση από το ένα επιστημολογικό παράδειγμα, το οποίο βρίσκεται σε κρίση αλλά συνεχίζουν να το ακολουθούν τα μέλη της επιστημονικής κοινότητας, σε ένα νέο επιστημολογικό παράδειγμα συνεπάγεται την εκ θεμελίων αναδιοργάνωση των θεωρητικών αρχών, των μεθόδων και των εφαρμογών του επικρατούντος παραδείγματος, που αδυνατεί πια να ενσωματώσει στους κόλπους του τα νέα δεδομένα που προκύπτουν από την έρευνα (Kuhn [1962] 1996, 85). Αυτή η μετάβαση από το παλαιό στο νέο παράδειγμα, όταν αυτή επιτευχθεί, θα συνιστά μια επιστημονική επανάσταση (Kuhn [1962] 1996, 90).

Η θεμελίωση της γλωσσολογίας ως αυτόνομης από τη φιλολογία επιστήμης που έχει ως επιδίωξη την επιστημονική σπουδή των γλωσσικών οικογενειών προωθήθηκε τον 19^ο αιώνα από την ιδέα της γενετικής συγγένειας των γλωσσών της Ευρώπης και της Ασίας, η οποία διαπιστώθηκε ύστερα από την ανακάλυψη και τη μελέτη των σανσκριτικών από τους ευρωπαίους μελετητές. Καίριο ρόλο σε αυτή την πορεία προς την εκ νέου επιστημονικοποίηση της γλωσσολογίας διαδραμάτισε η ανακοίνωση του Άγγλου δικαστή στις Ινδίες Sir William Jones πάνω στη σανσκριτική γλώσσα στην Ασιατική Εταιρεία της Καλκούτας το 1786, η οποία αναφερόταν στη συγγένεια μεταξύ των ελληνικών, των λατινικών και των σανσκριτικών (Tsiaperis 1990, 577). Η γενετική σχέση ανάμεσα σε έναν αριθμό ασιατικών και ευρωπαϊκών γλωσσών περιγράφηκε με τον όρο «ινδοευρωπαϊκός», τον οποίο εισάγει το 1813 ο Thomas Young (Koerner 1989a, 155).

Η πρωταρχική συγγένεια ανάμεσα στις διάφορες γλώσσες μιας γλωσσικής οικογένειας επιχειρήθηκε να εξηγηθεί και να απεικονιστεί με βάση τη θεωρία του γενεαλογικού δέντρου, την οποία εισηγήθηκε ο August Schleicher το 1863. Σύμφωνα με αυτή, οι συγγενικές γλώσσες παρομοιάζονται με τα κλαδιά ενός δέντρου, το οποίο απεικονίζει την ευρύτερη γλωσσική οικογένεια στην οποία αυτές εντάσσονται και από την οποία αυτές προέκυψαν, οπτική που συντέλεσε ώστε να λέγεται μέχρι σήμερα ότι δύο συγγενικές μεταξύ τους γλώσσες, όπως για παράδειγμα η ελληνική και η αλβανική γλώσσα, αποτελούν κλάδους, δηλαδή κλαδιά-παρακλάδια, της (ευρύτερης) ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας (Μαγουλάς & Μαγουλά 2015, 95). Είναι ευρύτερα αποδεκτό σήμερα ότι η διατύπωση του πρότυπου του γενεαλογικού δέντρου υπήρξε προϊόν της έντονης επίδρασης που άσκησαν στην ιστορικο-συγκριτική γλωσσολογία του 19^{ου} αιώνα οι φυσικές επιστήμες³⁵, ιδιαίτερα η βοτανολογία, η ανατομία και η εξελικτική βιολογία³⁶, από την οποία δεν ήταν δυνατόν να ξεφύγει ο August Schleicher, ο οποίος επεδείκνυε ήδη κατά την πρώιμη νεανική του ηλικία ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την καλλιέργεια των φυτών και τη βοτανολογία, ενώ ο πατέρας του ήταν ιατρός (Koerner 1989β, 185 και 187).

Το 1872, προτάθηκε από τον Johannes Schmidt ως εναλλακτική θεωρία για την εξήγηση της στενής συγγένειας μεταξύ των γλωσσών μιας ευρύτερης γλωσσικής οικογένειας το «μοντέλο των κυμάτων». Σύμφωνα με αυτό, τα νεωτερικά γλωσσικά στοιχεία των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αναπτύχθηκαν σταδιακά σε κάποιες κεντρικές εστίες και, έπειτα, διαδόθηκαν κατά κύματα σε παρακείμενές τους περιοχές, πορεία που, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, είναι ικανή να ερμηνεύσει το πλήθος των ομοιοτήτων ανάμεσα στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (Γιαννάκης [2005] 2015, 126-127). Ως εκφραστής ενός εκμοντερνισμένου μοντέλου των κυμάτων, ο Anttila [1972] (1989, 304 και 307), βασιζόμενος σε 24 ισόγλωσσα, παρουσιάζει ένα μοντέλο σχέσεων των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών-έναν διαλεκτικό χάρτη, όπου κεντρική θέση καταλαμβάνουν η χεττιτική και η τοχαρική, οι οποίες γενικά δεν μοιράζονται

³⁵ Χαρακτηριστικά, ο Friedrich Max Müller (1823-1900), διαπρεπής μελετητής της σανσκριτικής γλώσσας και κάτοχος της έδρας της συγκριτικής φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, περιγράφει τη μέθοδο εργασίας ενός γλωσσολόγου ως οργανωμένη θεμελιωδώς κατά τα πρότυπα έρευνας των φυσικών επιστημών (Żywiczyński 2018, 136).

³⁶ Οι Harris & Taylor [1989] (1997, 186) κάνουν λόγο για τη «νέα διανοητική συμμαχία» μεταξύ βιολογίας και γλωσσολογίας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

καινοτομίες με τις υπόλοιπες ομάδες της γλωσσικής οικογένειας³⁷. Κατά τους Rowe & Levine [2006] (2016, 347), παρόλο που το πρότυπο των κυμάτων επιχειρεί να διορθώσει κάποιες από τις μεθοδολογικές αδυναμίες της θεωρίας του γενεαλογικού δένδρου, δεν σημαίνει ότι αυτό δεν παρουσιάζει ορισμένα μειονεκτήματα, από τα οποία το κυριότερο είναι η ανεπάρκειά του να περιλάβει το σύνολο των επιδράσεων ανάμεσα σε απομακρυσμένες μεταξύ τους γλώσσες, οι οποίες προέκυψαν διά μέσου του εμπορίου, των πολεμικών επιχειρήσεων ή άλλων παραγόντων.

Στο μοντέλο των κυμάτων θεμελιώθηκε, προκειμένου να εξηγηθεί η προέλευση και η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, η θεωρία της γλωσσικής σύγκλισης ως αντίδραση στη θεωρία της γλωσσικής απόκλισης που διακήρυξε το πρότυπο του γενεαλογικού δένδρου (Γιαννάκης [2005] 2015, 129). Ειδικότερα, ο Nikolai Trubetzkoy, ο εισηγητής της θεωρίας της γλωσσικής σύγκλισης, συνέβαλε σημαντικά στο ζήτημα της προέλευσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών με μια μελέτη του, η οποία δημοσιεύθηκε το 1939, με τον τίτλο “Thoughts on the Indo-European Problem” στο πλαίσιο της Γλωσσολογικής Σχολής της Πράγας, απορρίπτοντας την ιδέα της ύπαρξης μιας ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας και μιας αρχικής κοιτίδας της και, πιο συγκεκριμένα, την υπόθεση μιας ομοιογενούς ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας, από την προήλθαν οι επιμέρους κλάδοι της. Για τον ίδιο, είναι εύλογο να υποθεθεί ότι οι πρόγονοι των κλάδων των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών ήταν αρχικά πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους γλώσσες, οι οποίες, με την πάροδο του χρόνου και μέσω συνεχών επαφών, αμοιβαίων επιδράσεων και δανείων, άρχισαν να συγκλίνουν μεταξύ τους η μία γλώσσα με την άλλη, χωρίς, ωστόσο, να ταυτιστούν ποτέ απόλυτα (Geroulanos & Phillips 2018, 374).

Στην έρευνα των γλωσσολόγων πάνω στο ινδοευρωπαϊκό ζήτημα συνεισέφερε από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και εξής η προσέγγιση της γλωσσικής παλαιοντολογίας, η οποία απέβλεπε στην ανασύνθεση των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν πριν από τη διάχυση των Ινδοευρωπαίων από την κοιτίδα τους, βασιζόμενη στη μελέτη του λεξιλογίου των επιμέρους ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και στο σκεπτικό ότι αυτό αντικατοπτρίζει σε σημαντικό βαθμό την ιστορική διαδρομή

³⁷ Ο Γιαννάκης [2005] (2015, 60 και 141) υποστηρίζει ότι η κεντρική θέση της χεττιτικής στο μοντέλο των σχέσεων των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών που παρουσίασε ο Antilla αντανάκλα τη θέση του μελετητή για την ινδο-χεττιτική υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η ινδοευρωπαϊκή και η χεττιτική ανάγονται ως θυγατρικές γλώσσες στην Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκή.

των ομιλητών/-τριών της Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκής (Γιαννάκης 2003, 113). Οι αρχές αυτής της μεθόδου ανασύνθεσης του πρωτο-ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού διατυπώθηκαν για πρώτη φορά από τον Adolphe Pictet το 1877, ενώ το πεδίο στο οποίο αυτή εφαρμόστηκε κατά κόρον είναι η επίλυση του ζητήματος της κοιτίδας των ομιλητών/-τριών της Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκής (Γιαννάκης 2003, 114 και 121). Από την περίοδο της διατύπωσης των αρχών της γλωσσικής παλαιοντολογίας και έπειτα, τα ευρήματα που προέρχονταν από αυτή συνδυάζονταν από τους/τις ερευνητές/-τριες με τα πορίσματα της αρχαιολογικής και της ιστορικής έρευνας, γεγονός το οποίο κατέστησε τη γλωσσολογική επιστήμη ισότιμο επιστημονικό κλάδο στην επίλυση των προβλημάτων που προέκυπταν από τη μελέτη του ινδοευρωπαϊκού ζητήματος.

Για την αναζήτηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας των ομιλητών/-τριών της Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκής εκφράστηκαν, πέρα από τη μέθοδο της γλωσσικής παλαιοντολογίας και σε συνδυασμό με αυτή, διάφορες άλλες διεπιστημονικές θεωρήσεις, οι οποίες αξιοποιούσαν τη μεθοδολογία των επιστημονικών ρευμάτων της εποχής διατύπωσής τους. Μια από τις σημαντικότερες προσεγγίσεις που προτάθηκαν για την ανάλυση της πρωτο-ινδοευρωπαϊκής κοινωνίας ήταν αυτή του Γάλλου φιλόλογου και ινδοευρωπαϊστή Georges Dumézil τη δεκαετία του 1930, η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο του ρεύματος του δομισμού (West 2007, 4). Σύμφωνα με αυτή, η πρωτο-ινδοευρωπαϊκή κοινωνία διαχωριζόταν σε τρεις βασικές «λειτουργίες», οι οποίες αντικατοπτρίζονταν με ενάργεια στις μεταγενέστερες κοινωνίες της αρχαίας Ινδίας και του Ιράν, καθώς και στη δομή της πρωτο-ινδοευρωπαϊκής θρησκείας. Πρόκειται για:

- (α) την «πρώτη λειτουργία», η οποία περιλάμβανε τόσο την κυρίαρχη εξουσία όσο και τη θρησκεία και ενσωματώνονταν στους ιερείς και στους βασιλείς, που ήταν επιφορτισμένοι με τη διατήρηση της θρησκευτικής τάξης και της νομιμότητας,
- (β) τη «δεύτερη λειτουργία», η οποία αφορούσε τις στρατιωτικές δυνάμεις και την οποία αντιπροσώπευε η τάξη των πολεμιστών, και
- (γ) την «τρίτη λειτουργία» της γονιμότητας και της ευφορίας, η οποία αντιπροσωπευόταν από τους βοσκούς και από όλους τους παραγωγούς αγαθών, όπως ήταν οι τεχνίτες (βλ. Fortson 2004, 17 και 28).

Πέρα από την προαναφερόμενη επίδραση που δέχτηκαν οι ανθρωπιστικές επιστήμες από τη βοτανολογία, τη βιολογία και την παλαιοντολογία κατά τον 19^ο αιώνα, οι συγγραφείς και μελετητές του 19^{ου} αιώνα δεν έπαψαν, επίσης, να επηρεάζονται από την κοσμοαντίληψη που διακήρυσσε, προωθούσε και επέβαλε η Βίβλος (Olender 1992, 19-20)³⁸. Πιο συγκεκριμένα, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, παρόλο που η θεώρηση των εβραϊκών ως της πρωταρχικής («Αδαμικής») γλώσσας του κόσμου εγκαταλείφθηκε μαζί με το εξηγητικό σχήμα που παρείχε ο Πύργος της Βαβέλ για την ερμηνεία των ποικιλιών των γλωσσών της Οικουμένης, ορισμένες ιδέες που εκπορεύονταν από τη βιβλική παράδοση αποτελούσαν το βάθρο για τη διατύπωση διάφορων θεωριών για την αναζήτηση της αρχικής κοιτίδας της Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκής, από την οποία προήλθαν οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες των ιστορικών χρόνων, στην Ανατολή: για τον Friedrich Schlegel και τον Franz Bopp, δηλαδή τον θεμελιωτή της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, η αρχική πατρίδα των Ινδοευρωπαίων ήταν η Ινδία, ενώ, νωρίτερα, ο Sir William Jones πρότεινε ως κοιτίδα τους το σημερινό Ιράν (Koerner 2001, 263)³⁹. Γενικότερα, η σπουδή της γλώσσας δεν μπόρεσε να αποδεσμευτεί, όπως φαίνεται, τον αιώνα της θεμελίωσης της γλωσσολογίας ως ανεξάρτητης από τους χώρους της μεταφυσικής και της θεολογίας επιστήμης από την προσέγγιση, για παράδειγμα, του Max Müller προς το γλωσσικό φαινόμενο, το οποίο αντιμετώπιζε σαν ένα δώρο του Θεού στον άνθρωπο (Valone 1996, 129).

³⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός της επιρροής που είχε στον 20^ο αιώνα η διδασκαλία της Εκκλησίας πάνω σε ζητήματα που άπτονταν των αρμοδιοτήτων της επιστημονικής έρευνας. Χαρακτηριστική ήταν η διαμάχη μεταξύ «δημιουργιστών» και «δαρβινιστών», όπως αυτή αποκρυσταλλώθηκε στις 21 Μαρτίου 1925 με την ψήφιση από τη Βουλή της Πολιτείας του Τενεσί στις Η.Π.Α. του νόμου Μπάτλερ, ο οποίος απαγόρευε τη διδασκαλία, στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος, οποιασδήποτε θεωρίας απέρριπτε την καταγωγή του ανθρώπου ως αποτέλεσμα της θείκης Δημιουργίας και υποστήριζε την ανθρώπινη εξέλιξη από ατελέστερες μορφές ζωικών οργανισμών (βλ. <https://www.sansimera.gr/articles/292>).

³⁹ Τη θέση περί εντοπισμού της κοιτίδας των Ινδοευρωπαίων στην Ανατολή την υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, και η νεότερη υπόθεση της Nichols (1997, 137). Σύμφωνα με αυτή, η περιοχή από την οποία εκκίνησε η πορεία επέκτασης των Ινδοευρωπαίων κείται κοντά στην αρχαία Βακτρία και στη Σογδιανή. Κατά την ίδια θεωρία, η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών ως αποτέλεσμα της διάσπασής τους από την ινδοευρωπαϊκή πρωτογλώσσα τοποθετείται χρονολογικά ανάμεσα στο 3700 και στο 3300 π.Χ. (Nichols 1997, 139).

Παρόλο που είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι οι οπαδοί του ναζισμού στο πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα, προκειμένου να υποστηρίξουν τη ρατσιστική ιδεολογία που πρέσβευαν, προέβησαν σε έναν εναγκαλισμό των πορισμάτων της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας, είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ότι ο Χίτλερ και οι ομοϊδεάτες του δεν επηρεάστηκαν άμεσα από τα διδάγματα της συγκριτικής γλωσσολογίας και της φιλολογίας αλλά κυρίως έμμεσα, μέσα από δημοσιεύσεις που εκλαΐκευαν ορισμένες από τις απόψεις αυτών των επιστημονικών πεδίων και από τη σχέση τους με την αρχαιολογική επιστήμη και την προϊστορία (Hock 2003, 167-168).

Κατά κύριο λόγο, όμως, η ρατσιστική ιδεολογία του Τρίτου Ράιχ εδράστηκε στα διδάγματα της ανθρωπολογίας του 19^{ου} αιώνα, η οποία, βασιζόμενη στις σωματικές ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των ανθρώπων, προχώρησε σε μια συγκεκριμένη ανασύνθεση της εικόνας των Ινδοευρωπαίων / Αρίων (εναλλακτικός όρος για την ινδοευρωπαϊκή φυλή) ως της ανώτερης φυλής και παρέσχε στους ναζιστές μια ψευδοεπιστημονική κάλυψη ώστε να δικαιολογήσουν την εξόντωση των Εβραίων, οι οποίοι δεν ανήκαν στην Αρία φυλή, των κομμουνιστών, των αναρχικών, των αναπήρων, των ομοφυλόφιλων και όλων όσοι δεν «ταίριαζαν» στον κόσμο που ευαγγελίζονταν οι ναζιστές (Arvidsson 2006, 61 και 238).

Ειδικότερα, η κυρίαρχη ανθρωπολογική θέση του 19^{ου} αιώνα ότι η έννοια της «φυλής» συνιστούσε τη βάση όλων των πολιτισμών εδραιώθηκε από τον Joseph de Gobineau με την εκτενή τετράτομη μελέτη του με τον τίτλο *Essay on the Inequality of the Races*, η οποία εκδόθηκε μεταξύ του 1853 και του 1855 και διακήρυσσε τον διαχωρισμό των φυλών σε «λευκή», «μαύρη» και «κίτρινη» φυλή. Για τον Gobineau, η «λευκή» φυλή, την οποία ονόμασε «Αρία», ήταν η μόνη ικανή να σκέφτεται δημιουργικά και να δημιουργεί πολιτισμό (Jackson & Weidman 2005, 70). Η γενεαλογία της θεωρίας του φυλετισμού του 19^{ου} αιώνα είναι δυνατόν να αναχθεί στις απόψεις του Γάλλου φιλοσόφου Francois Bernier (1625-1688), ο οποίος χώρισε την ανθρωπότητα σε φυλές ή είδη, βασιζόμενος στη σωματική διάπλαση και στο χρώμα δέρματος των ανθρώπων, και στην ταξινόμηση του Σουηδού βοτανολόγου και ζωολόγου Carolus Linnaeus (1707-1788), ο οποίος, στο *Systema Naturae*, προσέθεσε, δίπλα στο κριτήριο του χρώματος δέρματος, αυτό της γεωγραφίας για τον προσδιορισμό των ποικιλιών που παρουσίαζε ο Homo Sapiens (Zack 2018, 50-51)⁴⁰.

⁴⁰ Στη μελέτη *Race? Debunking a scientific myth* των Tattersall & DeSalle (2011), οι συγγραφείς προβαίνουν στην αποδόμηση της έννοιας «φυλή», εξηγώντας ότι η επικοινωνία

Η έμμεση σχέση, ωστόσο, του Χίτλερ και των συνεργατών του, μέσω εκλαϊκεύσεων, με τα διδάγματα της γλωσσολογίας και της φιλολογίας του 19^{ου} αιώνα δεν σημαίνει ότι αυτές οι πειθαρχίες εμφανίστηκαν και ανέπτυξαν τις μεθοδολογικές τους αρχές σε ένα ιδεολογικό κενό (Hutton 1999, 281). Όπως επισημαίνει ο Kuiper (1991, 3), δυτικοί μελετητές και φιλόλογοι του 19^{ου} αιώνα ταύτιζαν τους εαυτούς τους, άλλοτε συνειδητά και άλλοτε ασυνείδητα, με τους Άριους «συγγενείς» τους, οι οποίοι ομιλούσαν μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα και ανήκαν στην Αρία φυλή. Κοινός τόπος, μάλιστα, σε φιλολογικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα ήταν η υποταγή των γηγενών «βάρβαρων» πληθυσμών του ινδικού εδάφους από τους πολεμοχαρείς Αρίους. Αυτοί οι Άριοι πρόγονοι είχαν ως κοιτίδα τους τον γερμανικό Βορρά, άποψη που προωθήθηκε μετά τη δεκαετία του 1880 και εξής από τους Karl Penka (1847-1912), Gustaf Kosinna (1858-1931), Matthaus Much (1832-1909) και Hermann Hirt⁴¹ (1865-1936) (Lincoln 1999, 214-215).

Αυτό το ρατσιστικό και ευρωκεντρικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο εδράστηκαν οι θεωρήσεις των αρχαιογνωστικών επιστημών του 19^{ου} αιώνα το έχουν επισημάνει πλήθος μελετών (βλ. ενδεικτικά Kumar 2007· Frawley 2007· Harpham 2009· Shaffer & Lichtenstein 2005). Κυρίως, όμως, έχει τονιστεί από τους εκπροσώπους του επιστημολογικού παραδείγματος της Παλαιολιθικής Συνέχειας, κατά τους οποίους οι πρώτοι μελετητές που καταπιάστηκαν με το ινδοευρωπαϊκό ζήτημα είχαν εμποτιστεί με τις ιδέες της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας του 19^{ου} αιώνα και προώθησαν την εικόνα των Πρωτοϊνδοευρωπαίων ως της ανώτερης φυλής πολεμιστών, οι οποίοι κατέκτησαν τους προ-ινδοευρωπαϊκούς πληθυσμούς της Νεολιθικής Εποχής και μετέφεραν σε

ανάμεσα σε διαφορετικές γεωγραφικές ομάδες μέσω των εποικισμών, των εμπορικών επαφών και των μεταναστεύσεων στάθηκαν εμπόδιο για τη διαμόρφωση των φυλών, καθώς οι ανθρώπινοι πληθυσμοί δεν υπήρξαν ποτέ τόσο απομονωμένοι ώστε να αποκτήσουν διακριτά διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά (βλ. Tattersall & DeSalle 2011, 197-198). Όπως επισημαίνουν, επικαλούμενοι τις θέσεις της πολιτισμικής ανθρωπολογίας του 20^{ού} αιώνα, ο πολιτισμός και όχι η βιολογία είναι ο κινητήριος μοχλός της ανθρώπινης φύσης και ο παράγοντας εκείνος που καθορίζει τις διαφορές μεταξύ των κοινωνιών (Tattersall & DeSalle 2011, 32).

⁴¹ Κατά τον Hirt, η Λιθουανία υπήρξε το κέντρο από το οποίο ξεκίνησε η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Ευρώπη και σε ένα μεγάλο τμήμα της Ασίας (Uhlenbeck 2016, 181).

αυτούς τον «άριο» πολιτισμό τους κατά την Εποχή του Χαλκού (βλ. Alinei & Benozzo 2016). Ήδη βέβαια κατά τις δεκαετίες μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια της επιστήμης όχι απλώς να αποφύγει τον αξιολογικό διαχωρισμό των ανθρώπινων κοινοτήτων σε ανώτερες ή κατώτερες, στον οποίο είχαν προβεί οι ανθρωπιστικές επιστήμες μέχρι τότε, αλλά και να απαγκιστρωθεί πλήρως από την έννοια της φυλής. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ιστορικό πόνημα του Chester G. Starr (1962) με τίτλο *The origins of Greek civilization (1100-650 B.C.)*, στο οποίο δηλώνεται κατηγορηματικά από τον συγγραφέα ότι οι όροι «δωρικός», «ιωνικός» κ.λπ. σε καμία περίπτωση δεν σχετίζονται με φυλετικά γνωρίσματα αλλά αναφέρονται αποκλειστικά στην αντίστοιχη γλωσσική ποικιλία (Starr 1962, 72). Παρά την προσπάθεια, ωστόσο, της έρευνας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να απαγκιστρωθεί από το ευρωκεντρικό πνεύμα που «διάβαζε», δηλαδή προσημείωνε πολιτισμικά, μέχρι τότε το προϊστορικό παρελθόν, δείγματα ευρωκεντρισμού έχουν εντοπιστεί, για παράδειγμα, στη θεωρία του C. Renfrew περί της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την Ανατολία στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τη νεολιθική περίοδο, όπου οι πρώτοι γεωργοί της Ανατολίας και μετέπειτα φορείς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Ευρώπη χαρακτηρίζονται από τον ίδιο απλώς ως Ινδοευρωπαίοι και όχι με κάποιον τοπικό προσδιορισμό που να είναι δηλωτικός της καταγωγής τους από την Ανατολία (βλ. Alinei & Benozzo 2016).

Το πνευματικό κίνημα, βέβαια, που σφράγισε το πολιτισμικό περιβάλλον του 19^{ου} αιώνα και επηρέασε καταλυτικά τη θεωρητική σκευή και τις μεθοδολογικές αρχές των αρχαιογνωστικών επιστημών που συγκροτήθηκαν τον 19^ο αιώνα, δηλαδή της γλωσσολογίας, της φιλολογίας και της αρχαιολογίας, είναι ο ρομαντισμός. Πρωτεργάτης της πνευματικής κίνησης του ρομαντισμού υπήρξε ο Johann Gottfried Herder. Κατά τον Herder, το άτομο είναι ικανό να εξασφαλίσει την πλήρη ανάπτυξη, την τελείωση και την ολοκληρωτική έκφραση των αρετών και των ταλέντων του μόνο στην περίπτωση που αυτό είναι ενταγμένο σε μια ομάδα, δηλαδή στην ομοιογενή εθνική κοινότητα (Cowan 2010, 55). Σύμφωνα με τα διδάγματα του ρομαντισμού, η κουλτούρα της εθνικής κοινότητας -ο εθνικός πολιτισμός- ενσωματώνεται στα παραδοσιακά δημόδη λογοτεχνικά κείμενά της, παραδοχή που οδήγησε τους αδελφούς Grimm, Jacob (1785-1862) και Wilhelm (1786-1859), στη δημοσίευση της διάσημης συλλογής τους με παιδικά παραμύθια (*Kinder- und Hausmärchen*, 1812-1815) και στη συνεπόμενη πρόσδεση των αρχών του ρομαντισμού σε μια στέρη συλλογή γλωσσικών (/κειμενικών) δεδομένων (Bauman & Briggs 2003, 191 και 197). Κατά αυτό τον τρόπο,

η γλώσσα ανάγεται στον κυριότερο εκφραστή του έθνους και του πνεύματός του (Billig 1995, 14).

Στα εθνικά αφηγήματα του 19^{ου} αιώνα, τα οποία προτάθηκαν από τους ιστορικούς της εποχής στην προσπάθεια ανασύνθεσης της ιστορικής διαδρομής των λαών των νεότευκτων εθνών-κρατών, εντάχθηκαν ως αναπόσπαστο τμήμα τους οι προϊστορικοί πληθυσμοί. Σε αυτό οδήγησαν η σταδιακή εγκατάλειψη του χρονικού πλαισίου που προωθούσε η βιβλική αφήγηση και η βαθμιαία αποδοχή της «βαθιάς» προϊστορίας, ενώ αρχαιολογικά ευρήματα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για να αποδείξουν ότι μια ορισμένη γεωγραφική περιοχή κατοικούνταν αδιάλειπτα από ένα συγκεκριμένο έθνος από το απώτατο παρελθόν μέχρι τη νεότερη εποχή (Sommer 2017, 174 και 179). Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί η συγκρότηση του εθνικού αφηγήματος για την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους, όπως αυτό εκφράστηκε στη μνημειώδη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του εθνικού ιστοριογράφου Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Στον πρώτο τόμο του έργου, ο Παπαρρηγόπουλος [1860] (1886, 72), παρόλο που θεωρούσε ότι «η βεβαία ιστορία της Ελλάδος, όπως σήμερα εννοούσι την ιστορικήν έπιστήμην, άρχεται [...] από των μέσων περίπου της ογδόςης προ Χριστού εκατονταετηρίδος», δηλαδή έθετε ως αφηγηματικό σημείο της ελληνικής ιστορίας την πρώτη Ολυμπιάδα (776 π.Χ.), περιέλαβε ένα κεφάλαιο που ήταν αφιερωμένο στους προϊστορικούς χρόνους, θέτοντας τις βάσεις για τη δόμηση μιας συγκεκριμένης ιστοριογραφικής παράδοσης για την πραγμάτευση της ιστορίας της Ελλάδας από την προϊστορία μέχρι τη νεότερη εποχή, η οποία εκφράστηκε έναν αιώνα μετά μέσα από την έκδοση του πολύτομου και ομότιτλου συλλογικού έργου (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 1970 κ.ε.) (Kotsakis 1998, 52).

Στον χώρο της αρχαιολογίας, το σχήμα περί αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνικού έθνους από την προϊστορία μέχρι τη νεότερη ελληνική περίοδο υιοθετήθηκε και εκφράστηκε από τον διαπρεπή αρχαιολόγο Χρήστο Τσουντα. Ο Τσουντας, δηλαδή, προσδένει την προϊστορική αρχαιολογία στο άρμα της ελληνικής εθνογενετικής διαδικασίας, προτείνοντας το ερμηνευτικό σχήμα της μετάβασης του ελληνικού έθνους από μια ημιβάρβαρη κατάσταση, η οποία εκφράζεται κατά τη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου, σε μια πιο πολιτισμικά προηγμένη εκδοχή του, αυτή της γεωμετρικής περιόδου (11^{ος}-8^{ος} αιώνας π.Χ.), η οποία προλειαίνει το έδαφος για την πλήρη ωριμότητα και δόξα του κατά την κλασική εποχή (βλ. Tsountas 1897, 4· Voutsaki 2017, 131 και 134).

Όπως είναι αναμενόμενο, η αντίληψη που επικρατούσε τον 19^ο αιώνα για το έθνος στους κόλπους των επιστημών της γλωσσολογίας, της αρχαιολογίας, της φιλολογίας και της ιστορίας ήταν ουσιοκρατική. Εκείνο τον αιώνα η εθνική ταυτότητα οικοδομήθηκε στη βάση μιας υποτιθέμενης πολιτισμικής συνέχειας της εθνοτικής ομάδας στον χώρο και στον χρόνο, ενώ ο θεσμός της δημόσιας μαζικής εκπαίδευσης, η οποία θεμελιώθηκε την ίδια περίοδο, υπήρξε αρωγός στην προώθηση και την αποκρυστάλλωση της θεώρησης ενός εθνικού πολιτισμού ως συμπαγούς και απaráλλακτου διαχρονικά, γεγονός το οποίο ήταν καθοριστικής σημασίας για τη νομιμοποίηση των νεότευκτων εθνών-κρατών (Eriksen 1993, 91). Η αντίληψη αυτή, που ήθελε τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μιας εθνοτικής ομάδας σταθερά και αδιάλειπτα εμφανιζόμενα κλονίστηκε μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όταν δημοσιεύεται η μελέτη του Barth (1969) με τίτλο *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Σύμφωνα με αυτή την εργασία, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μελών μιας ομάδας είναι δυνατόν να μεταβληθούν στον χρόνο, καθώς είναι εξαρτώμενα από την τάση της ομάδας να προσδιορίζει τον εαυτό της, αναφερόμενη όχι στα δικά της χαρακτηριστικά αλλά στα χαρακτηριστικά της ομάδας από την οποία αυτή θέλει να διαχωριστεί και, συνακόλουθα, προβαίνοντας σε μια διαρκή διχοτόμηση μεταξύ των μελών της ομάδας και των ξένων στοιχείων.

Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψη το πολιτισμικό πλαίσιο του 19^{ου} και του 20^{ού} αιώνα, μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής:

(α) Η φιλολογία του 19^{ου} αιώνα (και εξής) είχε ως αντικείμενό της τον εντοπισμό της ιστορικής διαδρομής ενός έθνους στον χώρο και στον χρόνο μέσα από τα σωζόμενα γραπτά (λογοτεχνικά και μη) κείμενα.

(β) Η αρχαιολογία στόχευε στην ανίχνευση και στην εξέταση των υλικών καταλοίπων μιας «εθνικής» ομάδας από την προϊστορική εποχή και έπειτα.

(γ) Η γλωσσική επιστήμη επιδόθηκε, μέσω της μεθοδολογίας της γλωσσικής παλαιοντολογίας, στην εύρεση της κοιτίδας του ινδοευρωπαϊκού λαού (/της ινδοευρωπαϊκής φυλής), στη μελέτη του τρόπου διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και στην ανασύνθεση του πρωτο-ινδοευρωπαϊκού λεξιλογίου και πολιτισμού, ενώ προχώρησε και στον εντοπισμό των

φωνολογικών νόμων, σύμφωνα με τους οποίους καθοριζόταν η διαδικασία της φωνητικής αλλαγής⁴².

(δ) Η ιστορία ενέταξε τα πορίσματα των προηγούμενων πειθαρχιών στα εθνικά αφηγήματα, ώστε να θεμελιώσει την αδιάρρηκτα συνέχεια του έθνους στον χώρο και στον χρόνο.

1.2.5 Η δομή της μελέτης

Η μελέτη διαιρείται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, στο οποίο αφιερώνονται το δεύτερο, το τρίτο και το τέταρτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής, εξετάζεται το ζήτημα των απαρχών της ελληνικής γλώσσας. Συγκεκριμένα, στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται και εξετάζονται κριτικά οι θεωρίες διασποράς των γλωσσών της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας, στην οποία ανήκει και η ελληνική γλώσσα. Πρόκειται (α) για τη θεωρία της Marija Gimbutas, κατά την οποία η εξάπλωση από την ευρασιατική στέπα των φορέων του «πολιτισμού κουργκάν» προκάλεσε τον εξινδοευρωπαϊσμό του ευρωπαϊκού χώρου, (β) για τη θεωρία του Colin Renfrew, για τον οποίο η διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών προκλήθηκε από την κινητικότητα των πρώτων γεωργών της Νεολιθικής Εποχής από την Ανατολία στον ευρωπαϊκό χώρο και (γ) για τη θεωρία της Παλαιολιθικής Συνέχειας, η οποία ανάγει τις απαρχές των Ινδοευρωπαίων στην Παλαιολιθική Εποχή. Στο τρίτο κεφάλαιο

⁴² Η επιστημονική υπόθεση ότι η διαδικασία της φωνητικής αλλαγής ρυθμίζεται σύμφωνα με νόμους που δεν δέχονται εξαιρέσεις αποτελεί εμπειρική ανακάλυψη ορισμένων γλωσσολόγων τη δεκαετία του 1870 (Lehmann [1962] 1992, 155). Σύμφωνα με αυτή, εάν ένας ήχος A μετατραπεί σε έναν ήχο A' σε ένα συγκεκριμένο φωνητικό περιβάλλον σε μια δεδομένη περίοδο της ιστορίας μιας γλώσσας, τότε ο ήχος A θα εξελίσσεται σε A' στο περιβάλλον αυτό (Τζέισονοφ & Νουσμπάουμ 2009, 195). Γνωστός είναι ο φωνολογικός νόμος του Grassmann, σύμφωνα με τον οποίο «το πρώτο από τα δύο δασέα που βρίσκονται στην αρχή δύο διαδοχικών συλλαβών ή στην αρχή και το τέλος μιας συλλαβής αποβάλλει τη δασύτητά του» (Συμεωνίδης [1990] 2000, 62).

εξετάζονται οι θεωρίες που είναι εστιασμένες στην ανίχνευση της χρονικής βαθμίδας εμφάνισης των Ινδοευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο. Συγκεκριμένα, αυτές οι απόψεις ταξινομούνται στο κεφάλαιο με βάση τον χρόνο στον οποίο τοποθετούν οι εκφραστές τους την έλευση των ελληνόφωνων φύλων στον ελλαδικό χώρο. Η έλευση των ελληνόφωνων φύλων, για τα οποία χρησιμοποιήθηκε από ερευνητές/-τριες καταχρηστικά το εθνωνύμιο των ιστορικών χρόνων «Έλληνες» ως ταυτόσημος όρος, ανάγεται, σύμφωνα με τους μελετητές, (α) στην Τελική Νεολιθική / Χαλκολιθική εποχή και (β) στην Εποχή του Χαλκού (στο τέλος της ΠΕ ΙΙΙ, στο τέλος της ΠΕ ΙΙ ή στην ύστερη ΜΕ περίοδο). Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στην ξεπερασμένη πια θεωρία της καθόδου των Δωριέων κατά το τέλος της μυκηναϊκής ανακτορικής περιόδου. Καθώς η ύπαρξη του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος αποτέλεσε για την έρευνα ισχυρό αποδεικτικό τεκμήριο για την κατοίκηση του ελλαδικού χώρου από μη ελληνόφωνους πληθυσμούς πριν από την έλευση σε αυτόν των ελληνόφωνων φύλων, το κεφάλαιο πραγματεύεται, επίσης, τις θεωρίες που έχουν εκφραστεί για την προελληνική γλώσσα/τις προελληνικές γλώσσες και τη σχέση που έχει/έχουν με την ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια. Τέλος, αναφέρονται τα πορίσματα της παλαιογενετικής έρευνας αναφορικά με την ανασύνθεση της πιθανής πορείας των μεταναστευτικών κινήσεων των Ινδοευρωπαίων από την αρχική κοιτίδα τους στον ευρωπαϊκό χώρο, η συμβολή της στο ζήτημα της ανίχνευσης των απαρχών της ελληνικής γλώσσας, καθώς και τα μειονεκτήματά της στο πλαίσιο της εξέτασης της ευρωπαϊκής προϊστορίας. Στο τέταρτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής, οι απόψεις για τον χρόνο σχηματισμού της πρωτοελληνικής τοποθετούνται σε ένα «συνεχές»: Οι απόψεις για τη χρονική αφετηρία της πρωτοελληνικής από την πλευρά της γλωσσολογίας και οι απόψεις για τον χρόνο σχηματισμού της ελληνικής γλώσσας από την πλευρά των παρα-γλωσσολογικών ελληνοκεντρικών κύκλων είναι τα άκρα αυτού του συνεχούς, ενώ στο μέσο του τοποθετούνται έργα επιστημόνων που δεν είναι γλωσσολόγοι και εκφράζουν, βασιζόμενοι σε τεκμήρια αμφίβολης αποδεικτικής ισχύος, εικασίες για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης μας, που περιλαμβάνει τρία κεφάλαια, εξετάζονται κριτικά οι θεωρίες που έχουν προταθεί για τη γενεαλογία της νέας ελληνικής γλώσσας από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, και εξής και σκιαγραφείται το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές εκφράστηκαν. Συγκεκριμένα, το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται στις θέσεις που εκφράζονται στα ιστοριογραφήματα του νέου ελληνισμού για τον χρόνο

σχηματισμού της νεοελληνικής γλώσσας και για τον ρόλο της στον εντοπισμό της αφετηρίας της νεότερης εποχής στην ελληνική ιστορία. Στο έκτο κεφάλαιο της διατριβής, σκιαγραφείται η θέση της νεοελληνικής γλώσσας και των απαρχών της στη λογοτεχνική ιστοριογραφική παράδοση. Το υλικό της μελέτης μας εκκινεί από έργα της πρώιμης λογοτεχνικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, συνεχίζει με ιστορικές συνθέσεις του 20^{ου} αιώνα και καταλήγει να περιλαμβάνει έργα που στέκονται με αναστοχαστική διάθεση μπροστά στα προτάγματα και τις κανονικοποιήσεις της παραδοσιακής λογοτεχνικής ιστοριογραφίας. Στο έβδομο κεφάλαιο, ερευνώνται οι απόψεις για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας μέσα από τις ιστορίες της ελληνικής γλώσσας και τα γλωσσολογικά πονήματα. Και στα τρία αυτά κεφάλαια, η πραγμάτευση του υλικού λαμβάνει τη μορφή περιγραφής μιας πορείας μετάβασης από την έκφραση μιας «παραδοσιακής άποψης» για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας στην άρθρωση νεότερων αναθεωρητικών απόψεων για τις καταβολές και τα πρώτα τεκμήρια της νεοελληνικής γλώσσας.

Το όγδοο κεφάλαιο περιλαμβάνει τα τελικά συμπεράσματα της παρούσας διατριβής, τα οποία προέκυψαν ύστερα από την ανάλυση των δεδομένων των δύο προαναφερθέντων μερών της εργασίας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟ-ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Πρωτοελληνική – μέρος Α΄: Χρόνος διάσπασης της Πρωτο-Ινδοευρωπαϊκής (ΠΙΕ)

2.1 Εισαγωγή

Οι υποθέσεις που έχουν προταθεί ως προς την επίλυση του ζητήματος της ανίχνευσης του χρόνου διάσπασης και διάχυσης της ΠΙΕ είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες: στις προσεγγίσεις που προτάσσουν ως τον κυριότερο παράγοντα της πολιτισμικής μεταβολής τις ευρείας κλίμακας -πολεμικού κυρίως χαρακτήρα- μεταναστευτικές κινήσεις των πρωτο-ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών από την αρχική τους κοιτίδα και σε αυτές που επιχειρηματολογούν εναντίον της υπόθεσης των μαζικών μετακινήσεων των ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών, αναζητώντας τους μηχανισμούς της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στις σταδιακές ανακατατάξεις που προκλήθηκαν στον δημογραφικό τομέα από την υιοθέτηση και την ειρηνική εξάπλωση του αγροτοκτηνοτροφικού μοντέλου παραγωγής από την Ανατολή, στην οποία εντοπίζονται οι απαρχές της διαδικασίας της νεολιθικοποίησης, στη Δύση (Χριστίδης 1999β, 14).

Στην ιστορία της αρχαιολογίας και της γλωσσολογίας, τα μεταναστευτικά σχήματα υπήρξαν τα κυρίαρχα ερμηνευτικά μοντέλα για την εξήγηση της πορείας διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την αρχική τους κοιτίδα. Σύμφωνα με αυτά, η διάχυση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών υπήρξε αποτέλεσμα της συνάντησης, στην πορεία επέκτασής τους, των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων, ομιλητών/-τριών της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας, με πολιτισμούς και ομιλητές/-τριες άλλων γλωσσών, τους/τις οποίους/-ες υπέταξαν και αφομοίωσαν γλωσσικά, ενώ η διαδρομή τους από την αρχική κοιτίδα είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί μέσα από την ομοιότητα των υλικών ιχνών, που μελετάει η αρχαιολογία, μεταξύ του τόπου εκκίνησης των Ινδοευρωπαίων και των νέων περιοχών επέκτασής τους (βλ. McConnell 2010, 155 και 160). Αυτή η προσέγγιση της παραδοσιακής αρχαιολογίας, στην οποία κυριαρχούν οι μεταναστευτικές ερμηνείες για την πολιτισμική μεταβολή, είναι γνωστή ως «πολιτισμική-ιστορική προσέγγιση» και αντιλαμβάνεται τον υλικό πολιτισμό ως άμεσα σχετιζόμενο με την κανονιστική συμπεριφορά στο πλαίσιο των διακριτών πολιτισμικών ομάδων και ως ενδείκτη της εθνότητάς τους (Catapoti 2011, 72).

Στις σχετικά νέες μεταναστευτικές θεωρίες συγκαταλέγεται αυτή των γλωσσολόγων Gamkrelidze & Ivanov (1995). Σύμφωνα με την προσέγγισή τους, η ύπαρξη μιας κοινής ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής κοινότητας, η οποία στη συνέχεια διασπάστηκε, κατόπιν μεταναστευτικών κινήσεων, σε επιμέρους διαλεκτικές ομάδες, πρέπει να αναχθεί χρονικά κατά την περίοδο μεταξύ της 5^{ης} και της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Gamkrelidze & Ivanov 1995, 761). Ως κοιτίδα των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων πρέπει να οριστεί μια γεωγραφική περιοχή της οποίας τα περιβαλλοντικά και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά ανταποκρίνονται στην εικόνα που μας παρέχει η ανασύνθεση του λεξικού της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας (Gamkrelidze & Ivanov 1995, 763). Η περιοχή αυτή είναι ευρεία και επεκτείνεται από τα Βαλκάνια και την Ανατολία μέχρι τη νότια Τουρκμενία (Gamkrelidze & Ivanov 1995, 767). Η δε ύπαρξη δανείων ως αποτέλεσμα της επαφής της ΠΠΕ με σημιτικές και καρτβελικές γλώσσες του Καυκάσου περιορίζει περαιτέρω τα όρια της κοιτίδας των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων σε κάποια περιοχή της Εγγύς Ανατολής, γεγονός το οποίο θα μπορούσε να δικαιολογήσει την ύπαρξη τέτοιου είδους διαγλωσσικών επαφών (Gamkrelidze & Ivanov 1995, 768). Ένα επιπρόσθετο επιχείρημα υπέρ της ύπαρξης της πρωτο-ινδοευρωπαϊκής κοιτίδας σε κάποια περιοχή της Εγγύς Ανατολής αποτελεί ο γενικότερος χαρακτήρας του πρωτο-ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού, ο οποίος ομοιάζει με τα χαρακτηριστικά των πολιτισμικών μορφωμάτων της Εγγύς Ανατολής, και, κατά την άποψη των Gamkrelidze & Ivanov (1995, 780), η ομοιότητα αυτή οφείλεται στη χωρική εγγύτητα ανάπτυξης των πρωτο-ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών και των πληθυσμών της Εγγύς Ανατολής. Αν εξαιρέσουμε τον χρόνο που προτείνουν για τη διαμόρφωση και τη διασπορά των πρωτο-ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών, η υπόθεσή τους ομοιάζει σε αρκετά σημεία, κυρίως στον εντοπισμό της πρωτο-ινδοευρωπαϊκής κοιτίδας, με αυτή του αρχαιολόγου C. Renfrew.

Η σύγχρονη γλωσσολογική και αρχαιολογική έρευνα, χωρίς να απορρίπτει το αντιληπτικό μοντέλο του μεταναστευτισμού, δεν περιορίζεται απλώς στον εντοπισμό της ινδοευρωπαϊκής κοιτίδας και στην αφήγηση της πορείας των μεταναστευτικών ροών στις μετέπειτα πατρίδες τους αλλά επιδίδεται στην εύρεση των αιτιών που οδήγησαν στις μεταναστευτικές κινήσεις των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων από την αρχική τους κοιτίδα. Για παράδειγμα, ο Kristinsson (2012, 378-380) κάνει λόγο για διαδοχικούς επεκτατικούς κύκλους των Ινδοευρωπαίων, οι οποίοι προκλήθηκαν από τις παρακάτω διαδικασίες επέκτασης:

(α) τον εποικισμό αρχικά έρημων και στη συνέχεια κατοικημένων εκτάσεων γης, ο οποίος θα εξασφάλιζε στους κατόχους αυτών των γαιών τη δυνατότητα να συντηρήσουν την οικογένειά τους. Η πρακτική της κατοχής των νέων εκτάσεων είναι εύλογο να οδήγησε σε θεαματική αύξηση του πληθυσμού και σε διάχυση του πολιτισμού τους σε παρακείμενες διαθέσιμες γαίες. Η παρουσία μικρής ομάδας αυτόχθονων και αλλόγλωσσων κατοίκων σε αυτές δεν θα ήταν αρκετή για να αποτελέσει πρόσκομμα στην επέκταση των Ινδοευρωπαίων και, κατά πάσα πιθανότητα, αυτή η κοινότητα ανθρώπων θα εξαφανιζόταν ως διακριτή γλωσσική ομάδα, αφομοιούμενη γλωσσικά και πολιτισμικά με την πολυπληθέστερη ομάδα των νεοφερμένων πληθυσμών.

(β) την απαίτηση για κατάκτηση νέων γαιών διά των όπλων, η οποία προκλήθηκε από την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και από την αύξηση του πληθυσμού. Το πολιτικό αίτημα για την κατοχή νέων γαιών υποδαυλίστηκε από τη δυνατότητα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων να φέρουν όπλα και από την αδυναμία των ελίτ να τα ελέγξουν. Η στρατιωτική δύναμη του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού προκλήθηκε από την επιθυμία των ελίτ, στο πλαίσιο ενός ανταγωνιστικού και πολιτικά κατακερματισμένου συστήματος, να μεγιστοποιήσουν τη στρατιωτική τους δύναμη, αναπτύσσοντας νέα όπλα και πολεμικές τεχνικές και, κυρίως, περιλαμβάνοντας το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού στις πολεμικές επιχειρήσεις⁴³.

Η σύγχρονη έρευνα, εκτός από την επεξεργασία των αντιληπτικών σχημάτων μεταναστευτικής υφής που προσπαθούν να εξηγήσουν τη διάχυση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και άλλα πολιτισμικά φαινόμενα, προέβη, επίσης, και στην αντικατάσταση της θέασης του υλικού πολιτισμού ως μονολιθικού μορφώματος, που λειτουργεί ως ενδείκτης και αντανάκλαση της εθνοτικής ταυτότητας στο πλαίσιο των διακρινόμενων πολιτισμικών ομάδων, από μια δυναμική οπτική για αυτόν ως μέσο

⁴³ Ο όρος με τον οποίο περιγράφεται από τον Kristinsson (2012, 380) ο αναδυόμενος στρατιωτικός χαρακτήρας των κατώτερων κοινωνικά γεωργικών στρωμάτων είναι “militarization” («στρατιωτικοποίηση»), ενώ ο μαζικός της χαρακτήρας περιγράφεται ως “democratization” («μαζικοποίηση, δημοκρατικοποίηση»).

πραγμάτωσης κοινωνικών σχέσεων και σχέσεων εξουσίας, από τις οποίες αυτός παράγεται (βλ. Shanks & Tilley 1992, 133). Ο υλικός πολιτισμός, δηλαδή, σύμφωνα με τη νεότερη αρχαιολογική προσέγγιση, διαδραματίζει έναν ενεργό συμβολικό ρόλο στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και συνιστά προϊόν της ασυνείδητης ή ενσυνείδητης προσπάθειας των ομάδων που αλληλεπιδρούν να ελέγξουν τα υλικά σύμβολα σύμφωνα με τις στρατηγικές και τις επιδιώξεις τους (Shanks & Tilley 1988, 107). Την τελευταία δεκαετία, μάλιστα, επικρατεί στην αρχαιολογία η προσέγγιση που ονομάζεται “new materialism”, σύμφωνα με την οποία η ύλη είναι εξίσου επιδραστική με το ανθρώπινο υποκείμενο (βλ. και Johnson 2016, 2-5).

Οι διαπιστώσεις της νεότερης αρχαιολογικής έρευνας μπορούμε να πούμε ότι θέτουν υπό αμφισβήτηση συμπεράσματα της παραδοσιακής (γλωσσολογικής και αρχαιολογικής) έρευνας, η οποία, εμφορούμενη από τις αρχές της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης, ανήγαγε την εμφάνιση νέων στοιχείων σε έναν υλικό πολιτισμό σε τεκμήριο που αποδεικνύει την άφιξη νεοφερμένων πληθυσμών. Όπως έχει επισημάνει ο Demoule (2017, 61· 2016, 170-171), πλήθος ιστορικών παραδειγμάτων είναι ικανό να καταρρίψει την αρχή της παραδοσιακής αρχαιολογικής έρευνας ότι οι αρχαιολογικοί πολιτισμοί συνιστούν ομοιογενείς εθνοτικές ομάδες με καθορισμένα σύνορα κατά το μοντέλο των εθνών-κρατών του 19^{ου} και του 20^{ού} αιώνα⁴⁴. Επομένως, τα αφηγήματα περί διαρκών μεταναστεύσεων ομοιογενών πληθυσμών και κατακτήσεων από αυτούς άλλων περιοχών πέραν της κοιτίδας τους είναι υπεραπλουστευτικά και πρέπει να αναθεωρηθούν. Κατά τη νεότερη προσέγγιση, τα νεοεμφανιζόμενα στοιχεία του υλικού πολιτισμού είναι δυνατόν να εξηγηθούν ως τακτική επαναπροσδιορισμού των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων στο πλαίσιο ενός συμβολικού πλέγματος εξουσίας, θεμελιωμένου πάνω σε ένα σύστημα σημασιών που παράγουν οι κοινωνικές ομάδες που διεπιδρούν μεταξύ τους, και όχι σαν αποτέλεσμα μεταναστευτικών κινήσεων πολεμοχαρών ομάδων με διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστούν κριτικά οι εξής υποθέσεις διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών: (α) η θεωρία της αρχαιολόγου M. Gimbutas, (β) η υπόθεση

⁴⁴ Είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι η έννοια του έθνους, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, αναδύθηκε στη Δυτική Ευρώπη τον 19^ο αιώνα. Στη συνέχεια, η ιδέα των ομοιογενών ενοτήτων γλώσσας, πολιτισμού και λαού ως της φυσικής μορφής της κοινωνικής οργάνωσης επικράτησε και στον εξω-ευρωπαϊκό χώρο διά μέσου της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας (Gabbert 2015, 194).

του αρχαιολόγου C. Renfrew και (γ) οι υποθέσεις που εντάσσονται στο παράδειγμα της Παλαιολιθικής Συνέχειας.

2.2 Θεωρία της M. Gimbutas

Στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, και πιο συγκεκριμένα, από την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1980, κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα για την προέλευση και τη διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στον ευρωπαϊκό και ασιατικό χώρο αποτέλεσε η θεωρία που διατύπωσε η αρχαιολόγος M. Gimbutas.

Όπως επισήμανε η Gimbutas (1979, 113), κατά το δεύτερο μισό της 5^{ης} χιλιετίας (4400-4200 π.Χ.) και στην περίοδο της 4^{ης} χιλιετίας (3400-3200 π.Χ.), συντελέστηκε η ολοκληρωτική αποσύνθεση του πολιτισμού της Παλαιάς Ευρώπης. Η «Παλαιά Ευρώπη», όρος που χρησιμοποιήθηκε για τον προσδιορισμό του χώρου στον οποίο γεννήθηκε και άκμασε ο προ-ινδοευρωπαϊκός πολιτισμικός ορίζοντας της Νεολιθικής Εποχής, υπήρξε, για τη Gimbutas (1979, 113), ανεπηρέαστη από ρήξεις και καταστροφές, με τον πολιτισμό της να αναπτύσσεται γραμμικά για περίπου τρεις χιλιετίες (6500-3500 π.Χ.). Ο πληθυσμός της Παλαιάς Ευρώπης ζούσε, στη διάρκεια αυτών των χιλιετιών, ειρηνικά, αναπτύσσοντας μητρογραμμαμικές κοινωνίες⁴⁵ με σχέσεις ισοτιμίας και αφιερώνοντας τη ζωή του στην καλλιτεχνική δημιουργία (Gimbutas 1979, 113).

Ωστόσο, η διείσδυση έφιππων πολεμιστών νομάδων της ευρασιατικής στέπας στην κοιλάδα του ποταμού Δούναβη και η προώθησή τους στις περιοχές της Κεντρικής

⁴⁵ Επιβίωση στοιχείων του πολιτισμού της Παλαιάς Ευρώπης, τα οποία υποτίθεται ότι μαρτυρούν την ανώτερη θέση της γυναίκας στις προ-ινδοευρωπαϊκές κοινωνίες, θεωρείται η ύπαρξη νόμων στον Κώδικα της Γόρτυνας (5^{ος} αιώνας π.Χ.) που αναφέρουν ότι η γυναίκα διατηρούσε τον έλεγχο της περιουσίας της ακόμα και μετά τον γάμο (Gimbutas 1999, 121). Επίσης, ο Έλληνας ιστορικός Θεόπομπος, ο οποίος έζησε τον 4^ο αιώνα π.Χ., παρουσιάζεται να εκπλήσσεται από την ισχύ και την ελευθερία των Ετρούσκων γυναικών, αναφερόμενος στο γεγονός ότι αυτές ασκούνταν γυμνές μαζί με τους άντρες (Gimbutas 1999, 122). Το γεγονός, μάλιστα, ότι η ελληνική μυθολογία βρίθει βιασμών θεοτήτων και νυμφών από τους άνδρες θεούς του ελληνικού πανθέου αντανακλά, για τη Gimbutas (1999, 164), τη μετάβαση από τη νεολιθική μητριαρχία στο πατριαρχικό σύστημα οργάνωσης των ιστορικών χρόνων.

Ευρώπης και των Βαλκανίων προκάλεσαν μία άνευ προηγουμένου μεταβολή στη φυσιογνωμία της προϊστορικής Ευρώπης, που έγινε αισθητή στα πεδία της κοινωνικής δομής, των τεχνών και της θρησκείας (Gimbutas 1979, 113). Οι μεταναστευτικές κινήσεις αυτών των πληθυσμών προκάλεσαν την καταστροφή των πόλεων και των χωριών της Παλαιάς Ευρώπης, την εξαφάνιση των καλλιτεχνικών δημιουργιών του πληθυσμού της στους τομείς της αγγειοπλαστικής και της ειδωλοπλαστικής και την απώλεια του συστήματος γραφής που αυτός είχε αναπτύξει (Gimbutas 1979, 113). Η επέκταση των πολεμοχαρών νομάδων στην επικράτεια της Παλαιάς Ευρώπης και η πορεία διάχυσής τους είναι δυνατόν να ανιχνευθούν αρχαιολογικά μέσα από υλικές μαρτυρίες, όπως είναι η ταφή των πολεμιστών ανδρών σε «κουργκάν» (= τύμβους) - εξού και «πολιτισμός κουργκάν»- και τα υλικά εκείνα κατάλοιπα που δύνανται να επιβεβαιώσουν την ίππευση και τη χρήση του αλόγου για πολεμικούς σκοπούς από αυτούς τους νομαδικούς πληθυσμούς των μικρών κοινοτήτων των στεπών (Gimbutas 1979, 113 και 115).

Στο ερμηνευτικό σχήμα της Gimbutas (1979, 113), αυτοί οι νομαδικοί πληθυσμοί -φορείς του πολιτισμού κουργκάν- ταυτίζονται με τους Πρωτο-Ινδοευρωπαίους και, επομένως, η εξάπλωσή τους σε Ευρώπη και Ασία μπορούμε να πούμε ότι συντελεί στον εξινδοευρωπαϊσμό της ευρείας αυτής έκτασης.

Αυτή η πορεία διάχυσης των Ινδοευρωπαίων στις περιοχές της Παλαιάς Ευρώπης σήμανε, κατά τη θεωρία της Gimbutas [1977] (1997, 198), τη σύγκρουση ανάμεσα σε δύο διαμετρικά αντίθετες ιδεολογίες, καθώς το αξιακό σύστημα των φορέων του πολιτισμού κουργκάν διέφερε άρδην από το κοσμοσύστημα των πληθυσμών της επικράτειας της Παλαιάς Ευρώπης. Πιο συγκεκριμένα, η Gimbutas [1970] (1997, 112) υποστήριξε ότι η πρώιμη ινδοευρωπαϊκή κοινωνία χωριζόταν σε κάστες και ότι η δομή της ήταν πατριαρχική, γεγονός το οποίο αντανακλάται στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των πολιτισμικών ομάδων κουργκάν, με κυρίαρχο χαρακτηριστικό την πίστη στην ύπαρξη μιας ανδρικής θεότητας του κεραυνού, και το οποίο αποδεικνύεται, κατά την αρχαιολόγο, από πρώιμες ελληνικές, χεττιτικές, ινδο-ιρανικές και ρωμαϊκές γραπτές πηγές (βλ. και Dexter 2005, 151). Κατά τη Gimbutas [1963] (1997, 30), επίσης, αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η πολεμική κοινωνία των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων κυβερνούσαν από πανίσχυρους βασιλείς και από ένα συμβούλιο ευγενών. Μέσα από τα πορίσματα, τέλος, της συγκριτικής γλωσσολογίας, μπορεί εύκολα να δειχθεί ότι κύρια οικονομική δραστηριότητα των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων ήταν η εκτροφή του αλόγου (Gimbutas [1970] 1997, 111).

Αντίθετα, οι φορείς του προ-ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού της Παλαιάς Ευρώπης ζούσαν ειρηνικά μεταξύ τους, κάτι το οποίο μαρτυρείται από την απουσία οχυρωματικών έργων και όπλων εντός των ορίων της επικράτειάς της, στο πλαίσιο μητρογραμμικών και εξισωτικών κοινωνιών (Gimbutas [1977] 1997, 198). Επίσης, δεν είχαν κάποια τάξη πολεμιστών ούτε εξέτρεφαν άλογα (Gimbutas [1986] 1997, 316). Το κατεξοχήν, ωστόσο, διαφοροποιητικό στοιχείο μεταξύ του προ-ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού και του πολιτισμού κουργκάν υπήρξε η δεσπόζουσα θέση που κατείχε στις δοξασίες των κοινωνιών του πρώτου η Μητέρα-Θεά, δηλαδή η θηλυκή αρχή στο πρόσωπο της οποίας ενσαρκωνόταν η κυκλική αντίληψη του χρόνου και, ειδικότερα, ο κύκλος της φύσης, από τη γέννηση στον θάνατό της και από τον θάνατο στην αναγέννησή της (Gimbutas [1977] 1997, 198).

Ωστόσο, παρόλο που ο όρος «πολιτισμός κουργκάν» χρησιμοποιήθηκε από τη Gimbutas ως ετικέτα για τη δήλωση της ινδοευρωπαϊκής πολιτισμικής παράδοσης, η ίδια ερευνήτρια εξήγησε ότι δεν πρόκειται για ενιαία πολιτισμική οντότητα, καθώς ο «πολιτισμός κουργκάν» καλύπτει μια ευρεία περίοδο τριών χιλιάδων ετών (5000-2000 π.Χ.) (Gimbutas [1974] 1997, 181). Για αυτό το λόγο, η Gimbutas προέβη στην υποδιαίρεση της εποχής στην οποία διαμορφώνεται αυτό το πολιτισμικό μόρφωμα στις εξής τέσσερις επιμέρους περιόδους (Gimbutas [1974] 1997, 182):

- (α) Κουργκάν I
- (β) Κουργκάν II
- (γ) Κουργκάν III
- (δ) Κουργκάν IV.

Η πρώτη υποπερίοδος (Κουργκάν I) εκκινεί από το 5000 π.Χ. Στη διάρκειά της, οι ομάδες του πολιτισμού κουργκάν είχαν στην κατοχή τους εξημερωμένα άλογα, γεγονός το οποίο αποτελεί κεντρικό στοιχείο στη θεωρία της Gimbutas για τους μηχανισμούς διάχυσης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (Gimbutas [1970] 1997, 111). Κατά τη δεύτερη υποπερίοδο (Κουργκάν II), η οποία καλύπτει το πρώτο μισό της τέταρτης χιλιετίας π.Χ., ενταφιασμοί ανδρών πολεμιστών σε τύμβους κάνουν την εμφάνισή τους στην επικράτεια του πολιτισμού της Παλαιάς Ευρώπης και παρατηρείται η διείσδυση των Ινδοευρωπαίων, μέσω του Δούναβη, στην κεντρική Ευρώπη, με τους πολιτισμούς της Παλαιάς Ευρώπης να εξακολουθούν, ωστόσο, να

υφίστανται (Gimbutas [1974] 1997, 182). Η τρίτη υποπερίοδος, που περιλαμβάνει το δεύτερο μισό της τέταρτης χιλιετίας π.Χ., στιγματίζεται από τη διαδικασία της κουργκανοποίησης της Παλαιάς Ευρώπης, η οποία προκαλεί αξιοσημείωτες αλλαγές στους τομείς της οικονομίας, της θρησκείας και της κοινωνικής της δομής (Gimbutas [1974] 1997, 182). Τέλος, η τέταρτη περίοδος (Κουργκάν IV), η οποία έχει διάρκεια μιας χιλιετίας (3000-2000 π.Χ.), είναι η εποχή καταστροφής των αστικών κέντρων στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο, με αξιοσημείωτο γεγονός την κουργκανοποίηση του ελλαδικού χώρου (Gimbutas [1974] 1997, 182).

Στο ερμηνευτικό σχήμα της Gimbutas (Gimbutas [1974] 1997, 192), λοιπόν, ο μυκηναϊκός πολιτισμός, που αναπτύχθηκε κατά τη δεύτερη χιλιετία π.Χ. στον ελλαδικό χώρο, υπήρξε ένα αμάλγαμα τόσο στοιχείων του πολιτισμού κουργκάν όσο και χαρακτηριστικών του (παλαιο-ευρωπαϊκού) μινωικού πολιτισμού. Οι φορείς του πολιτισμού κουργκάν είχαν ήδη διεισδύσει στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο μεταξύ του 2900 και του 2600 π.Χ. και, παρόλο που ήταν ολιγάριθμοι πολεμιστές, κατόρθωσαν να αφομοιώσουν τον εντόπιο πληθυσμό, κάτι το οποίο έγινε φανερό στη διάρκεια της Μεσοελλαδικής περιόδου, δηλαδή στους πρώιμους αιώνες της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. (Gimbutas [1986] 1997, 322).

2.2.1 Κριτική στη θεωρία της Gimbutas

Η κριτική που έχει ασκηθεί από την έρευνα στη θεωρία της Gimbutas εστιάζεται σε διάφορες πτυχές του ερμηνευτικού της σχήματος. Πιο συγκεκριμένα:

(α) Η θέση ότι οι προϊστορικές κοινότητες ήταν ως προς την οργάνωσή τους μητριαρχικές μέχρι την κατάκτησή τους γύρω στο 3000 π.Χ. από φύλα των οποίων η κοινωνική δομή ήταν ανδροκεντρική έχει δεχθεί έντονη κριτική από την Eller (2001· 2005· 2006), η οποία προσπαθεί να την αποδομήσει με βάση την επανερμηνεία των υλικών καταλοίπων της προϊστορικής αρχαιότητας και την αντίχτυση των ιστορικών συνθηκών διαμόρφωσης του «μύθου» της μητριαρχικής προϊστορίας, όπως χαρακτηρίζει η Eller την αντίληψη για την ανώτερη θέση που απολάμβανε η γυναίκα έναντι του άνδρα στις κοινωνίες της «Παλαιάς Ευρώπης».

Ειδικότερα, η Eller (2005, 1) υποστηρίζει ότι τα υλικά τεκμήρια της προϊστορικής εποχής, όπως είναι η πληθώρα των γυναικείων ειδωλίων, η απουσία αμυντικών οχυρώσεων και η αδυναμία εντοπισμού πολεμικού οπλισμού, δεν μπορούν να αποδείξουν με απαρτέγκλιτο τρόπο ότι οι προϊστορικές κοινωνίες ήταν

μητρογραμμαμικές και ειρηνικές, με κέντρο της λατρείας τους την απόδοση τιμής σε κάποια Μητέρα-Θεά. Παράλληλα, για την ίδια, η αντίληψη περί μητριαρχικής προϊστορίας υπήρξε προϊόν τόσο του φεμινιστικού κινήματος, από την πλευρά του οποίου η εγκόλπωση μιας αντίληψης γυναικοκεντρικής οργάνωσης των προϊστορικών κοινοτήτων θα ήρε την καθολικότητα της πατριαρχικής οργάνωσης στον χώρο και στον χρόνο και, επακόλουθα, θα ενθάρρυνε την ενεργό δράση για την κατάργησή της, όσο και του νεοπαγανισμού, τα οποία εκδηλώθηκαν αμφότερα κατά τη δεκαετία του 1970 (Eller 2006, 285· Eller 2005, 2 και 8-9).

Η αποδοχή, ωστόσο, της ιδέας των μητριαρχικών απαρχών της ανθρώπινης κοινωνίας, πάνω στην οποία στηρίχτηκαν διάφορα πνευματικά κινήματα New Age, συνάντησε σθεναρή αντίσταση από την επιστήμη της αρχαιολογίας. Αρχαιολογικά δεδομένα οδηγούν στην αποδόμηση της πεποιθήσης της Gimbutas για τη μητριαρχική δομή των νεολιθικών κοινωνιών και για τον συσχετισμό της με υποτιθέμενη λατρεία κάποιας γυναικείας θεότητας. Για τον Θεοχάρη (1981, 60-64), για παράδειγμα, το συμπέρασμα της πίστης κατά τους προϊστορικούς χρόνους σε μια Μητέρα-Θεά δεν είναι δυνατόν να προκύψει από τη μελέτη της ειδωλοπλαστικής, στο πλαίσιο της οποίας πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και να μην παραβλέπονται πολλά ανδρικά ειδώλια. Επίσης, δεν είναι ακριβές ότι τα όπλα απουσίαζαν ολότελα κατά τη νεολιθική περίοδο, καθώς απαντούν εκείνη την εποχή όπλα χειρός, που αντιπροσωπεύονται από κατασκευασμένους -πρωτίστως από λίθο- πελέκεις, και όπλα βολής, στα οποία περιλαμβάνονται λίθινες ή, ενίοτε, οστέινες αιχμές βελών (Treuil, Darcque, Poursat & Touchais 1996, 158-159). Τέλος, ο ειρηνικός τρόπος ζωής των φορέων του προ-ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού, βασικό στοιχείο των μητροκεντρικών κοινωνιών της νεολιθικής περιόδου στο ερμηνευτικό σχήμα της Gimbutas, μπορεί να αμφισβητηθεί από την παρουσία αμυντικών οχυρώσεων κατά τη νεολιθική περίοδο και ενδείξεων για ανταγωνισμό και βίαιες συγκρούσεις (βλ. Parkinson & Duffy 2007, για μια διαπολιτισμική προσέγγιση των οχυρώσεων στην ευρωπαϊκή προϊστορία).

Τη γενεαλογία της διαμόρφωσης της ιδέας για μια μητριαρχική οργάνωση των προϊστορικών κοινωνιών την ανάγει η Eller (2006, 285) στο ερευνητικό έργο επιφανών ανθρωπολόγων της Αμερικής, της Αγγλίας και της ηπειρωτικής Ευρώπης κατά τον 19^ο αιώνα, οπότε και αναπτύσσονται οι επιστημονικοί κλάδοι της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας. Χαρακτηριστικά, ο Ένγκελς (1985, 59), επηρεαζόμενος από το έργο του Αμερικανού ανθρωπολόγου Morgan (1878), σημαίνοντος εκπροσώπου της κοινωνικής σκέψης του 19^{ου} αιώνα και μελετητή των πρωτόγονων μορφών του θεσμού

της οικογένειας (βλ. Τσιμπουκίδης 1996, 108), συνδέει τις μητροκεντρικές κοινωνίες με τα πρωτόγονα-βαρβαρικά στάδια του πολιτισμού. Σημειώνει emphaticά για τα αποτελέσματα της ανατροπής της μητριαρχίας στις κοινωνίες των ιστορικών χρόνων:

«Η ανατροπή της μητριαρχίας ήταν η κοσμοϊστορική ήττα του γυναικείου φύλου. Ο άντρας πήρε το πηδάλιο και στο σπίτι, η γυναίκα ταπεινώθηκε, υποδουλώθηκε, έγινε σκλάβα των ορέξεών του και απλό εργαλείο για την παραγωγή παιδιών. Την ταπεινωμένη αυτή θέση της γυναίκας, όπως προβάλλει ανοιχτά ιδίως στους Έλληνες της ηρωικής και ακόμα περισσότερο της κλασικής εποχής, σιγά-σιγά την εξωράισαν υποκριτικά και ακόμα πού και πού της δώσανε πιο απαλή μορφή, καθόλου όμως δεν την κατάργησαν».

Η αποδόμηση από την Eller της αντίληψης περί της μητριαρχικής οργάνωσης των προϊστορικών κοινωνιών έχει συνέπειες στην πρόσληψη από την ίδια ερευνήτρια της εικόνας των Ινδοευρωπαίων και, κατ' επέκταση, της φύσης της διασποράς τους στον χώρο της Παλαιάς Ευρώπης. Ειδικότερα, η Eller (2001, 179) εκφράζει τις επιφυλάξεις της για την ύπαρξη θετικών ενδείξεων που να δείχνουν ότι οι ομάδες του πολιτισμού κουργκάν που εκκίνησαν από τις ρωσικές στέπες ήταν εξαιρετικά βίαιες, πολεμοχαρείς και με άτεγκτη πατριαρχική δομή στις κοινότητές τους, μιας και σκελετικά κατάλοιπα των ομάδων του πολιτισμού κουργκάν δεν παρέχουν κάποια ένδειξη άσκησης βίας προς τις γυναίκες, ενώ είναι, επίσης, αμφίβολο αν μια ευρείας κλίμακας ινδοευρωπαϊκή στρατιωτική κατάκτηση -αν όντως αυτή συνέβη, πράγμα, για την ερευνήτρια, αμφίβολο- αποτελεί καταλυτικό παράγοντα για τη γέννηση της πατριαρχίας στους ιστορικούς χρόνους.

(β) Το ερμηνευτικό σχήμα της Gimbutas προωθεί τις αρχές που πρόβαλε το πολιτισμικό-ιστορικό παράδειγμα, δηλαδή η προσέγγιση της ευρωπαϊκής αρχαιολογικής έρευνας του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα -ευρέως γνωστή ως πολιτισμική-ιστορική προσέγγιση- η οποία έμελλε να αποτελέσει ένα ανθεκτικό στον χρόνο πλαίσιο εργασίας της αρχαιολογικής επιστήμης, καθώς αυτό κυριαρχεί ακόμα και σήμερα στον αρχαιολογικό διάλογο σε πολλά μέρη του πλανήτη (Knapp 2021, 4). Εντός των ορίων αυτού του παραδείγματος, η μετανάστευση, οι εισβολές πολεμικών φύλων και οι εποικισμοί θεωρούνταν οι κυριότεροι παράγοντες για την εξήγηση της πολιτισμικής μεταβολής κατά την προϊστορική εποχή (Knappett & Kiriati 2016, 2). Αν λάβουμε υπόψη, μάλιστα, το ρατσιστικό και ευρωκεντρικό υπόβαθρο πάνω στο

οποίο διαμόρφωσαν οι αρχαιογνωστικές επιστήμες του 19^{ου} αιώνα τις θεωρητικές αρχές των ερευνών τους, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η συγκεκριμένη προσέγγιση έχει και βαθύτερες προεκτάσεις, συνδεδεμένη γενεαλογικά με την αποικιοκρατική ιδεολογία και με ρατσιστικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες οι προηγμένοι πολιτισμοί εκπολιτίζουν τους πρωτόγονους. Με αυτή τη λογική, οι πολιτισμικές μεταβολές γίνονται αντιληπτές ως αποτέλεσμα επίδρασης από ανώτερους πολιτισμούς και όχι ως συνέπεια μιας ομαλής πορείας ενδογενών διεργασιών.

Όπως αναφέρθηκε, η θεωρία της Gimbutas θεωρεί τη διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Ευρώπη και στην Ασία ως αποτέλεσμα μεταναστευτικών κινήσεων των ομάδων του πολιτισμού κουρκάν, οι οποίοι υπέταξαν και αφομοίωσαν πολιτισμικά τον γηγενή πληθυσμό της επικράτειας της Παλαιάς Ευρώπης, και, επομένως, ευθυγραμμίζεται με την κυριότερη θέση της πολιτισμικής ιστορικής προσέγγισης για τις μεταναστευτικές κινήσεις λαών ως μοχλό της πολιτισμικής αλλαγής. Έχει υποστηριχθεί, μάλιστα, ότι η θεωρία της κατάκτησης της ειρηνικής Παλαιάς Ευρώπης ως αποτελέσματος των μεταναστευτικών κινήσεων των ένοπλων πολεμιστών του πολιτισμού κουρκάν μπορεί να ιδωθεί οιονεί ψυχαναλυτικά, με το σκεπτικό ότι αυτή αντανάκλα τα βιώματα της -γεννημένης στη Λιθουανία- Gimbutas κατά την περίοδο κατοχής της χώρας της από τους βίαιους Σοβιετικούς, οι οποίοι κατέκτησαν με τα όπλα τους τον ειρηνικό εντόπιο πληθυσμό (Meskell 1995, 78-79). Τα εγκλήματα, μάλιστα, που διαπράχθηκαν την εποχή της ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης από τον Στάλιν αντιπροσωπεύουν, για τη Gimbutas, το αποκορύφωμα της ανδροκρατικής εξουσίας, η οποία εδραιώθηκε με την ανατροπή της ειρηνικής Παλαιάς Ευρώπης από τους πολεμιστές του πολιτισμικού ορίζοντα κουρκάν (Navickaitė 2019, 208). Η προαναφερόμενη ανασύνθεση του προϊστορικού παρελθόντος αποτελεί και απόδειξη ότι τα ίχνη του είναι δυνατόν να φιλτράρονται από τις ιδέες και τα βιώματα των ερευνητών/-τριών, οι οποίοι/-ες διαμορφώνουν, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τις αρχαιολογικές ερμηνείες που τελικά διατυπώνουν για αυτά.

Υπό την επίδραση του θετικισμού, η αποκαλούμενη «Νέα» ή «Διαδικαστική» Αρχαιολογία, η οποία αναδύθηκε ως επιστημολογικό παράδειγμα στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα με κύριο εκφραστή της στην Ευρώπη και μεταξύ αυτών που ασχολήθηκαν με τον ελλαδικό χώρο τον αρχαιολόγο Colin Renfrew⁴⁶, θεώρησε, όπως θα δειχθεί

⁴⁶ Ως πρωτεργάτης του κινήματος της «Νέας» ή «Διαδικαστικής» Αρχαιολογίας θεωρείται ο Αμερικανός Lewis Binford.

παρακάτω, εξαιρετικά απλουστευτική την επίκληση εξωγενών παραγόντων για την ερμηνεία κάθε είδους πολιτισμικής μεταβολής και ξεπερασμένες και αναχρονιστικές τις θεωρήσεις που σχετίζονται με εξωγενείς παράγοντες, όπως είναι ο μεταναστευτισμός, ενώ παράλληλα διατύπωσε προτάσεις ενδογενών κοινωνικών δυναμικών για την επανερμηνεία της πολιτισμικής εξέλιξης και της κοινωνικής αλλαγής (Knappett & Kiriati 2016, 2· Knapp 2021, 4).

Στην Ελλάδα, στον χώρο της προϊστορικής αρχαιολογικής έρευνας, ένας από τους κυριότερους εκφραστές ενστάσεων και αντιρρήσεων ως προς τον βαθμό της εξηγητικής επάρκειας διάφορων μεταναστευτικών/ντιφουζιονιστικών απόψεων όπως της θεωρίας της Gimbutas είναι ο αρχαιολόγος Θ. Γιαννόπουλος (2014, 23), ο οποίος επισημαίνει ότι δεν είναι αναγκαστικό μια παρατήρηση γλωσσολογικής υφής, όπως είναι η διαπίστωση της γενετικής συγγένειας μεταξύ μιας ομάδας γλωσσών, να προσδεθεί στο άρμα μιας οπτικής για μια ευρείας κλίμακας μεταναστευτική κίνηση ενός λαού. Η τάση, βέβαια, της καταφυγής σε εξηγήσεις μεταναστευτικού χαρακτήρα, συνεχίζει ο Γιαννόπουλος (2014, 23), αποδεικνύει τη σημασία που έχει αποδοθεί από τους κλάδους της αρχαιολογίας, της κοινωνιολογίας, της εθνολογίας και της ανθρωπολογίας στην κινητικότητα διάφορων μεταναστευτικών ομάδων ως μοχλό της πολιτισμικής μεταβολής.

Βασικός άξονας έρευνας της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης υπήρξε, επίσης, η προβολή κανονιστικών θεωριών για τον πολιτισμό. Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι στο πλαίσιο μιας δεδομένης ομάδας ανθρώπων υπάρχουν πολιτισμικές πρακτικές και πεποιθήσεις που ενσωματώνονται σε ρυθμιστικές νόρμες ή κανόνες συμπεριφοράς, που ορίζουν με τη σειρά τους τη συμπεριφορά και τη δράση των ανθρώπων εντός αυτής (Jones 2009, 325). Αυτές οι νόρμες διατηρούνται μέσω της διάδρασης μεταξύ των μελών της ομάδας και μεταδίδονται από τη μια γενιά στην άλλη μέσω της διαδικασίας της κοινωνικής μάθησης/κοινωνικοποίησης, με συνέπεια τη διαμόρφωση μιας συνεχούς και ομοιογενούς πολιτισμικής παράδοσης (Jones 2009, 325). Εντός των ορίων της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης, αυτή η πολιτισμική παράδοση, αποτελούμενη, όπως αναφέρθηκε, από ένα σύνολο ρυθμιστικών κανόνων, θεωρήθηκε ότι υπήρξε προϊόν μιας ορισμένης εθνοτικής ομάδας και ότι καθόριζε τα διακριτά χαρακτηριστικά της (Jones 2009, 325). Στο πλαίσιο του πολιτισμικού-ιστορικού παραδείγματος, τέτοιες θεωρήσεις οδήγησαν στην υπόθεση της ύπαρξης μιας αρραγούς ένα-προς-ένα σχέσης μεταξύ ορισμένων πολιτισμικών γνωρισμάτων και συγκεκριμένων εθνοτικών ή γλωσσικών ομάδων (Renfrew & Bahn [1991] 2012, 464).

Η πολιτισμική-ιστορική προσέγγιση στην αρχαιολογική έρευνα προέβη, δηλαδή, στην παρακάτω εξίσωση:

στοιχεία πολιτισμού \Rightarrow εθνοτική ή γλωσσική ομάδα & εθνοτική ή γλωσσική ομάδα \Rightarrow στοιχεία πολιτισμού

Το ερμηνευτικό σχήμα της Gimbutas εμφορείται από τη βασική παραδοχή της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης για τον συσχετισμό μεταξύ πολιτισμικών στοιχείων και εθνοτικών/γλωσσικών ομάδων, καθώς πολιτισμικά στοιχεία όπως είναι το εξημερωμένο άλογο και οι ταφές κουργκάν τα θεώρησε χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού τα οποία σκιαγραφούν την πορεία διάχυσης των Ινδοευρωπαίων και της γλώσσας τους στην Παλαιά Ευρώπη. Ωστόσο, η Διαδικαστική Αρχαιολογία εξέθεσε τις σαθρές βάσεις πάνω στις οποίες εδράστηκε η αντίληψη ότι η εμφάνιση ενός νέου πολιτισμικού στοιχείου συνδέεται πάντα με μια νέα εθνοτική/γλωσσική ομάδα. Αυτή η αυθαίρετη ταύτιση είναι ένα από τα κύρια στοιχεία στην κριτική του Renfrew [1987] (1989, 86-87).

Μία από τις πρωιμότερες μελέτες που εξέφρασε ενστάσεις ως προς την πρακτική της απόδοσης στοιχείων του υλικού πολιτισμού σε κάποια υποθετική και θεωρούμενη ως αποκρυσταλλωμένη πληθυσμιακή, εθνοτική και γλωσσική ομάδα είναι αυτή του Tritsch (1972). Σε αυτή δηλώνεται κατηγορηματικά ότι η απόδοση ενός διακριτού τύπου κεραμικής, που ονομάστηκε από την αρχαιολογική έρευνα «μινυακή», στους Μινύες, δηλαδή σε έναν πληθυσμό που υποτίθεται ότι εισέβαλε στον ελλαδικό χώρο κατά την αρχή της Μεσοελλαδικής περιόδου, είναι αυθαίρετη και εσφαλμένη (Tritsch 1972, 43-44). Στην πραγματικότητα, οι Μινύες δεν υπήρξαν, καθώς κανένας αρχαίος συγγραφέας δεν χρησιμοποίησε αυτό τον όρο για να αναφερθεί σε κάποια συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα (Tritsch 1972, 43). Πρόκειται για έναν μονόγλωσσο και εθνοτικά ομοιόμορφο λαό που δημιουργήθηκε στη φαντασία κάποιων επιστημόνων για να χαρακτηρίσει τους χρήστες ενός κεραμικού τύπου που απαντά στον ελλαδικό χώρο πριν από την άνθηση του μυκηναϊκού πολιτισμού (Tritsch 1972, 43). Όπως επισημαίνει ο Tritsch (1972, 43), “[...] out of the pottery we create a people”.

Σύγχρονοι εκφραστές της θεωρίας κουργκάν, ωστόσο, θεωρούν ότι, όπως δεν είναι επιστημολογικά σωστό να υποτεθεί μια σχέση ένα-προς-ένα μεταξύ στοιχείων του (υλικού) πολιτισμού και γλωσσικών ομάδων, είναι εξίσου εσφαλμένο να

απορρίπτεται κάθε είδους συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών τύπων δεδομένων. Χαρακτηριστικά, ο Mallory (1989, 70), ερχόμενος σε πλήρη αντίθεση προς την προαναφερόμενη θέση του Tritsch (1972), θεωρεί ότι τεκμήρια αρχαιολογικής υφής, όπως είναι οι εκτεταμένες καταστροφές και η εγκατάλειψη θέσεων της Πρωτοελλαδικής II, οι αλλαγές στην αρχιτεκτονική της επόμενης αρχαιολογικά φάσης και η μινυακή κεραμική, μπορούν να συνδεθούν με την άφιξη της εθνοτικής ομάδας των «Ελλήνων», η οποία υποτίθεται ότι έλαβε χώρα μεταξύ της Πρωτοελλαδικής II και της Πρωτοελλαδικής III. Κατά την ίδια λογική, η απουσία ανάλογων στοιχείων σε θέσεις της γειτονικής Κρήτης στη διάρκεια του ίδιου χρονικού διαστήματος αποδεικνύει ότι η Κρήτη δεν αποτέλεσε τότε χώρο στον οποίο είχαν καταφθάσει οι Ινδοευρωπαίοι (Mallory 1989, 70-71). Πιστός στα διδάγματα της Gimbutas, ο Mallory (1989, 135) ενστερνίζεται, τέλος, την άποψη ότι το άλογο ήταν σημαντικό στο πλαίσιο του ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως μπορεί να αποδειχθεί, κατά τον ίδιο, από τη συχνή απεικόνιση των δύο ιππέων Κάστορα και Πολυδεύκη εντός των ορίων του αρχαιοελληνικού πολιτισμού.

Σύγχρονος εκφραστής της θεωρίας κουργκάν είναι, επίσης, ο D. Anthony, ο οποίος, στην εργασία του με τίτλο *The horse, the wheel and language: How bronze-age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world* (2007), επεξεργάστηκε περαιτέρω τη θεωρία της Gimbutas για τη διάχυση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, εκμοντερνίζοντας εκείνες τις πτυχές του ερμηνευτικού της σχήματος που αφορούν τα αίτια των μεταναστευτικών κινήσεων των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων, οι οποίες, όπως αναφέρθηκε, δέχθηκαν δριμεία κριτική από την έρευνα από το 1970 και εξής. Όπως επισημαίνεται στις αρχικές σελίδες του έργου του, ο Anthony (2007, 5) τάσσεται υπέρ της άποψης για την αναγωγή της κοιτίδας των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων στην ευρασιατική στέπα και, πιο συγκεκριμένα, στην περιοχή βόρεια της Μαύρης και της Κασπίας Θάλασσας. Στρεφόμενος εναντίον των διδαγμάτων της δυτικής αρχαιολογικής σκέψης (α) για απουσία σύνδεσης μεταξύ αρχαιολογικών τεχνέργων και γλωσσικών ομάδων και (β) για την απεμπόληση των μεταναστευτικών κινήσεων των λαών από τη θεωρητική και μεθοδολογική φαρέτρα της, ο Anthony (2007, 17) τονίζει τα εξής:

(α) Υπό προϋποθέσεις, είναι δυνατόν να υπάρξει συσχέτιση μεταξύ των στοιχείων του υλικού πολιτισμού μιας περιοχής και της γλώσσας που μιλιόταν

εντός των ορίων της. Οπουδήποτε στα όρια μιας έκτασης είναι δυνατόν να διαπιστωθεί κάποια συνέχεια σε μια πληθώρα στοιχείων του υλικού πολιτισμού (ενδιαιτήματα, ταφικά έθιμα, αρχιτεκτονική διαμόρφωση του οικισμού, στοιχεία καθημερινής ζωής) για αιώνες ή και χιλιετίες, είναι δυνατόν να συσχετιστεί ο πολιτισμικός αυτός ορίζοντας με τη γλώσσα των φορέων αυτού.

(β) Οι μεταναστευτικές κινήσεις, παρόλο που δεν συνιστούν τη μοναδική αιτία της κοινωνικής αλλαγής, είναι ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες της γλωσσικής και, εν γένει, της κοινωνικής μεταβολής. Η μετανάστευση αποτελεί βασική ανθρώπινη συμπεριφορά και, έτσι, δεν είναι επιστημολογικά ορθό να παραγκωνίζεται στο πλαίσιο του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος ως αμελητέα υπέρ μιας θεωρίας που επικαλείται επιχειρήματα αμιγώς ενδογενούς εξέλιξης (π.χ. μεταβολές στην οικονομικό τομέα μιας κοινότητας, συνθετότερες κοινωνικές δομές κ.ά.).

Για τον Anthony (2007, 89), ο προσδιορισμός της κοιτίδας των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων δεν συνιστά μια αμιγώς θεωρητική κατασκευή. Πίσω από την ανασύνθεση της δομής της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας κείται μια ομιλούμενη γλώσσα σε ανιχνεύσιμο χωρικά και προσδιορίσιμο χρονικά πλαίσιο του ανθρώπινου παρελθόντος, από την οποία είναι δυνατόν να αντληθούν πληροφορίες για το διανοητικό σύμπαν, για τον υλικό πολιτισμό και για τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες έδρασε η ομάδα των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων μεταξύ της περιόδου 4500-2500 π.Χ. Μάλιστα, με βάση τα μέχρι τώρα υπάρχοντα στοιχεία, είναι δυνατόν να συναχθεί ότι οι ομιλητές/-τριες της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας αποτελούσαν μέλη φυλετικών ομάδων, των οποίων η σύμπτυξη επιτυγχανόταν μέσω της πρακτικής του γάμου και του συστήματος συγγένειας, οριζόμενης αποκλειστικά από την πατρογραμμική καταγωγή (Anthony 2007, 91-92).

Ποιοι ήταν, ωστόσο, οι λόγοι που οδήγησαν στη μεταναστευτική κινητικότητα των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων από την αρχική τους κοιτίδα, στις στέπες του Πόντου, σε παρακείμενες περιοχές νότια και δυτικά αυτής; Πριν προβεί στην εξέταση του πολυδιάστατου ζητήματος των κινήσεων των ομιλητών/-τριών της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας και προκειμένου να ξεφύγει από μονολιθικές εξηγήσεις του μεταναστευτικού φαινομένου, οι οποίες ήταν εμποτισμένες με τις πολεμικές εμπειρίες

του 20^{ου} αιώνα, ο Anthony (2007, 19) επισημαίνει αρχικά το στρατηγικής σημασίας σημείο στο οποίο διαβιούσαν οι Πρωτο-Ινδοευρωπαίοι σε μια κρίσιμη χρονικά στιγμή, κατά την οποία μπορούσαν να επωφεληθούν από τις καινοτομίες στον χώρο της μετακίνησής τους, οι πιο σημαντικές από τις οποίες ήταν η ίππευση του αλόγου και η επινόηση των τροχήλατων οχημάτων⁴⁷.

Ειδικότερα, στο ερμηνευτικό σχήμα του Anthony (2007, 222), η ίππευση του αλόγου από τους ομιλητές της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας συντέλεσε στην κατοχή και στον έλεγχο από αυτούς περισσότερων βοοειδών και αιγοπροβάτων συγκριτικά με τον μικρότερο αριθμό των ζώων που συγκέντρωναν οι βοσκοί πεζή. Η κατάσταση αυτή προκάλεσε μια αναπόδραστη συσσώρευση ζωικού πλούτου και αύξηση της παραγωγικότητας, γεγονότα που οδήγησαν στην ανάγκη για μεγαλύτερης έκτασης βοσκοτόπια, σε μια γενικευμένη επαναδιαπραγμάτευση των ορίων με τις φυλετικές ομάδες που γειτνιάζαν με τους Πρωτο-Ινδοευρωπαίους και σε συνακόλουθες συνοριακές συγκρούσεις μεταξύ τους (Anthony 2007, 222).

Προκειμένου να επιτευχθεί, λοιπόν, η νίκη στο πλαίσιο των εντεινόμενων εχθροπραξιών ανάμεσα στις φυλετικές ομάδες, έπρεπε να οικοδομηθεί ένα σύστημα συμμαχιών για την προσέλκυση και την κινητοποίηση περισσότερων δυνάμεων από μέρους της μίας πλευράς σε βάρος της άλλης (Anthony 2007, 222). Η σύμπληξη μιας συμμαχίας απαιτούσε, ωστόσο, την παραχώρηση πλουσιοπάρων γευμάτων στο πλαίσιο δημόσιων τελετών και την αναδιανομή του πλούτου, δύο μορφές παροχών εξαιρετικά σημαντικές τόσο πριν από τις πολεμικές επιχειρήσεις όσο και μετά (Anthony 2007, 222). Προκειμένου να ευρεθούν αυτοί οι υλικοί πόροι για τη σύναψη συμμαχιών, ώστε να μεγιστοποιηθούν οι δυνάμεις εντός των ορίων των αυξανόμενων συνοριακών εχθροπραξιών, ήταν επιτακτική η ανάγκη να ενθαρρυνθούν οι μετακινήσεις των φυλών πέρα από την αρχική τους κοιτίδα (Anthony 2007, 222). Την κινητικότητα των φυλετικών ομάδων των στεπών, στις οποίες ανήκουν και οι ομιλητές/-τριες της πρωτο-ινδοευρωπαϊκής γλώσσας, την ενέτεινε περαιτέρω η εναλλαγή στο κλίμα, που χρονολογείται μεταξύ της περιόδου 3500-3000 π.Χ. στις περιοχές των στεπών, στοιχείο που συντέλεσε στη συχνότερη μετακίνηση των βοσκών και των ζώων τους για την αναζήτηση τροφής (Anthony 2007, 300). Προκειμένου για

⁴⁷ Για τον Anthony (2007, 221), η ίππευση ξεκίνησε στις στέπες του Πόντου πριν από το 3700 π.Χ., μάλιστα πριν από το 4200 π.Χ. Μεταξύ της περιόδου 3700-3000 π.Χ., η καινοτομία αυτή επεκτείνεται πέρα από αυτή την περιοχή.

τους ομιλητές της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας, η πρακτική αυτή διευκολύνθηκε σε σημαντικό βαθμό, όπως είναι φυσικό, από την ίππευση του αλόγου και την κάλυψη μεγάλων αποστάσεων μακριά από την αρχική τους κοιτίδα (Anthony 2007, 300).

Παρά το γεγονός, βέβαια, ότι ο Anthony κρίνει το στοιχείο της ίππευσης του αλόγου από τους φορείς της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας ως καθοριστικό παράγοντα για την επέκταση των Ινδοευρωπαίων και τη διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, πρόσφατη μελέτη που εξετάζει κριτικά δεδομένα παλαιογενετικής και αρχαιοζωολογίας αμφισβητεί την υπόθεση ότι η μετακίνηση των ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών από τη ζώνη της στέπας στην καρδιά της Ευρώπης και η διάχυση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σχετίζονται με την ίππευση του αλόγου (βλ. Librado κ.ά. 2021).

2.3 Θεωρία του C. Renfrew

Τομή στη βιβλιογραφία για το ινδοευρωπαϊκό ζήτημα αποτέλεσε η διατύπωση από τον διακεκριμένο Βρετανό αρχαιολόγο Colin Renfrew μιας θεωρίας για την προέλευση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, η οποία απαγκιστρωνόταν από το κυρίαρχο μέχρι την εποχή της έκφρασής της ερμηνευτικό σχήμα για τη διαμόρφωση και τη διασπορά των Ινδοευρωπαίων από κάποια αρχική τους κοιτίδα μέσω αλληπάλληλων μεταναστευτικών κινήσεων, που οδήγησαν αυτούς τους πολεμοχαρείς έφιππους νομάδες στην εισβολή στις μετέπειτα πατρίδες τους, στην καθυπόταξη του εντόπιου πληθυσμού και στη διαμόρφωση ενός νέου πολιτισμικού στίγματος με κυρίαρχο στοιχείο την επικράτηση των πεποιθήσεων των Ινδοευρωπαίων έναντι του πολιτισμού των προ-ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών των μητρογραμμικών και εξισωτικών κοινωνιών της Παλαιάς Ευρώπης. Σύμφωνα με τον Renfrew [1987] (1989, 265), τα επιχειρήματα που πρόταξε το παραδοσιακό μοντέλο διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών για ριζικές πληθυσμιακές και γλωσσικές αλλαγές σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο κατά την έναρξη της Εποχής του Χαλκού, την 3^η χιλιετία π.Χ., δύσκολα μπορούν να γίνουν αποδεκτά, καθώς δεν υπάρχουν επαρκή αρχαιολογικά ερείσματα για εκείνη τη χρονική περίοδο που να στηρίζουν μια τέτοια θεμελιώδη και ευρείας κλίμακας μεταβολή σε γλωσσικό και δημογραφικό επίπεδο στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Αντίθετα, μία μείζων διαδικασία που αναμφίβολα επηρέασε ολόκληρη την Ευρώπη και αποτέλεσε το υπόβαθρο για ευρύτερες γλωσσικές αλλαγές δεν είναι άλλη από την υιοθέτηση και

διάδοση της γεωργίας, δηλαδή πτυχών του νεολιθικού τρόπου ζωής (Renfrew [1987] 1989, 146).

Ειδικότερα, για τον Renfrew [1987] (1989, 266), η πορεία εξινδοευρωπαϊσμού του ευρωπαϊκού χώρου είναι μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα παράλληλα με τη σταδιακή νεολιθικοποίησή⁴⁸ του. Πιο συγκεκριμένα, ο Renfrew [1987] (1989, 266) υποστηρίζει ότι, κατά την 7^η χιλιετία π.Χ., στο ανατολικό τμήμα της Ανατολίας και ίσως σε κάποιες παρακείμενες περιοχές στα ανατολικά και στα νοτιοανατολικά διαμορφώθηκαν κοινότητες αγροτοκτηνοτρόφων στο πλαίσιο των οποίων εντοπίζεται ο πολιτισμικός ορίζοντας των πρώτων Ινδοευρωπαίων⁴⁹. Η ειρηνική, λοιπόν, διάδοση των πρώιμων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την Ανατολία σε ευρωπαϊκό έδαφος συνδέεται άμεσα με επαρκώς ανιχνεύσιμες δημογραφικές διαδικασίες που σχετίζονται

⁴⁸ Νεολιθική περίοδος στον ελλαδικό χώρο: Προκεραμική: 6800-6400 π.Χ., Αρχαιότερη Νεολιθική: 6400-5800/5600 π.Χ., Νεότερη Νεολιθική (5300-4500 π.Χ.), Τελική Νεολιθική ή Χαλκολιθική (4500-3200 π.Χ.)

⁴⁹ Πλήθος απόψεων έχουν εκφραστεί από τους επιστήμονες για να εξηγήσουν την εμφάνιση της γεωργίας. Μεταξύ αυτών, ο Childe [1951] (2003, 67) υποστήριξε ότι περιβαλλοντικοί παράγοντες ώθησαν τον άνθρωπο στην καλλιέργεια της γης και στην εγκαθίδρυση της τροφοπαραγωγικής οικονομίας. Για τον Chauvin (2000, 23 και 32), στη νεολιθικοποίηση οδήγησε μια πνευματική επανάσταση, δηλαδή μια μεταβολή στη συλλογική ψυχολογία, η οποία εκφράστηκε σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής στην Εγγύς και Μέση Ανατολή μέσα από διάφορους τρόπους και καλλιτεχνικά ύφη. Ο Rindos (1984, 101 και 255) θεωρεί τη γεωργία ως μια μορφή αμοιβαίας διάδρασης μεταξύ του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του και, ακολουθώντας μια εξελικτική προσέγγιση, ανάγει τις απαρχές της γεωργίας στη μεταβολή της συμπεριφοράς του ανθρώπου στο πλαίσιο της συμβίωσής του με τα ζώα και τα φυτά. Τέλος, αναφέρουμε τις κοινωνιολογικές ερμηνείες για την απαρχή της γεωργίας. Οι προσεγγίσεις αυτές στηρίζονται στην πεποίθηση ότι η ανθρώπινη κοινωνία είναι, στην ουσία της, ανταγωνιστική. Σύμφωνα με αυτές, καθώς οι άνθρωποι αγωνίζονται για δύναμη και επιρροή, χρησιμοποιούν διάφορα μέσα για να προωθήσουν τα συμφέροντά τους και να διατηρήσουν τις συμμαχίες τους με άλλες ομάδες ανθρώπων. Τα μέσα αυτά αφορούν εορτές, ανταλλαγή δώρων και εμπόριο. Η ανάγκη για επιπλέον πηγές για τη στήριξη αυτού του δικτύου ανταλλαγών οδήγησε στην αναγκαιότητα υπερπαραγωγής τροφίμων, η οποία μπορούσε να καλυφθεί μέσω ενός εντατικότερου συστήματος εκμετάλλευσης, όπως είναι αυτό της γεωργίας (Pluciennik & Zvelebil 2009, 469). Για μια συνολική θεώρηση των απόψεων για την απαρχή της γεωργίας, βλ. Καραλή (2011).

στενά με την υιοθέτηση της νεολιθικής οικονομίας στην περιοχή που καλύπτει η σημερινή Μικρά Ασία και με τη σταδιακή επέκτασή της επί του ευρωπαϊκού χώρου (Renfrew [1987] 1989, 266).

Σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα του Renfrew [1987] (1989, 168), οι αρχαιολογικές αποδείξεις για την προτεινόμενη πορεία προώθησης του νεολιθικού τρόπου ζωής από την Ανατολία στον ευρωπαϊκό χώρο και για τις συνέπειές της στη γλωσσική φυσιογνωμία των Βαλκανίων και των άλλων περιοχών του ευρωπαϊκού εδάφους συνίστανται στην καταγραφή της παρουσίας στον ελλαδικό χώρο εξημερωμένων φυτών και ζώων, τα οποία προήλθαν πιθανότατα από την Ανατολία, μεταφέρθηκαν από τους πρώτους μετανάστες-γεωργούς που είχαν διασχίσει το Αιγαίο πέλαγος και διαχύθηκαν στην υπόλοιπη Ευρώπη. Αυτοί οι πρώτοι γεωργοί της Ευρώπης υπήρξαν οι φορείς των πρώτων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (Renfrew [1987] (1989, 288).

Τέλος, για τη διασπορά του ινδο-ιρανικού κλάδου της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας στην Ασία, ο Renfrew (1992, 457) διατείνεται ότι αυτή έλαβε χώρα κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ. μέσω της κατίσχυσης νομαδικών ομάδων στις περιοχές στις οποίες απαντούν ιστορικά οι γλώσσες αυτού του κλάδου της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας και όχι προγενέστερα. Με αυτή του την προσέγγιση, ο Renfrew αποσυνδέει τη διάδοση των γλωσσών του ινδο-ιρανικού κλάδου από τη διαδικασία διάχυσης της γεωργίας, επικαλούμενος το μοντέλο της επικράτησης των πολεμικών ελίτ (“*élite dominance*”) πάνω σε αυτόχθονες πληθυσμούς του Ιράν και της Ινδίας κατά τους ιστορικούς χρόνους (Renfrew 1992, 458). Με την επίκληση του σχήματος της επικράτησης των πολεμικών ελίτ στον ασιατικό χώρο, ο ίδιος ερευνητής εξηγεί και την επέκταση των γλωσσών της αλταϊκής οικογένειας (Renfrew 1992, 458).

2.3.1 Κριτική στη θεωρία του Renfrew

Μια αποτίμηση της σπουδαιότητας της θεωρίας του Colin Renfrew περί του εξινδοευρωπαϊσμού του ευρωπαϊκού χώρου και της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών προϋποθέτει την τριβή μας με την πλουσιότερη εργογραφία του Βρετανού αρχαιολόγου, η οποία θα μας επιτρέψει να κρίνουμε τον βαθμό συνέπειας του ερμηνευτικού σχήματος που προτείνει εν σχέσει προς τη γενικότερη οπτική του για τη φύση της πολιτισμικής εξέλιξης. Η κυριότερη συμβολή του στην εξέλιξη της αρχαιολογικής σκέψης του 20^{ου} αιώνα έγκειται στην απαγκίστρωσή της από τον

μεταναστευτισμό, δηλαδή από την αντίληψη ότι η άφιξη νέων πληθυσμών συντελεί, κατά κύριο λόγο, στην πολιτισμική μεταβολή, και στη μεταφορά στο προσκήνιο της αρχαιολογικής έρευνας του ενδιαφέροντος για ενδογενή πολιτισμική εξέλιξη (βλ. Renfrew [1972] 2011, 55· Hodder & Hutson 2003, 140). Ουσιώδης παράγοντας για την πολιτισμική εξέλιξη, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, θεωρήθηκε η δυνατότητα προσαρμογής του ανθρώπου στο εκάστοτε φυσικό ή κοινωνικό περιβάλλον, προκειμένου αυτός να αντεπεξέλθει στις συνεχείς αλλαγές και προκλήσεις του και εντέλει να εναρμονιστεί σε αυτό, ενώ, σε αυτό το πλαίσιο, δόθηκε μεγάλη έμφαση στην ένταξη των διδαγμάτων των θετικών επιστημών στη μεθοδολογική σκευή της αρχαιολογικής έρευνας στα πεδία της χρονολόγησης και της ευρύτερης ερμηνείας των αρχαιολογικών δεδομένων (Γιαννόπουλος 2014, 26). Ενδεικτικό παράδειγμα εφαρμογής αυτής της αντίληψης για εντόπια πολιτισμική εξέλιξη αποτελεί η μελέτη του Renfrew (1997) με τίτλο “Setting the scene: Stonehenge in the Round”, στην οποία στρέφει τα νώτα του σε ντιφουζιονιστικές εξηγήσεις υπό τη μορφή εξωγενούς επίδρασης για την ανέγερση του μεγαλιθικού μνημείου *Stonehenge* με βάση υποτιθέμενα πρωιμότερα πρότυπα κτίσματα του αιγαιακού χώρου και θεωρεί ότι οι λίθινες δομές στο Stonehenge ήταν σε χρήση περισσότερο από μία χιλιετία πριν από την οικοδόμηση των μεγαλοπρεπών οχυρώσεων των Μυκηνών, προτείνοντας τις ακόλουθες χρονολογήσεις για τις επιμέρους χρονικές φάσεις του Stonehenge (Renfrew 1997, 5-6):

(α) 2950 π.Χ. (Φάση 1)

(β) 2900 π.Χ.-2400 π.Χ. (Φάση 2)

(γ) 2500 π.Χ.-1600 π.Χ. (Φάση 3)

Ωστόσο, η θεωρία του Renfrew [1987] (1989), η οποία, όπως αναφέραμε, ορίζει ότι ο εξινδοευρωπαϊσμός ταυτίζεται με τη νεολιθικοποίηση της Ευρώπης, είναι ευάλωτη στην κριτική, καθώς σημεία της θεωρίας του αντιτίθενται στις ίδιες τις θεωρητικές αρχές που εξέφρασε με το συνολικό έργο του ο Βρετανός αρχαιολόγος.

Πρώτα από όλα, προκρίνει ένα αποκλειστικά μεταναστευτικό μοντέλο νεολιθικοποίησης της Ευρώπης, ενώ κατά τις αρχές της Νέας Αρχαιολογίας θα ήταν πιο εύλογο να θεωρηθεί ότι η γεωργία αναδύθηκε ως αποτέλεσμα μιας ενεργού διαδικασίας με πρωταγωνιστές τους αυτόχθονες κυνηγούς της Ευρώπης της

Μεσολιθικής Εποχής. Για παράδειγμα, κερδίζει έδαφος η άποψη γλωσσολόγων και αρχαιολόγων ότι η νεολιθικοποίηση στη Βόρεια Ευρώπη, ιδιαίτερα στην περιοχή της Σκανδιναβίας, υπήρξε καρπός μιας τοπικής ανάπτυξης, χωρίς δηλαδή την επενέργεια εξωγενών παραγόντων, όπως είναι η μετανάστευση γεωργικών ομάδων (Costa 2001, 223). Ακόμα και για την περίπτωση του ελλαδικού χώρου, ερευνητές τόνισαν τον αυτόχθονα χαρακτήρα της νεολιθικής οικονομίας⁵⁰. Χαρακτηριστικά, ο Θεοχάρης (1981, 34-35), αν και δεν εξέφρασε κάποια αντίρρηση όσον αφορά τη χρονική προτεραιότητα της Μέσης Ανατολής ως προς την εξημέρωση ζώων και την καλλιέργεια δημητριακών εν σχέσει προς τον ελλαδικό χώρο, τόνισε ότι πολλά από τα σπουδαιότερα φυτά και ζώα της αγροτοκτηνοτροφικής οικονομίας εντοπίζονται σε άγρια κατάσταση και στην Ελλάδα ή τη Βαλκανική, ενώ, και αν ακόμα θεωρηθεί οριστική η άποψη ότι δεν απαντούν άγριες μορφές του προβάτου ή του δίκοκκου σιταριού στον ελλαδικό χώρο, δεν μπορεί να καταρριφθεί η υπόθεση ότι τα περισσότερα ζώα και φυτά θα μπορούσαν να είχαν προκύψει από τοπικές, άγριες μορφές. Ο Kotsakis (2001, 69-70), επίσης, απορρίπτοντας την ιδέα ότι επήλυδες γεωργοί από την Ανατολία κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο με ένα συγκεκριμένο «νεολιθικό πακέτο» οικονομικών και πολιτισμικών πρακτικών, προτείνει να εξεταστεί η νεολιθικοποίηση ως μια δυναμική διαδικασία που προϋποθέτει τη συμβολή των κυνηγών και τροφосуλλεκτών της Μεσολιθικής Εποχής (10.000-7000 π.Χ.). Τέλος, ο Α. Σάμψων, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα αυτοφυή φυτά σε άγρια μορφή του ελληνικού χώρου ήταν δυνατόν να θεμελιώσουν τη γεωργία χωρίς εξωγενείς παρεμβάσεις και υποστηρίζοντας ότι οι τοπικοί άγριοι πρόγονοι των ζώων μπορούσαν να εξημερωθούν από τον άνθρωπο, διατείνεται ότι μία «πολυεστιακή νεολιθικοποίηση» λαμβάνει χώρα στον ελληνικό χώρο, σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων και στην Κύπρο, στη διάρκεια

⁵⁰ Αντίθετα, κύρια υποστηρίκτρια ενός μεταναστευτικού μοντέλου για την προέλευση της νεολιθικοποίησης στον ελλαδικό χώρο υπήρξε η Perlès (2001), η οποία θεώρησε ότι η εισαγωγή της νεολιθικής οικονομίας υπήρξε αποτέλεσμα εποικισμών. Όπως υποστηρίζει, η θέση ότι η γεωργία εισήχθη από μεταναστευτικές ομάδες φαίνεται ένα αναπόδραστο συμπέρασμα (Perlès 2001, 45). Απορρίπτει, ωστόσο, και η ίδια την ιδέα μιας μαζικής εισροής γεωργών εποίκων, προβάλλοντας την οπτική της άφιξης ολιγάριθμων ομάδων ως μοχλού των δημογραφικών αλλαγών της Πρώιμης Νεολιθικής, ενώ θεωρεί ότι εντόπιες ομάδες από τη Μεσολιθική Εποχή θα μπορούσαν αναμφίβολα να έρθουν σε επαφή με τις νεοφερμένες ομάδες των γεωργών και να συντελέσουν στη διάδοση του νεολιθικού τρόπου ζωής (Perlès 2001, 45).

της οποίας κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες⁵¹ έρχονται σε στενή επαφή με πρωτοπόρες ομάδες που επιχειρούν να εφαρμόσουν καινοτόμες πολιτιστικές πρακτικές (Σάμψων 2007, 413 και 416· Sampson 2008, 226). Ίσως, η υιοθέτηση από εμάς ενός μοντέλου νεολιθικοποίησης της Ευρώπης όπως διατυπώθηκε από τους Zvelebil και Zvelebil (1988) και Zvelebil (2001), κατά το οποίο σημαντικό ρόλο στη νεολιθικοποίηση του ευρωπαϊκού χώρου διαδραμάτισαν -πέρα από τυχόν μεταναστευτικές κινήσεις- αυτόχθονες πληθυσμοί της Ευρώπης⁵², θα ήρε την αντίφαση ανάμεσα στη θεωρία του Renfrew και στις αρχές της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας που πρεσβεύει στα έργα του.

Επιπλέον, η διάσταση που υπάρχει μεταξύ των αρχών της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας και της υπόθεσης του Renfrew για τη διασπορά των Ινδοευρωπαίων παρατηρείται σε μεταγενέστερη του 1987 μελέτη του (βλ. Renfrew 1992), στην οποία ο ίδιος, ενώ προκρίνει μια υπόθεση παλαιολιθικής συνέχειας για μια ομάδα γλωσσικών οικογενειών (π.χ. για την ομάδα των γηγενών γλωσσών της Αυστραλίας, για την ινδοειρηνική ομάδα της Νέας Γουινέας και για την αμερινδική), δεν συγκαταλέγει σε αυτές την ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια, την οποία συνεχίζει να εντάσσει στο ερμηνευτικό μοντέλο της διασποράς της στις αρχές της Νεολιθικής Εποχής.

Επίσης, πτυχή της θεωρίας του μιλά για την επικράτηση ημινομαδικών πληθυσμών στο Ιράν και στην Ινδία, γεγονός το οποίο απηχεί την παραδοσιακή σύλληψη των Αρίων ως νομάδων πολεμιστών που υποτάσσουν τους αυτόχθονες πληθυσμούς της περιοχής και έρχεται προφανώς σε αντίθεση με τις θέσεις της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας για ενδογενή πολιτισμική εξέλιξη. Είναι ενδιαφέρον, μάλιστα, ότι ο Renfrew, στο πλαίσιο της υπόθεσής του για τη διασπορά του ινδο-ιρανικού κλάδου της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας, δεν αναφέρει κάποιο στοιχείο για την εξήγηση της πληθώρας των κοινών φωνολογικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών μεταξύ αυτού και της ελληνικής γλώσσας (Jasanoff 1988, 802).

⁵¹ Ο πληθυσμός, μάλιστα, της Ύστερης Μεσολιθικής Εποχής στην αιγαιακή λεκάνη υπήρξε, κατά τον Sampson (2018, 31), δραστήριος και ικανός να ταξιδεύει σε οποιοδήποτε μέρος και να πειραματίζεται με τις νέες πρακτικές της τροφοπαραγωγικής οικονομίας.

⁵² Όπως έχει επισημανθεί (Gamble 1988, 130), ο Renfrew δεν δίνει προσοχή στους κυνηγούς και τροφοσυλλέκτες της Μεσολιθικής Εποχής, με εξαίρεση την αναφορά του στην προϊνδοευρωπαϊκή προέλευση των Ετρούσκων και των Βάσκων, των οποίων οι γλώσσες επιβίωσαν στους ιστορικούς χρόνους χάρη στην ύπαρξη μιας ακμάζουσας μεσολιθικής κοινότητας (Renfrew [1987] 1989, 151).

Υποστηρικτές, τέλος, της άποψης για διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σε μεταγενέστερο χρόνο από ό,τι προτείνει το ερμηνευτικό σχήμα του Renfrew ασκούν δριμεία κριτική στη θεωρία του Βρετανού αρχαιολόγου. Χαρακτηριστικά, ο Beekes (2004, 95-96) κρίνει την υπόθεση του Renfrew εξαιρετικά απίθανη, καθώς:

(α) αυτή δεν θεμελιώνεται σε στέρεα αποδεικτικά τεκμήρια αλλά στην πεποίθηση του Renfrew ότι δεν υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα που να δείχνουν μεγάλης κλίμακας μεταναστευτικές κινήσεις μετά τη Νεολιθική Εποχή,

(β) η αργή και ειρηνική μετανάστευση των Ινδοευρωπαίων, όπως αυτή διατυπώνεται από τον Renfrew, θα μας έκανε να ανιχνεύσουμε πολλά δάνεια στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, κάτι το οποίο, ωστόσο, δεν συμβαίνει,

(γ) είναι ατεκμηρίωτη η αυθαίρετη σύνδεση των Ινδοευρωπαίων με την εισαγωγή της γεωργίας στον ευρωπαϊκό χώρο.

Ωστόσο, παρά τα τρωτά σημεία του ερμηνευτικού σχήματος του Renfrew, η διασύνδεση στην οποία προβαίνει σε αυτό μεταξύ της διασποράς της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας και της γεωγραφικής επέκτασης της γεωργίας έδωσε το έναυσμα για τη διατύπωση ανάλογων υποθέσεων, μέσω των οποίων συσχετίζονται η διασπορά της αγροτικής οικονομίας με τη διάδοση και άλλων γλωσσικών οικογενειών, πέραν της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας. Ο Bellwood (2005, 17), για παράδειγμα, μεταφέροντας την υπόθεση «Γεωργικής/Γλωσσικής Διάχυσης» (“Farming/Language Dispersal Hypothesis”) στο πλαίσιο της ευρείας περιοχής της Ανατολικής Ασίας, υποστηρίζει ότι η εγκαθίδρυση της αγροτοκτηνοτροφικής οικονομίας σε τροπικές και εύκρατες γεωγραφικές ζώνες και η αυξανόμενη πληθυσμιακή πυκνότητα μέσα σε (και γύρω από) περιοχές εδραίωσής της οδήγησαν σε φυγόκεντρες κινήσεις πληθυσμών με σημαντικότερη γλωσσική συνέπεια τη γεωγραφική διάχυση μεγάλων γλωσσικών οικογενειών, όπως είναι η σινο-θιβετιανή γλωσσική οικογένεια, η αυστρασιατική οικογένεια γλωσσών και η αυστρωνησιακή γλωσσική οικογένεια. Μάλιστα, σε προγενέστερη μελέτη του (βλ. Bellwood 2001α, 42), ο ίδιος ερευνητής υποστηρίζει ότι η διαδικασία σχηματισμού (α) της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας, (β) της

αυστρονησιακής γλωσσικής οικογένειας, (γ) των γλωσσών Μπαντού και (δ) της ουτο-αζτεκικής γλωσσικής οικογένειας εκκινεί από επεισόδια ραγδαίας δημογραφικής έκρηξης και συνεπόμενης πληθυσμιακής επέκτασης από περιοχές στις οποίες θεμελιώνεται η αγροτοκτηνοτροφική οικονομία στις παρακείμενες περιοχές⁵³.

2.4 Υπόθεση της Παλαιολιθικής Συνέχειας

2.4.1 Θεωρητικές αρχές

Οι επιμέρους θεωρήσεις που συνθέτουν την υπόθεση της Παλαιολιθικής Συνέχειας (“Palaeolithic Continuity Paradigm”) συγκλίνουν στον εντοπισμό των καταβολών των διάφορων γλωσσικών οικογενειών στην Παλαιολιθική Εποχή, η οποία αποτελεί μια ασύλληπτα μεγάλη χρονική περίοδο⁵⁴. Μεταξύ αυτών των γλωσσικών οικογενειών περιλαμβάνεται και η ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια, της οποίας οι απαρχές ανάγονται, σύμφωνα με αυτές τις θεωρήσεις, στον ορίζοντα της Παλαιολιθικής Εποχής.

Οι διαμορφωτές και υποστηρικτές του νέου αυτού επιστημολογικού παραδείγματος από τη δεκαετία του 1990 κ.ε., παρόλο που αναγνωρίζουν τη συμβολή της θεωρίας της νεολιθικοποίησης που εκφράστηκε από τον C. Renfrew στην αμφισβήτηση του χρονικού πλαισίου διαμόρφωσης της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας που προτάθηκε από το παλαιότερο παράδειγμα και στη μετατροπή των εισβολών δήθεν άγριων πολεμιστών Ινδοευρωπαίων σε σταδιακές και ειρηνικές μεταναστευτικές κινήσεις γεωργών, θεωρούν, ωστόσο, ότι η έρευνα για την καταγωγή των γλωσσών και για την εξέλιξή τους είναι ανάγκη να ξεφύγει από τον στενό χρονικό κλοιό που έθεταν αυτές οι θεωρίες των παλαιότερων δεκαετιών και να επεκταθεί σε ένα απώτατο παρελθόν (Costa 2001, 224· Γιαννόπουλος 2014, 432).

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι τα αντιληπτικά μοντέλα που εκκινούν από το παράδειγμα της Παλαιολιθικής Συνέχειας δεν απορρίπτουν ολότελα κάποιες

⁵³ Βασική σύλληψη της εξεταζόμενης υπόθεσης παραμένει ο αφανισμός των γλωσσών των πληθυσμών κυνηγών-τροφοσυλλεκτών στις περιοχές επέκτασης των πρώιμων γεωργών (Robbeets 2017, 1).

⁵⁴ Παλαιολιθική Εποχή στον ελλαδικό χώρο: Κατώτερη (Αρχαιότερη) Παλαιολιθική (300.000-100.000 π.Χ.), Μέση Παλαιολιθική: 100.000-30.000 π.Χ., Ανώτερη Παλαιολιθική: 30.000-10.000 π.Χ.

μεταναστευτικές κινήσεις ούτε υποστηρίζουν μια αποκλειστικά γηγενή προέλευση των Ινδοευρωπαϊών και κάποιων σημαντικών εξελίξεων, όπως είναι η νεολιθικοποίηση στον ευρωπαϊκό χώρο, δηλαδή η μετάβασή του από το τροφοσυλλεκτικό στο τροφοπαραγωγικό στάδιο (Costa 2004, 259).

Όπως είναι αναμενόμενο, οι παραπάνω θεωρήσεις, που εντάσσονται στο επιστημολογικό παράδειγμα της Παλαιολιθικής Συνέχειας, δεν εστιάζονται στο ζήτημα των απαρχών της ελληνικής γλώσσας και στον εντοπισμό του χρόνου κατά τον οποίο οι φορείς της κάνουν την εμφάνισή τους στον χώρο όπου ιστορικά απαντούν. Αντίθετα, τα ερμηνευτικά σχήματα που εντάσσονται στο νέο αυτό παράδειγμα δίνουν έμφαση στη διαμόρφωση μειζόνων γλωσσικών ενοτήτων, όπως είναι η ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια, και ευρύτερων ανθρώπινων κοινοτήτων, από τις οποίες προέρχονται οι μετέπειτα διαμορφωτές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού κατά την περίοδο της προϊστορίας/πρωτοϊστορίας.

2.4.2 X. Ballester

Το ερμηνευτικό σχήμα που προβάλλει το επιστημολογικό παράδειγμα της Παλαιολιθικής Συνέχειας το βρίσκουμε να εφαρμόζεται σε μελέτη του Ισπανού φιλόλογου και γλωσσολόγου X. Ballester (2015) με τίτλο “The Neolithic Discontinuity Paradigm for the origin of European languages”, στην οποία ο ερευνητής επιχειρεί να απαντήσει στα εξής ερευνητικά ερωτήματα (Ballester 2015, 152):

(α) Δεδομένου ότι οι ινδοευρωπαϊκές και οι θεωρούμενες ως προ-ινδοευρωπαϊκές γλώσσες ανιχνεύονται γεωγραφικά δίπλα δίπλα, ποιοι ήρθαν πρώτοι: οι Ινδοευρωπαίοι ή τα μη ινδοευρωπαϊκά φύλα;

(β) Πώς ερμηνεύει το παράδειγμα της Παλαιολιθικής Συνέχειας τον αντίκτυπο που είχε η νεολιθική επανάσταση στη γεωγραφική διασπορά διάφορων γλωσσών; Σηματοδοτεί, όπως επισήμανε ο C. Renfrew, την πρώτη εμφάνιση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Ευρώπη⁵⁵ ή, αντίθετα, ορίζει την άφιξη στον ευρωπαϊκό χώρο μη ινδοευρωπαϊκών πολιτισμών και γλωσσών;

⁵⁵ Μπορούμε να παραθέσουμε την κεντρική ιδέα στη θεωρία του Renfrew ως εξής:

Όπως επισημαίνει ο Ballester, η παραδοσιακή άποψη για τη γλωσσική φυσιογνωμία της Ευρώπης ως αποτέλεσμα της μετάβασης από ένα καθ' ολοκληρίαν μη ινδοευρωπαϊκό πανόραμα στη συντριπτική επικράτηση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών είναι ανάγκη να αντικατασταθεί από μια απλούστερη και λιγότερο ιδεολογικά φορτισμένη θέση, δηλαδή από την οπτική του παλαιολιθικού ορίζοντα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σε αντίστιξη προς τη μεταγενέστερη άφιξη στον ευρωπαϊκό χώρο των σαφώς λιγότερων μη ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (Ballester 2015, 156 και 159-160). Ως παράδειγμα μη ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αναφέρει τη γλώσσα των Ετρούσκων, της οποίας η προέλευση έχει αποτελέσει αντικείμενο έριδας μεταξύ των μελετητών. Ωστόσο, για τα ζητήματα της γλώσσας και της προέλευσης του ίδιου του ετρουσκικού λαού, ο Ballester καταλήγει στη διαπίστωση ότι η σύγχρονη έρευνα τείνει υπέρ μιας εισβολής των Ετρούσκων στο ιταλικό έδαφος και, έτσι, ενισχύεται η θέση του για την αυτοχθονία και τις παλαιολιθικές απαρχές των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς και για τη μεταγενέστερη εμφάνιση στο προσκήνιο της ιστορίας των μη ινδοευρωπαϊκών γλωσσικών κοινοτήτων (Ballester 2015, 163).

2.4.3 A. Häusler

Σε αντίθεση με το γενικόλογο σχήμα του Ballester, το χρονικό πλαίσιο της ανάδυσης της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας προσδιορίζεται με αρχαιολογικά τεκμήρια από τη θεωρία του προϊστορικού αρχαιολόγου A. Häusler (2002), η οποία, εντασσόμενη και αυτή στο παράδειγμα της Παλαιολιθικής Συνέχειας, ασκεί κριτική στις παραδοσιακές απόψεις εξάπλωσης πολεμοχαρών Ινδοευρωπαίων από μια αρχική κοιτίδα, η οποία προσδιορίζεται μέσω της απόδοσης του εθίμου της κατασκευής ταφικών τύμβων (κουργκάν) σε μια ετερόκλητη κατά τα άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά ομάδα πολιτισμών. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Häusler (2002, 11), το παραδοσιακό ερμηνευτικό σχήμα σφαλερά και αυθαίρετα έχει προσδώσει σε έναν αριθμό πολιτισμών, συχνά ετερογενούς προέλευσης, συγκεκριμένη εθνότητα, ιδεολογία και γλώσσα με βάση το προαναφερόμενο τυπικό χαρακτηριστικό. Για τον Häusler (2002, 77 κ.ε.), η διαμόρφωση της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας είναι δυνατόν να συσχετιστεί με την πληθυσμιακή και οικιστική συνέχεια που έχει ήδη συντελεστεί στην Ευρώπη το αργότερο από τη Μεσολιθική Εποχή, παρόλο που η

νεολιθικός \approx Ινδοευρωπαϊκός (Renfrew [1987] 1989· Ballester 2015, 152).

αντιστοιχία αυτή δεν αποκλείει την ύπαρξη αλλαγών στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα ή την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών στους τομείς της γεωργίας και της μεταλλουργίας.

Όπως συμβαίνει και στο αντιληπτικό μοντέλο του Ballester, η υπόθεση του Häusler εμφορείται από την απόρριψη της ιδέας της μετανάστευσης των Ινδοευρωπαίων από την αρχική τους κοιτίδα και της εγκατάστασής τους στις μετέπειτα πατρίδες τους και προτάσσει τις βαθύτατες ρίζες των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στις περιοχές όπου ιστορικά κάνουν την εμφάνισή τους. Και στην περίπτωση, ωστόσο, της θεωρίας του Häusler, τα υλικά κατάλοιπα που αφορούν τον ευρύ χρονικό ορίζοντα που καλύπτει η περίοδος από την Παλαιολιθική Εποχή και εξής είναι πενιχρά για να υποστηρίξουν μια καθολικά αποδεκτή θεωρία ινδοευρωπαϊκής γλωσσογονίας και, έτσι, η συσχέτιση της θεωρούμενης αρχαιολογικής συνέχειας με μια εικαζόμενη γλωσσική ομοιογένεια της διαμορφωμένης πια το αργότερο από τη Μεσολιθική Εποχή ινδοευρωπαϊκής γλώσσας παραμένει, με τα μέχρι τώρα δεδομένα, αυθαίρετη. Φυσικά, δεν αποκλείεται στο μέλλον τα αρχαιολογικά δεδομένα να αυξηθούν και να στηρίξουν την υπόθεση εργασίας του Häusler για τον μακρινό χρονικό ορίζοντα της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας.

2.4.4 M. Otte

Στη μελέτη του με τον δηλωτικό της μεθοδολογίας που ακολούθησε τίτλο “Indo-Europeans arrived in Europe with Modern Man”, ο αρχαιολόγος M. Otte (2017) υποστηρίζει, επίσης, τον παλαιολιθικό χρονικό ορίζοντα της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλώσσας. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι νέες πληθυσμιακές ομάδες, εκκινώντας από τις ασιατικές στέπες, έφθασαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο πριν από 45.000 χρόνια (Otte 2017, 43). Οι ομάδες αυτές, εκτός από την πληθυσμιακή τομή που επέφεραν στην Ευρώπη, υπήρξαν φορείς ενός νέου τρόπου ζωής, που αντανακλάται στις τέχνες και σε διάφορες άλλες πολιτισμικές καινοτομίες, όπως είναι η ίππευση του ίππου για γρηγορότερα ταξίδια (Otte 2017, 43). Αυτοί οι επήλυδες πληθυσμοί είχαν την ανατομία του σύγχρονου ανθρώπου, η οποία είναι πολύ διαφορετική από τα νεαντερτάλια ανατομικά χαρακτηριστικά (Otte 2017, 43). Για τον Otte, η κεντρική Ασία ως ο τόπος εμφάνισης του σύγχρονου ανατομικά ανθρωπολογικού τύπου, που ήταν φορέας των πολιτισμικών καινοτομιών στην ευρωπαϊκή ήπειρο, αποτελεί την ακριβή γεωγραφική περιοχή διασποράς των Ινδοευρωπαίων κατά την Παλαιολιθική Εποχή (Otte 2017, 48).

Στη διάρκεια της επόμενης περιόδου, δηλαδή κατά τη Μεσολιθική περίοδο, παρατηρείται μια πληθυσμιακή και πολιτισμική συνέχεια, χωρίς να παρατηρείται κάποιο κενό στη συνέχιση των παραδόσεων που εκκινούσαν από την Παλαιολιθική Εποχή (Otte 2017, 52). Ακολούθως, κατά τη διάρκεια της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., διάφορα μεταναστευτικά ρεύματα μη ινδοευρωπαϊκής προέλευσης, όπως είναι οι Φοίνικες και οι Ετρούσκοι, κατέφθασαν στις ακτές της Μεσογείου (Otte 2017, 54). Ωστόσο, παρά τις όποιες μεταναστευτικές κινήσεις της Εποχής του Χαλκού, ο Otte (2017, 54) διαπιστώνει με βεβαιότητα ότι από την οροσειρά Αλτάι μέχρι την Πορτογαλία οι σύγχρονοι πληθυσμοί ανήκουν στην ίδια πληθυσμιακή ομάδα της Παλαιολιθικής Εποχής που κατέφτασε στον ευρωπαϊκό χώρο με τον σύγχρονο ανατομικά άνθρωπο (Otte 2017, 54).

Γενικότερα, κατευθυντήριο άξονα του ερμηνευτικού του σχήματος αποτελεί η πεποίθησή του ότι από την περίοδο της Ανώτερης Παλαιολιθικής και εξής η ιστορία των πολιτισμών του ευρωπαϊκού χώρου εξελίσσεται με έναν αυτόνομο τρόπο, καθώς από τότε εκκινεί η πολιτισμική συνέχεια, που διαρκεί μέχρι την εποχή της πρωτοϊστορίας (Otte 1997, 80).

Όπως γίνεται αντιληπτό, το ερμηνευτικό σχήμα του Otte δεν απορρίπτει την ιδέα της μετακίνησης. Ωστόσο, τη χρησιμοποιεί όχι με τη μορφή βίαιων μετακινήσεων των Ινδοευρωπαίων κατακτητών, που επέβαλαν την κυριαρχία τους στους ντόπιους πληθυσμούς, αλλά εντός των ορίων της -πολύ παλαιότερης χρονολογικά- μετακίνησης πληθυσμών με σύγχρονα ανατομικά χαρακτηριστικά από τις ευρασιατικές στέπες στον ευρωπαϊκό χώρο, προσδιορίζοντας έτσι την τεράστια γεωγραφική επέκταση των γλωσσών της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας. Βέβαια, όπως και τα προηγούμενα ερμηνευτικά σχήματα που εντάσσονται στο παράδειγμα της παλαιολιθικής συνέχειας, η θεωρία του Otte παραμένει γενικόλογη, ενώ, μέσω αυτής, συσχετίζονται με μεγάλο βαθμό αυθαιρεσίας τρεις ομάδες δεδομένων:

(α) τα ανθρωπολογικά στοιχεία («σύγχρονος ανατομικά ανθρωπολογικός τύπος»),

(β) οι πολιτισμικές καινοτομίες που κάνουν την εμφάνισή τους στον ευρωπαϊκό χώρο («ίππευση του αλόγου»),

(γ) οι γλωσσικές συνέπειες των παραπάνω δεδομένων («διασπορά της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας»).

2.4.5 M. Alinei

Η πλέον ενδιαφέρουσα θεωρία που εντάσσεται στο πλαίσιο του παραδείγματος των παλαιολιθικών απαρχών της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής γλωσσικής κοινότητας υπήρξε αποτέλεσμα των πορισμάτων των εργασιών του γλωσσολόγου M. Alinei, ο οποίος αξιοποίησε δεδομένα τόσο από τους κλάδους της γλωσσολογίας και της προϊστορικής αρχαιολογίας όσο και από τα διδάγματα της γνωσιακής επιστήμης. Κατευθυντήριο άξονα των μελετών του για τη διαμόρφωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αποτελεί η θέση ότι η πολιτισμική και πληθυσμιακή συνέχεια από την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο μέχρι την Εποχή του Σιδήρου συνιστά το βασικό χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής προϊστορίας, με όλους τους νεολιθικούς πολιτισμούς της Ευρώπης να έχουν αποτελέσει είτε άμεση συνέχεια των μεσολιθικών πολιτισμών είτε να έχουν προκύψει από ομάδες της Μεσολιθικής Εποχής που εντάχθηκαν στη διαδικασία της νεολιθικοποίησης ύστερα από την επαφή τους με τροφοπαραγωγικές κοινότητες που προέρχονταν από την Ανατολία (Alinei 2006, 135). Έχοντας, επίσης, στη μεθοδολογική του σκευή αρχές της γλωσσικής παλαιοντολογίας, ο Alinei πιστεύει ότι ο σχηματισμός της ρίζας από την οποία προέρχεται το πρώτο πρόσωπο της προσωπικής αντωνυμίας (π.χ. ελλ. *εγώ*, λατ. *ego* < IE **h₁eg-*) σε όλες τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες αντιπροσωπεύει το γνωσιακό στάδιο της αφύπνισης της ατομικής συνείδησης του «Ομιλούντος Ανθρώπου» (“Homo loquens”)⁵⁶, η οποία πιθανότατα συντελείται χρονικά κατά την Παλαιολιθική Εποχή (Alinei 2020). Στο πλαίσιο αυτής της λεξικής περιοδολόγησης (“lexical periodization”), η οποία στηρίζεται στον χρονικό εντοπισμό

⁵⁶ Συμβατική ονομασία που προτείνει ο Alinei για τον χαρακτηρισμό του ανθρώπινου είδους που έχει ανεπτυγμένο το αίσθημα αυτοσυνειδησίας, χωρίς ο ερευνητής να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες για την ανάπτυξη της ικανότητας της γλώσσας σε συγκεκριμένα και γνωστά σε εμάς ανθρωπολογικά είδη. Για το θέμα αυτό, ο Costa (2015, 183) υποστηρίζει ότι κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή κατέφθασε στην Ευρώπη ο πληθυσμός των σύγχρονων ανατομικά ανθρώπων (“Homo Sapiens”) με πλήρως ολοκληρωμένη την ικανότητα για γλωσσική επικοινωνία και ότι μια μεγάλη μερίδα του μιλούσε γλώσσες της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας.

της διαμόρφωσης της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής κοινότητας με βάση την ύπαρξη ή όχι συγκεκριμένων λέξεων στο πρωτοϊνδοευρωπαϊκό λεξικό, οι Alinei & Benozzo (2016) υποστηρίζουν ότι:

«Αν οι λέξεις των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών για τη σημασία «πεθαίνω» ανάγονται σε κοινή ΙΕ ρίζα, πράγμα που συμβαίνει (ΙΕ*mer-) και, άρα, ανήκουν στο πρωτοϊνδοευρωπαϊκό λεξικό, ενώ για τη σημασία «θάπτω» υπάρχουν διαφορετικές λέξεις στις περισσότερες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (βλ. ελλ. *θάπτω*, λατ. *sepelire* κ.ά.), αυτή η γλωσσική κατάσταση πρέπει να ερμηνευτεί ως απόδειξη ότι η ινδοευρωπαϊκή γλωσσική κοινότητα είχε ήδη διαφοροποιηθεί κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική, οπότε και εμφανίζονται συγκεκριμένες ταφικές τελετουργίες».

Προκειμένου να καταρρίψει τη δικαιολογημένη ένσταση που μπορεί να αναδυθεί από την παρατήρηση ότι η γενετική συγγένεια μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών μπορεί να αποσυμπιεστεί χρονικά με βάση την υπόθεση της Παλαιολιθικής Συνέχειας σε τέτοια μεγάλη έκταση, ώστε να υπερβαίνει τα 6000 χρόνια της παραδοσιακής χρονολόγησης για τη διαμόρφωση της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας, ο Alinei (2006) προτάσσει τις εξής δύο θέσεις:

(α) Η παραδοσιακή γλωσσολογική θεώρηση για την αναγωγή της γενετικής σχέσης μεταξύ των γλωσσών της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας στο χρονικό βάθος της έκτης χιλιετίας π.Χ. διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της γλωσσολογίας του 19^{ου} αιώνα, η οποία θεώρησε εσφαλμένα τους προϊστορικούς χρόνους ως περίοδο απόλυτου σκοταδιού και, άρα, αδύνατον να ενταχθούν σε μια επιστημονική θεώρηση για τη γλώσσα (Alinei 2006, 127). Εξαιτίας αυτού του μοιραίου λάθους του γλωσσικού κλάδου τον 19^ο αιώνα, το οποίο διαιωνίζεται μέχρι τις μέρες μας, η χρονολόγηση του σχηματισμού της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας παραμένει δέσμια σε έναν χρονολογικό ορίζοντα στην ουσία του βιβλικό και μετα-κατακλυσμιαίο (Alinei 2006, 125 και 127).

(β) Εγγενές χαρακτηριστικό της γλώσσας είναι η τάση της να παραμένει αμετάβλητη. Η γλωσσική αλλαγή αποτελεί απόκλιση από τη φύση του γλωσσικού οργάνου ως ενός κοινωνικού προϊόντος και συντελείται μόνο σε συγκεκριμένες περιόδους εξαιτίας της επίδρασης σε αυτό του εξωτερικού περιβάλλοντος (Alinei 2006, 121 και 128). Η θέση αυτή του Alinei αποτελεί βέβαια, έκφραση μιας γλωσσολογικής ιδεολογίας.

Με την εφαρμογή αυτών των δύο προτάσεων στο ερμηνευτικό σχήμα του Alinei, ο διαπρεπής γλωσσολόγος θεωρεί ότι η γενετική συγγένεια μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών⁵⁷ μπορεί να αναχθεί δικαιολογημένα σε βάθος δεκάδων χιλιάδων ετών. Αρκούν, ωστόσο, η ανάδειξη των πολιτισμικών συνθηκών που επικρατούσαν τον 19^ο αιώνα, εποχή θεμελίωσης της γλωσσολογίας ως ανεξάρτητης επιστήμης, και η αναγωγή μιας αμφισβητούμενης θέσης περί συντηρητισμού της ανθρώπινης γλώσσας ως προς τον βαθμό αλλαγής της σε εγγενές χαρακτηριστικό του γλωσσικού οργάνου για να δικαιολογήσουν μια συνέχεια κοινών γλωσσικών στοιχείων μεταξύ των γλωσσών της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας σε χρονικό βάθος δεκάδων χιλιάδων ετών; Η λύση στο ζήτημα της ανίχνευσης του χρόνου διαμόρφωσης της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας μπορεί, ενδεχομένως, να δοθεί από τους υποστηρικτές του παραδείγματος της Παλαιολιθικής Συνέχειας, όταν αυξηθούν τα δεδομένα (αρχαιολογικά, ανθρωπολογικά, γλωσσολογικά κ.ά.) από την Παλαιολιθική Εποχή και ενταθεί η συνεργασία των επιστημονικών κλάδων που τα αφορούν, προκειμένου να υπάρξει μια συνεκτική εικόνα για εποχές τόσο ξένες ως προς τη δική μας εμπειρία.

2.4.6 C. Renfrew

Είναι ενδιαφέρον ότι η υιοθέτηση ενός ερμηνευτικού σχήματος παλαιολιθικής συνέχειας για την εξήγηση της πορείας σχηματισμού των γλωσσικών οικογενειών μπορεί να εντοπιστεί σε ένα μοντέλο ανάλυσης της γεωγραφικής διασποράς τους το οποίο ανέπτυξε σε μελέτη του με τίτλο “Archaeology, genetics and linguistic diversity”

⁵⁷ Γίνεται φανερό ότι ο Alinei δεν απορρίπτει την ιδέα της γενετικής συγγένειας μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και συνεχίζει να υποστηρίζει την ιδέα της ύπαρξης μιας ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας.

ο καταξιωμένος Βρετανός αρχαιολόγος C. Renfrew (1992). Σε αυτή την εργασία του δεν ανασκευάζεται η θεωρία που ο ίδιος διατύπωσε το 1987 και που συνέδεε τη διαδικασία διασποράς της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας με το φαινόμενο της νεολιθικοποίησης στην Ανατολία, στα Βαλκάνια και σε άλλες περιοχές, για την οποία έγινε εκτενής αναφορά παραπάνω. Αντίθετα, η εξάπλωση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών εντάσσεται σε ένα ευρύτερο αντιληπτικό μοντέλο που εξετάζει τις διαδικασίες από τις οποίες εκκινεί η διασπορά πλήθους άλλων γλωσσικών οικογενειών.

Πιο συγκεκριμένα, ο Renfrew (1992, 457 και 459) υποστηρίζει ότι η γεωγραφική εξάπλωση των γλωσσικών οικογενειών είναι δυνατόν να εξεταστεί υπό το φως πέντε ευρείας κλίμακας διαδοχικών διαδικασιών. Πρόκειται για:

(α) την εξάπλωση του ανθρώπου με αφετηρία την Αφρική εντός και εκτός αυτής πριν από το 15000 π.Χ.,

(β) τη νεολιθικοποίηση που έλαβε χώρα αρχικά στην περιοχή της Εύφορης Ημισελήνου μετά το 10000 π.Χ.,

(γ) τις κλιματικές αλλαγές που επισυνέβησαν μετά το 10000 π.Χ. στο βόρειο τμήμα της υδρογείου,

(δ) την επικράτηση των πολεμικών ελίτ πάνω σε αυτόχθονες πληθυσμούς της Ασίας κατά την ιστορική περίοδο,

(ε) την αποικιακή εξάπλωση των Ευρωπαίων κατά την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας και εξής.

Εντός των ορίων καθεμιάς από τις παραπάνω διαδικασίες πραγματοποιήθηκε η διασπορά μιας ομάδας γλωσσικών οικογενειών (Renfrew 1992, 458-459· βλ. και Γιαννόπουλος 2014, 427-428). Ειδικότερα:

(α) Στο πλαίσιο της αρχικής εξάπλωσης του ανθρώπου ανάγεται η διασπορά των εξής γλωσσικών οικογενειών: της χόισαν, της νειλοσαχάριας, της

αυστρικής, της αυστραλιανής, της ινδοειρηνικής, της αμερινδικής και της βορειοκαυκάσιας γλωσσικής οικογένειας.

(β) Με την ειρηνική μεταναστευτική κίνηση των γεωργών της Ανατολίας συνδέεται η εξάπλωση της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας, της αφροασιατικής οικογένειας, της καρτβέλιας, της ελαμοδραβιδικής της νιγηροκορδοφάνιας, της σινοθιβετιανής και της πολυνησιακής γλωσσικής οικογένειας.

(γ) Στο πλαίσιο της μεταπαγετωνικής κατοίκησης στις περιοχές της Βόρειας Ευρώπης, της Βόρειας Ασίας και της Βόρειας Αμερικής κατόπιν των κλιματικών προσαρμογών μετά το 10000 π.Χ. ανάγεται η επικράτηση των γλωσσικών οικογενειών που συναντώνται σε αυτές.

(δ) Εντός των ορίων της επικράτησης των πολεμικών ελίτ έλαβε χώρα η διασπορά τόσο της αλταϊκής οικογένειας όσο και του ινδο-ιρανικού κλάδου της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας⁵⁸.

(ε) Τέλος, η αποικιακή εξάπλωση των Ευρωπαίων στην Αμερική, στην Αυστραλία και στη Νότια Αφρική από την αφετηρία των νεότερων χρόνων και εξής προκάλεσε την επέκταση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών σε αυτές τις περιοχές του κόσμου.

2.4.7 X. Ντούμας

Άξιο αναφοράς είναι ένα σύντομο κείμενο του διαπρεπούς Έλληνα αρχαιολόγου X. Ντούμα με τίτλο «Η καταγωγή των Ελλήνων», το οποίο δημοσιεύτηκε το 2013 στο περιοδικό *The books' Journal* και στο οποίο εντοπίζουμε τον απόηχο από τις ενστάσεις των υποστηρικτών του παραδείγματος της Παλαιολιθικής Συνέχειας προς τις καθιερωμένες απόψεις της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας.

⁵⁸ Βλ. παραπάνω για τη συνολική θεώρηση του Renfrew ως προς τη διασπορά των γλωσσών της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας.

Πιο συγκεκριμένα, σε αυτό το κείμενο, ο Ντούμας διατυπώνει κάποιες απόψεις του (α) για το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα, (β) για τις ρίζες της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας και (γ) για την προέλευση της γλώσσας των κατοίκων του Αιγαίου, οι οποίοι στους ιστορικούς χρόνους ονομάστηκαν «Έλληνες».

Συγκεκριμένα, ο Ντούμας αναφέρει ότι στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τις δομικές ομοιότητες μεταξύ ενός πλήθους γλωσσών από τον Ατλαντικό έως την Ινδία, οι γλωσσολόγοι ανήγαγαν την προέλευση όλων αυτών των γλωσσών σε μια υποθετική μητέρα-γλώσσα, την οποία ονόμασαν «ινδοευρωπαϊκή», ενώ οι ιστορικοί, εκλαμβάνοντας εσφαλμένα τη συγκεκριμένη υπόθεση εργασίας των γλωσσολόγων ως αναντίρρητα ορθή, υποστήριξαν την ύπαρξη κάποιου λαού που την ομιλούσε, τον οποίο αποκάλεσαν «ινδοευρωπαϊκό», και προέβησαν στην αναζήτηση της αρχικής του κοιτίδας (Ντούμας 2013, 48). Επίδραση στη διαμόρφωση αυτής της επιστημολογικής κατασκευής άσκησε, κατά τον συγγραφέα, η βιβλική αφήγηση, η οποία θεωρεί τον Αδάμ γενάρχη της ανθρωπότητας (Ντούμας 2013, 48).

Υποστηρίζει, επίσης, ότι τα τελευταία 30000-40000 χρόνια της Παλαιολιθικής Εποχής αποτελούν την εποχή κατά την οποία δημιουργήθηκε ένα λεξιλόγιο μέσω του οποίου επικοινωνούσαν οι τροφοσυλλεκτικές ομάδες που δραστηριοποιούνταν στη ζώνη μεταξύ του Ατλαντικού και της Ινδίας. Επιπλέον, η συγκεκριμένη περίοδος συνιστά την τελευταία κατά την οποία τα υλικά κατάλοιπα μαρτυρούν κάποια πολιτισμική ομοιογένεια. Έτσι, βασιζόμενοι στα παραπάνω στοιχεία, μπορούμε να αναγάγουμε στην τελευταία περίοδο της Παλαιολιθικής Εποχής τις ρίζες της ινδοευρωπαϊκής γλώσσας (Ντούμας 2013, 49).

Δεδομένου, μάλιστα, ότι οι αρχαιολογικές έρευνες του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα και των αρχών του 21^{ου} αιώνα απορρίπτουν τη θέση περί διακοπής της συνέχειας του προϊστορικού υλικού πολιτισμού των κατοίκων του Αιγαίου και περί ξαφνικής εμφάνισης σε αυτό ενός νέου πολιτισμικού ορίζοντα, είναι επιβεβλημένο να αναθεωρηθούν οι επικρατούσες απόψεις της γλωσσικής επιστήμης για την καταγωγή των Ελλήνων και της γλώσσας τους (Ντούμας 2013, 49).

Από τις παραπάνω θέσεις του Ντούμα συνάγουμε ότι η εξάπλωση των συμβατικά ονομαζόμενων Ινδοευρωπαίων και η προέλευση των Ελλήνων ειδικότερα τοποθετούνται, κατά τον διακεκριμένο αρχαιολόγο, στην Παλαιολιθική Εποχή, ενώ η ελληνική γλώσσα υπήρξε, για αυτόν, συνέπεια γηγενούς εξέλιξης. Τα κοινά σημεία του ερμηνευτικού του σχήματος με θεωρίες που εντάσσονται στο επιστημολογικό παράδειγμα της Παλαιολιθικής Συνέχειας είναι τα παρακάτω:

(α) Ο Ντούμας και οι εκπρόσωποι του παραδείγματος της Παλαιολιθικής Συνέχειας δεν δέχονται την ιδέα της ύπαρξης κάποιας αρχικής κοιτίδας, από την οποία ξεκίνησαν οι διαδοχικές μεταναστευτικές κινήσεις των Ινδοευρωπαίων για την εγκατάστασή τους στις μετέπειτα πατρίδες τους. Αντίθετα, τόσο ο Ντούμας όσο και οι διακεκριμένοι υποστηρικτές της Παλαιολιθικής Συνέχειας κάνουν αναφορά σε μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή εντός των ορίων της οποίας οι τροφοσυλλεκτικές ομάδες της Παλαιολιθικής Εποχής ανέπτυξαν λεκτική επικοινωνία μεταξύ τους, γεγονός το οποίο αποτέλεσε το υπόβαθρο για τη διαμόρφωση μιας δομικής συγγένειας μεταξύ των γλωσσών της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου.

(β) Τόσο ο Ντούμας όσο και ερμηνευτικά σχήματα της Παλαιολιθικής Συνέχειας δίνουν έμφαση στην επίδραση της βιβλικής αφήγησης στη διαμόρφωση των αρχών και των πορισμάτων της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας του 19^{ου} αιώνα. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Ντούμας επισήμανε την επίδραση της βιβλικής αφήγησης περί της καταγωγής του ανθρώπου στη διαμόρφωση της σύλληψης της αναγωγής των επιμέρους γλωσσών σε μια και μοναδική ινδοευρωπαϊκή πρωτογλώσσα. Παράλληλα, ο Alinei, όπως είδαμε, επισήμανε την προσκόλληση της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας για τη χρονολόγηση της διαμόρφωσης της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας στα 6000 χρόνια π.Χ. στη βιβλική αντίληψη του χρόνου.

(γ) Οι εκπρόσωποι του νέου παραδείγματος τονίζουν την πληθυσμιακή και οικιστική συνέχεια στον ευρωπαϊκό χώρο και την ομοιογένεια του υλικού πολιτισμού από την περίοδο της Ανώτερης Παλαιολιθικής και εξής, τις οποίες συσχετίζουν με την αυτόχθονα διαμόρφωση της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας στον ευρωπαϊκό χώρο. Ο Ντούμας επικεντρώνεται από όλη την Ευρώπη στον αιγαιακό χώρο και διατείνεται τη χωρίς διακοπές συνέχεια των πολιτισμών που διαμορφώθηκαν στην περιοχή αυτή, προβαίνοντας στη σύνδεση αυτής της πραγματικότητας με την απουσία μεταναστευτικών κινήσεων πληθυσμών, που επιβάλλουν τη γλώσσα τους στους αυτόχθονες κατοίκους. Κανόνας τόσο στο πλαίσιο της Παλαιολιθικής Συνέχειας όσο και στη θεώρηση του Ντούμα είναι η εντόπια συνέχεια του υλικού πολιτισμού και

όχι η πολιτισμική ρήξη ως παράγοντας διαμόρφωσης φυλετικών και γλωσσικών κοινοτήτων.

2.5 Ανασκόπηση

Οι νεότερες θεωρήσεις περί νεολιθικής ή παλαιολιθικής συνέχειας μπορούμε να πούμε ότι έχουν ως επιδίωξη να απαγκιστρωθεί η αρχαιολογική έρευνα από τον σκληρό πυρήνα του παραδοσιακού αρχαιολογικού παραδείγματος, του οποίου οι εκφραστές, επηρεαζόμενοι, εν πολλοίς, από τις πολιτικοστρατιωτικές συνθήκες του 20^{ου} αιώνα, μετέφεραν στο προϊστορικό παρελθόν ερμηνευτικά σχήματα μαζικών μεταναστευτικών κινήσεων αμιγώς πολεμικού χαρακτήρα, οι οποίες οδηγούσαν στην καθυπόταξη των εντόπιων πληθυσμών. Ακόμη και εντός του παραδοσιακού παραδείγματος ξεπροβάλλουν φωνές που προσπαθούν να εκμοντερνίσουν πτυχές της «υπόθεσης κουργκάν» της M. Gimbutas. Ωστόσο, η στροφή της έρευνας σε διαδικαστικές ερμηνείες με έμφαση σε ενδογενείς παράγοντες θα ήταν λάθος να καταργήσει τη θέση της μετανάστευσης ως διαχρονικού χαρακτηριστικού φαινομένου των ανθρώπινων κοινωνιών, το οποίο, αν όχι ως αιτία των κρίσεων, εκδηλώνεται ως αποτέλεσμα αυτών. Αναμφισβήτητα, η μετανάστευση ως πρακτική υπάρχει στο θηρευτικό (βλ. μετακινήσεις κυνηγών) και στο τροφοπαραγωγικό στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας (βλ. μετακινήσεις γεωργών και εμπόρων), φτάνοντας στο αποκορύφωμά της την εποχή της εδραίωσης των εθνικών κρατών, η οποία χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία προσφυγικών ρευμάτων ως συνέπεια των συγκρούσεων ανάμεσα σε έθνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Πρωτοελληνική – μέρος Β΄: Θεωρίες εστιασμένες στις απαρχές της ελληνικής γλώσσας

3.1 Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστούν θεωρίες που είναι εστιασμένες στον χρονικό εντοπισμό των απαρχών της ελληνικής γλώσσας. Η αναζήτηση των απαρχών της ελληνικής γλώσσας συνδέθηκε από την παραδοσιακή ιστορική και αρχαιολογική έρευνα με το ζήτημα της έλευσης των ομάδων που θεωρούνταν ως τα πρώτα ελληνικά φύλα, τα οποία πιστεύεται ότι κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο ύστερα από την απόσχισή τους από την ινδοευρωπαϊκή κοιτίδα. Η σύνδεση μεταξύ γλώσσας (της ελληνικής) και εθνοτικής ομάδας (των θεωρούμενων «Ελλήνων») ως φορέα της αποτέλεσε παράγωγο αναχρονιστικής μεταφοράς στο προϊστορικό παρελθόν πτυχών της εθνορομαντικής ιδεολογίας του 19^{ου} αιώνα, η οποία διακήρυσσε τη γλώσσα ως το θεμελιωδέστερο χαρακτηριστικό των εθνών. Γενικότερα, οι αρχαιολογικές πειθαρχίες του 20^{ού} αιώνα επηρεάστηκαν από την παραπάνω σύλληψη, ανάγοντας τη γλώσσα σε σταθερό χαρακτηριστικό των εθνοτικών ομάδων της προϊστορικής εποχής. Ο χρόνος άφιξης των ελληνόφωνων επήλυδων αναζητήθηκε σε περιόδους κατά τις οποίες παρατηρήθηκαν πολιτισμικές ρήξεις με το παρελθόν, καταστροφές οικισμών και νέοι τύποι κεραμικής. Τα δεδομένα που λειτούργησαν, δηλαδή, ως αποδεικτικά τεκμήρια άφιξης στον ελλαδικό χώρο μεταναστευτικών κυμάτων των ελληνόφωνων φύλων ήταν στοιχεία -θεωρούμενα ως νεοεμφανιζόμενα- του υλικού πολιτισμού του ελλαδικού χώρου. Μπορούμε να πούμε ότι τα -σε αυτό το πλαίσιο έρευνας- «ελληνικά» φύλα αντιμετωπίστηκαν από την παραδοσιακή ιστορική και αρχαιολογική έρευνα (α) σαν ομοιόμορφη πολιτισμική ομάδα που είναι δυνατόν να ανιχνευτεί στο προϊστορικό παρελθόν, (β) σαν φορείς της πρωτοελληνικής γλώσσας και νέων στοιχείων του υλικού πολιτισμού στον ελλαδικό χώρο και, γενικότερα, (γ) με όρους και σχήματα που όριζε ο σκληρός πυρήνας της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης κατά τον 20^ό αιώνα (μεταναστευτικές κινήσεις και βίαιες εισβολές εξωτερικών εχθρών ως καθοριστικοί παράγοντες της πολιτισμικής αλλαγής και εμφάνιση νέων στοιχείων υλικού πολιτισμού ως δείκτης παρουσίας νέας εθνοτικής ομάδας σε μια περιοχή) (βλ. Kotsakis 2015, 70).

Ποιες είναι, ωστόσο, οι κυριότερες μεταβολές που επισυνέβησαν στην ελληνική γλώσσα κατά τη μετάβασή της από την ΠΠΕ στην πρωτοελληνική; Ο Clackson (2001,

149-153) τις ταξινομεί ανάλογα με το επίπεδο της γλωσσικής ανάλυσης στο οποίο αυτές οι μεταβολές συνέβησαν ως εξής (βλ. και Chantraine [1945] 1984):

(α) Στις φωνητικές αλλαγές για την πρωτοελληνική μπορούν να περιληφθούν: η τροπή των ηχηρών δασέων της ΠΙΕ (*bh, *dh, *gh) σε άηχα δασέα (ph, th, kh) (π.χ. *θυγάτηρ* < ΙΕ *d^hugh₂ter-), η τροπή του *s στην αρχή λέξης ή μεταξύ φωνηέντων σε [h] (π.χ. ελλ. *έπτά* vs σανσκριτικό *saptá*), η αποβολή του ημιφώνου *y ανάμεσα σε φωνήεντα [π.χ. ελλ. *τρεις* < ΙΕ *tréyes (πρβλ. αντίστοιχο σανσκριτικό *tráyas*)], η αποβολή των ληκτικών συμφώνων πλην των [n], [r] και [s] (π.χ. ελλ. άρθρο ουδετέρου γένους *τό* < ΙΕ *tod (πρβλ. σανσκριτικό *tad*), η τροπή του ΙΕ *m σε [n] στο τέλος των λέξεων [βλ. ελλ. *άγρον* (αιτιατική ενικού) εν σχέσει προς το λατινικό *agrum*], η εξέλιξη των φωνηεντικών *m και *n σε [a] (π.χ. *έπτά* < ΙΕ *septm), καθώς και ο περιορισμός της θέσης του τόνου στις τρεις τελευταίες συλλαβές της λέξης.

(β) Στο μορφολογικό επίπεδο της πρωτοελληνικής, μπορούμε να δεχτούμε ότι υπήρχαν έξι πτώσεις (ονομαστική, γενική, δοτική, αιτιατική, κλητική και οργανική), ενώ η ΠΙΕ διέθετε, επιπλέον, την αφαιρετική και την τοπική. Οι ιδιαιτερότητες της πρωτοελληνικής ως προς τις πτωτικές καταλήξεις αφορούν την ονομαστική πληθυντικού της α' και της β' κλίσης, όπου οι τύποι -αι και -οι αντικατέστησαν τους αντίστοιχους κληρονομημένους *-ās και *-ōs, τις πτωτικές καταλήξεις της γενικής και δοτικής δυικού αριθμού, οι οποίες προβάλλουν ως αποκλειστικά χαρακτηριστικά μορφολογικά γνωρίσματα της ελληνικής, ενώ εμφανίζεται, επίσης, ως σχηματισμός που χαρακτηρίζει αποκλειστικά την ελληνική ο υπερθετικός -τατος. Στην παραγωγική μορφολογία, τα σε -ευς ουσιαστικά που δηλώνουν επαγγέλματα και ασχολίες συνιστούν, επίσης, ιδιαιτερότητα της ελληνικής γλώσσας.

(γ) Στο συντακτικό επίπεδο της πρωτοελληνικής, ως νεωτερισμός αρχίζει να προβάλλει η ανάπτυξη προρρηματικών, τα οποία προέκυψαν από ανεξάρτητα στοιχεία που λειτουργούσαν ως επιρρήματα.

(δ) Στο λεξιλόγιο, τέλος, λέξεις των οποίων η ετυμολογική αρχή είναι αποδεδειγμένα ινδοευρωπαϊκή παρουσιάζουν κάποιες ιδιομορφίες (βλ. λ. *ἵππος* vs λατ. *equus*), ενώ οι ομιλητές/-τριες της πρωτοελληνικής ήρθαν, επίσης, σε επαφή με μία ή περισσότερες άγνωστες προελληνικές γλώσσες, ενσωματώνοντας στο λεξιλόγιό τους πλήθος ονομάτων σχετικών με τη χλωρίδα και την πανίδα, καθώς και λέξεις που εξέφραζαν εκφάνσεις του προελληνικού πολιτισμού του προϊστορικού αιγαιακού χώρου.

Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν θα εξεταστούν οι απόψεις που τοποθετούν την εμφάνιση των θεωρούμενων ως πρώτων ελληνόφωνων φύλων (α) στην Τελική Νεολιθική / Χαλκολιθική Περίοδο (4500-3200 π.Χ.), (β) στο τέλος της περιόδου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας⁵⁹, (γ) κατά το τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας⁶⁰ και (δ) στο τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας⁶¹ (1100 π.Χ.).

Ακολούθως, θα σκιαγραφηθούν οι βασικές τάσεις της έρευνας για τη μελέτη του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος, καθώς και οι νέες προοπτικές που ανοίγονται στην εξέταση του ζητήματος της απαρχής της ελληνικής γλώσσας από το πεδίο της παλαιογενετικής.

3.2 Τελική Νεολιθική / Χαλκολιθική Περίοδος

3.2.1 Θεωρία M. B. Cosmopoulos

Το ερμηνευτικό σχήμα που διατύπωσε ο Renfrew αποτελεί μια ολιστική θεώρηση για τη διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Ευρώπη κατά τη Νεολιθική Εποχή και, κατά συνέπεια, δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στα ζητήματα της εμφάνισης των Ινδοευρωπαίων στη νοτιοανατολική Μεσόγειο και της απαρχής της διαμόρφωσης της ελληνικής γλώσσας, που αποτελεί αντικείμενο της παρούσας

⁵⁹ Πρωτοελλαδική περίοδος (ΠΕ) / Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (Πρώιμη Χαλκοκρατία) στην ηπειρωτική Ελλάδα: ΠΕ I (3100-2700 π.Χ.), ΠΕ II (2700-2200 π.Χ.), ΠΕ III (2200-2100/2000 π.Χ.)

⁶⁰ Μεσοελλαδική περίοδος (ΜΕ) / Μέση Εποχή του Χαλκού (Μέση Χαλκοκρατία) στην ηπειρωτική Ελλάδα: ΜΕ I (1900-1800 π.Χ.), ΜΕ II (1800-1700 π.Χ.), ΜΕ III (1700-1600/1550 π.Χ.)

⁶¹ Η Ύστερη Χαλκοκρατία συνιστά την περίοδο που είναι ευρύτερα γνωστή ως μυκηναϊκή.

διατριβής. Αντίθετα, εστιασμένη αμιγώς στην πιθανότητα της έλευσης ινδοευρωπαϊκών φύλων και, πιο συγκεκριμένα, της εμφάνισης των πρώτων ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της μετάβασης από το τέλος της Νεολιθικής Εποχής στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπήρξε η θεωρία που εξέφρασε ο αρχαιολόγος M. Cosmopoulos (1999) στη μελέτη του με τίτλο “From artifacts to peoples: Pelasgoi, Indo-Europeans, and the arrival of the Greeks”.

Πιο συγκεκριμένα, ο Cosmopoulos (1999, 254) προχωρά στην ταύτιση του φύλου των Πελασγών, για το οποίο κάνουν αναφορά οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί, με τους κατοίκους του ελλαδικού χώρου κατά τη νεολιθική περίοδο. Στηριζόμενος στις αρχαίες ελληνικές πηγές, ο ερευνητής αποδίδει στους Πελασγούς την εδραίωση των μόνιμων οικισμών, την καλλιέργεια των δημητριακών, την κλωστοϋφαντουργία και την επινοήση νέων μεθόδων για την εκμετάλλευση της γης (Cosmopoulos 1999, 251-252). Πυρήνα της νεολιθικής κοινωνίας των Πελασγών φαίνεται ότι αποτέλεσε, για τον ερευνητή, η οικογένεια⁶², ενώ κεντρικό στοιχείο της λατρείας τους υπήρξε η απόδοση τιμής σε μια γυναικεία θεότητα, τα χαρακτηριστικά της οποίας μεταφέρθηκαν στους ιστορικούς χρόνους στη θεά Δήμητρα (Cosmopoulos 1999, 252). Για τη λατρεία, βέβαια, κάποιας γυναικείας θεότητας κατά τη νεολιθική περίοδο δεν υπάρχει κάποια ισχυρή απόδειξη⁶³.

Κατά το τέλος της Νεολιθικής Εποχής και στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ο Cosmopoulos (1999, 254) διατείνεται ότι λαμβάνουν χώρα στον κόσμο του Αιγαίου και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο κάποιες αλλαγές, που αφενός προκύπτουν από μια μεταναστευτική κίνηση πληθυσμών από την Ανατολία, τους οποίους ο μελετητής ταυτίζει με τους Κάρες, και από τη συνακόλουθη εγκατάστασή τους στα νησιά του Αιγαίου και αφετέρου από την άφιξη των πρώτων ελληνικών φύλων στον κυρίως ελλαδικό χώρο, τα οποία σταδιακά διεισδύουν στην περιοχή κατά την περίοδο της Πρωτοχαλκής Ι. Η μετάβαση αυτή από τη Νεολιθική Εποχή στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού δεν σηματοδεύτηκε από καταστροφές (Cosmopoulos 1999, 254). Αντίθετα, οι Κάρες και οι «Έλληνες», αμφότεροι ινδοευρωπαϊκά φύλα με τη γνώση της μεταλλουργίας και με περισσότερο σύνθετη πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση, αφομοίωσαν βαθμιαία και σταδιακά τον ντόπιο πληθυσμό χωρίς τη μεσολάβηση κάποιας εχθρικής εισβολής (Cosmopoulos 1999, 254).

⁶² Βέβαια, και οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες μπορεί να ήταν οργανωμένοι σε οικογένειες.

⁶³ Βλ. 2.2.1 στην παρούσα διατριβή.

3.2.2 Θεωρία J. E. Coleman

Στη μελέτη του με τίτλο “An archaeological scenario for the ‘coming of the Greeks’ ca. 3200 BC”, ο Coleman (2000), επίσης, βασιζόμενος σε στοιχεία τόσο γλωσσικής όσο και αρχαιολογικής υφής, διατυπώνει ένα ερμηνευτικό σχήμα για την εξήγηση της παρουσίας του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος και για την εμφάνιση των πρώτων ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο, προβαίνοντας στην ανασύνθεση μιας χρονικής περιόδου που εκτείνεται από το 4500 π.Χ. έως το 3200 π.Χ.

Αρχικά, ο Coleman (2000, 140 και 144) υποστηρίζει την άφιξη στον ελλαδικό χώρο ενός πρώτου κύματος Ινδοευρωπαϊών μεταναστών, των οποίων η γλώσσα ήταν προελληνική και περιλάμβανε στοιχεία που ενσωματώθηκαν στη δομή της ελληνικής ως τα τέρματα -σος και -νθος, κατά το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου (περ. 4500/4400 π.Χ.).

Έπειτα, ένα δεύτερο μεταναστευτικό κύμα Ινδοευρωπαϊών, εκμεταλλευόμενο το παρατηρούμενο οικιστικό κενό του τέλους της Νεολιθικής Εποχής στον κυρίως ελλαδικό χώρο, φτάνει σε αυτή την περιοχή περίπου στα 3200 π.Χ. (Coleman 2000, 143). Αυτή η εισροή νέων πληθυσμιακών στοιχείων έχει ως αποτέλεσμα την αντικατάσταση της προελληνικής ινδοευρωπαϊκής γλώσσας και την επικράτηση της ινδοευρωπαϊκής γλώσσας των νέων φύλων (Coleman 2000, 141). Τα νέα αυτά φύλα είναι πρωτο-ελληνικά και προήλθαν από τις στέπες του Πόντου (Coleman 2000, 144).

Για τον Coleman (2000, 143), το αποδεικτικό τεκμήριο της ύπαρξης οικιστικού κενού του ελλαδικού χώρου κατά την 4^η χιλιετία είναι τόσο ισχυρό, ώστε να μην μπορεί να γίνει επίκληση από την πλευρά των αρχαιολόγων κάποιας αυτόχθονος τοπικής εξέλιξης και, αντίθετα, να προκριθεί ένα ερμηνευτικό σχήμα στο οποίο θα έχουν θέση μεταναστευτικά κινήματα και εισβολές.

3.3 Εποχή του Χαλκού

3.3.1 Έλευση των πρωτο-ελληνικών φύλων κατά το τέλος της περιόδου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας

3.3.1.1 C. W. Blegen & J. B. Haley

Με τη μελέτη τους που δημοσιεύτηκε στο *American Journal of Archaeology*, οι Blegen (1928) και Haley (1928), βασιζόμενοι σε δεδομένα που προέρχονταν από την επιστήμη της αρχαιολογίας και της γλωσσολογίας εκείνης της περιόδου και

εξετάζοντας αυτά συνδυαστικά και κριτικά, προέβησαν στη διατύπωση της δικής τους θέσης πάνω στο ζήτημα του προσδιορισμού του χρόνου άφιξης των πρώτων ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο. Στον πυρήνα της θεωρίας τους κείται η υπόθεσή τους ότι η επιτυχής χρονολόγηση του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος⁶⁴ (substratum) δύναται να χρησιμοποιηθεί ως *terminus post quem*, δηλαδή ως το πρωιμότερο επιστημονικά τεκμηριωμένο χρονολογικό όριο, μετά από το οποίο μπορούμε να ερευνήσουμε τις καταβολές των Ελλήνων των ιστορικών χρόνων.

Πιο συγκεκριμένα, ο Haley (1928), εξετάζοντας τη γεωγραφική διάχυση των τοπωνυμίων που ανήκουν στο προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα, κατέταξε αυτά σε τρεις διακριτές ομάδες:

(α) Η Ομάδα Α (“Group A”) περιλαμβάνει εκείνα τα τοπωνύμια τα οποία ταυτίζονται με ονομασίες περιοχών της Μικράς Ασίας (Haley 1928, 141). Ο Haley (1928, 142) κάνει μάλιστα ένα βήμα παραπέρα με τη διατύπωση της θέσης του ότι τα συγκεκριμένα τοπωνύμια στη Μικρά Ασία είναι τα αρχικά (“original”), από τα οποία προέκυψαν οι ομώνυμες τοποθεσίες του ελλαδικού χώρου (“transferred”). Σε αυτή την ομάδα των προελληνικών τοπωνυμίων περιέλαβε λέξεις όπως *Λάρισα* και *Μαγνησία* (Haley 1928, 143).

(β) Στην Ομάδα Β (“Group B”) περιελήφθησαν από τον Haley (1928, 142) εκείνα τα προελληνικά τοπωνύμια που περιέχουν ως επιθηματικά στοιχεία ένα από τα: -λ-, -μ-, -μν-, -ν-, -ρ-, και -τ-. Τα επιθηματικά αυτά στοιχεία απαντούν και σε τοπωνύμια της Μικράς Ασίας και, βασιζόμενος σε αυτή την παρατήρηση, ο Haley (1928, 143) εξέφρασε και σε αυτή την περίπτωση την άποψη ότι τα τοπωνύμια του ελλαδικού χώρου αυτής της κατηγορίας έλκουν την καταγωγή τους από τη Μικρά Ασία. Σε αυτή την κατηγορία τοπωνυμίων ο μελετητής εντάσσει, μεταξύ άλλων, τα: *Μυκάλη*, *Σίδυμα*, *Δάρδανος*, *Κόρινθος*, *Τίρυνς*, *Κίμωλος* και *Επίδαυρος* (Haley 1928, 143-144).

⁶⁴ Μερικές δεκαετίες νωρίτερα, ο Kretschmer (1896) είχε παρατηρήσει την παρουσία στην αρχαία ελληνική γλώσσα λέξεων μη ελληνικής προέλευσης με καταλήξεις -σσός, -νθος, -τός κ.ά..

(γ) Στην Ομάδα Γ (“Group C”) ανήκουν τα τοπωνύμια εκείνα των οποίων το ριζικό στοιχείο είναι ακριβώς το ίδιο ή, τουλάχιστον, ομοιάζει φωνολογικά με ριζικά στοιχεία τοπωνυμίων της Μικράς Ασίας (Haley 1928, 141). Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται, μεταξύ άλλων, τα εξής τοπωνύμια: *Πίνδος* και *Τροιζήν* (Haley 1928, 145).

Μετά την εξέταση της γεωγραφικής διασποράς των προελληνικών τοπωνυμίων στον ελλαδικό χώρο στην οποία προέβη ο Haley, ο Blegen (1928, 148) προχωρά στη διαπίστωση ότι αυτά παρουσιάζουν μεγάλη συγκέντρωση στην ανατολική ηπειρωτική χώρα, κυρίως Αττική και Πελοπόννησο (νότια και ανατολική), καθώς και στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα της Κρήτης. Επιπλέον, ο Blegen (1928, 150 και 152), βασιζόμενος στο γεγονός της πυκνότητας των προελληνικών τοπωνυμίων στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη, οδηγείται στη διατύπωση της υπόθεσης ότι αυτή συμπίπτει χρονολογικά με μια φάση στη διάρκεια της προϊστορίας των πολιτισμών του Αιγαίου κατά την οποία εκλείπουν από αυτούς στοιχεία που θα μπορούσαν να αποδείξουν κάποια πολιτισμική ετερογένεια ανάμεσά τους. Η φάση αυτή της πολιτισμικής σύγκλισης εντοπίζεται, για τον Blegen, εντός των ορίων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και, άρα, μόνο κατά το τέλος της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (ΠΕ III/τέλος 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.) μπορούμε να κάνουμε λόγο για έλευση των πρώτων ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο (Blegen 1928, 154). Ειδικότερα, για την επίρρωση αυτής της θέσης, ο Blegen (1928, 150 και 154) στηρίχτηκε:

(α) στην προαναφερόμενη πολιτισμική ομοιογένεια κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, η οποία συνεπάγεται το αμετάβλητο της πολιτισμικής φυσιογνωμίας των φύλων που απάρτιζαν τους αιγαιακούς πολιτισμούς, χαρακτηριστικό το οποίο δεν απαντά στο τέλος αυτής της εποχής,

(β) στο γεγονός ότι η ηπειρωτική Ελλάδα φαίνεται ότι έχει συνταραχτεί και σαρωθεί στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από κάποια ισχυρή εισβολή, η οποία οδήγησε τους οικισμούς της είτε σε αιφνίδια συντριβή είτε σε κάποια σταδιακή αποσύνθεση και

(γ) στην παρουσία στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο της μινυακής κεραμικής, του χαρακτηριστικότερου είδους κεραμικής της Μεσοελλαδικής περιόδου, το οποίο δεν απαντά εκεί σε προγενέστερες εποχές, δηλαδή κατά την ΠΕ I και ΠΕ II περίοδο.

3.3.1.2 J. Mellaart

Στη μελέτη του με τίτλο “The end of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean”, ο Mellaart (1958) εκφράζει μια άποψη παρόμοια με αυτή των Blegen και Haley αναφορικά με τον χρόνο άφιξης των πρώτων ελληνικών φύλων στον μετέπειτα αποκαλούμενο ελληνικό χώρο. Ειδικότερα, ο εν λόγω ερευνητής κάνει λόγο για κύμα εισβολέων στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., το οποίο σαρώνει ολοκληρωτικά τους οικισμούς της Πρωτοελλαδικής περιόδου, προκαλώντας σε αυτούς μεγάλης κλίμακας καταστροφές (Mellaart 1958, 19). Οι εισβολείς αυτοί ταυτίζονται από τον Mellaart με ελληνικούς πληθυσμούς, οι οποίοι, πριν να μεταναστεύσουν στον ελλαδικό χώρο, ζούσαν στη ΒΔ Ανατολία ως ένα «έθνος» ναυτικών και θαλασσοπόρων (Mellaart 1958, 20).

Ο Mellaart (1958, 20) επικαλείται την παρουσία της μινυακής κεραμικής, των οχρωματικών έργων, των αστικών εγκαταστάσεων και των αψιδωτών οικημάτων πρώτα στη ΒΔ Ανατολία και έπειτα, κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο, στο νότιο τμήμα της Βαλκανικής Χερσονήσου ως ισχυρή αρχαιολογική απόδειξη για να υποστηρίξει μια μεταναστευτική κίνηση «Ελλήνων» από την Ανατολία στον ελλαδικό χώρο.

Η αιτία που ώθησε στη δημιουργία ενός ευρείας έκτασης προσφυγικού ρεύματος «Ελλήνων» από τη ΒΔ Ανατολία στον μετέπειτα χώρο εγκατάστασής τους ανιχνεύεται από τον Mellaart (1958, 20) στα δραματικά αποτελέσματα της εισβολής των Χετταίων στη Μ. Ασία, η οποία ανάγκασε τους ελληνικούς πληθυσμούς που ζούσαν εκεί να μετακινηθούν κατά μήκος των ακτών του βόρειου Αιγαίου και να φθάσουν διά θαλάσσης στην ηπειρωτική ελλαδική ενδοχώρα.

Η επαφή και ο συγχρωτισμός των ελληνικών πληθυσμών με το εντόπιο πληθυσμιακό στοιχείο που επιβίωσε από τις καταστροφές του τέλους της ΠΕ III φάσης υπήρξε, για τον Mellaart, ο καταλυτικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της πρώιμης ελληνικής γλώσσας (“the earliest Greek”), δηλαδή της πρωτο-ελληνικής (Mellaart 1958, 19). Ο προελληνικός αυτός πληθυσμός ομιλούσε, κατά τον Mellaart (1958, 27), μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, συγγενική με τη λουβική γλώσσα της Ανατολίας, όπως

πιστοποιεί, κατά τον ίδιο, η παρουσία λέξεων με χαρακτηριστικά καταληκτικά τέρματα -ssas και -ndas στην Ανατολία και λέξεων με παρόμοια καταληκτικά μορφήματα στη γλώσσα των πληθυσμών της ηπειρωτικής ενδοχώρας, της Κρήτης και των Κυκλάδων κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

Η προσέγγιση του Mellaart εναρμονίζεται με τα διδάγματα της ιστορικής-πολιτισμικής προσέγγισης, καθώς αναπαριστά το προϊστορικό παρελθόν ως πεδίο στο οποίο λαμβάνουν χώρα αλυσιδωτές μεταναστευτικές κινήσεις και εισβολές (μετανάστευση των Χετταίων από την αρχική τους κοιτίδα και εισβολή τους στη ΒΔ Ανατολία ως παράγοντας για τη διαμόρφωση προσφυγικού ρεύματος «Ελλήνων» και εισβολή αυτών στον ελλαδικό χώρο). Δίπλα στη θέαση των μεταναστευτικών κινήσεων ως του κυριότερου παράγοντα της πολιτισμικής μεταβολής, ο χωρικός εντοπισμός των «Ελλήνων» με βάση διάφορα στοιχεία του υλικού πολιτισμού (κεραμική, αστική οργάνωση και οικιστική αρχιτεκτονική) είναι και αυτός αποτέλεσμα της κυριαρχίας της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης ως μεθόδου ανασύνθεσης της προϊστορίας στις εργασίες του 20^{ου} αιώνα.

3.3.1.3 J. L. Caskey

Μία τριακονταετία μετά τη δημοσίευση της μελέτης των Blegen και Haley, ο Caskey, σε εργασία του στο *Hesperia*, βασίστηκε σε δεδομένα αρχαιολογικής υφής, τα οποία προέκυψαν ύστερα από την ανασκαφή της Λέρνας, και, μέσω αυτών, προσπάθησε να εντοπίσει τον χρόνο άφιξης στον ελλαδικό χώρο των πρώτων ελληνικών φύλων. Όπως οι Blegen και Haley, έτσι και ο Caskey (1960, 302) προβαίνει στην ταύτιση των νέων αυτών πληθυσμιακών ομάδων του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου με τους προγόνους των Μυκηναίων, στα ανάκτορα των οποίων χρησιμοποιήθηκε η Γραμμική Β, που τεκμηριωμένα κωδικοποιεί μια πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας.

Η διαφοροποίηση της προσέγγισης του Caskey εν σχέσει προς την προγενέστερη υπόθεση των Blegen και Haley έγκειται στον προσδιορισμό του χρόνου άφιξης αυτών των νεοφερμένων φύλων στη μετέπειτα πατρίδα τους. Ειδικότερα, ο Caskey προβαίνει στη μετατόπιση του χρόνου εμφάνισής τους στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο από το τέλος της ΠΕ III (υπόθεση των Blegen και Haley) στο τέλος της ΠΕ II, λαμβάνοντας υπόψη τα εξής γεγονότα:

(α) Στη Λέρνα, η «Οικία των Κεράμων» καταστρέφεται από πυρκαγιά κατά το τέλος της ΠΕ II (Caskey 1960, 293).

(β) Μετά την καταστροφή της, ανεγείρεται πάνω στα ερείπια ένας τύμβος (Caskey 1960, 293).

(γ) Παράλληλα, πραγματοποιείται η ανέγερση στη Λέρνα κτηρίων με αψιδωτή δομή και κάνουν την εμφάνισή τους νέοι τύποι αγγείων, όπως είναι το “tankard” και το «ουζοπότηρο», ονομασμένο έτσι από την ομοιότητα του σχήματός του με το σκεύος με το οποίο σερβίρεται συνήθως το ούζο στα ελληνικά καφενεία (Caskey 1960, 294 και 296).

Αυτή την καταστροφή, λοιπόν, που επεσήμανε ο Caskey στην περίπτωση της Λέρνας κατά το τέλος της ΠΕ II τη συνδέει με την άφιξη εκεί ενός ελληνικού πληθυσμιακού στοιχείου⁶⁵. Το γεγονός, μάλιστα, της οικοδόμησης του τύμβου πάνω στα ερείπια της Οικίας των Κεράμων αποτελεί, για τον μελετητή, ισχυρό αποδεικτικό τεκμήριο για τον πλήρη διωγμό του εντόπιου πληθυσμού από μια διαφορετική εθνοπολιτισμική ομάδα (Caskey 1960, 301). Το τέλος της ΠΕ II σηματοδεύτηκε από καταστροφές και σε άλλους οικισμούς πέραν της Λέρνας, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, στην περίπτωση της Τίρυνθας, της Ασίνης, των Ζυγουριών, της Κορίνθου και του Αγίου Κοσμά με τις ίδιες συνέπειες για τον ντόπιο πληθυσμό που είχε και η καταστροφή της Λέρνας, αν και σε ορισμένους οικισμούς, π.χ. στην Κοράκου, μπόρεσε να εξασφαλίσει την επιβίωσή του από τις καταστροφές και τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο κάποιο μέρος του αυτόχθονος πληθυσμού (Caskey 1960, 301-302).

Πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί η διαφορά που εντόπισε η αρχαιολογική έρευνα ως προς τα χαρακτηριστικά που αποκτά ο υλικός πολιτισμός ανάμεσα στη Λέρνα και στην Τίρυνθα, δηλαδή σε δύο κοντινούς μεταξύ τους οικισμούς, μετά τα παρατηρούμενα φαινόμενα καταστροφών κατά τη μετάβαση από την ΠΕ II στην ΠΕ III (Treuil, Darcque, Poursat & Touchais 1996, 270). Η παρατήρηση αυτή είναι καίριας σημασίας, καθώς τονίζει τις τοπικές πολιτισμικές διαφορές ακόμη και δύο γειτονικών

⁶⁵ Τη θέση αυτή την ασπάζεται ο Andrewes [1983] (1999, 42), ενώ αμφιβολίες εκφράζουν οι Pomeroy κ.ά. (2004, 14).

θέσεων και εμποδίζει την ένταξη όλων των οικισμών σε ερμηνευτικά σχήματα που υπαγορεύουν μια συγκεκριμένη ματιά στο σύνολο του αρχαιολογικού υλικού. Ειδικότερα, οι Weiberg και Lindblom (2014) υπογραμμίζουν την ύπαρξη δύο πρακτικών/ειδών στρατηγικής που είναι δυνατόν να ακολουθηθούν σε θέσεις στις οποίες έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα καταστροφής. Πρόκειται για

(α) τη «στρατηγική υποκατάστασης» (“substitutive practices”), η οποία ορίζεται ως το σύνολο των πρακτικών που εκφράζονται μέσω των αρχαιολογικών καταλοίπων ως σημαντικές αλλαγές του υλικού πολιτισμού, οι οποίες λαμβάνουν χώρα σε βάρος εδραιωμένων συμπεριφορών (Weiberg και Lindblom 2014, 390), και

(β) τη «στρατηγική ενσωμάτωσης» (“incorporative practices”), η οποία δίνει έμφαση στην τάση διατήρησης εδραιωμένων παραδόσεων στη διάρκεια μιας περιόδου έντονων μεταβολών (Weiberg και Lindblom 2014, 390).

Κατά τους δύο μελετητές, οι διαφορές που εντοπίζονται στις δύο θέσεις, δηλαδή στη Λέρνα και στην Τίρυνθα, κατά τη μετάβαση από την ΠΕ II στην ΠΕ III είναι δυνατόν να εξηγηθούν από τη λειτουργία στρατηγικών υποκατάστασης στην περίπτωση της Λέρνας και από την εφαρμογή στρατηγικών ενσωμάτωσης στην περίπτωση της Τίρυνθας (Weiberg και Lindblom 2014, 404). Βέβαια, στην περίπτωση της Τίρυνθας οι αναταραχές είναι αρχαιολογικά διαπιστωμένες, όπως είναι δυνατόν να φανεί από τα ίχνη πυρκαγιάς και από τα προγράμματα ανοικοδόμησης της θέσης. Ωστόσο, μια αίσθηση συνέχειας μετά τις αναταραχές παρατηρείται στη συγκεκριμένη θέση από την ανοικοδόμηση των οικημάτων στα θεμέλια των παλαιότερων κατεστραμμένων και από τις ομοιότητες που εντοπίζονται ανάμεσα στην κεραμική του παρελθόντος και στην παραγόμενη κεραμική της Τίρυνθας μετά τα φαινόμενα καταστροφής της (Weiberg και Lindblom 2014, 405).

Οι διαφορές ανάμεσα σε αυτές τις δύο γειτονικές θέσεις καθιστούν σαφές, επομένως, ότι είναι ανάγκη να λαμβάνονται υπόψη από τον ερευνητή οι ιδιαιτερότητες της κάθε θέσης ως προς τους τρόπους που αυτές μεταχειρίζονται για την αντιμετώπιση της εμφανιζόμενης κρίσης και ότι δεν πρέπει να εξετάζονται αδιαφοροποίητα στο πλαίσιο συγκεκριμένων ερμηνευτικών σχημάτων, που υπαγορεύουν, για παράδειγμα,

μαζικές εισβολές ή άλλες μεταναστευτικές κινήσεις φύλων. Αυτές οι μεθοδολογικές φύσης παρατηρήσεις είναι δυνατόν να έχουν επιπτώσεις και ως προς το καθαυτό εφαρμοζόμενο σχήμα που καλείται εκ των υστέρων να ερμηνεύσει το αρχαιολογικό υλικό, καθώς, αφού λάβουμε υπόψη τη συνέχεια που παρατηρείται στον υλικό πολιτισμό της Τίρυνθας, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι τα φαινόμενα της καταστροφής της είναι δυνατόν να οφείλονται σε ενδογενή αίτια και όχι στην άφιξη επήλυδων σε αυτή τη θέση.

3.3.1.4. Μ. Σακελλαρίου⁶⁶

Στη διάρκεια των χρόνων της επταετούς δικτατορίας (1967-1974) στην Ελλάδα, δεσπόζει ως συλλογικό και πολύτομο έργο σπουδαίας επιστημονικής αξίας η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδιδόμενη από την *Εκδοτική Αθηνών* (α' τόμος: 1970). Το συγκεκριμένο έργο συγκεντρώνει τις μελέτες κορυφαίων επιστημόνων του 20^{ου} αιώνα και εξετάζει την ιστορία του ελλαδικού χώρου από την Παλαιολιθική Εποχή μέχρι τους νεότερους χρόνους. Στον πρώτο τόμο αυτού του έργου με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Προϊστορία και Πρωτοϊστορία»⁶⁷ περιλαμβάνονται οι απόψεις του Μιχαήλ Σακελλαρίου πάνω στα ζητήματα (α) του χρόνου άφιξης των ελληνόφωνων φύλων στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, (β) του προσδιορισμού της αρχικής τους κοιτίδας και (γ) της εθνογλωσσικής κατάστασης που επικρατούσε στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο πριν από την έλευση αυτών. Αυτές οι απόψεις του κατατάσσουν τον διαπρεπή ιστορικό σε έναν από τον εγκυρότερους εκφραστές στην Ελλάδα του ερμηνευτικού σχήματος που πρωτοδιατύπωσε και καθιέρωσε η αρχαιολόγος Marija Gimbutas («θεωρία κουργκάν»), εκφάνσεις του οποίου αναπτύχθηκαν και αξιολογήθηκαν ως προς την εγκυρότητα και την αποδεικτική τους δύναμη στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής.

Ειδικότερα, αναφορικά με το ζήτημα της άφιξης των ελληνόφωνων φύλων στον ελλαδικό χώρο, ο Μ. Σακελλαρίου διατύπωσε την υπόθεση ότι αυτό το γεγονός έλαβε

⁶⁶ Για μια παράθεση των απόψεων του Μ. Σακελλαρίου πάνω στο πρόβλημα της καταγωγής των Πρωτοελλήνων, βλ. Μαγουλάς (1982).

⁶⁷ Γενικότερα, ο πρώτος τόμος της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* πραγματεύεται τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου, την Εποχή του Λίθου και την Εποχή του Χαλκού στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, ενώ έμφαση δίνεται από τους συγγραφείς του τόμου στην εξέταση όλων των πτυχών του μινωικού και του μυκηναϊκού πολιτισμού.

χώρα σε δύο κύματα, τα οποία χρονολογικά τοποθετούνται το ένα κατά το διάστημα μεταξύ του τέλους της ΠΕ II φάσης και της απαρχής της ΠΕ III φάσης και το άλλο στο χρονικό στάδιο που μεσολαβεί ανάμεσα στο τέλος της ΠΕ III και στην αφετηρία της ΜΕ I. Πιο συγκεκριμένα, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τα λιγοστά ίχνη του πολιτισμού κουργκάν είναι δυνατόν να εξακριβωθούν σε στρώματα ελάχιστων θέσεων της τελευταίας φάσης της ΠΕ (Σακελλαρίου 1970, 364). Αυτές οι ενδείξεις παρουσίας του συμπίπτουν, κατά τον Σακελλαρίου, με τεκμήρια παρουσίας δύο μόνο ελληνόφωνων φύλων που κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο αυτή, των Δαναών⁶⁸ και των Αβάντων⁶⁹, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από τον Σακελλαρίου ως «Πρωτοέλληνες», δηλαδή φορείς της πρώτης μορφής της ελληνικής γλώσσας, η οποία έχει συνεκτικό δεσμό με την ελληνική των ιστορικών χρόνων (Σακελλαρίου 1970, 364· Sakellariou 1980, 9)⁷⁰. Χαρακτηριστικά, ο Σακελλαρίου διατείνεται ότι ένας καινούργιος λαός, μια ομάδα Δαναών, κατέστρεψε τη Λέρνα, όπως είναι δυνατόν να συναχθεί από τη μελέτη του στρώματος καταστροφής της που χρονολογείται γύρω στο 2100 π.Χ., επανίδρυσε τον οικισμό και συμβίωσε μαζί με τους εντόπιους πληθυσμούς της περιοχής, οι οποίοι είχαν επιβιώσει από την αναταραχή και την επακόλουθη απόθνηση και εξόντωση των υπόλοιπων γηγενών κατοίκων (Σακελλαρίου 1970, 362).

⁶⁸ Ο Σακελλαρίου ανάγει το εθνώνυμο *Δαναοί* στο όνομα *Δαναός*, το οποίο απαντά στις ελληνικές πηγές σαν ιστορικό πρόσωπο και ήταν θεότητα του νερού. Το όνομα αυτό προέρχεται ετυμολογικά από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα *dan-* «υγρασία, δροσιά, σταγόνα, νερό, ποταμός», ευρείας διαδόσεως ρίζα που εμφανίζεται και σε ινδο-ιρανικές γλώσσες, με το σκεπτικό ότι η ελληνική μυθολογία θεωρεί τον Δαναό και τις κόρες του ως τους δημιουργούς των πηγών και τους κατασκευαστές πηγαδιών (Σακελλαρίου 1970, 362· Sakellariou 1980, 252).

⁶⁹ Όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της ετυμολογικής αρχής των Δαναών, με το υγρό στοιχείο σχετίζεται και το εθνώνυμο *Αβαντες*, το οποίο ανάγεται, σύμφωνα με τον μελετητή, στην ινδοευρωπαϊκή ρίζα *ab-* «νερό» (Σακελλαρίου 1970, 363).

⁷⁰ Θέλοντας ο Σακελλαρίου να αποφύγει την πρακτική της αναχρονιστικής επέκτασης των όρων «Έλληνας» και «ελληνικός» σε περιόδους πριν από την ύπαρξη αδιάσειστων τεκμηρίων για τη διαμόρφωση της εθνοπολιτικής ομάδας που εκφράζεται μέσω αυτών, προβαίνει στη χρήση του όρου «Πρωτοέλληνες», προσδίδοντάς του τις ακόλουθες σημασίες: (α) ομάδες που έφεραν με την άφιξή τους στον ελλαδικό χώρο την πρωτοελληνική γλώσσα, (β) φορείς στον ελλαδικό χώρο πτυχών του πολιτισμού κουργκάν και, ειδικότερα, (γ) Δαναοί (ως το κατεξοχήν πρωτοελληνικό φύλο) (Sakellariou 1980, 251).

Μετά την αρχική τους εγκατάσταση, πολλά από τα αρχικά φύλα των Πρωτοελλήνων διασπώνται και διαχέονται σε περιοχές πέρα από αυτές στις οποίες είχαν συγκεντρωθεί πρωτύτερα, προκαλώντας μια βαθιά τομή την περίοδο μεταξύ της ΠΕ και της ΜΕ, δηλαδή περίπου από το 1900 π.Χ., στη Θεσσαλία και στη νότια ηπειρωτική Ελλάδα και πυροδοτώντας εξελίξεις που οδήγησαν τελικά στη μετεξέλιξη αυτών των πρωτοελληνικών φύλων στα γνωστά «ελληνικά» φύλα της πρωτο-ιστορίας, που δημιούργησαν τον μυκηναϊκό πολιτισμό στην Ύστερη Χαλκοκρατία (Σακελλαρίου 1970, 365-366).

Προκειμένου για το ζήτημα της γεωγραφικής προέλευσης των Πρωτοελλήνων, ο Σακελλαρίου υποστηρίζει ότι τα νέα αυτά ελληνικά φύλα προήλθαν από τον Βορρά, με τη γλώσσα τους -την πρωτοελληνική- να έχει διαμορφωθεί στην περιοχή βόρεια ή βορειοανατολικά του Ευξείνου Πόντου (“au nord ou au nord-est du Pont-Euxin”), στην κοιτίδα, δηλαδή, των λαών που εντάσσονται στο πολιτισμικό μέτωπο «κουργκάν» (Sakellariou 1980, 253). Τα στοιχεία αυτού του πολιτισμικού ορίζοντα είναι δυνατόν να ανιχνευθούν στον ελλαδικό χώρο άλλοτε ταυτόχρονα και άλλοτε σχεδόν ταυτόχρονα σε πρόσφατα εδραιωμένους ή εκ νέου ιδρυμένους οικισμούς ύστερα από την καταστροφή τους από πυρκαγιά (βλ. την περίπτωση της Λέρνας) (Σακελλαρίου 2018, 41). Δοθέντος, μάλιστα, κατά τη συλλογιστική του Σακελλαρίου, ότι η περιοχή του Ευξείνου Πόντου είναι ο χώρος προέλευσης της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας και ότι η πρωτοελληνική συνιστά κλάδο αυτής, η παρουσία χαρακτηριστικών του πολιτισμού κουργκάν στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο αποτελεί απόδειξη της εισχώρησης των Πρωτοελλήνων στην Ελλάδα (Σακελλαρίου 2018, 48).

Τα νεωτερικά στοιχεία που προδίδουν την έναρξη και την κατίσχυση της διαδικασίας της κουργκανοποίησης στον ελλαδικό χώρο, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων νησιών του Ιονίου Πελάγους, και στις γύρω περιοχές, όπως, για παράδειγμα, στη νοτιοανατολική Ιλλυρία, συνίστανται στην εμφάνιση σε αυτές τις θέσεις: (α) ταφικών τύμβων, (β) κιβωτιόσχημων και κάθετων λακκοειδών τάφων, (γ) δοράς ζώων και ώχρας στις ταφές, (δ) κτισμάτων με ελλειψοειδές σχήμα ή αψιδωτή δομή, (ε) κεραμικής με σχοινοειδή διακόσμηση, (στ) λίθινων πολεμικών πελέκεων και (ζ) εργαλείων από κέρατο ελαφιών (Σακελλαρίου 2018, 41).

Τα παραπάνω αρχαιολογικά δείγματα συνιστούν, για τον Σακελλαρίου (2018, 42), ενδείξεις μεταναστευτικών κινήσεων ινδοευρωπαϊκών φύλων, τα οποία μετέφεραν στις νέες πατρίδες τους στοιχεία του υλικοτεχνικού πολιτισμού τους, με το σκεπτικό ότι:

(α) τα ταφικά έθιμα των ανθρώπινων κοινωνιών αλλάζουν δύσκολα στην πορεία του χρόνου και, επομένως, η παρουσία νέων ταφικών σχημάτων και εθίμων (δηλαδή των ταφικών τύμβων, των κιβωτιόσχημων ή κάθετων λακκοειδών τάφων και της χρήσης ώχρας και δοράς ζώων στις ταφές) μπορεί να αποδοθεί μόνο στη μεταφορά τους στον ελλαδικό χώρο από μετανάστες.

(β) τα αψιδωτά κτίσματα, τα οποία κατασκευάζονταν από φθαρτά υλικά, εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο ως διάδοχα κτήρια πιο προσεγμένων και πολύ καλύτερης ποιότητας κατασκευών και, επομένως, μπορούμε να συνάγουμε με βεβαιότητα ότι αυτές οι κατασκευές του τέλους της Πρώιμης Χαλκοκρατίας ανεγέρθηκαν από νέα φύλα που κατέφθασαν στην Ελλάδα, τα οποία υστερούσαν ως προς τις δεξιότητες και τις τεχνικές γνώσεις που επεδείκνυαν οι προκάτοχοί τους στην οικοδόμηση περίτεχνων και πιο απαιτητικών κτισμάτων.

(γ) Τέλος, η παρουσία στην Ελλάδα, κατά τη ΜΕ περίοδο, της κεραμικής με σχοινοειδή διακόσμηση και των λίθινων πολεμικών πελέκεων δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο αν αυτά τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού θεωρηθούν προϊόντα μεταναστών, καθώς οι ΠΕ κοινωνίες δημιουργούσαν πιο περίτεχνα πήλινα αγγεία και ήδη κατασκεύαζαν χάλκινα όπλα.

Συνοψίζοντας τις θεωρίες σχετικά με την έλευση των Ελλήνων/ελληνικών φύλων/ελληνόγλωσσων στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., καταλήγουμε στον παρακάτω πίνακα:

ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ	ΧΡΟΝΟΣ ΑΦΙΞΗΣ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΩΝ
Blegen (1928) & Haley (1928)	τέλος ΠΕ ΙΙΙ
Mellaart (1958)	τέλος ΠΕ ΙΙΙ
Caskey (1960)	τέλος ΠΕ ΙΙ
Σακελλαρίου (1970· 1980· 2018)	μετάβαση από την ΠΕ ΙΙ στην ΠΕ ΙΙΙ & μετάβαση από ΠΕ ΙΙΙ στη ΜΕ Ι

3.3.2 Έλευση των πρωτο-ελληνικών φύλων κατά το τέλος της Μέσης και την αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού

3.3.2.1 Σ. Μαρινάτος⁷¹

Ο Σπυρίδων Μαρινάτος υπήρξε ένας από τους διαπρεπέστερους αρχαιολόγους του 20^{ου} αιώνα. Δέσποζε στους κόλπους της ελληνικής αρχαιολογίας για περίπου σαράντα χρόνια, στη διάρκεια των οποίων το όνομά του συνδέθηκε με το φασίζον καθεστώς του Μεταξά του 1936, υπό το οποίο, το 1938, διορίστηκε διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων, και με τη δικτατορία των συνταγματαρχών του 1967, κατά την περίοδο της οποίας χρηματοδοτήθηκαν οι ανασκαφές του στο Ακρωτήρι Θήρας (Μαντζουράνη 2000). Ήδη από τη δεκαετία του 1930, ο Μαρινάτος τόνιζε με το ερευνητικό έργο του τη συνέχεια του έθνους, καθώς και πτυχές του αντιληπτικού σχήματος του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, δηλαδή της θέσης που

⁷¹ Για μια συνοπτική περιγραφή των θέσεων του Μαρινάτου για την κάθοδο των Πρωτοελλήνων στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, βλ. Γιαννόπουλος (2014, 164).

εκκινεί ήδη από τον 19^ο αιώνα περί συνένωσης στοιχείων του αρχαίου με τον χριστιανικό ελληνισμό. Χαρακτηριστικά, σε ένα άρθρο εφημερίδας το 1937 που ανακοίνωνε την εύρεση ενός ειδωλίου της Εποχής του Χαλκού, χρησιμοποίησε τον τίτλο «Εις την Κρήτη ευρέθη μινωική προσευχομένη Παναγία» (βλ. Χαμηλάκης 2012, 226), γεγονός το οποίο μας επιτρέπει να θεωρήσουμε την περίπτωση του Μαρινάτου χαρακτηριστικό παράδειγμα όχι απλώς του τρόπου με τον οποίο ιδεολογικές ζυμώσεις του εκάστοτε παρόντος παρεισφρέουν και αντικατοπτρίζονται στην ερμηνεία του ιστορικού υλικού από το ιστορούν υποκείμενο αλλά και της ειδικότερης έκφρασης της στενής διασύνδεσης της αρχαιολογικής ερμηνείας με ιδεολογικές, πολιτικές και εθνικιστικές σκοπιμότητες (βλ. και Sommer 2017).

Ο κύριος όγκος του ερευνητικού έργου του Μαρινάτου επικεντρώνεται στη μελέτη της προϊστορικής περιόδου στον ελλαδικό χώρο (κυρίως στην Αττική, στην Κρήτη και στο Ακρωτήριο), την οποία θεώρησε καθοριστική χρονική φάση για την ανάδυση των διεργασιών της ελληνικής εθνογένεσης. Ειδικότερα, σε εργασίες του στη δεκαετία του 1970, πιο συγκεκριμένα στις μελέτες του με τους χαρακτηριστικούς τίτλους “Prehellenic and protohellenic discoveries at Marathon” (1972) και «The first “Mycenaeans” in Greece» (1973), ο Μαρινάτος επιχειρηματολογεί για την κάθοδο των ελληνικών φύλων, δηλαδή ολιγάριθμων ομάδων έφιππων επαγγελματιών πολεμιστών, στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο ανάμεσα στο 1700-1600 π.Χ., δηλαδή στο τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας, και για τη συνεπόμενη καθυπόταξη του αυτόχθονος γεωργικού πληθυσμού. Η θεωρία του στηρίζεται στα εξής αρχαιολογικής υφής στοιχεία:

(α) στην παρουσία του ιπήλατου άρματος, ενός νέου όπλου με φοβερά αποτελέσματα πάνω στους εντόπιους πληθυσμούς αγροτών του ελλαδικού χώρου, οι οποίοι δεν στάθηκαν ικανοί να πολεμήσουν οργανωμένα και αποτελεσματικά για την προστασία της ελευθερίας τους (βλ. Marinatos 1973, 108), καθώς και

(β) στην εμφάνιση ταφικών τύμβων, όπως είναι, για παράδειγμα, οι ταφικές κατασκευές στον Μαραθώνα της Μεσοελλαδικής και της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου (βλ. Marinatos 1972, 185), στοιχείο που προσδένει το ερμηνευτικό

σχήμα του Μαρινάτου στο άρμα της θεωρίας κουργκάν (Γιαννόπουλος 2014, 164).

Το ενδιαφέρον, μάλιστα, στη θεωρία του Μαρινάτου έγκειται στο γεγονός ότι, μέσω αυτής, εκφράζεται το ενδεχόμενο εθνογλωσσικής ομοιότητας μεταξύ των εισβολέων του 1700-1600 π.Χ. και του εντόπιου πληθυσμού που ήδη κατοικούσε στον ελλαδικό χώρο πριν από αυτούς (Marinatos 1973, 109). Την πιθανότητα αυτή δεν την είχαν συμμεριστεί στο παρελθόν άλλοι ερευνητές, όπως ο Leonard Palmer, ο οποίος είχε διατυπώσει τη θεωρία ότι μια ανατολική γλώσσα -και όχι η ελληνική- έκανε την εμφάνισή της στην ελλαδική ενδοχώρα γύρω στο 1900 π.Χ. (βλ. Hooker 1976, για μια συνοπτική περιγραφή των θέσεων του Palmer και άλλων ερευνητών για τον χρόνο καθόδου των «Ελλήνων» στην ελλαδική ενδοχώρα). Ειδικότερα, ο Palmer (1980, 12), στη μελέτη του με τίτλο *The Greek language*, διατείνεται ότι φύλα που μιλούσαν έναν ανατολικό τύπο ινδοευρωπαϊκής γλώσσας εισέβαλαν στον ελλαδικό χώρο, φέρνοντας μαζί τους ονόματα που επιβίωσαν στη γλώσσα των «Ελλήνων», του τελευταίου, κατά τον Palmer, κύματος εισβολέων, όπως είναι η λ. *Παρνασσός*. Ένα γλωσσολογικό επιχείρημα που εκφράζει ο Palmer (1980, 16) για την επίρρωση της θέσης του για κατάληψη του ελλαδικού χώρου από ένα μη ελληνικό, ανατολικής προέλευσης, φύλο πριν από την έλευση των πρώτων ελληνικών φύλων είναι η παρουσία των /-n/, /-r/ και /-s/ ως των μοναδικών ληκτικών συμφώνων μιας λέξης⁷² στην ελληνική γλώσσα ως αποτέλεσμα υποτιθέμενης επίδρασης από τη λουβική γλώσσα. Την πιθανότητα, ωστόσο, λουβικής εισβολής στον ελλαδικό χώρο κατά τη Μεσοελλαδική Εποχή την απέρριψε ο Mylonas (1962, 296 και 309) ελλείψει ισχυρών αρχαιολογικών ερεισμάτων για ένα τόσο σημαντικό γεγονός και με το σκεπτικό ότι ο πληθυσμός της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα ήταν ελληνόφωνος, καθώς ο πολιτισμός που αυτός παρήγαγε εξελίχθηκε στον μυκηναϊκό πολιτισμό χωρίς κάποια διακοπή ή ρήξη.

Αμφιβολίες ως προς την ορθότητα της θεωρίας του Μαρινάτου και, ειδικότερα, της συσχέτισης των τύμβων του Μαραθώνα με την άφιξη νεοφερμένων φύλων στον κυρίως ελλαδικό χώρο έχουν εκφραστεί από τη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα και κυρίως μέσα από τα πορίσματα νέων ανασκαφών που διενεργήθηκαν από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

⁷² Ο Palmer αναφέρει ως παράδειγμα απώλειας ληκτικών συμφώνων σε μια λέξη το: *γαλακτ- > γάλα (πρβλ. βέβαια γεν. γάλακτος).

Πιο συγκεκριμένα, ο Τύμβος Ι στην περιοχή Βρανά του Μαραθώνα συσχετίστηκε με το επιβλητικό μέγαρο και την οχύρωση της ίδιας περιόδου στον οικισμό Πλάσι, από τον οποίο απέχει απόσταση μόλις 4 χλμ. (Polychronakou-Sgouritsa, Papadatos, Balitsari & Prevedorou 2016, 309). Αυτές οι τάσεις μνημειακότητας που παρατηρούνται στην αρχιτεκτονική των δύο θέσεων εντάσσονται, κατά τους επικεφαλής των ανασκαφών, εντός των ορίων ενός κοινωνικού φαινομένου του οποίου συνισταμένες είναι η αυξανόμενη κοινωνική πολυπλοκότητα, η συνεπόμενη ανάδυση μιας ομάδας ή ομάδων ελίτ στον Μαραθώνα ήδη κατά τη Μεσοελλαδική ΙΙ και οι αυξημένες επαφές της ευρύτερης περιοχής με τις περιοχές της Αίγινας και των Κυκλάδων και, έτσι, δεν οφείλονται σε μεταναστευτικά κύματα εισβολέων (Polychronakou-Sgouritsa, Papadatos, Balitsari & Prevedorou 2016, 309 και 314).

Η θεωρία του Μαρινάτου περί άφιξης των Ελλήνων στον ελλαδικό χώρο κατά το τέλος της Μέσης Εποχής του Χαλκού αποδυναμώνεται ακόμα περισσότερο από την εξέταση ενός σκελετού αλόγου ο οποίος εντοπίστηκε εντός του Τύμβου Ι. Το εύρημα αυτό εύλογα θα μπορούσε να θεωρηθεί τεκμήριο για την υιοθέτηση της θέσης περί έλευσης των Ινδοευρωπαίων στην Ελλάδα, αν λάβουμε υπόψη ότι η χρήση και η διάδοση του αλόγου αποτελούν σημαντικές πτυχές των παραδοσιακών θεωριών εξινδοευρωπαϊσμού της «Παλαιάς Ευρώπης» από Ινδοευρωπαίους πολεμιστές (Ισαακίδου 2017, 29). Ωστόσο, η ραδιοχρονολόγηση που εφαρμόστηκε και, πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση του ^{14}C σε δείγμα δοντιού από το άλογο κατέδειξε με μη αμφισβητήσιμο τρόπο ότι το άλογο που εντοπίστηκε εντός της τυμβικής κατασκευής χρονολογείται στα υστεροβυζαντινά χρόνια και ειδικότερα κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα μ.Χ. και όχι στο μεταίχμιο μεταξύ του τέλους της ΜΕ ΙΙΙ και της αρχής της ΥΕ Ι (Ισαακίδου 2017, 28).

3.3.2.2 R. Drews

Τη δική του θέση για τον χρόνο άφιξης των πρώτων ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο, παρεμφερή προς την άποψη που διατύπωσε ο Μαρινάτος, εξέθεσε ο ιστορικός Robert Drews το 1988 στο βιβλίο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *The coming of the Greeks: Indo-European conquests in the Aegean and the Near East*⁷³.

⁷³ Το βιβλίο του Drews μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα το 1997 με τον τίτλο *Η έλευση των Ελλήνων*. Σε αυτή την έκδοση παραπέμπουμε στο παρόν υποκεφάλαιο.

Για τον Drews (1997, 38 και 41), η κάθοδος των πρωτοελληνικών φύλων έλαβε χώρα στην Ελλάδα σχετικά αργά, γύρω στα 1600 π.Χ., δηλαδή στο χρονικό διάστημα μεταξύ της Μεσοελλαδικής και της Υστεροελλαδικής περιόδου, με το συμβάν αυτό να τεκμηριώνεται από τα ευρήματα των Ταφικών Περιβόλων των Μυκηνών. Πιο συγκεκριμένα, κατά τον Drews (1997, 39), οι κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι των Μυκηνών συνιστούν τον πιο πρόδηλο λόγο για τη χρονολόγηση της έλευσης των πρώτων ελληνόφωνων φύλων στον ελλαδικό χώρο περίπου κατά το 1600 π.Χ. Τα αρχαιολογικά στοιχεία που προέρχονται από αυτούς μαρτυρούν την ύπαρξη μιας ελίτ πολεμιστών που γνώριζε και χρησιμοποιούσε την καινοτομία του δίτροχου ιππήλατου πολεμικού άρματος, η οποία έχει ως τόπο προέλευσής της την περιοχή ανατολικά των Ουραλίων (Drews 2017, 49 και 205). Ανάλογες ένοπλες δυνάμεις σχηματίζονται στο πλαίσιο αρκετών άλλων υποομάδων Ινδοευρωπαίων την ίδια περίοδο, όπως, για παράδειγμα, στην Ινδία και στη Βόρεια Ιταλία (Drews 2017, 110).

Συνολικά, το ερμηνευτικό σχήμα του Drews για την έλευση των πρώτων ελληνόφωνων φύλων στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο έχει ως εξής: Η ένοπλη ελίτ που ενταφιάστηκε στους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών είναι Ινδοευρωπαίοι ομιλητές, οι οποίοι φθάνουν με καράβια στην ανατολική ακτή της ελλαδικής ενδοχώρας και αποκτούν τον έλεγχο πολλών λιμανιών, με τα πιο σημαντικά από αυτά να είναι το λιμάνι του Μαραθώνα και τα λιμάνια του Ναυπλίου και της Ασίνης στον Αργολικό κόλπο (Drews 2017, 205). Μετά από αυτές τις κατακτήσεις, οι εισβολείς, χάρη στη γνώση της πολεμικής τεχνολογίας του ιππήλατου άρματος, καταλαμβάνουν τα λιμάνια της νοτιοδυτικής ακτής της Πελοποννήσου (Drews 2017, 205).

Δεν μπορεί να διαφύγει την προσοχή μας ότι η θέση του Drews για τη χρήση του αλόγου και του άρματος ως πολεμικού μηχανισμού επέκτασης των Ινδοευρωπαίων στον ευρωπαϊκό χώρο παρουσιάζει εμφανείς ομοιότητες με συγκεκριμένες πτυχές του ερμηνευτικού σχήματος κουργκάν της Marija Gimbutas. Ωστόσο, η ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δύο προσεγγίσεων συνίσταται στο γεγονός ότι ο Drews υποστηρίζει τον εξινδοευρωπαϊσμό του ευρωπαϊκού χώρου κατά τον 17^ο και τον 16^ο αιώνα π.Χ. με τις κατακτήσεις εδαφών που πραγματοποιούνται από ένοπλες ομάδες Ινδοευρωπαίων, ενώ η Gimbutas τοποθετεί τον ορίζοντα των κατακτήσεων των έφιππων αυτών πολεμοχαρών εισβολέων νωρίτερα, κατά την 5^η, την 4^η και την 3^η χιλιετία π.Χ. (Drews 2017, 1 και 121).

Η άποψη, βέβαια, του Drews ότι οι ενταφιασμένοι στους Ταφικούς Περιβόλους των Μυκηνών συνιστούν τα πρώτα επείσακτα ελληνικά φύλα που καταφθάνουν εκεί

έχει χάσει σε μεγάλο βαθμό την αποδεικτική ισχύ της λόγω των πορισμάτων ερευνών που βασίζονται στην ανάλυση δειγμάτων δοντιών των ενταφιασμένων στον Ταφικό Κύκλο Α. Ειδικότερα, η Nafplioti (2009, 279) προβαίνει στην ανάλυση της ισοτοπικής αναλογίας του στροντίου ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) σε δείγματα σμάλτου των δοντιών έντεκα ενηλίκων Μυκηναίων του Ταφικού Κύκλου Α, ώστε να διαπιστωθεί εάν αυτοί ήταν επήλυδες ή αυτόχθονες. Τα αποτελέσματα της έρευνας της προκρίνουν σε μεγάλο βαθμό την αυτοχθονία των νεκρών, ενώ η παρουσία δύο μη αυτόχθονων γυναικών στον Ταφικό Κύκλο Α είναι πιθανόν να οφείλεται σε γαμήλιες πρακτικές της εποχής, κατά τις οποίες συντελούνταν επιγαμίες ανάμεσα σε οικογένειες ελίτ διαφορετικών μεταξύ τους περιοχών (Nafplioti 2009, 289). Το μειονέκτημα, ωστόσο, τέτοιου είδους ερευνών είναι ότι αυτές βασίζονται σε μικρό αριθμό δεδομένων, με συνέπεια τα συμπεράσματα στην προκειμένη περίπτωση για την καταγωγή των νεκρών των Ταφικών Περιβόλων των Μυκηνών να μην είναι τόσο σαφή και στέρεα⁷⁴ (Nafplioti 2009, 289).

3.3.3 Κάθοδος των Δωριέων στο τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας

Μέχρι την περίοδο πριν από την επίτευξη της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β γραφής από τους Ventris και Chadwick (1952), οι οποίοι κατάφεραν να σπάσουν τον κώδικά της και να ανακαλύψουν ότι αυτή αφορούσε μια αρχαϊκή διάλεκτο της ελληνικής γλώσσας (βλ. Robinson 2005, 17· Μπαμπινιώτης 2002), ως πρώτο ελληνικό φύλο που κατοίκησε στην Ελληνική Χερσόνησο θεωρούνταν οι Δωριείς και η εμφάνισή τους εκεί συνδεόταν ιστορικά με το γεγονός που είναι γνωστό ως «κάθοδος των Δωριέων»⁷⁵. Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β κατέρριψε,

⁷⁴ Για τους περιορισμούς που υπάρχουν στις αναλύσεις στροντίου, βλ. Prowse, Stark & Emery (2018).

⁷⁵ Βλ. όσα αναφέρει ο εθνικός ιστοριογράφος Κ. Παπαρρηγόπουλος για τη φυλετική κατάτμηση του ελληνόφωνου πληθυσμού του ελλαδικού χώρου κατά τους ιστορικούς χρόνους: «Κατά τους αρχαιοτάτους ιστορικούς χρόνους, ευρίσκομεν το ελληνικόν έθνος φέρον την κοινήν ταύτην επωνυμίαν των Ελλήνων και διηρημένον εις τέσσαρας κεφαλαιώδεις φυλάς, τους Δωριείς, τους Ίωνας, τους Αιολείς και τους Αχαιούς· δηλαδή όλοι μεν οι κάτοικοι της Ελλάδος ωνομάζοντο Έλληνες, αλλά κατά τας διαφόρους χώρας, οι Έλληνες σούτοι εθεωρούντο υπαγόμενοι ιδίως εις την δείνα ή την δείνα των τεσσάρων εκείνων φυλών» (Παπαρρηγόπουλος

επομένως, την πεποίθηση ότι η κάθοδος των Δωριέων συνιστούσε την άφιξη των πρώτων Ελλήνων στον ελλαδικό χώρο, καθώς αυτή ενέτασσε τον μυκηναϊκό πολιτισμό στο πλαίσιο της ελληνικής πρωτο-ιστορίας και αποδείκνυε ότι τα αρχαιότερα γραπτά μνημεία της ελληνικής γλώσσας δεν είναι πλέον τα ομηρικά έπη, η επιγραφή του Διπύλου και το «Νέστορος ποτήριον» αλλά οι ενεπίγραφες πήλινες πινακίδες που εντοπίστηκαν στα ανάκτορα της Κνωσσού, της Πύλου, των Μυκηνών, των Θηβών, της Τίρυνθας κ.α. (Morpurgo-Davies 1985, 75· Προμπονάς [1977] 1990, vii).

Η ίδια η θεωρία της καθόδου των Δωριέων ως ιστορικού γεγονότος και ως αιτίας για την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων έχει χάσει πλέον την αποδεικτική ισχύ της και δεν γίνεται αποδεκτή από το μεγαλύτερο τμήμα της επιστημονικής κοινότητας, με τη διάδοσή της στη δημόσια σφαίρα να οφείλεται κυρίως στα σχολικά βιβλία ιστορίας τα οποία αποτυγχάνουν να συμβαδίσουν με τα σύγχρονα πορίσματα και τα διδάγματα της επιστήμης της ιστορίας και της αρχαιολογίας⁷⁶. Την ύπαρξη μειονεκτημάτων στην υπόθεση της καθόδου των Δωριέων κατακτητών και καταστροφέων του μυκηναϊκού κόσμου την επισημαίνει ο Desborough (1995, 23), ο οποίος διατείνεται ότι, αν σημειωνόταν κάποια εισβολή, θα αναμέναμε ότι οι εισβολείς θα έθεταν υπό την εξουσία και τον έλεγχό τους την περιοχή που είχαν καταλάβει. Ωστόσο, στην περίπτωση των Δωριέων και της επικράτειας του μυκηναϊκού πολιτισμού δεν υπάρχει ένδειξη για κάτι τέτοιο, εκτός αν δεχτούμε ότι ο πολιτισμός των εισβολέων ήταν σε τέτοιο σημείο πρωτόγονος, ώστε δεν άφησαν κανένα ίχνος της κατοχής τους, και ότι οι εισβολείς πήγαν κάπου αλλού ή υποχώρησαν μετά τη διάλυση των μυκηναϊκών ανακτόρων.

Κατά τον Snodgrass (1971, 311-312), πολλές από τις τοπικές καταστροφές που επισυνέβησαν κατά τον 12^ο αιώνα π.Χ. στην επικράτεια του μυκηναϊκού κόσμου τις ακολούθησε εκτεταμένη ερήμωση, ενώ, όπου παρατηρήθηκε επανεγκατάσταση σε οικισμούς, δεν υπήρξαν σημάδια ενός νέου πολιτισμικού στοιχείου, καθώς τα δεσπόζοντα πολιτισμικά χαρακτηριστικά σε αυτούς ήταν εκείνα μιας μυκηναϊκής αναβίωσης. Για τον Snodgrass (1971, 312), η υπόθεση ότι η καταστροφή του πολιτισμού στην επικράτεια του μυκηναϊκού ορίζοντα προκλήθηκε από

[1860] 1886, 75-76). Ο Παπαρρηγόπουλος συνέδεσε ιστορικά την εμφάνιση των Ελλήνων με την κάθοδο των Δωριέων (Καραμανωλάκης 2018, 665).

⁷⁶ Για μια σύνοψη των κυριότερων εναλλακτικών απόψεων για τους λόγους διάλυσης του μυκηναϊκού κόσμου, βλ. Hall [2007] (2014, 51 κ.ε.).

μεταναστευτικές κινήσεις των Δωριέων είναι πιθανή μόνο στην περίπτωση που αυτή μπορεί να συνδεθεί με μια άλλη υπόθεση, η οποία υπογορεύει ότι οι Δωριείς μετανάστες μοιράζονταν κοινά πολιτισμικά στοιχεία με τους Μυκηναίους και, επομένως, τα ίχνη του υλικού πολιτισμού τους δεν είναι δυνατόν να ξεχωρίσουν αρχαιολογικά από αυτούς, με αποτέλεσμα οι Δωριείς να παραμένουν «οιονεί αόρατοι» στην αρχαιολογική έρευνα. Εναλλακτικά, ο Snodgrass (1971, 312-313) παραθέτει ως εξηγήσεις για την καταστροφή του μυκηναϊκού κόσμου τη θεωρία ότι η διάλυσή του προκλήθηκε από τις επιδρομές πειρατών, την άποψη για εσωτερικές αναταραχές στους κόλπους του μυκηναϊκού κόσμου που στρέφονταν εναντίον των Μυκηναίων κυριάρχων και τις φυσικές καταστροφές (π.χ. ξηρασία)⁷⁷.

Ο Chadwick (1997, 388) θεωρεί ότι χωρίς αμφιβολία σημειώθηκαν μεγάλης κλίμακας μεταναστευτικές κινήσεις πληθυσμών την περίοδο της κρίσης του μυκηναϊκού κόσμου, όπως μπορεί να δείχτει από μια μακρόχρονη παράδοση σχετικά με τους Δωριείς που αντανakλά την πίστη ότι αυτοί κινήθηκαν από τα βορειότερα προς τα νότια τμήματα της ελλαδικής ενδοχώρας, ώσπου κατέλαβαν και εγκαταστάθηκαν στις περιοχές που ξέρουμε από τα κλασικά χρόνια⁷⁸. Ωστόσο, ο ίδιος σημαίνων ερευνητής διερωτάται πού βρισκόταν αυτός ο δωρικός πληθυσμός κατά τη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου. Την απάντηση σε αυτό το ερώτημα τη δίνει σε μελέτη του με τίτλο “Who were the Dorians?”, στην οποία διατυπώνει τη θεωρία ότι οι Δωριείς ήταν παρόντες εντός των ορίων του ελληνόφωνου χώρου της Ελλάδας, αποτελώντας την ευρεία μεσαία και κατώτερη τάξη της μυκηναϊκής κοινωνίας, οι οποίες ομιλούσαν την πρωτο-δωρική διάλεκτο και βρίσκονταν σε καθεστώς καταπίεσης από τη μυκηναϊκή αριστοκρατική τάξη, και ότι εκμεταλλεύτηκαν τη διάλυση της μυκηναϊκής

⁷⁷ Οι Ruyter & Melena (1996, 21) υποστηρίζουν, ωστόσο, ότι η θεωρία της κλιματικής αλλαγής ως μοχλού δημιουργίας ευρείας κλίμακας μεταναστευτικών ρευμάτων για αναζήτηση εδαφών με νερά και η υπόθεση για έφοδο των υπηκόων που μαστίζονταν από μεγάλη πείνα - συνέπεια της ξηρασίας- στις ανακτορικές σιταποθήκες δεν συμβαδίζουν με αναλύσεις της γύρης που εντοπίζεται στα στρώματα καταστροφής του 1200 π.Χ., καθώς η ύπαρξη βλάστησης που αποκαλύπτεται μέσω αυτών δεν συνάδει προς μια υποτιθέμενη κλιματολογική αλλαγή.

⁷⁸ Βλ. και Cartledge (2004, 63), όπου αναφέρει ότι στο πολιτικό κενό που διαδέχθηκε την κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού στην Πελοπόννησο δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη άφιξη βουκολικών φυλών εκεί.

επικράτειας για την έναρξη των μετακινήσεών τους, οι οποίες, με αυτό τον τρόπο, δεν παρουσιάζονται ως υπεύθυνες της καταστροφής αλλά συνέπεια αυτής (Chadwick 1976, 112-115).

Τέλος, πρόσφατα εκπεφρασμένη θεωρία υποστηρίζει την ύπαρξη σε κάποιο βαθμό ενός ιστορικού πυρήνα στον μύθο της «καθόδου των Δωριέων», απαγκιστρώνοντας από τη μία πλευρά αυτή από τη διάλυση των ανακτόρων του μυκηναϊκού κόσμου και από την άλλη θεωρώντας αυτό τον μύθο ως κεκαλυμμένο τρόπο έκφρασης μιας σειράς συμβάντων πληθυσμιακών ανακατατάξεων που έλαβαν χώρα στον ελλαδικό χώρο πολλούς αιώνες πριν από την Ύστερη Χαλκοκρατία, στο τέλος της οποίας εντάσσεται παραδοσιακά η κάθοδος των Δωριέων. Πιο συγκεκριμένα, για τον Γιαννόπουλο (2014, 267), στην αποκαλούμενη «Κάθοδο των Δωριέων» είναι δυνατόν να εμπεριέχεται και να διατηρείται ως ανάμνηση στους ιστορικούς χρόνους η συμβίωση νεοφερμένων φύλων κατά το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. με το αυτόχθον στοιχείο στους κατοπινούς αιώνες. Ειδικότερα, ο Γιαννόπουλος (2014, 265) διατείνεται ότι η μυθική παράδοση της καθόδου των Δωριέων εκφράζει τις γλωσσικές και κοινωνικές μεταβολές που επισυνέβησαν στον ελλαδικό χώρο ως συνέπεια της εξάπλωσης εκεί, και πιο συγκεκριμένα στη δυτική Πελοπόννησο, χαρακτηριστικών του πολιτισμικού ορίζοντα *Cetina* στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Ως πολιτισμός *Cetina* ορίζεται ο αδριατικός πολιτισμός της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (περ. 2200-2000 π.Χ.), ο οποίος είχε ως βάση ανάπτυξής του τη γεωγραφική θέση του ομώνυμου ποταμού στη Δαλματία (Γιαννόπουλος 2014, 632). Κατευθυντήριοι άξονας σε αυτή την προσέγγιση του Γιαννόπουλου (2014, 265) είναι η πεποίθησή του ότι μυθολογικές παραδόσεις που διαδόθηκαν από γενιά σε γενιά κατά τους ιστορικούς χρόνους και που αφορούν το μακρινό παρελθόν των Ελλήνων θα μπορούσαν να έχουν ως ιστορικό τους πυρήνα γεγονότα παλαιότερων εποχών⁷⁹.

⁷⁹ Εξηγώντας το φαινόμενο της μετάδοσης παραδόσεων από γενιά σε γενιά, ο Σακελλαρίου (2018, 80) επικαλείται μελέτες που πραγματεύονται το ζήτημα της προφορικής μεταβίβασης των παραδόσεων σε κοινότητες της Αφρικής και που κατέδειξαν ότι οι κοινωνίες αυτές έχουν ως κίνητρο τη διάσωση από τη λήθη των ιστορικών αναμνήσεων και, για αυτό τον λόγο, εκπαιδευμένα μέλη της κοινωνίας τους απαγγέλλουν τις παραδόσεις τους προσπαθώντας να μην κάνουν λάθη. Σε περίπτωση ύπαρξης λαθών κατά την απαγγελία τους, το εκάστοτε ακροατήριο τους διορθώνει με παρέμβασή του. Πρβλ. τη μελέτη του Osborne (2000, 35 και 50), όπου τονίζεται το εύθραυστο της σχέσης που υπάρχει μεταξύ της παράδοσης και των

3.3.4 Γενικότερη κριτική αποτίμηση

Η ανίχνευση της γενεαλογίας της ελληνικής γλώσσας, δηλαδή των καταβολών της, και η συνεπόμενη ανάγκη περιοδολόγησης της πρωτο-ελληνικής συνδέθηκαν στην πορεία της διεθνούς και εγχώριας επιστημονικής έρευνας με το ζήτημα της «έλευσης των Ελλήνων/ελληνικών φύλων» στον ελλαδικό χώρο. Μάλιστα, ο ρόλος που διαδραματίζει η γλώσσα ως προσδιοριστικό ενός λαού και του πολιτισμού του θεωρήθηκε και θεωρείται τόσο σημαντικός ώστε έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο όρος «Έλληνες» είναι ανεπαρκής και είναι ανάγκη να αντικατασταθεί, ελλείψει ενός καλύτερου όρου, από τον όρο «ελληνόφωνοι»⁸⁰ (Hopper 1989, 27).

Το ερώτημα για τον ακριβή χρόνο άφιξης των «Πρωτοελλήνων»⁸¹ στην ελλαδική ενδοχώρα έγινε προσπάθεια να απαντηθεί από τους επιστημονικούς κλάδους της ιστορίας και της αρχαιολογίας, εκπρόσωποι των οποίων, έχοντας λάβει υπόψη τους την παρουσία σε συγκεκριμένες περιόδους της προϊστορίας πολιτισμικών στοιχείων τα οποία δεν ήταν δυνατόν να εντοπιστούν στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο νωρίτερα, όπως είναι διάφοροι νεωτερισμοί στην οικιστική και ταφική αρχιτεκτονική, στην κεραμική τέχνη και στην εργαλειοτεχνία, καθώς και την εμφάνιση στην ελλαδική ενδοχώρα στοιχείων του πολιτισμού κουρκάν (βλ. χρήση του ιπήλατου άρματος και τυμβικές κατασκευές), προσπάθησαν να καταδείξουν ότι υπάρχει ευθεία σχέση μεταξύ αυτών των στοιχείων του υλικού πολιτισμού και των επήλυδων ελληνόφωνων εθνοτικών ομάδων.

Αυτές οι θεωρίες μεταναστευτικών κινήσεων και εισβολής πολεμοχαρών φύλων στην ελληνική χερσόνησο ως κινητήριου μοχλού της πολιτισμικής μεταβολής που συντελέστηκε στην ελλαδική ενδοχώρα κατά την Εποχή του Χαλκού και εκφράστηκε σε διάφορες πτυχές του υλικού πολιτισμού της περιόδου έχουν χάσει την

περιστατικών που αυτή διασώζει. Για τον Osborne (2000, 35), δηλαδή, «δεν μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη ούτε στις λεπτομέρειες ούτε στο γενικό περίγραμμα των παραδόσεων, εκτός αν μπορούν να επιβεβαιωθούν ανεξάρτητα».

⁸⁰ Στα αγγλικά, ο όρος αποδίδεται ως “Greek speakers” (βλ. ενδεικτικά Parpola 2013, 135).

⁸¹ Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τον Μιχαήλ Σακελλαρίου, ο οποίος τον νοσηματοδότησε πολλαπλά (βλ. παραπάνω), καθώς και από τους Mossé & Schnapp-Gourbeillon (2012, 52). Οι τελευταίοι, αφού έκαναν αναφορά στην παραδοσιακή θεώρηση -την οποία θεωρούν πιθανή- που θέλει τα πρώτα ελληνικά φύλα να έφτασαν στον ελλαδικό χώρο στο γύρισμα της δεύτερης χιλιετίας, αποκάλεσαν αυτά «Έλληνες» και «Πρωτοέλληνες».

αποδεικτική ισχύ τους σε μεγάλο βαθμό και, αντί αυτών, αναζητούνται από τους/τις ερευνητές/-τριες αίτια ενδογενούς χαρακτήρα για την ερμηνεία του προϊστορικού παρελθόντος (Dickinson 1994, 295). Σύμφωνα με νεότερες προσεγγίσεις, η παρουσία νεοεμφανιζόμενων τεχνέργων ως διαγνωστικών μιας εισβολής εθνοτικών ομάδων σε έναν τόπο προσκρούει σε παραδείγματα παρμένα από διάφορες ιστορικές περιόδους, όπως είναι, για παράδειγμα, η διείσδυση των Κελτών στη Μικρά Ασία κατά την αρχαιότητα και οι μετακινήσεις Σλάβων στη βυζαντινή ελλαδική επικράτεια, οι οποίες, παρόλο που είναι ιστορικά τεκμηριωμένες, άφησαν ελάχιστα ή και καθόλου αρχαιολογικά ίχνη, ενώ μια σειρά ανθρωπολογικών μελετών σε σύγχρονες κοινωνίες έχουν καταδείξει ότι είναι επισφαλής η αναγωγή στοιχείων του υλικού πολιτισμού σε διαγνωστικό εθνοτικής ταυτότητας (Hall 1997, 129· βλ. και Pulgram 1960, 175).

Όπως μπορεί ήδη να γίνει αντιληπτό, στις θεωρίες που διατυπώθηκαν για την κάθοδο των ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο ενυπάρχουν τόσο αντιλήψεις της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης για τη μελέτη του προϊστορικού παρελθόντος ως πλαισίου στο οποίο λάμβαναν χώρα μεγάλης κλίμακας μεταναστευτικές κινήσεις όσο και η υιοθέτηση στοιχείων της παραδοσιακής θεωρίας για τον εξινδοευρωπαϊσμό του ευρύτερου ευρωπαϊκού χώρου από τους λαούς του πολιτισμικού ορίζοντα κουρκάν.

Μέσα σε αυτό το παραδοσιακό επιστημολογικό παράδειγμα, οι ερευνητές/-τριες αντιμετώπισαν τους «Έλληνες» ως μια στατική, μονολιθική και απaráλλακτη στα επιμέρους συστατικά της ταυτότητάς τους εθνοτική ομάδα, με το κυρίαρχο ερώτημα στις μελέτες τους να είναι όχι τι οδήγησε έναν λαό να αυτοπροσδιορίζεται ως «Έλληνες» αλλά πότε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ελληνικού πολιτισμού των ιστορικών χρόνων, κυρίως η γλώσσα, έκαναν την πρώτη τους εμφάνιση (McInerney 2001, 52· βλ. και Hall 1995, 83). Δείγματα αυτής της οπτικής εντοπίζονται και σε έργα που πραγματεύονται όχι ειδικά το εξειδικευμένο ζήτημα του προσδιορισμού του χρόνου έλευσης των Ινδοευρωπαϊών επήλυδων στον ελλαδικό χώρο αλλά γενικότερα ζητήματα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και της αρχαίας ελληνικής ιστορίας. Ως παραδείγματα αυτής της τάσης αναφέρονται η μελέτη του Μπονάρ (1983, 21), στην οποία γίνεται αναφορά στον ήδη διαμορφωμένο στα επιμέρους συστατικά του ελληνικό λαό, ο οποίος κατά το 2000 π.Χ. αποσπάται από την κοινότητά του και αρχίζει να διεισδύει στον ελλαδικό χώρο, και το έργο του Waterfield (2018, 14), στο οποίο επαναλαμβάνεται η θεωρία της κατάληψης της Βαλκανικής Χερσονήσου από τους «Έλληνες», που υποτίθεται ότι ήρθαν έφιπποι από τον Βορρά.

Αντίθετα, σύγχρονες προσεγγίσεις δίνουν έμφαση στη διαδικασιακή φύση της συγκρότησης της εθνοτικής ομάδας των Ελλήνων ως διακριτής εθνοπολιτισμικής οντότητας και με συνείδηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών που την απαρτίζουν, με αποτέλεσμα το αίτημα για την αναζήτηση του χρονικού προσδιορισμού της «άφιξης/καθόδου των Ελλήνων» στον ελλαδικό χώρο να κείται στο περιθώριο της έρευνας ως περιέχον στοιχεία αναχρονιστικής ανάγνωσης του παρελθόντος. Χαρακτηριστικά, ο Dickinson (2016, 17-18), αφού θέτει τον προβληματισμό για το αν οι Μυκηναίοι είχαν την αίσθηση του εθνοτικού ανήκειν, όπως με σιγουριά είναι δυνατόν να λεχθεί στην περίπτωση των Ελλήνων της αρχαϊκής εποχής, καταλήγει στη διαπίστωση ότι τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτισμού αναπτύχθηκαν εντός των ορίων συγκεκριμένων συνθηκών που διαμορφώθηκαν μετά τη διάλυση του πολιτισμικού ορίζοντα της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Οι πρώτες ενδείξεις μάλιστα για τη θεώρηση των αρχαίων Ελλήνων ως συμπαγούς εθνοτικής ομάδας είναι δυνατόν να εντοπιστούν στο έπος της Ιλιάδας (8^{ος} αιώνας π.Χ.), στο οποίο περιγράφεται η πανελλήνια εκστρατεία εναντίον του Τρωικού λαού, ενώ η αποκρυστάλλωση πια στους κατοπινούς αιώνες μιας κοινής ελληνικής συνείδησης υπήρξε αποτέλεσμα του ρόλου των πανελλήνιων μύθων στη σφυρηλάτηση μιας κοινής καταγωγικής αρχής των αρχαίων Ελλήνων, της απόδοσης τιμής και λατρείας στους ίδιους θεούς και ήρωες, καθώς και της σημαντικής συμβολής των πανελλήνιων ιερών στη διαμόρφωση ενός ελληνικού εθνοτικού αισθήματος (Βαλαβάνης 2018, 51). Η προσφορά, συγκεκριμένα, των πανελλήνιων ιερών στη δημιουργία κοινής συνείδησης ελληνικότητας συνίστατο στο γεγονός ότι η απόδειξη της ελληνικής καταγωγής των συμμετεχόντων στους αθλητικούς αγώνες που διοργανώνονταν στο πλαίσιο αυτών ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να λάβουν μέρος σε αυτούς (Βαλαβάνης 2018, 53).

Στο πλαίσιο του πνεύματος αυτής της νέας αναθεωρητικής τάσης θεωρούμε ότι εντάσσεται και ο όρος “mello-Greeks”, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τον West (2007, 8) για να αναφερθεί στα φύλα εκείνα που έφθασαν στον ελλαδικό χώρο γύρω στο 2300 π.Χ., ομιλούσαν μια μορφή γλώσσας η οποία θα εξελιχθεί στους κατοπινούς αιώνες στην ελληνική γλώσσα των ιστορικών χρόνων και, κατά συνέπεια, αποτελούσαν, στις απαρχές της ΠΕ ΙΙΙ, μια προδρομική μορφή της εθνογλωσσικής κοινότητας των Ελλήνων των μετέπειτα περιόδων.

3.4 Προ-έλληνες / προ-ελληνική γλώσσα ή προ-ελληνικές γλώσσες

Ο χαρακτηρισμός ενός πληθυσμιακού στοιχείου ως προελληνικού εξαρτάται από το ποιον πληθυσμό θεωρούμε ελληνικό ή ελληνόφωνο. Ο ενστερνισμός από την πλευρά του/της ερευνητή/-τριας κάποιας συγκεκριμένης θεωρίας διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών έχει επιπτώσεις στον τρόπο που ανασυντίθενται οι προελληνικές κοινωνίες. Για παράδειγμα, κατά τη θεωρία του Renfrew, ως προελληνικός πληθυσμός θεωρείται το πληθυσμιακό στοιχείο του ελλαδικού χώρου πριν από την άφιξη των Ινδοευρωπαίων γεωργών από την Ανατολία μέσα από τη διαδικασία της νεολιθικής διάχυσης των ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών. Κατά το εξηγητικό μοντέλο της Gimbutas, προελληνικοί ήταν οι πληθυσμοί που ζούσαν στον ελλαδικό χώρο πριν από την άφιξη των έφιππων Ινδοευρωπαίων πολεμιστών. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, όπως έχει αναφερθεί, στους πληθυσμούς αυτούς αποδιδόταν το χαρακτηριστικό της μητρογραμμικής οργάνωσης των κοινωνιών τους.

Κατά την παραδοσιακή άποψη αναφορικά με την ανασύνθεση της εθνοπολιτισμικής ιστορίας στον βαλκανικό χώρο κατά την περίοδο της προϊστορίας, οι Ινδοευρωπαίοι μετανάστες έφθασαν στον ελλαδικό χώρο κατά το 2000 π.Χ. και επηρεάστηκαν από τον πολιτισμό που είχαν αναπτύξει εκεί τα προελληνικά φύλα. Η μελέτη της ταυτότητας του προελληνικού υποστρώματος καθίσταται εξαιρετικά σημαντική, καθώς είναι δυνατόν να συμβάλει στην κατανόηση των επιρροών των αυτόχθονων στοιχείων στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του ελληνικού πολιτισμού, μιας και τα ελληνόφωνα ινδοευρωπαϊκά φύλα υιοθέτησαν από τους Προέλληνες διάφορα ανθρωπωνύμια, θεωνύμια, οικωνύμια, ορωνύμια και λέξεις πολιτισμού (ονόματα ζώων, φυτών και λέξεις που αναφέρονται σε διάφορες πολιτικές και κοινωνικές δομές) (Verhasselt 2009, 211).

Παραδείγματα όρων αναγόμενων στο προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα αποτελούν, μεταξύ άλλων, τα ανθρωπωνύμια *Μίνως, Οδυσσεύς, Αχιλλεύς, Θησεύς*, τα θεωνύμια: *Αθήνη, Ήρα*, τα οικωνύμια: *Κόρινθος, Ζάκυνθος, Κρήτη, Θήρα, Θάσος, Λέσβος, Μήλος, Νάξος, Χίος*, τα ορωνύμια: *Λυκαβηττός και Όλυμπος*, καθώς και οι λέξεις *άναξ, τύραννος και δούλος* (Duhoux 2001β, 176-177· Μπαμπινιώτης [1980] 2002, 71). Ως τυπικά επιθήματα τοπωνυμίων προελληνικής αρχής θεωρούνται παραδοσιακά τα *-ινθος, -υνθος, -ηνη, -ασσος*, και *-υμος* (Hoffmann & Scherer 1994, 26· Hester 1968, 220).

Από το γεγονός μάλιστα ότι το προελληνικό λεξιλόγιο⁸² απαρτίζεται και από λέξεις δηλωτικές πόλεων μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι οι Ινδοευρωπαίοι μετανάστες, κατά την άφιξή τους στον ελλαδικό χώρο στην αρχή της Μέσης Εποχής του Χαλκού, ήρθαν σε επαφή με έναν αστικοποιημένο αιγαιακό πολιτισμό, όπως μπορεί να διαπιστωθεί και από πορίσματα αρχαιολογικών ερευνών, σύμφωνα με τα οποία η αστική ζωή στον αιγαιακό κόσμο γνώρισε μια πρωτόγνωρη ανάπτυξη κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία (Κατιζιό 1976, 55).

Είναι ενδιαφέρον ότι η γεωγραφική κατανομή του τοπωνυμικού υλικού που προέρχεται από το προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα έχει μελετηθεί από ερευνητές για την ανίχνευση της περιοχής στην οποία κατοικούσαν οι «Πρωτοέλληνες» πριν από την εισβολή τους στον ελλαδικό χώρο. Χαρακτηριστικά, ο Georgiev (1966, 288-289) θεωρεί ως κοιτίδα των Ελλήνων τη ΒΔ Ελλάδα, λαμβάνοντας υπόψη ότι

(α) σε αυτή την περιοχή τα τοπωνύμια με τις τυπικές προελληνικές καταλήξεις ελλείπουν,

(β) στην ίδια αυτή περιοχή όλα σχεδόν τα τοπωνύμια είναι ελληνικής προέλευσης και συχνά παρουσιάζουν αρχαϊκά χαρακτηριστικά της ελληνικής γλώσσας,

(γ) οι όροι *Έλληνες* και *Γραικοί* αναφέρονταν αρχικά στην περιοχή της Ηπείρου και

(δ) το χαρακτηριστικότερο τοπωνύμιο της ΒΔ Ελλάδας και, ειδικότερα, της Ηπείρου είναι το *Άργος*, το οποίο είναι ελληνικής προέλευσης τοπωνύμιο, σημαίνοντας την «άσπρη πόλη».

⁸² Είναι ενδιαφέρον ότι η επίκληση του αδιάσπαστου της ελληνικής γλώσσας βασίζεται στη διαχρονική παρουσία στο ελληνικό λεξιλόγιο λέξεων από το προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα. Χαρακτηριστικά, ο Σεφέρης μάς προτρέπει να συνειδητοποιήσουμε το αδιάσπαστο της ελληνικής γλώσσας, το οποίο αποδεικνύεται από την παρουσία των λέξεων της νέας ελληνικής γλώσσας *γλώσσα*, *άνθρωπος* και *θάλασσα* στον αρχαίο ελληνικό λόγο [«Η ελληνική γλώσσα, ο άνθρωπος, η θάλασσα... Για κοιτάξετε πόσο θαυμάσιο πράγμα είναι να λογαριάζει κανείς πώς, από την εποχή που μίλησε ο Όμηρος ως τα σήμερα, μιλούμε, ανασαίνουμε, και τραγουδούμε με την ίδια γλώσσα» (Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές Α'*)]. Από τις αναφερόμενες λέξεις, η λ. *θάλασσα* αποτελεί δάνειο από το προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα.

Τεκμήρια που αποδεικνύουν την παρουσία στον ελλαδικό χώρο γλωσσών που μιλήθηκαν εκεί πριν από την εμφάνιση της ελληνικής γλώσσας αποτελούν τα εξής κείμενα και επιγραφές που βρέθηκαν στην Κρήτη, στην Κύπρο, σε άλλα νησιά του ελλαδικού χώρου ή ακόμη και στην ελλαδική ενδοχώρα: τα κρητικά ιερογλυφικά κείμενα (1900-1550 π.Χ.), τα κείμενα της Γραμμικής Α γραφής (1800-1400 π.Χ.), ο δίσκος της Φαιστού (1700-1600 π.Χ.)⁸³, η επιγραφή στον πέλεκυ του Αρκαλοχωρίου Κρήτης (περ. 1600 π.Χ.), τα κυπρομινωικά κείμενα (1600-1000 π.Χ.)⁸⁴, τα ετεοκυπριακά κείμενα (β' μισό 6^{ου} αι. π.Χ.- τέλος 4^{ου} αιώνα π.Χ.) και τα ετεοκρητικά κείμενα (650-200 π.Χ.) (Duhoux 2001α, 173-174).

Ειδικότερα, προκειμένου για τη γραμμική Α, διάφοροι αποκρυπτογράφοι θεώρησαν ότι αυτή αποδίδει τη σημιτική, τη βασκική ή διάφορες γλώσσες της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας (π.χ. την ελληνική ή τη σανσκριτική), χωρίς, ωστόσο, να έχουν πείσει τη γλωσσολογική κοινότητα (Duhoux 2001γ, 182), ιδίως όταν κάποιες από αυτές τις προσπάθειες αποκρυπτογράφησης στοχεύουν σε υποτιθέμενη απόδειξη της παρουσίας διάφορων εθνοτικών ομάδων στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο στην οποία εντάσσονται αυτά τα προελληνικά κείμενα.

Η μελέτη για το προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα και για τη σχέση του με την ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια έχει οδηγήσει την έρευνα σε δύο διαφορετικές μεταξύ τους κατευθύνσεις: (α) στην άποψη ότι το υπόστρωμα είναι μη ινδοευρωπαϊκής προέλευσης και (β) στη θέση ότι το προελληνικό υπόστρωμα σχετίζεται με τον ανατολικό κλάδο της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας.

Κύριος εκπρόσωπος της πρώτης ερευνητικής κατεύθυνσης είναι ο Beekes (2007· 2014). Για τον Beekes (2014, 2), η χαρακτηριστική ποικιλία / πολυτυπία που απαντά σε πολλές λέξεις του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος δεν έχει εκφραστικό χαρακτήρα αλλά υπήρξε αποτέλεσμα της προσαρμογής στην ελληνική γλώσσα των λέξεων ή των φωνημάτων της ξένης / μη ινδοευρωπαϊκής προελληνικής γλώσσας και, επομένως, η παρουσία αυτής είναι ικανή να θεωρηθεί ως διαγνωστικό της προελληνικής καταγωγής των λέξεων. Επιπλέον, ο Beekes (2014, 9-11) θεώρησε ότι συγκεκριμένα φωνήματα ή συμπλέγματα φωνημάτων χαρακτηρίζουν τη

⁸³ Για τους γραφηματικούς χαρακτήρες του δίσκου της Φαιστού, βλ. Godart (1994, 63 κ.ε.).

⁸⁴ Η κυπρομινωική γραφή διαφέρει σε σημαντικό βαθμό από τη Γραμμική Α κυρίως όσον αφορά το σχήμα των χαρακτήρων και των πινακίδων, την παρουσία γραμμών για την κειμενική ανάπτυξη και τη χρησιμοποίηση των περιθωρίων (Μαζαράκος 2019, 126).

φωνολογική δομή των προελληνικών λέξεων. Πρόκειται, για παράδειγμα, για τα: /β/ (π.χ. *ἀρβύλη*), /βδ/ (π.χ. *κίβδηλος*), /γδ/ (π.χ. *ἀμυγδάλη*), /γν/ (π.χ. *ἰγνύς*), /δν/ (π.χ. *Ἀριάδνη*), /κχ/ (π.χ. *σάκχαρ*), /πφ/ (π.χ. *Σαφφώ*), /στλ/ (π.χ. *στλεγγίς*), /τθ/ (π.χ. *Ἄτθίς*) κ.ά. Επίσης, η προελληνική γλώσσα διέθετε ένα προθετικό φωνήεν, κυρίως το *ά-* (π.χ. *ἀσκάλαφος* / *κάλαφος*) (Beekes 2014, 13).

Γενικότερα, ο Beekes (2014, 13), συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά των λέξεων του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος, ανάγει σε διαγνωστικά κριτήρια αυτών:

- (α) την αδυναμία ετυμολόγησής τους από κάποια ινδοευρωπαϊκή ρίζα,
- (β) την παρουσία ποικιλίας σε αυτές, η οποία δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί με βάση τους φωνολογικούς κανόνες της πρωτοελληνικής γλώσσας,
- (γ) τη χαρακτηριστική φωνολογική δομή των προελληνικών λέξεων και
- (δ) την ένταξη αυτών σε σημασιολογικά πεδία που έχουν να κάνουν με ζώα, φυτά, εργαλεία και αμπελοκαλλιέργειες.

Τα παραπάνω κριτήρια για τον εντοπισμό των προελληνικών λέξεων⁸⁵ στο λεξιλόγιο της αρχαίας ελληνικής γλώσσας χρησιμοποιήθηκαν στο δίτομο λεξικογραφικό έργο του Beekes, δηλαδή στο *EDG*, στο οποίο ετυμολογεί τις λέξεις της αρχαίας ελληνικής, φθάνοντας, ωστόσο, πολλές φορές σε υπερβολές, θεωρώντας εσφαλμένα λέξεις των οποίων η ετυμολογική αρχή έχει τεκμηριωθεί επαρκώς ως προελληνικά δάνεια⁸⁶.

Σε αντίθεση με την άποψη του Beekes για τη μη ινδοευρωπαϊκή καταγωγή του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος, η Finkelberg (2005, 5), εξετάζοντας τη γλωσσική ταυτότητα του αιγαιακού υποστρώματος, προβαίνει στην αντιστοιχία των χαρακτηριστικών προελληνικών προσφύματων *-νθ-* και *-σσ-* με τα προσφύματα *-nd-* και *-ss-* των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών της Ανατολίας, όπως, για παράδειγμα, της λυκικής και της λυδικής, και, επομένως, τα στοιχεία *-νθ-* και *-σσ-* τα θεωρεί τυπικά ανατολιακά. Επιπλέον, για την ίδια ερευνήτρια, η ινδοευρωπαϊκή προέλευση του

⁸⁵ Ο Beekes στηρίχτηκε στην έρευνά του για το προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα στον Furnée (1972).

⁸⁶ Βλ. χαρακτηριστικά την άποψη του Beekes ότι η λ. *ἄνθρωπος* ανήκει στο προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα (*EDG*, λ. *ἄνθρωπος*; πρβλ. *ANEG*, λ. *άνθρωπος*).

προελληνικού υποστρώματος αποδεικνύεται και από την ετυμολόγηση του προελληνικού ορωνυμίου *Παρνασσός*, που σχηματίστηκε από τη λέξη *parna* «σπίτι» (στη λουβική και λυκική γλώσσα) (Finkelberg 2005, 5· Finkelberg 1997, 7). Βασιζόμενη σε αυτά τα επιχειρήματα, η Finkelberg (2005, 51) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το αιγαιακό υπόστρωμα παραμένει μεν προελληνικό, όμως όχι προϊνδοευρωπαϊκό αλλά ινδοευρωπαϊκό.

Στο πλαίσιο της θεωρίας της περί συσχετισμού του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος με τον ανατολικό κλάδο της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας, η Finkelberg (1990· 2001), εξετάζοντας μια ομάδα επιγραφών της Γραμμικής Α σε λίθινα σπονδικά αγγεία από διάφορες περιοχές της Κρήτης (1700/1600 π.Χ.), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η γλώσσα της Γραμμικής Α είναι μια ανατολική γλώσσα· ειδικότερα, μια γλώσσα-πρόγονος της λυκικής ή ένα συγγενικό με αυτήν ιδίωμα. Μερικά από τα κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά μεταξύ της λυκικής γλώσσας και της γλώσσας της Γραμμικής Α στο σώμα των κειμένων που εξετάζει η Finkelberg είναι: (α) η κατάληξη *-ti/-di* ως μόρφημα δηλωτικό του γ' προσώπου ενεστώτα/μέλλοντα, (β) η κατάληξη *-ka/-ga* για το α' πρόσωπο των παρελθοντικών χρόνων και (γ) το μόρφημα *-i* ως κατάληξη της δοτικής πτώσης (Finkelberg 1990, 77-78).

Αυτή η αναθεώρηση ως προς τη γλωσσική φυσιογνωμία του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος είναι δυνατόν να συμβάλει και σε μια ριζική αλλαγή στον τρόπο θέασης της πρωτο-ινδοευρωπαϊκής κοινωνίας, η οποία, εκτός από πολεμοχαρείς νομάδες, περικλείει στους κόλπους της και μόνιμα εγκατεστημένους σε έναν τόπο ειρηνόφιλους καλλιεργητές (Finkelberg 2005, 51· Finkelberg 1997, 16).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πιο πρόσφατη υπόθεση του γλωσσικού συσχετισμού ανάμεσα στις καρτβελικές γλώσσες του Καυκάσου και στην προελληνική γλώσσα, ο οποίος παρουσιάζεται από τους εκφραστές της να έχει συστηματικό χαρακτήρα στα διάφορα επίπεδα γλωσσολογικής ανάλυσης (φωνολογικό, μορφολογικό και λεξιλογικό). Ειδικότερα, ο Gordeziani (2015, 105) τονίζει ότι τα προελληνικά γλωσσικά στοιχεία *sa-*, *se-*, *si-*, *la-*, *le-*, *na-*, *ne-*, *ni-*, τα οποία είναι δυνατόν να εντοπισθούν στα κείμενα της Γραμμικής Α, βρίσκονται σε αντιστοιχία με προθήματα των καρτβελικών γλωσσών. Συσχετίζει, επιπλέον, την καρτβελική ρίζα **tal-/tl-*, από την οποία παράγονται λέξεις με σημασίες «κόπτω, σκαλίζω, κομψός», με το ρήμα του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος *δαιδάλλω* «εργάζομαι με δεξιότητες» (Gordeziani 2015, 106-107).

3.5 Συμβολή της παλαιογενετικής

Νέες δυνατότητες και προοπτικές στην έρευνα της ευρωπαϊκής προϊστορίας και μάλιστα στη μελέτη του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος και στον εντοπισμό των απαρχών της ελληνικής γλώσσας παρέχουν τα πορίσματα της μοριακής ανθρωπολογίας. Με τον όρο «μοριακή ανθρωπολογία» ορίζεται το επιστημονικό πεδίο που έχει ως αντικείμενο την ανασύνθεση φυλογενετικών σχέσεων μέσα από την εξέταση και τη σύγκριση γενετικών δεδομένων. Η εφαρμογή των μεθόδων της παλαιογενετικής, κλάδου της μοριακής ανθρωπολογίας, θεωρείται ότι είναι δυνατόν να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα που τέθηκαν από την αρχαιολογική επιστήμη μέσω της συστηματικής μελέτης του ανθρώπινου αρχαίου DNA (Παπαγεωργοπούλου 2015)⁸⁷. Σε αυτή την περίπτωση, στόχος παραμένει η παρακολούθηση μιας πληθυσμιακής ομάδας, τοποθετούμενη, ωστόσο, σε κάποια ιστορική προοπτική έρευνας, παρέχοντας μεγάλο αριθμό πληροφοριών, που συνεχώς αυξάνεται, για το παρελθόν της μέσα από μια γονιδιακή σύγκριση αρχαίων και σύγχρονων πληθυσμών (Renfrew & Bahn [1991] 2012, 458).

Το ζήτημα μιας διεπιστημονικής προσέγγισης στη μελέτη του ανθρώπινου παρελθόντος, η οποία θα περιελάμβανε τόσο την εξέταση της ιστορίας της γλώσσας των πληθυσμιακών ομάδων όσο και τη χαρτογράφηση της βιολογικής ιστορίας αυτών των ομάδων στην πορεία του χρόνου, έχει τεθεί στο προσκήνιο, με το αμφίβολης αξιοπιστίας σκεπτικό ότι η γενετική συγγένεια δύο ή περισσότερων γλωσσών συνεπάγεται τη γενετική συγγένεια των πληθυσμών που ομιλούν αυτές τις γλώσσες (βλ. Reich 2018β, 120-121). Από τον παραπάνω συσχετισμό, ωστόσο, γλώσσας και DNA εγείρονται διάφορα προβλήματα μεθοδολογικής φύσεως, τα οποία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε έναν «γλωσσο-γονιδιακό» συσχετισμό στο πλαίσιο της εξέτασης μιας πληθυσμιακής ομάδας (Campbell 2015). Ειδικότερα, η σχέση μεταξύ γλωσσών και γονιδίων⁸⁸ ή, με άλλα λόγια, ο συσχετισμός ανάμεσα στη γλωσσική ιστορία και στη βιολογική ιστορία του ανθρώπου δεν μπορεί να αποτυπώσει με

⁸⁷ Το DNA συνιστά το γενετικό υλικό όλων των κυττάρων και πολλών ιών. Το συνθέτουν απλούστερες χημικές ενώσεις (οι «βάσεις»), δηλαδή η αδενίνη, η θυμίνη, η γουανίνη και η κυτοσίνη, οι οποίες συνδέονται με ομάδες φωσφόρου (Lackie 2007, 128, λ. DNA).

⁸⁸ Ως γονίδιο ορίζεται παραδοσιακά μια «μονάδα κληρονομικότητας» που έχει μια σταθερή θέση στο χρωμόσωμα (Portin & Wilkins 2017). Το σύνολο των γονιδίων που μεταφέρεται από ένα άτομο ονομάζεται «γονιδίωμα» (Lackie 2007, 175, λ. genome).

βεβαιότητα σύνδεση ένα προς ένα μεταξύ γλώσσας και DNA, καθώς, ενώ άτομα και κοινότητες είναι δυνατόν να εγκαταλείψουν για πολλούς και διάφορους λόγους μια γλώσσα και να υιοθετήσουν μια άλλη, δεν μπορεί να συμβεί το ίδιο με τα γονίδια ενός ανθρώπου, δηλαδή να τα εγκαταλείψει και να προσλάβει άλλα. Μια γλώσσα, επίσης, ενδέχεται να πάψει να υπάρχει ως κώδικας επικοινωνίας, δηλαδή να αφανιστεί, για μια πληθυσμιακή ομάδα, με την τελευταία, ωστόσο, να επιβιώνει γενετικά (Campbell 2015, 203-205). Κατά συνέπεια, κάθε εύρημα της παλαιογενετικής πρέπει να μελετάται από τους/τις ερευνητές/-τριες πάντα σε συνάρτηση και με άλλα δεδομένα, προερχόμενα, για παράδειγμα, (α) από τον χώρο της αρχαιολογικής επιστήμης, για την οποία ο παράγοντας που βαραίνει σε κάθε προσπάθεια ανασύνθεσης του παρελθόντος των προϊστορικών κοινωνιών είναι η ανίχνευση ενός κοινού τρόπου ζωής μεταξύ των ομάδων ως ενδεικτική κοινής πολιτισμικής συγγένειας, (β) από το πεδίο της ιστορίας και (γ) από τα πορίσματα της έρευνας της ιστορικής γλωσσολογίας (βλ. Fernández Calo 2019, 59· Bellwood 2001β, 201). Γενικότερα, παρόλο που η αυξανόμενη διαθεσιμότητα στοιχείων παλαιογενετικής φύσεως είναι δυνατόν να συμβάλει στην ανασύσταση του γλωσσικού παρελθόντος πληθυσμιακών ομάδων, δεν πρέπει να παραβλέπουμε τη συνθετότητα της συνάφειας γλώσσας και DNA (Renfrew 1998, 419· McMahon 2004, 10-11).

Πρωτοπόρος στις μελέτες μέσα από τις οποίες αναδείχθηκε και προωθήθηκε η αντίληψη της παρουσίας κάποιας σύνδεσης μεταξύ γλώσσας και γονιδίων υπήρξε ο γενετιστής L. Cavalli-Sforza. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι έρευνες που θα προκύψουν από τη συσσώρευση γενετικών και γλωσσικών δεδομένων και από τη συνεπόμενη συγκριτική μελέτη αυτών είναι ικανές να συντελέσουν ώστε η γενετική ιστορία των πληθυσμιακών ομάδων να μπορεί να προβλέψει την ιστορία της γλωσσικής εξέλιξης (Cavalli-Sforza 1997α, 7724). Ειδικότερα, ως ένας από τους τομείς εφαρμογής των μεθόδων παραβολικής εξέτασης γλώσσας και DNA θεωρήθηκε από τον Cavalli-Sforza η ανίχνευση της γενεαλογίας του ευρωπαϊκού πληθυσμού. Για τον ερευνητή, μια τέτοια οπτική μελέτης είναι δυνατόν να θεμελιώσει παλαιογενετικά την υπόθεση της δημογραφικής αύξησης των γεωργών στην περιοχή όπου ξεκίνησε η γεωργία, στη Μέση Ανατολή, και της επακόλουθης μετακίνησης αυτών προς τη Δύση (Cavalli-Sforza 1997β, 387). Ο Cavalli-Sforza (1997β, 388) διατείνεται, δηλαδή, ότι οι γεωργοί από τη Μέση Ανατολή συνέβαλαν τα μέγιστα γενετικά και, κατ' επέκταση, πολιτισμικά στη φυσιογνωμία του ευρωπαϊκού χώρου μέσα από μια διαδικασία δημογραφικής και

γεωγραφικής επέκτασης η οποία έλαβε χώρα στο διάστημα από το 9500 π.Χ., που σηματοδοτεί την έναρξη της διαδικασίας της νεολιθικοποίησης, μέχρι το 5500 π.Χ.

Η παραπάνω χρονική περίοδος αποτελεί διάστημα κομβικής σημασίας κατά τον Cavalli-Sforza (1997β, 396-397). Συγκεκριμένα, ο ίδιος, εναρμονιζόμενος σε μεγάλο βαθμό με το ερμηνευτικό σχήμα του C. Renfrew, θεωρεί ότι στη διάρκεια αυτής της περιόδου πραγματοποιήθηκε η διάχυση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την αρχική τους κοιτίδα στην Ανατολία, ενώ, επίσης, είναι δυνατόν να διαπιστωθούν -κατά τον ίδιο- και σε μεταγενέστερο χρόνο μεταναστευτικά κύματα, όπως αυτά περιγράφονται στο αντιληπτικό μοντέλο της M. Gimbutas. Με αυτό τον τρόπο, οι δύο υποθέσεις για τη διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στον ευρωπαϊκό χώρο, του Renfrew και της Gimbutas, καθίστανται συμπληρωματικές η μία για την άλλη (Γιαννόπουλος 2014, 478).

Μεταγενέστερες γενετικές έρευνες τόνισαν ότι οι πρώιμες γενετικές μελέτες πάνω στο ζήτημα της καταγωγής του ευρωπαϊκού πληθυσμού κατέληγαν συχνά σε αβέβαια συμπεράσματα, καθώς βασίζονταν σε μικρό αριθμό δεδομένων, τα οποία δεν υπέκειντο σε σοβαρό επιστημονικό έλεγχο, με αποτέλεσμα η ανασύνθεση της ευρωπαϊκής ιστορίας στην οποία αυτές κατέληγαν να είναι επισφαλής (Klyosov & Tomezzoli 2013, 109). Στη δική τους έρευνα, οι Klyosov & Tomezzoli (2013), έχοντας παρουσιάσει συνοπτικά τα βασικά σημεία των κυριότερων θεωριών για τη γλωσσική και πληθυσμιακή κατάσταση του ευρωπαϊκού χώρου από την Παλαιολιθική Εποχή και εξής, δηλαδή του ερμηνευτικού σχήματος της Παλαιολιθικής Συνέχειας, της ανατολιακής θεωρίας του Renfrew και της «υπόθεσης κουργκάν» της Gimbutas, χρησιμοποιούν σύγχρονα εργαλεία της γενετικής και καταλήγουν στα εξής συμπεράσματα αναφορικά με την αξιοπιστία των γλωσσικών θεωριών, των σχετικών με τη διασπορά των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στον ευρωπαϊκό χώρο:

(α) Η θεωρία της Gimbutas και η υπόθεση της Παλαιολιθικής Συνέχειας είναι ασύμβατες με την ιστορία του ευρωπαϊκού χώρου, καθώς δεν στηρίζονται σε κάποια αξιόπιστα γενετικά δεδομένα. Μάλιστα, οι εν λόγω ερευνητές διατείνονται emphatically ότι η θεωρία κουργκάν διαστρέφει την πραγματική γλωσσική και πληθυσμιακή πραγματικότητα του ευρωπαϊκού χώρου και της ρωσικής πεδιάδας στη διάρκεια της περιόδου από το 5000 π.Χ. έως το 3000 π.Χ. (Klyosov & Tomezzoli 2013, 106-108).

(β) Η ανατολιακή θεωρία του Refrew είναι η μοναδική από τις τρεις υποθέσεις περί διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στον ευρωπαϊκό χώρο που είναι συμβατή με τα γενετικά δεδομένα (Klyosov & Tomezzoli 2013, 105).

Παρά το γεγονός, ωστόσο, ότι η παραπάνω έρευνα του αρχαίου DNA προκρίνει, βασιζόμενη στα υπό εξέταση δεδομένα της, την ανατολιακή θεωρία διασποράς των Ινδοευρωπαίων, μια πιο σύγχρονη παλαιογενετική έρευνα, αφού προβάλλει μια εικόνα του πληθυσμού της Ευρώπης των τελευταίων 10000 ετών ως αποτέλεσμα μετασχηματισμού που προκλήθηκε από δύο κυρίαρχα μεταναστευτικά ρεύματα, δηλαδή από τη μαζική κινητικότητα γεωργών, οι οποίοι αναμίχθηκαν με το εντόπιο ευρωπαϊκό στοιχείο που απαρτιζόταν από θηρευτές και καρποσυλλέκτες, και από τη μεταγενέστερη μετανάστευση νομαδικών φύλων των στεπών (4500 π.Χ.), οι οποίοι αναμίχθηκαν με τον εδραιωμένο πια ευρωπαϊκό πληθυσμό γεωργών και τροφολέκτων, υποστηρίζει κάποια εκδοχή της υπόθεσης των στεπών για τη διάχυση των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Ευρώπη (Reich 2018a, 51-54).

Το ζήτημα της εμφάνισης των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στον ευρωπαϊκό χώρο και η συμβολή των μεταναστευτικών κινήσεων πληθυσμών στη διασπορά αυτών τίθενται στο μικροσκόπιο της παλαιογενετικής έρευνας από μια πρόσφατη μελέτη εξέτασης αρχαίου DNA, η οποία εστιάζει στην περιοχή του ελλαδικού χώρου (Clemente κ.ά. 2021). Συγκεκριμένα, η εν λόγω έρευνα εξετάζει το γενετικό υλικό σκελετών που εντοπίστηκαν σε περιοχές των Αιγαίου και της ελλαδικής ενδοχώρας. Πρόκειται για τα γονιδιώματα ενός σκελετού της ΠΕ περιόδου από την περιοχή της Μάνικας (Εύβοια), ενός σκελετού της ΠΜ⁸⁹ εποχής από την τοποθεσία της Κεφάλας Πετρά (Κρήτη), δύο ΠΚ⁹⁰ σκελετών από το Κουφονήσι (Κυκλάδες) και δύο σκελετών της Μεσοχαλκής περιόδου από τη θέση Λογκάς στην Ελάτη Κοζάνης (Βόρεια Ελλάδα) (Clemente κ.ά. 2021, 2568). Επιπλέον, η ερευνητική ομάδα που ανέλαβε τη μελέτη του βιολογικού αυτού υλικού εξέτασε τα μιτοχονδριακά γονιδιώματα ένδεκα ακόμη δειγμάτων της Πρωτοχαλκής εποχής (Clemente κ.ά. 2021, 2568). Το γενικότερο

⁸⁹ Πρωτομινωική περίοδος (ΠΜ): ΠΜ I (3500-2900 π.Χ.), ΠΜ II (2900- 2300/ 2150 π.Χ.), ΠΜ III: 2300/2150-2000/1900 π.Χ.)

⁹⁰ Πρωτοκυκλαδική περίοδος (ΠΚ): ΠΚ I (3300-2900 π.Χ.), ΠΚ II (2900-2300 π.Χ.), ΠΚ III (2300-2000 π.Χ.)

συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η έρευνα είναι ότι τα ευρήματα από την εξέταση του βιολογικού υλικού των σκελετών μπορούν να υποστηρίξουν και τις δύο επικρατούσες γλωσσολογικές θεωρίες που προσπαθούν να ερμηνεύσουν την ανάπτυξη των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και, ειδικότερα, την ανάδυση της πρωτο-ελληνικής, δηλαδή τόσο την ανατολιακή υπόθεση του Renfrew όσο και την υπόθεση της καταγωγής των Ινδοευρωπαίων από την ευρασιατική στέπα (Clemente κ.ά. 2021, 2576). Οι ερευνητές υποστηρίζουν, μάλιστα, ότι μια μελλοντική εξέταση γονιδιωμάτων που θα ανάγονται χρονολογικά στο διάστημα μεταξύ της Μεσολιθικής Εποχής και της περιόδου της Χαλκοκρατίας και θα προέρχονται από τις περιοχές της Αρμενίας και του Καυκάσου είναι ικανή να συνεισφέρει στον καλύτερο προσδιορισμό των μεταναστευτικών ρευμάτων προς το Αιγαίο και στην πλήρη ενσωμάτωση των πορισμάτων της παλαιογενετικής στις υπάρχουσες αρχαιολογικής και γλωσσολογικής φύσεως θεωρίες (Clemente κ.ά. 2021, 2576).

Δίπλα στα ζητήματα που ανακύπτουν στις εργασίες από τον χώρο της παλαιογενετικής αναφορικά με την προβληματική και αμφισβητούμενη διασύνδεση μεταξύ βιολογικής και γλωσσικής ιστορίας, μεταξύ του πολιτισμικού προϊόντος της γλώσσας και των γονιδίων, είναι ανάγκη να ληφθεί υπόψη και ο κίνδυνος της αναχρονιστικής χρήσης των όρων «Έλληνας» και «ελληνικός» και της ανιστόρητης αναγωγής της ιδέας της ελληνικότητας στο προϊστορικό Αιγαίο, δηλαδή σε περιόδους πολύ πριν από την παρουσία στοιχείων που είναι ικανά να αποδείξουν την αποκρυστάλλωση μιας ενιαίας εθνοτικής ταυτότητας μεταξύ των ελληνόφωνων πληθυσμών του ελλαδικού χώρου⁹¹.

Συγκεκριμένα, στο βιβλίο του με τίτλο *Η γενετική καταγωγή των Ελλήνων*, ο γενετιστής Κ. Τριανταφυλλίδης (2016, 217) θεωρεί ότι τα διαθέσιμα γενετικά στοιχεία τεκμηριώνουν τη «γενετική συνέχεια των Ελλήνων στον χώρο και στον χρόνο». Ειδικότερα, ο Τριανταφυλλίδης (2016, 215) κάνει λόγο για «γενετική κληρονομιά των Ελλήνων», η οποία, για τον ίδιο, αποτελεί προϊόν τεσσάρων μεταναστευτικών ρευμάτων πληθυσμών, τα οποία διαμορφώθηκαν: (α) από τη μετακίνηση κυνηγών και τροφοσυλλεκτικών πληθυσμών, οι οποίοι, εκκινώντας από την Αφρική, κατέφθασαν μέσω της Ασίας στον ελλαδικό χώρο στο διάστημα της Μέσης Παλαιολιθικής Εποχής, (β) από τις μετακινήσεις πληθυσμών την περίοδο μεταξύ 25000-19000 από τη Βόρεια και την Κεντρική Ευρώπη προς τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, (γ) από τη μετακίνηση

⁹¹ Βλ. 3.3.4 στο παρόν κεφάλαιο.

γεωργών από την Ανατολία και την εγκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο κατά τη Νεολιθική Εποχή και (δ) από τις μετακινήσεις πληθυσμών από τον ελλαδικό χώρο προς την υπόλοιπη Ευρώπη και αντίστροφα κατά την περίοδο μετά την Εποχή του Χαλκού.

Για τον Τριανταφυλλίδη (2016, 184), μάλιστα, οι σύγχρονοι κάτοικοι του οροπεδίου του Λασιθίου είναι «απόγονοι των Μινωιτών» και κουβαλάνε τη «γενετική υπογραφή των αρχαίων προγόνων τους». Είναι σαφές, ωστόσο, ότι οι αναφορές του Τριανταφυλλίδη σε «Έλληνες» στο χρονικά ευρύ διάστημα της αιγαιακής προϊστορίας αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα αναχρονισμού, τη στιγμή που η έννοια του έθνους και η ελληνική εθνική συνείδηση, όπως τις αντιλαμβανόμαστε εμείς σήμερα, αποτελούν δημιουργήματα της νεωτερικότητας (19^{ος} αιώνας), ενώ και η περιγραφή της σχέσης των άγνωστων μέχρι τώρα ως προς τη γλώσσα ή τις γλώσσες που ομιλούσαν Μινωιτών με τους Νεοέλληνες με όρους *πρόγονος-απόγονος* παραπέμπει και αυτή στον εθνικιστικό λόγο των νεόδμητων εθνών-κρατών του 19^{ου} αιώνα, στην προσπάθεια χάραξης από τα ίδια κάποιας συνέχειάς τους στον χώρο από τα βάθη της προϊστορίας μέχρι την εποχή τους.

Ακόμα, λοιπόν, και αν τα πορίσματα των μέχρι τώρα ερευνών που εκκινούν από τις εργασίες της παλαιογενετικής θεωρηθούν στο εγγύς μέλλον ξεπερασμένα, δεδομένου ότι οι αρχές και οι μέθοδοι της παλαιογενετικής βρίσκονται ακόμη στα σπάργανα και υπό διαρκή ανανέωση, όπως υποστηρίζει ο Γιαννόπουλος (2014, 460), και τη θέση αυτών καταλάβουν αποτελέσματα εκ διαμέτρου αντίθετα, είναι ανάγκη να αντιμετωπίζεται από τον/την ερευνητή/-τρια με αναστοχασμό και σεβασμό η ιστορικότητα των εννοιών που μεταχειρίζεται, καθώς υπάρχει ο κίνδυνος ακόμη και ερευνητικά κείμενα στα οποία γίνεται αθέλητη κατάχρηση των όρων να παρουσιαστούν στη δημόσια σφαίρα αποσπασμένα από το επιστημονικό τους πλαίσιο και να μακροημερεύσουν με τη μορφή επιστημονικών αποφάνσεων σε επίσημες ή ανεπίσημες περιστάσεις.

3.6 Ανασκόπηση

Συνοψίζοντας την έως τώρα προβληματική για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας, μπορούμε να συμπεράνουμε την επιρροή της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης στην παραδοσιακή ιστορική και αρχαιολογική έρευνα, συνέπεια της οποίας συνιστά η διατύπωση υποθέσεων για την έλευση των πρωτοελληνικών φύλων στην ηπειρωτική Ελλάδα στη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Η παρουσία των

επήλυδων μεταναστών στον ελλαδικό χώρο θεωρήθηκε ότι μπορεί να αποδειχθεί μέσα από τον εντοπισμό συγκεκριμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών, των οποίων υποτίθεται ότι υπήρξαν φορείς. Στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. ή στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. τοποθετείται κατά κύριο λόγο ο χρόνος άφιξης στην ηπειρωτική ενδοχώρα των ελληνόφωνων φύλων, στα οποία αποδίδονται από την παραδοσιακή έρευνα χαρακτηριστικά συμπαγούς εθνοπολιτισμικής ομάδας. Οι λαοί που κατοικούσαν στον ελλαδικό χώρο πριν από την έλευση των νεοφερμένων φύλων χαρακτηρίστηκαν ως προελληνικοί, για τη γλώσσα ή τις γλώσσες των οποίων μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν. Νέες προοπτικές ανοίγουν στην έρευνα από την ένταξη σε αυτή των μεθόδων της παλαιογενετικής. Ωστόσο, οι γενετικές πληροφορίες που προκύπτουν για τις μεταναστευτικές κινήσεις προϊστορικών πληθυσμών πρέπει να μελετώνται πάντα σε συνάρτηση με τα δεδομένα άλλων επιστημών, όπως της αρχαιολογίας και της γλωσσολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Πρωτο-ελληνική – μέρος Γ': «Γλωσσολογικό συνεχές»

4.1 Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο, το υλικό εξέτασης τοποθετείται σε ένα οιονεί «γλωσσολογικό συνεχές»⁹². Στο ένα άκρο αυτού του συνεχούς τοποθετούνται οι απόψεις για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας όπως αυτές αποτυπώνονται στα γλωσσολογικά πονήματα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και οι ιστορίες της ελληνικής γλώσσας. Στο άλλο άκρο του συνεχούς τοποθετούνται τα αφηγήματα των παρα-γλωσσολογικών κύκλων αναφορικά με την καταγωγή της ελληνικής γλώσσας. Στο μέσο του συνεχούς τοποθετούμε τις απόψεις μελετητών διαφόρων, εκτός της γλωσσολογίας, επιστημονικών πεδίων που, αν και παρουσιάζουν στα έργα τους πορίσματα των επιστημονικών μελετών τους και μεταχειρίζονται μια ορθολογική μεταγλώσσα, προβαίνουν στη διατύπωση συγκεκριμένων θέσεων για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας, χωρίς, ωστόσο, να τις τεκμηριώνουν επαρκώς.

4.2 Οι απαρχές της ελληνικής γλώσσας σε γλωσσολογικά πονήματα

Όπως είναι αναμενόμενο, γλωσσολογικά πονήματα που εντάσσονται χρονολογικά πριν από το 1952, οπότε και αποδείχθηκε ο ελληνογλωσσος χαρακτήρας των πήλινων πινακίδων της Γραμμικής Β γραφής, τοποθετούσαν τα πρώτα γραπτά τεκμήρια της ελληνικής γλώσσας κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ., όταν δηλαδή συναντάμε τα πρώτα δείγματα απεικόνισης της ελληνικής γλώσσας σε αλφαβητική γραφή. Χαρακτηριστικά, ο Τριανταφυλλίδης [1938] (2002, 3) αναφέρει ότι την ελληνική γλώσσα τη βρίσκουμε γραμμένη για πρώτη φορά μετά το 800 π.Χ. και, άρα, τότε αρχίζει η ιστορία της. Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι ο ίδιος τοποθετεί τις απώτερες αρχές της ελληνικής γλώσσας πρωτύτερα⁹³, σε μια περίοδο που καλύπτεται από

⁹² Αποφεύγουμε να χαρακτηρίσουμε το συνεχές ιδεολογικό, καθώς σημείο απόλυτης ιδεολογικής ουδετερότητας ως το ένα από τα δύο άκρα του συνεχούς δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί.

⁹³ Μάλιστα, ο Τριανταφυλλίδης [1938] (2002, 5) θεωρούσε τον μυκηναϊκό πολιτισμό ως κατά πάσα πιθανότητα ελληνικό πολύ πριν από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β, οπότε

σκοτάδι λόγω της έλλειψης στοιχείων για αυτή, και συγκεκριμένα πριν από τη 2^η χιλιετία π.Χ., οπότε και αρχίζουν να εγκαθίστανται στον ελλαδικό χώρο φυλές που έρχονται από τον Βορρά κατά ομάδες (Ιωνες, Αχαιοί, Δωριείς), βρίσκοντας εκεί έναν προελληνικό λαό, από τον οποίο και επηρεάζονται γλωσσικά και πολιτισμικά (Τριανταφυλλίδης [1938] 2002, 5). Η αφήγηση του Τριανταφυλλίδη ευθυγραμμίζεται τόσο με τη θεωρία του Blegen (1928), η οποία κάνει λόγο για διατάραξη της πολιτισμικής ομοιογένειας που επικρατεί κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στον αιγαιακό χώρο από την έλευση στην ελλαδική ενδοχώρα νεοφερμένων ελληνικών φύλων κατά το τέλος αυτής της περιόδου, δηλαδή στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., όσο και με τη μελέτη του Haley (1928) για τα τοπωνύμια που περιλαμβάνονται στο προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα, καθώς αναφέρει πλήθος τοπωνυμίων (π.χ. *Κόρινθος, Παρνασσός, Υμηττός*) ως «ξενικές προελληνικές λέξεις», δηλαδή γλωσσικά στοιχεία που ανήκουν στον προελληνικό λαό που κατοικούσε στην Ελλάδα πριν από την έλευση των ελληνόφωνων φύλων εκεί (Τριανταφυλλίδης [1938] 2002, 5).

Νεότερα και σύγχρονα γλωσσολογικά έργα δεν παρεκκλίνουν πολύ από την αφήγηση του Τριανταφυλλίδη για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας και φαίνεται ότι έχουν αφομοιώσει πλήρως τα πορίσματα της αρχαιολογικής έρευνας του 20^{ού} αιώνα αναφορικά με τον χρόνο άφιξης των πρώτων ελληνικών/ελληνόφωνων φύλων στην ελλαδική ενδοχώρα και τα επιχειρήματα που αυτή έχει επεξεργαστεί για την επίρρωση αυτής της θέσης. Ειδικότερα, σχεδόν κάθε σύγχρονη αφήγηση που αφορά την ιστορία της ελληνικής γλώσσας τοποθετεί τις απαρχές της στο διάστημα μεταξύ του τέλους της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. και των αρχών της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Filos 2015, 707).

Για παράδειγμα, για τον Tonnet [1993] (2003, 11), οι πρώτοι ελληνόφωνοι πληθυσμοί κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο γύρω στο 2000 π.Χ. και, επομένως, μια πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας αρχίζει να χρησιμοποιείται στον χώρο της σημερινής Ελλάδας 500 χρόνια πριν από τα πρώτα γραπτά τεκμήριά της. ενώ ο Συμεωνίδης [1990] (2000, 26) υποστήριξε ότι η εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας από την Ινδοευρωπαϊκή προκλήθηκε ύστερα από τη μετανάστευση των ελληνικών φύλων κατά το τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. στον μετέπειτα ελληνικό χώρο, στον οποίο βρήκαν εγκατεστημένο έναν μη ινδοευρωπαϊκό μεσογειακό λαό, του οποίου γλωσσικά χαρακτηριστικά, όπως είναι πολλά τοπωνύμια και λέξεις του πολιτισμού του,

είναι φυσικό να εικάζεται από τον ίδιο ότι οι απαρχές της ελληνικής γλώσσας ανιχνεύονται πριν από τον 8^ο αιώνα π.Χ.

ενσωματώθηκαν ως γλωσσικά ίχνη του στο σώμα της ελληνική γλώσσας. Είναι, δηλαδή, φανερό ότι η θεωρία των Haley και Blegen, την οποία βρήκαμε ενσωματωμένη στην αφήγηση του Τριανταφυλλίδη ήδη στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, συνέβαλε στην προ-σημείωση του ελληνικού γλωσσικού παρελθόντος, από την οποία δεν ξέφυγαν μετέπειτα γλωσσολογικές προσεγγίσεις, διττά: (α) στον προσδιορισμό του χρόνου άφιξης των ελληνόφωνων φύλων στον ελλαδικό χώρο γύρω στο 2000 π.Χ. και (β) στην αναφορά στο προελληνικό γλωσσικό υπόστρωμα, το οποίο θα αποδεικνύει στις μετέπειτα αφηγήσεις για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν την παρουσία πριν από την έλευση των πρώτων ελληνόφωνων φύλων στον ελλαδικό χώρο κάποιου προελληνικού λαού, ο οποίος επηρέασε γλωσσικά (σε επίπεδο λεξιλογίου) και, εν γένει, πολιτισμικά, τους επήλυδες ελληνόφωνους πληθυσμούς.

Το ίδιο το στοιχείο της πολιτισμικής ανάπτυξης θα αποδίδεται παραδοσιακά στους προελληνικούς πληθυσμούς του ελλαδικού χώρου και θα αντιδιαστέλλεται προς την αγριότητα των Ινδοευρωπαίων κατακτητών. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν, για παράδειγμα, όσα αναφέρει ο Κουρμούλης (χ.χ., 30) για τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των επήλυδων Ινδοευρωπαίων και των Προελλήνων: «Σήμερον γνωρίζομεν ότι οι Προέλληνες κάτοικοι της ημετέρας χερσονήσου είχαν ανεπτυγμένον αρκετά υψηλόν πολιτισμόν και ότι αντιθέτως οι επιδραμόντες Ινδοευρωπαίοι Έλληνες ήλθον ως βάρβαροι και καταστροφείς του πολιτισμού αυτού». Οι Hoffmann & Scherer (1994, 30) διατείνονται, επίσης, ότι ο ακμαίος ελληνικός πολιτισμός προέκυψε ως αποτέλεσμα της μείξης της φυσικής δύναμης των από τον Βορρά προερχόμενων Ινδοευρωπαίων με τον εκλεπτυσμένο προελληνικό μεσογειακό πολιτισμό.

Τοποθετώντας τα γεγονότα σε ένα χρονικό πλαίσιο, παρατηρούμε ότι προς τον παραδοσιακό χρόνο άφιξης των νεοφερμένων ελληνόφωνων φύλων στον ελλαδικό χώρο συγκλίνει, παραδείγματος χάριν, η άποψη του Horrocks [1997] (2010, 9), κατά τον οποίο ομιλητές/-τριες ινδοευρωπαϊκής διαλέκτου ή διαλέκτων έφθασαν στη Βαλκανική Χερσόνησο κατά την πρώιμη 2^η χιλιετία. Για τον ίδιο, η ελληνική γλώσσα υπήρξε αποτέλεσμα κάποιας εξέλιξης, η οποία επηρεάστηκε από την επαφή που είχαν οι επήλυδες με τον προελληνικό πληθυσμό, που ήταν ήδη εγκατεστημένος στον ελλαδικό χώρο (Horrocks [1997] 2010, 9).

Αντίθετα, ως ήδη σχηματισμένη παρουσιάζεται από τον Μπαμπινιώτη [1980] (2002, 65) η πρωτο-ελληνική, δηλαδή η «πρώτη ελληνική γλώσσα», την περίοδο 3000-2000 π.Χ., κατά την οποία οι «Έλληνες», αφού χωρίστηκαν από τους υπόλοιπους

ινδοευρωπαϊκούς πληθυσμούς, συνέζησαν σε κάποιο σημείο των ουγγρικών πεδιάδων. Χωρίς να αναφέρει την πηγή που χρησιμοποίησε για αυτή του τη θέση, είναι πιθανό ότι ο Μπαμπινιώτης ενστερνίστηκε σε αυτό το σημείο την άποψη του Μ. Σακελλαρίου ότι η πρωτοελληνική γλώσσα διαμορφώθηκε στην περιοχή βορειοανατολικά του Ευξείνου Πόντου πριν από την έλευση των πρωτοελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο (βλ. Sakellariou 1980, 253), ενώ φαίνεται ότι αναπαράγει και την άποψη του καθηγητή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Γ. Κουρμούλη για μια από Βορρά κάθοδο Ινδοευρωπαίων προς τη νότια Βαλκανική Χερσόνησο (βλ. Κουρμούλης χ.χ., 22 και 28). Στηριζόμενος, παράλληλα, σε δεδομένα αρχαιολογικής φύσεως, όπως είναι τα στρώματα καταστροφής σε οικισμούς του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου και οι νεοεμφανιζόμενες τάσεις στους τομείς της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής, δηλαδή σε στοιχεία που είχαν έρθει στο φως από την αρχαιολογική έρευνα του 20^{ου} αιώνα και, όπως είδαμε, είχαν ενσωματωθεί στις μεταναστευτικές θεωρήσεις εκείνης της περιόδου, ο Μπαμπινιώτης [1980] (2002, 80) προτάσσει και εκείνος το 2000 π.Χ. ως χρονικό σημείο-τομή για την έναρξη της ιστορικής περιόδου της ελληνικής.

Η ιδέα, πάντως, ότι η ελληνική γλώσσα ήταν ήδη σχηματισμένη πολύ πριν από την άφιξη των «πρώτων Ελλήνων» στον ελλαδικό χώρο απαντά και στις συνοπτικές πανεπιστημιακές παραδόσεις για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας του Α. Θαβώρη (1979, 3 και 5), με τη διαφορά ότι ο διαχωρισμός της από τις υπόλοιπες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες και η περιπλάνηση των «Ελλήνων» κάπου στην Ευρώπη πριν από την άφιξή τους στη νότια Βαλκανική Χερσόνησο έλαβαν χώρα, για τον ερευνητή, ήδη στο διάστημα μεταξύ του 5000 π.Χ. και του 2000 π.Χ., οπότε και οι πρώτοι Έλληνες εισβάλλουν και εγκαθίστανται στην περιοχή που έγινε γνωστή ως Ελλάδα. Αυτή η οπτική μεταφέρει τον σχηματισμό της ελληνικής γλώσσας δύο χιλιετίες νωρίτερα από ό,τι ορίζει η αφήγηση του Μπαμπινιώτη και δικαιολογεί την απόφαση του Θαβώρη να περιλάβει στην προϊστορική περίοδο της ελληνικής γλώσσας το χρονικό διάστημα από το 5000 π.Χ. έως το 1400 π.Χ. (Θαβώρης 1979, 3). Είναι, βέβαια, φανερό ότι η αφήγηση του Θαβώρη παρουσιάζει τους Έλληνες στατικά, ως σχηματισμένη εθνοπολιτισμική ομάδα ήδη από το 5000 π.Χ., και, από κοινού με την αντίληψη των εισβολών ως καθοριστικού στοιχείου του προϊστορικού παρελθόντος, ευθυγραμμίζεται με τις ερευνητικές κατευθύνσεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, που διαμορφώνονται από το πνεύμα του εθνορομαντισμού και της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης.

Αρθρώνοντας παρόμοιας φύσης επιχειρήματα με αυτά που μεταχειρίστηκε ο Μπαμπινιώτης και έχοντας απορρίψει τη θεωρία διασποράς των ινδοευρωπαϊκών

γλωσσών από την Ανατολία, ο Beekes (2004, 90) εκφράζει τη θέση ότι τα ελληνικά φύλα (οι «Έλληνες») κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο κατά το διάστημα 2200-2100 π.Χ., οπότε και είναι δυνατόν να παρατηρηθούν καταστροφές σε ορισμένες θέσεις και να διαπιστωθεί η εμφάνιση ενός νέου τύπου οικιών και ενός καινούργιου τύπου κεραμικής, δηλαδή του μινυακού. Είναι φανερό στα επιχειρήματα που εκφράζει ο Beekes η επίδραση που είχαν στον ερευνητή οι θεωρίες που εξετάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο περί ελεύσεως των πρωτοελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Πρώιμης Χαλκοκρατίας και που μεταχειρίζονταν στοιχεία του υλικού πολιτισμού της ηπειρωτικής Ελλάδας ως τεκμήρια εμφάνισης των πρώτων ελληνόφωνων φύλων σε αυτή την περιοχή.

Είναι ενδιαφέρον, μάλιστα, ότι ο Adrados (2005, 25) -ρητά και κατηγορηματικά- δηλώνει ότι ενστερνίζεται μια οπτική που προκρίνει τις διαδοχικές μεταναστευτικές κινήσεις «Ελλήνων» ως καθοριστικές για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας. απορρίπτοντας την υιοθέτηση μιας θεωρίας πολιτισμικής διάχυσης από την Ανατολία (δηλαδή τη θεωρία της νεολιθικής γλωσσικής συνέχειας του Renfrew) για την εξήγηση της διαμόρφωσης της ελληνικής γλώσσας⁹⁴. Ως προς τον χρόνο σχηματισμού της ελληνικής γλώσσας ο Adrados (2005, 25) θεωρεί ότι «η έλευση της ελληνικής γλώσσας συντελέστηκε χωρίς αμφιβολία κατά κύματα γύρω στα 2000 π.Χ.». Η αφήγηση του Adrados συνδέει τον εξινδοευρωπαϊσμό της Βαλκανικής Χερσονήσου και τη διαμόρφωση της ελληνικής γλώσσας με τη διάδοση στον ελλαδικό χώρο του πολιτισμού κουργκάν (Adrados 2005, 26), γεγονός το οποίο προσδένει την οπτική του στο άρμα της θεωρίας της M. Gimbutas. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος παραπέμπει για την επίρρωση των γραφομένων του στις θέσεις του M. Σακελλαρίου (βλ. Adrados 2005, 26), του οποίου το ερευνητικό έργο επηρεάστηκε από τη θεωρία κουργκάν της Gimbutas⁹⁵.

⁹⁴ Όπως αναφέρει ο Fortson (2004, 43), η θεωρία του Renfrew για τον εξινδοευρωπαϊσμό του ευρωπαϊκού χώρου δεν είναι ευρέως αποδεκτή στο πλαίσιο των ινδοευρωπαϊκών σπουδών. Βέβαια, ο Fortson δεν προβαίνει σε κάποια χρονολόγηση των απαρχών της ελληνικής γλώσσας, καθώς «δεν γνωρίζουμε ούτε πότε έφτασαν οι ελληνόφωνοι στην Ελλάδα ούτε ποιες γλώσσες ομιλούντο εκεί πριν» (Fortson 2004, 222).

⁹⁵ Η υπόθεση κουργκάν της M. Gimbutas προβάλλει ως η κυριότερη και περισσότερο αποδεκτή άποψη των τελευταίων δεκαετιών για τον χαρακτήρα του ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού (Γιαννάκης [2005] 2015, 180).

Η αρχή της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. θεωρείται και από τον Καρβούνη (2007, 191 και 193) ως η περίοδος κατά την οποία εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο ο κύριος όγκος των ελληνόφωνων πληθυσμών, οι οποίοι βρίσκουν εγκατεστημένα εκεί άλλα πληθυσμιακά στοιχεία, τα οποία ήταν πολιτιστικά πιο ανεπτυγμένα και για τα οποία γνωρίζουμε από ονομασίες φυτών και υλικών στοιχείων (π.χ. *δάφνη*, *χαλκός*), από λέξεις με κοινωνικό και πολιτειακό περιεχόμενο (π.χ. *δούλος*, *βασιλεύς*), από θεωνύμια και από ονόματα ηρώων (π.χ. *Αθηνά*, *Αφροδίτη*, *Αχιλλεύς*).

Στην *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (2001), ένα γλωσσολογικό πόνημα που αντιμετωπίζει ολιστικά το φαινόμενο της γλώσσας, δηλαδή ως ένα ιστορικο-κοινωνικό προϊόν, η περίοδος των απαρχών της ελληνικής γλώσσας εξετάζεται στη βάση ιστορικών/εξωσυστημικών δεδομένων, ενώ ο προσδιορισμός της παρουσιάζεται να σχετικοποιείται, εξαρτώμενος κάθε φορά από την εκάστοτε θεωρία που θα εφαρμόσει ο/η μελετητής/-τρια στην εξέταση του προϊστορικού παρελθόντος, από την οποία θα καθοριστούν τόσο ο τόπος στον οποίο είναι δυνατόν να τοποθετηθεί η κοιτίδα των Ινδοευρωπαίων όσο και ο χρόνος της διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών (βλ. Mallory 2001, 140). Για τον Mallory (2001, 140), που πραγματεύεται το τμήμα του έργου που αφορά τον χρονικό προσδιορισμό των απαρχών της ελληνικής γλώσσας, η εδραίωση της νεολιθικής οικονομίας στην Ελλάδα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ασφαλές τεκμήριο για την απόδειξη μετακινήσεων των Ινδοευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο, καθώς η διαδικασία της νεολιθικοποίησής του θα μπορούσε να είχε συμβεί χιλιετίες πριν από την άφιξη των Ινδοευρωπαίων εκεί. Επομένως, για τον Mallory, η θεωρία του Renfrew φαίνεται ότι δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη λύση του προβλήματος του εξινδοευρωπαϊσμού της Ελλάδας.

Αντίθετα, η αντίληψη ότι οι απαρχές της ελληνικής γλώσσας είναι δυνατόν να τοποθετηθούν στη διάρκεια της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. ή στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. είναι τόσο βαθιά ριζωμένη, ώστε απαντά στα πλέον σύγχρονα γλωσσολογικά πονήματα. Παραθέτουμε το εξής απόσπασμα από τον Φλιάτουρα (2022, 142-143), το οποίο περιγράφει την κάθοδο των Ινδοευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο από το 2500 και εξής και την επαφή τους με τον προελληνικό πληθυσμό της περιοχής:

«Οι ινδοευρωπαίοι κατέβηκαν στον ελλαδικό χώρο κατά κύματα περίπου από το 2500-1500 π.Χ. [...] Όταν ήρθαν στον ελλαδικό χώρο, συνάντησαν κάποιους αυτόχθονες,

τους επονομαζόμενους *Προέλληνες* (ή *Τυρρηγούς* ή *Πελασγούς* ή *Κάρες* ή *Λέλεγες* ή *Ετεόκρητες*), από τη γλώσσα των οποίων, την προελληνική, εισήλθαν δάνεια ως υπόστρωμα στην ΑΕ. Οι προελληνικές λέξεις ήταν κυρίως ανθρωπωνύμια, λ.χ. *Αχιλλεύς*, *Θησεύς*, *Οδυσσεύς*, θεωνύμια, λ.χ. *Αθηνά*, *Ήφαιστος*, *Αφροδίτη*, αρχιτεκτονικοί όροι/μέταλλα, λ.χ. *πύργος*, *γέφυρα*, *σίδηρος*, λέξεις πολιτισμού λ.χ. *δάφνη*, *θάλασσα*, *άναξ*, *ξίφος*, *αθερίνα*, αλλά και τοπωνύμια με συγκεκριμένα παραγωγικά επιθήματα, όπως σε -*νθος*, λ.χ. *Ζάκυνθος*, *Κόρινθος*, σε -*σ(σ)ός/-σ(σ)α*, λ.χ. *Γλισ(σ)ός*, *Κηφισ(σ)ός*, *Λάρισ(σ)α*, και σε -*μνος/-μνα*, λ.χ. *Κάλυμνος*, *Ρέθυμνο*».

Είναι αξιοσημείωτο ότι μέρος από το χρονικό εύρος που αναφέρεται στο παραπάνω απόσπασμα ως διάστημα έλευσης των Ινδοευρωπαϊών στον ελλαδικό χώρο (2500-1500 π.Χ.) συμπίπτει με τμήμα της περιόδου που είναι γνωστή στην υπόθεση της Gimbutas ως Κουργκάν IV (3000-2000), κατά την οποία συντελείται ο εξινδοευρωπαϊσμός του ελλαδικού χώρου. Επομένως, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η οπτική που φέρει το βιβλίο προσδέεται, συνειδητά ή ασυνείδητα, στο άρμα της υπόθεσης κουργκάν.

Αξιοπρόσεκτη, πάντως, είναι και η περίπτωση γλωσσολογικού πονήματος με εκλαϊκευτικό χαρακτήρα, η οποία φαίνεται ότι ακολουθεί την υπόθεση του Renfrew για τον εξινδοευρωπαϊσμό του ελλαδικού χώρου. Πρόκειται για την *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας* του Α.-Φ. Χριστίδη (2005), της οποίας η συγγραφή εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Αρχαιογνωσία και αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση». Ειδικότερα, στο κεφάλαιο με τίτλο «Ποιες είναι οι γλώσσες που ανήκουν στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια;», ο Χριστίδης (2005, 88) κρίνει ως βάσιμη τη σύνδεση της βαθμιαίας εμφάνισης του ινδοευρωπαϊκού «προγόνου» της ελληνικής γλώσσας και των ομιλητών/-τριών του στη Νεολιθική Εποχή με την εξάπλωση του γεωργικού τρόπου παραγωγής και θεωρεί ότι η ελληνική γλώσσα προκύπτει από τη συνάντηση του προγόνου της με τις γλώσσες των προελληνικών πληθυσμών. Ο Χριστίδης (2005, 88) καταλήγει στην υιοθέτηση ενός νεολιθικού ορίζοντα για τις καταβολές της ελληνικής γλώσσας εξαιτίας της αδυναμίας αρχαιολογικής τεκμηρίωσης των απόψεων περί μαζικής μεταναστευτικής κίνησης ή εισβολής.

Τέλος, προκειμένου για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και την ενσωμάτωση σε αυτή των διδαγμάτων της γλωσσολογίας για τη γενεαλογία της ελληνικής γλώσσας, τα στοιχεία που αναφέρονται στην ινδοευρωπαϊκή καταγωγή της ελληνικής γλώσσας στα

σχολικά εγχειρίδια διδασκαλίας της (αρχαίας) ελληνικής γλώσσας είναι πενιχρά⁹⁶. Ιστορικά, μεταξύ άλλων, είναι δυνατόν να αναφερθεί η *Επιτομή της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας* για τους μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου, στην οποία γινόταν μικρής έκτασης αναφορά στην κατά κύματα έλευση των «Ελλήνων» στον ελλαδικό χώρο κατά τον 20^ο αιώνα π.Χ., οπότε και βρίσκουν εκεί τους «Αιγαίους» ή «Προέλληνες», οι οποίοι αντιπροσωπεύονται αρχαιολογικά στα κατάλοιπα του κρητομινωικού πολιτισμού (Τομπαΐδης 1982, 12). Επίσης, μικρής έκτασης στοιχεία για τη γενετική συγγένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, ειδικότερα για τη σχέση της ελληνικής π.χ. με τη σανσκριτική ή τη λατινική γλώσσα, παρέχονται στο λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας για τους μαθητές της Α΄, Β΄ και Γ΄ Γυμνασίου των Συμεωνίδη, Ξενή και Φλιάτουρα (2009)⁹⁷. Ωστόσο, και αυτό είναι ενδεικτικό του βαθμού ενσωμάτωσης των διδαγμάτων της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας στη διδακτέα ύλη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η ινδοευρωπαϊκή καταγωγή και γενικότερα οποιαδήποτε αναφορά στην προβληματική για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας απουσιάζουν πλήρως από τη σχολική γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσας των τάξεων του Γυμνασίου και του Λυκείου του Οικονόμου (1971). Αφηγήσεις, πάντως, για τη διαδικασία εξινδοευρωπαϊσμού της Ελλάδας είναι δυνατόν να εντοπιστούν ευκολότερα, χάρη στη φύση του υλικού που πραγματεύονται, σε παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια για τη διδασκαλία της ιστορίας των αρχαίων χρόνων, όπου η έλευση/κάθοδος των Ινδοευρωπαίων Πρωτοελλήνων παρουσιάζεται να λαμβάνει χώρα στο διάστημα μεταξύ του 2100 π.Χ. και του 1900 π.Χ. (βλ. Λαζάρου & Χατζής 1956, 33· Παπασταύρου 1967, 40· Μαλλιάρος, Λαζάρου & Χατζής 1974, 43· Καλογεροπούλου 1977, 112· Καματερού-Γλύτση 1978, 30-31· Βρανόπουλος 1980, 49). Εκφράζεται, δηλαδή, σε αυτά η παραδοσιακή άποψη για τις καταβολές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού⁹⁸.

⁹⁶ Βλ. για αυτό το θέμα τη μελέτη των Sampanis & Karantzola (2018).

⁹⁷ Βλ., για παράδειγμα, το λ. *άγω*, στην ετυμολογική εξήγηση του οποίου αναφέρεται ότι συνδέεται με το λατ. *ago* ή το αρχ. ινδ. *ájati*

⁹⁸ Οι εσωτερικές αναταραχές και οι συγκρούσεις μεταξύ των εντόπιων πληθυσμών προβάλλονται στο σύγχρονο βιβλίο της ιστορίας για την Α΄ τάξη του Λυκείου ως εναλλακτική εκδοχή για την εξήγηση του φαινομένου της απότομης διακοπής της πολιτισμικής συνέχειας που παρατηρείται κατά τα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο (βλ. Μαστραπός 2012, 65).

Έχοντας αναλύσει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα των επικρατουσών θεωριών που έχουν προταθεί για την παρουσία του ελληνόφωνου πληθυσμιακού στοιχείου στον ελλαδικό χώρο και υιοθετούνται από τα γλωσσολογικά πονήματα που εξετάσαμε, μπορούμε να πούμε ότι αυτές στηρίζονταν σε στέρεα για την εποχή διατύπωσής τους δεδομένα και ήταν επαρκώς τεκμηριωμένες. Η πρόταξη από εμάς ενός αντιλόγου στα επιχειρήματα που εκφράζονται μέσω αυτών και η ανάδειξη του ερευνητικού και πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο αυτές οι θεωρίες εντάσσονται δεν μειώνουν την επιστημονικότητά τους, καθώς, διαφορετικά, αυτές οι θεωρίες θα εξομοιώνονταν με τις ανερμάτιστες απόψεις των παραγλωσσολογικών κύκλων, οι οποίες θα εξεταστούν παρακάτω. Άλλωστε, στο πλαίσιο της αναγνώρισης της λειτουργίας της «πολιτισμικής σημείωσης του ιστορικού παρελθόντος» ως ενδιάμεσου πεδίου ανάμεσα στα ίχνη του παρελθόντος και στην ιστορική γραφή, το ιστορούν υποκείμενο δεν μπορεί παρά να επηρεαστεί από το ιδεολογικό-πολιτισμικό πλαίσιο του καιρού του, από τα διδάγματα της παραδοσιακής έρευνας και από τις ερευνητικές τάσεις της εποχής του.

Στην παρούσα διατριβή, βασιζόμενοι σε δεδομένα της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας, θεωρούμε ότι οι προτεινόμενες από την παραδοσιακή αρχαιολογική έρευνα του 20^{ου} αιώνα μεγάλης κλίμακας μεταναστευτικές κινήσεις πολεμικού χαρακτήρα ελληνόφωνων πληθυσμών κατά την περίοδο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και της Μέσης Εποχής του Χαλκού δεν επιβεβαιώνονται ανασκαφικά, ενώ μικρής κλίμακας μετακινήσεις, αν πράγματι έλαβαν χώρα, δεν προκάλεσαν κάποια σημαντική ρήξη στο προϋπάρχον πολιτισμικό περιβάλλον και, κατά συνέπεια, συνέβαλαν σε μικρό μόνο ποσοστό στη συμπλήρωση του εθνογλωσσικού μωσαϊκού της προϊστορικής περιόδου στον ελλαδικό χώρο. Κάνοντας ένα βήμα παραπέρα, θεωρούμε ότι ο 20^{ός} αιώνας, η «εποχή των άκρων» (βλ. Hobsbawm 1995) και των σημαντικών πολεμικών συγκρούσεων, αποτέλεσε, αναμενόμενα, τη χρονική εκείνη περίοδο κατά την οποία διατυπώθηκαν υποθέσεις που έδιναν έμφαση σε σχήματα μαζικών εισβολών πολεμικού χαρακτήρα για την εξήγηση της πολιτισμικής μεταβολής.

Βέβαια, και η υπόθεση της εικαζόμενης στον χρονικό ορίζοντα της παλαιολιθικής περιόδου γλωσσικής ομοιογένειας της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας, όπως αυτή εκφράζεται από εκπροσώπους της Θεωρίας της Παλαιολιθικής Συνέχειας, ανταποκρίνεται μάλλον σε περιβάλλοντα που αντιστοιχούν στην εποχή της εδραίωσης των εθνών κρατών και της περιχαράκωσής τους εντός των ορίων σαφώς καθορισμένων

συνόρων (19^{ος} αιώνας) παρά στο πολιτισμικό πλαίσιο της προϊστορικής περιόδου, όπου η επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπινων ομάδων ήταν ικανή να πυροδοτήσει αξιοσημείωτες γλωσσικές και, κατ' επέκταση, πολιτισμικές εξελίξεις.

Παρά τα τρωτά σημεία της, αναγνωρίζουμε τη σημαντικότητα για την ανασύνθεση της αιγαιακής προϊστορίας της οπτικής του Renfrew περί συσχετισμού του εξινδοευρωπαϊσμού του ελλαδικού χώρου με τη σταδιακή νεολιθικοποίησή του, διαδικασία που προέκυψε, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, από τη μετακίνηση γεωργικών πληθυσμών του ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού ορίζοντα από την Ανατολία στον αιγαιακό χώρο κατά την έναρξη της νεολιθικής περιόδου. Δεδομένου, όμως, ότι νεότερες έρευνες τονίζουν τη συνεισφορά των κυνηγών και τροφοσυλλεκτών της Μεσολιθικής Εποχής στη διαδικασία νεολιθικοποίησης του ελλαδικού χώρου⁹⁹, θεωρούμε ότι πρωτοπόρες ομάδες γηγενών κυνηγών και τροφοσυλλεκτών της Μεσολιθικής Εποχής από κοινού με τους νεοφερμένους από την Ανατολία γεωργούς συγκροτούν τους ινδοευρωπαϊκούς πληθυσμιακούς πυρήνες από τους οποίους προέκυψε ο «ινδοευρωπαϊκός πρόγονος»¹⁰⁰ της ελληνικής γλώσσας. Η γλωσσική συγγένεια μεταξύ εντόπιων πληθυσμών του ελλαδικού χώρου και των μεταναστών γεωργών από την Ανατολία είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι αποτέλεσε προϋπόθεση για την επίτευξη κάποιας μορφής επικοινωνίας γηγενών κατοίκων του ελλαδικού χώρου με τις νεοφερμένες ομάδες των γεωργών από την Ανατολία, η οποία με τη σειρά της συντέλεσε στην εμπέδωση του νεολιθικού τρόπου ζωής στον ελλαδικό χώρο. Αν δεν δεχτούμε την ύπαρξη στον ελλαδικό χώρο ενός προϋπάρχοντος ινδοευρωπαϊκού πυρήνα κατά τη μεσολιθική περίοδο, πριν, δηλαδή, από τη σταδιακή έλευση ομάδων γεωργών από την Ανατολία, θα είναι δύσκολο να εξηγήσουμε πώς αυτές οι νεοφερμένες γεωργικές ομάδες συνέβαλαν μόνες τους στον εξινδοευρωπαϊσμό, δηλαδή στη διαμόρφωση της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής φυσιογνωμίας, αυτού του γεωγραφικού χώρου. Αυτός ο ινδοευρωπαϊκός πρόγονος της ελληνικής γλώσσας θεωρούμε ότι ήρθε σε επαφή με τις γλώσσες, παραδοσιακά ονομασμένες ως «προελληνικές», που μιλούσαν οι εντόπιοι πληθυσμοί θηρευτών και τροφοσυλλεκτών που δεν είχαν ενεργό ρόλο στη διαδικασία νεολιθικοποίησης του ελλαδικού χώρου είτε λόγω της μακρινής απόστασής τους από τις εστίες των καινοτόμων πολιτισμικών εξελίξεων είτε στο πλαίσιο μιας δυναμικής απάντησης από την πλευρά τους προς τις

⁹⁹ Βλ. 2.3.1 της παρούσας διατριβής.

¹⁰⁰ Πρόκειται για όρο που χρησιμοποιήθηκε από τον Χριστίδη (2005, 88).

νέες κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν από τη σταδιακή νεολιθικοποίηση αυτού του γεωγραφικού χώρου, με αποτέλεσμα να προκύψει από αυτή την επαφή η ελληνική γλώσσα.

Κάποια περαιτέρω απόπειρα αναγωγής των απαρχών της ελληνικής γλώσσας ωρύτερα, στον χρονικό ορίζοντα της Παλαιολιθικής Εποχής, θα προσέκρουε στην ανεπάρκεια των υλικών καταλοίπων και των γλωσσικών τεκμηρίων από εκείνη την περίοδο. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο περιοριζόμαστε στην έκφραση από την πλευρά μας μιας θεωρίας «μεσολιθικής συνέχειας» της ελληνικής γλώσσας.

4.3 Ελλιπώς τεκμηριωμένες εικασίες για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν

4.3.1 Α. Πουλιανός

Για τις απόψεις του ανθρωπολόγου Άρη Πουλιανού¹⁰¹ αναφορικά με το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν, ο Μαγουλάς (2007, 154, υποσημ. 4) αναφέρει τα εξής:

«Στη χώρα μας, έχει διαμορφωθεί κλίμα κατάλληλο για να λέγονται και να γράφονται από διάφορους μη ειδικούς πράγματα τελείως αστήρικτα σχετικά με την ελληνική. Έτσι, στην 5^η έκδοση του βιβλίου *Η προέλευση των Ελλήνων* (Αθήνα 2001) του Άρη Πουλιανού παρατηρείται ανεξήγητη στροφή πολλών μοιρών σε σχέση με τις προηγούμενες εκδόσεις, αφού γράφεται, μεταξύ άλλων, ότι η ελληνική διαμορφώθηκε πριν από 50000-70000 χρόνια».

Η θέση αυτή του Πουλιανού επαναλαμβάνεται, όπως μπορεί να διαπιστώσει κάποιος, και στην έκδοση του 2004, καθώς ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι αρχές της

¹⁰¹ Ο Πουλιανός είναι κυρίως γνωστός στη δημόσια σφαίρα για τη δική του ανθρωπογενετική θεωρία, που στηρίζεται στη χρονολόγηση του γνωστού ως «Ανθρώπου των Πετραλώνων». Δεν είναι υπερβολή να ισχυριστούμε ότι οι θέσεις του τροφοδότησαν με υλικό διάφορα ερμηνευτικά δίκτυα που ελέγχονται από εθνοκεντρικούς και αμιγώς εθνικιστικούς κύκλους (βλ. εκπομπές του ραδιοφωνικού σταθμού *Παραπολιτικά FM*, για το περιεχόμενο και την κριτική των οποίων παραπέμπουμε στο Πατεράκης 2018). Για μια εμπειριστατωμένη κριτική στη χρονολόγηση την οποία πρότεινε ο Πουλιανός για τον «Αρχάνθρωπο των Πετραλώνων», βλ. Καραμπελιάς (2010).

Ελληνικής έχουν τις ρίζες τους στη Μέση Παλαιολιθική Εποχή, ακριβώς δηλαδή πριν από 50000 με 70000 χρόνια (Πουλιανός [1960] 2004, 336). Αυτή η διαπίστωση των υποθετικών παλαιολιθικών καταβολών της ελληνικής γλώσσας ωθεί τον Πουλιανό στη μη αποδοχή κάποιας σημασιολογικής διάκρισης μεταξύ των όρων «Προέλληνες», «Έλληνες» και «Νεοέλληνες», οι οποίοι στερούνται με αυτό τον τρόπο κάποιου νοήματος, θέση που ενισχύεται, κατά τον ίδιο, και ανθρωπολογικά, καθώς μπορεί να αποδειχθεί αδιαμφισβήτητα η αδιάσειστη φυλετική συνέχεια του ελληνικού λαού σε βάθος χιλιετιών (Πουλιανός [1960] 2004, 336). Ο Πουλιανός, μάλιστα, στρέφει τα βέλη του κατά των γλωσσολόγων, οι οποίοι κατηγορούνται από τον ίδιο για φαλκίδευση αυτής της φυλετικής συνέχειας μέσω της χρήσης των αναφερόμενων ακριβώς παραπάνω όρων (Πουλιανός [1960] 2004, 336). Δεν προκαλεί, επομένως, εντύπωση η άποψη που εκφράζει σε μελέτη του με τίτλο *Η καταγωγή των Κρητών: Ανθρωπολογική έρευνα στο νησί της λεβεντιάς* ότι, μέσα από ανθρωπολογικά δεδομένα, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί εμμέσως πλην σαφώς ότι «οι Μινωίτεςμίλαγαν και αυτοί ελληνικά» (Πουλιανός 1971, 281)¹⁰².

Παρά το γεγονός ότι η θέση του Πουλιανού για τον εντοπισμό των ριζών της ελληνικής γλώσσας στη Μέση Παλαιολιθική Εποχή θα ήταν δυνατόν να ενταχθεί με σημερινά δεδομένα στο πλαίσιο του επιστημολογικού παραδείγματος της Παλαιολιθικής Συνέχειας, τα τεκμήρια για την υποστήριξη αυτής της άποψης είναι ελλιπή (ανθρωπολογικού χαρακτήρα) και αμφισβητήσιμα, καθώς στηρίζονται μόνο στην ιδεολογική επίκληση της «φυλετικής συνέχειας των Ελλήνων». Η γλώσσα, ωστόσο, συνιστά ένα πολιτισμικό και κοινωνικό φαινόμενο και με τέτοιους όρους πρέπει να εξετάζονται η ίδια και η μεταβολή της. Με αυτή τη λογική, η υποτιθέμενη φυλετική συνέχεια του ελληνικού λαού δεν μπορεί να αποδείξει την παλαιολιθική συνέχεια της ελληνικής γλώσσας.

4.3.2 F. C. Woudhuizen

Το ερμηνευτικό σχήμα του Frederik Christiaan Woudhuizen, όπως αυτό παρουσιάστηκε σε εργασίες του (βλ. Woudhuizen 2006· 2010· 2013), για τον εξινδοευρωπαϊσμό της Βαλκανικής Χερσονήσου και ειδικότερα του ελλαδικού χώρου, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζεται σύνθετο και πολυδιάστατο, στερείται στέρεων

¹⁰² Για μια κριτική των απόψεων του Πουλιανού, βλ. Hamilakis (2006, 149-150).

γλωσσολογικών και αρχαιολογικών ερεισμάτων σε σημείο ώστε αυτό, κατά τη γνώμη μας, να κινείται στο επίπεδο εικασιών και όχι στο πλαίσιο μιας επεξεργασμένης γλωσσολογικής και αρχαιολογικής υπόθεσης για το γλωσσικό παρελθόν της νοτιοανατολικής Μεσογείου την περίοδο της προϊστορίας και της πρωτο-ιστορίας. Η παρουσία του στο παρόν υποκεφάλαιο κρίθηκε απαραίτητη, καθώς, μέσα από τις διαδικασίες διείσδυσης του ινδοευρωπαϊκού στοιχείου στον ελλαδικό χώρο που παραθέτει, κάνει συγκεκριμένες αναφορές για τον χρόνο άφιξης των Ελλήνων εκεί.

Η αρχική θέση του σχήματος του Woudhuizen (2010, 109) ότι ο εξινδοευρωπαϊσμός της Ελλάδας συνιστά μια πολυεπίπεδη διαδικασία μετακινήσεων φύλων κρίνεται, εκ πρώτης όψεως, μια εύλογη υπόθεση. Αμφιβολίες, ωστόσο, εγείρει ο βαθμός εγκυρότητας των επιπέδων που απαρτίζουν αυτές τις διεργασίες, οι οποίες περιγράφουν την κινητικότητα των ινδοευρωπαϊκών φύλων στην ευρύτερη Βαλκανική Χερσόνησο. Ειδικότερα, στη θεωρία του Woudhuizen (2013, 6), η περίοδος 2300-2000 π.Χ. συνιστά τη χρονική φάση κατά την οποία τα ινδοευρωπαϊκά φύλα των Θρακών και των Φρυγών αποτελούσαν τις κυρίαρχες πληθυσμιακές ομάδες του ελλαδικού χώρου πριν από την εθνογένεση των Ελλήνων. Αυτά τα φύλα, στη θεωρία του Woudhuizen (2006, 66), αναγνωρίζονται, κατά τρόπο αυθαίρετο, ως οι φορείς του μινυακού πολιτισμού (βλ. μινυακή κεραμική). Οι Έλληνες είναι, κατά τον μελετητή, ξένοι εισβολείς, οι οποίοι από το 1600 π.Χ. αποκτούν τον έλεγχο των περιοχών της κεντρικής και νότιας Ελλάδας και εγκαθιδρύουν βασιλικούς οίκους (Woudhuizen 2013, 6· Woudhuizen 2006, 66). Τα ελληνικά, σε αυτό το χρονικό πλαίσιο, θεωρούνται από τον μελετητή ότι προκύπτουν ως το αποτέλεσμα διάσπασης από τη γλώσσα των Θρακών και των Φρυγών, η οποία συμβαίνει κατά τη μετάβαση από τη ΜΕ στην ΥΕ υπό την επίδραση των ξένων γλωσσών που εισάγονται στον ελλαδικό χώρο από τους προαναφερόμενους ξένους κατακτητές, οι οποίοι έλκουν την καταγωγή τους, κατά τον Woudhuizen (2006, 66), από την Αίγυπτο, τη Φοινίκη και την Κρήτη. Ως αποδεικτικά τεκμήρια για την αναγωγή της εθνογένεσης των Ελλήνων στην έλευση εισβολέων στον ελλαδικό χώρο θεωρεί ο Woudhuizen (2013, 6-7) την παρουσία, κατά τους ιστορικούς χρόνους, μύθων που απηχούν μεταναστευτικές κινήσεις κατακτητών, όπως είναι, για παράδειγμα, ο μύθος των Δαναΐδων, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε μάλιστα και ως λογοτεχνικό μοτίβο σε διάφορα ποιητικά έργα.

Το ερμηνευτικό σχήμα του Woudhuizen συνιστά μια ευφάνταστη κατασκευή, συμπύλημα θέσεων της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης για εισβολές πολεμοχαρών φύλων ως το κυριότερο αίτιο της πολιτισμικής και της γλωσσικής

αλλαγής (βλ. έλευση των «Ελλήνων») ως καταλυτικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της ελληνικής γλώσσας και δημιουργία δυναστειών κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία), αυθαίρετων συσχετισμών μεταξύ φύλων και στοιχείων υλικού πολιτισμού (βλ. Θράκες και Φρύγες ως φορείς της μινυακής κεραμικής), αστήρικτων ανασυνθέσεων της εθνογλωσσικής εικόνας που παρουσίαζε ο ελλαδικός χώρος κατά την προϊστορία (βλ. Θρακο-φρυγικά φύλα στον ελλαδικό χώρο πριν από την «έλευση των Ελλήνων») και απόψεων που εκκινούν από το κίνημα του «αφροκεντρισμού» (βλ. οι «Έλληνες» ως εισβολείς από περιοχές που κατοικούν ανατολικοί λαοί), της θεώρησης, δηλαδή, που εκφράστηκε αρχικά σε πανεπιστήμια της Αμερικής και επιχειρεί να αποδείξει τις αφροασιατικές ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Το ζήτημα αυτό θα αναπτυχθεί στο επόμενο υποκεφάλαιο.

4.3.3 M. Bernal

Ο M. Bernal, στο τρίτομο έργο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization*, περιγράφει τα σημεία του ονομαζόμενου από τον ίδιο ως «αρχαίου μοντέλου» (“ancient model”) για την προέλευση του ελληνικού πολιτισμού και του «Άριου μοντέλου» (“Aryan model”) για τη γενεαλογία του εν λόγω πολιτισμού και τη διαπάλη αυτών, μέχρι την επικράτηση του δεύτερου ως κυρίαρχου αντιληπτικού μοντέλου και πλαισίου μελέτης της ελληνικής προϊστορίας και πρωτο-ιστορίας.

Συνοπτικά, το «αρχαίο μοντέλο» στη θεωρία του Bernal υποστηρίζει ότι η ανάδυση του ελληνικού πολιτισμού υπήρξε αποτέλεσμα εποικισμού του ελλαδικού χώρου, κατά το διάστημα μεταξύ του 18^{ου} και του 16^{ου} αιώνα π.Χ., από Αιγύπτιους και Φοίνικες, οι οποίοι, στο πλαίσιο αυτής της υπόθεσης, είναι οι λαοί που εκπολίτισαν τα εντόπια πληθυσμιακά στοιχεία του χώρου στον οποίο εγκαταστάθηκαν. Με αυτό το σκεπτικό, μπορούμε να πούμε ότι ο ελληνικός πολιτισμός παρουσιάζεται ουσιαστικά να είναι ανατολικής προέλευσης, αποτέλεσμα της επιρροής που είχαν στη γένεσή του ο αιγυπτιακός και ο σημιτικός πολιτισμικός ορίζοντας.

Η ονομασία «αρχαίο μοντέλο» προέρχεται από την πεποίθηση του εν λόγω συγγραφέα ότι λογοτεχνικά και ιστορικά κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων κάνουν λόγο για αποικίες Αιγυπτίων στη Θήβα και στην Αθήνα και δίνουν λεπτομέρειες για μια αιγυπτιακή κατάκτηση της Αργολίδας, καθώς και για την ίδρυση

της Θήβας από τους Φοίνικες, στοιχεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν, κατά τον συγγραφέα, ως αποδείξεις για την ορθότητα αυτού του μοντέλου (Bernal 1987, 22). Μεταξύ των πηγών που χρησιμοποιούνται από τον Bernal ως αποδεικτικά τεκμήρια κάποιας αιγυπτιακής και φοινικικής κατάκτησης εντός του ελλαδικού χώρου, αναφέρονται οι *Ikétiδες*, τραγωδία που έγραψε ο Αισχύλος και αφηγείται την ικεσία προς την πόλη του Άργους του Αιγύπτιου Δαναού και των θυγατέρων του, και οι *Φοίνισσαι*, τραγωδία του Ευριπίδη, στην οποία ο χορός, αποτελούμενος από γυναίκες της Φοινίκης, έρχεται από την Τύρο για να δει τον ξεπεσμό της δυναστείας του Κάδμου (Bernal 1987, 89 και 97-98).

Μάλιστα, όπως έχει παρατηρηθεί (βλ. Μπέινς 2009, 41), ο Bernal προσδίδει στους αρχαίους ελληνικούς μύθους τέτοιο βαθμό αξιοπιστίας, ώστε εξισώνει τα διδάγματά τους με την ιστορική ακρίβεια που είναι δυνατόν να φέρουν άλλου είδους πηγές (π.χ. αρχαιολογικά ή γλωσσικά τεκμήρια), πρακτική που δεν συναντάται σε κανένα έργο σύγχρονου με τον Bernal μελετητή του οποίου η έρευνα αφορά την προσέγγιση της ελληνικής προϊστορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που μας δείχνει ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται οι μύθοι ως αδιάσειστα ιστορικά τεκμήρια είναι η αφήγηση στις *Βάκχες* του Ευριπίδη που μας λέει ότι η διονυσιακή λατρεία είναι επείσακτη στον ελλαδικό χώρο, προερχόμενη από την Ασία ή τη Θράκη, κάτι το οποίο, όμως, προσκρούει σε γλωσσικά και αρχαιολογικά τεκμήρια. Ειδικότερα, το όνομα του Διονύσου εμφανίζεται σε πινακίδες της Γραμμικής Β και, με αυτό τον τρόπο, καταρρίπτεται η άποψη που βασιζόταν στην αφήγηση του Ευριπίδη για εισαγωγή της λατρείας του Διονύσου σε κάποιο χρονικό σημείο του 8^{ου} αιώνα π.Χ. (Hall 1992, 196). Τέλος, ένα πρόβλημα που αντιμετωπίζει η θεωρία του Bernal, ερειδόμενη σε μυθολογικά στοιχεία, είναι ότι, εντός των ορίων της, ο μύθος αντιμετωπίζεται ως μια ομοιογενής οντότητα, κάτι το οποίο δεν ίσχυσε στην αρχαιότητα, όπου πολλές φορές αναπτύσσονταν και προωθούνταν αντιθετικές μεταξύ τους μυθολογικές παραδόσεις ανάλογα με τους σκοπούς που ήθελαν να επιτύχουν οι εκάστοτε εκφραστές τους (Hall 1992, 191).

Σε αντίστιξη προς το «αρχαίο μοντέλο», το «Άριο μοντέλο» είναι, κατά τον ίδιο μελετητή, προϊόν του πρώιμου 19^{ου} αιώνα, εποχής, δηλαδή, συγκρότησης της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας, και αντιμετωπίζει τους Έλληνες ως φύλα εισβολέων από τον Βορρά που ομιλούσαν μια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα και υπέταξαν τον αυτόχθονα προ-ελληνικό πληθυσμό του ελλαδικού χώρου.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ αυτών των δύο θεάσεων του ελληνικού παρελθόντος οδήγησε το «αρχαίο μοντέλο» σε παραγκωνισμό από το «Άριο μοντέλο», το οποίο, κατά τον Bernal, υπήρξε γέννημα τόσο του πνευματικού κινήματος του ρομαντισμού όσο και των ρατσιστικών αντιλήψεων του ύστερου 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα που επικρατούσαν στον ακαδημαϊκό, καλλιτεχνικό και, εν γένει, πνευματικό κόσμο της εποχής και διακήρυσσαν τη διάκριση των φυλών της ανθρωπότητας με βάση βιολογικά κριτήρια (Bernal 1987, 239 και 441). Στη φυλετική αυτή κατάταξη, οι Αιγύπτιοι θεωρούνταν φυλή κατώτερης αξίας, καθώς η «μαύρη» και «αφρικανική» φύση τους τούς απομάκρυνε από μια περίοπτη θέση κοντά σε αυτή που καταλάμβανε στο πλαίσιο αυτής της αξιολόγησης των λαών η λευκή φυλή (Bernal 1987, 224-225).

Αυτή η επικράτηση του «Άριου μοντέλου» επί του «αρχαίου μοντέλου» είχε ως αποτέλεσμα, κατά τον Bernal, την περιθωριοποίηση απόψεων περί καθοριστικής σημιτικής και αιγυπτιακής (αφρικανικής) επίδρασης και συμβολής στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμού, καθώς αυτές θα σπίλωναν τη γενεαλογία ενός από τους σημαντικότερους ευρωπαϊκούς πολιτισμούς, παρουσιάζοντάς τον σαν περιφέρεια στη σφαίρα επιρροής άλλων ανατολικών λαών (Bernal 1987, 224-225).

Το ερώτημα που αναδύεται τώρα και που σχετίζεται στην παρούσα διατριβή με το ζήτημα των απαρχών της ελληνικής γλώσσας είναι ποια είναι η χρονική αφετηρία κατά την οποία αρχίζει, στη θεωρία του Bernal, η διαδικασία διαμόρφωσης της ελληνικής γλώσσας εντός των ορίων ενός χώρου ο οποίος παρουσιάζεται να έχει μετατραπεί σε επιμέρους αποικίες λαών αιγυπτιακής και σημιτικής προέλευσης. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δίνεται κατά κύριο λόγο στον δεύτερο και στον τρίτο τόμο της *Μαύρης Αθηνάς*, στους οποίους ο Bernal εκθέτει την άποψή του για τις γλώσσες που αποτελούσαν το γλωσσικό μωσαϊκό στον ελλαδικό χώρο κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ. και για την επίδραση που αυτές είχαν στη φυσιογνωμία της ελληνικής γλώσσας, που διαμορφώνεται εκείνη την εποχή (Bernal 1991, 45 και 407· Bernal 2006, 584).

Ειδικότερα, για την τελευταία, ο Bernal δέχεται ότι οι αιώνες που μεσολαβούν μεταξύ του 1730 και του 1530 συνιστούν την πιο πιθανή χρονική περίοδο δομικής συγκρότησης της ελληνικής γλώσσας. Ο Bernal διατείνεται, ωστόσο, ότι η αιγυπτιακή και κάποια σημιτική γλώσσα ήταν οι γλώσσες των κυρίαρχων τάξεων που κυβερνούσαν, έχοντας καταλάβει την εξουσία στον ελλαδικό χώρο, εκείνη την περίοδο, και, με αυτό τον τρόπο, αποτελούσαν γλώσσες υψηλού κύρους στην περιοχή (Bernal 1991, 45). Ο σημαντικός βαθμός επίδρασης που είχαν αυτές οι γλώσσες στη

δομή της ελληνικής γλώσσας είναι δυνατόν να διαπιστωθεί, κατά τον Bernal, από τη μελέτη του λεξιλογικού επιπέδου της ελληνικής γλώσσας -όχι τόσο από άλλα γλωσσικά πεδία, όπως είναι το φωνολογικό- και, πιο συγκεκριμένα, από την πεποίθηση που έχει ο ίδιος ότι περίπου το 40% του ελληνικού λεξιλογίου είναι δυνατόν να αναχθεί ετυμολογικά σε αφρο-ασιατικές γλώσσες, ενώ ένα μέρος των λέξεων που δεν είναι δυνατόν να εξηγηθούν ετυμολογικά μέσω της αναγωγής τους σε κάποια αρχική ινδοευρωπαϊκή ρίζα, οι λεγόμενες λέξεις του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος, μπορεί να παραχθεί, κατά τον ίδιο μελετητή, από λέξεις της αιγυπτιακής και της δυτικής σημιτικής γλώσσας¹⁰³, γεγονός το οποίο έρχεται σε πλήρη αρμονία με το σχήμα που προκρίνει για μια μακρά περίοδο αιγυπτιακής και σημιτικής κυριαρχίας του ελλαδικού χώρου, στην επίρρωση του οποίου συνηγορούν, κατά τον ίδιο, τα τοπωνύμια, οι θρησκευτικές λατρείες και οι τοπικές παραδόσεις της ελλαδικής ενδοχώρας κατά την Εποχή του Χαλκού (Bernal 2006, 584· Bernal 1991, 151 και 407· Bernal 1987, 21).

Τα παραπάνω γλωσσικά, ετυμολογικής φύσεως, επιχειρήματα που επιστρατεύει ο Bernal για να καταδείξει τον σημαντικό βαθμό επίδρασης της αιγυπτιακής και κάποιας σημιτικής γλώσσας στο λεξιλογικό σώμα της ελληνικής γλώσσας δεν έμειναν χωρίς απάντηση από τη γλωσσολογική κοινότητα. Ειδικότερα, σε μελέτη τους με τίτλο «Παιχνίδια λέξεων: Οι γλωσσολογικές αποδείξεις στη Μαύρη Αθηνά», συμπεριλαμβανόμενη στον συλλογικό τόμο *Αναθεωρημένη Μαύρη Αθηνά*, οι Τζέισνοφ & Νουσμπάουμ (2009, 199 και 215) υποστηρίζουν ότι:

(α) είναι αδιαμφισβήτητη η παρουσία σημιτικών και αιγυπτιακών δανείων στην ελληνική γλώσσα αλλά αυτά είναι σχετικά λίγα και, σε καμία περίπτωση, δεν αφορούν το 40% του ελληνικού λεξιλογίου και

(β) είναι γεγονός η εμφάνιση μεγάλου αριθμού λέξεων που δεν είναι δυνατόν να ετυμολογηθούν από την Ινδοευρωπαϊκή αλλά δεν έπεται αυτομάτως ότι αυτές υπάγονται στην κατηγορία των δανείων αιγυπτιακής ή σημιτικής προέλευσης ούτε φυσικά η παρουσία λέξεων αγνώστου ετύμου είναι ασυνήθιστη για την ελληνική ή για κάποια άλλη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα. Στην

¹⁰³ Είναι ενδιαφέρον στο σχήμα του Bernal ότι τα νησιά των Κυκλάδων και η Κρήτη της Εποχής του Χαλκού θεωρούνται από τον ίδιο ότι κατοικούνταν από ομιλητές σημιτικών γλωσσών (Bernal 1987, 17).

πραγματικότητα, κάθε γλώσσα που ανήκει στην ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια περιλαμβάνει λέξεις των οποίων η καταγωγή είναι άγνωστη ή, έστω, απροσδιόριστη και που αποτελούν κληρονομιά από κάποιο προϊνδοευρωπαϊκό γλωσσικό υπόστρωμα.

Τα γλωσσικά, ωστόσο, τεκμήρια δεν βρίσκονται, κατά τη γνώμη μας, στον πυρήνα της θεωρίας του Bernal. Το όλο θεωρητικό οικοδόμημα της Μαύρης Αθηνάς ερείδεται σε ένα ιστοριογραφικό επιχείρημα, δηλαδή στην πεποίθηση ότι οι ακαδημαϊκοί του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα ήταν ρατσιστές και αντισημίτες, με αποτέλεσμα να παραγκωνίσουν συστηματικά όλα τα τεκμήρια που μπορούσαν να διατρανώσουν την αιγυπτιακή και τη φοινικική συνεισφορά στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό (Ρότζερς 2009, 448). Στην ίδια λογική, οι μετέπειτα μελετητές του αρχαίου ελληνικού κόσμου αποτελούν τα μέλη μιας παγκόσμιας συνωμοσίας εναντίον της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής, διαστρεβλώνοντας συστηματικά την πραγματική ιστορία της αφετηρίας του κλασικού πολιτισμού (Ρότζερς 2009, 447).

Η Λέφοβιτς (1997, 15) προσπαθεί να αποδώσει το γεγονός ότι η θεωρία του Bernal, η επονομαζόμενη «αφροκεντρική αρχαία ιστορία», έβρισκε ευήκοα ώτα στους ακαδημαϊκούς κύκλους τόσο στη μεταμοντέρνα ιστορική γραφή, η οποία αντιμετωπίζει την ιστορία σαν μορφή λογοτεχνίας στην οποία κάθε έθνος μπορεί να προβάλλει οποιαδήποτε θεώρηση για το ιστορικό παρελθόν του, όσο και στην πίστη ότι η αποδοχή μιας εναλλακτικής θεώρησης για το παρελθόν μιας φυλετικής ομάδας είναι δυνατόν να εξυπηρετήσει την πλήρωση ενός ηθικού προγράμματος που στοχεύει στη βελτίωση της θέσης μιας εθνικής ομάδας, της οποίας η ιστορία παραμένει έως σήμερα σε μεγάλο βαθμό άγνωστη.

4.3.4 Η. Μαριολάκος

Με το ζήτημα των καταβολών της ελληνικής γλώσσας καταπιάνεται ο ομότιμος καθηγητής Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ηλίας Μαριολάκος (2018) στο βιβλίο του με τίτλο *Ελληνική Γεωμυθολογία (βιβλίο πρώτο): Εισαγωγή στη γεωμυθολογία. Γεωλογικό και φυσικογεωγραφικό δυναμικό*. Η γεωμυθολογία συνιστά ένα παρακλάδι των γεωεπιστημών με αντικείμενο εξέτασης τη μελέτη του γεωλογικού

υποστρώματος των ανθρώπινων μύθων (Μητροπέτρου 2012, 86)¹⁰⁴. Μέσα, λοιπόν, από τη γεωμυθολογική οπτική, ο Μαριολάκος (2018, 76-77) αναπτύσσει το εξής σκεπτικό:

(α) Παρά το γεγονός ότι η φαντασία των Ελλήνων συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση της ελληνικής μυθολογίας, πολλοί μύθοι που τη συγκροτούν και αναφέρονται στη δράση ηρώων, ημιθέων και θεών αντανακλούν σαν μια μορφή κρυπτογράφησης διάφορα γεωλογικά φαινόμενα και διεργασίες που έλαβαν χώρα στο περιβάλλον του αιγαιακού και περι-αιγαιακού χώρου.

(β) Κάποιες από αυτές τις γεωπεριβαλλοντικές διεργασίες ανάγονται χρονικά στην Άνω Παλαιολιθική Εποχή.

(γ) Αυτοί οι μύθοι που αναφέρονται σε συγκεκριμένα γεωλογικά φαινόμενα, μέσα από τις προφορικές αφηγήσεις, μεταδόθηκαν από τη μια γενιά στην άλλη, ώστε έφτασαν στην ιστορική περίοδο και διασώθηκαν μέσα από την καταγραφή τους από τους ποιητές.

(δ) Η διά του λόγου μεταφορά των μύθων από τη μια γενιά στην άλλη προϋποθέτει την απουσία κάποιου γλωσσικού κενού, καθώς μια τέτοια συνθήκη θα έπαυε τη γλωσσική επικοινωνία των γενεών και τη συνεπόμενη διάσωση των μύθων.

Κατά συνέπεια, καταλήγει ο Μαριολάκος (2018, 73), η αποδοχή της θέσης ότι ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός υπήρξε προϊόν της επαφής των ινδοευρωπαϊκών ελληνικών φύλων με τον προελληνικό πληθυσμό, η οποία συντελέστηκε στο πρώτο μισό της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., είναι απορριπτέα και πρέπει να υιοθετηθεί μια υπόθεση συνέχειας του ελληνικού λαού και της παράδοσής του από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι την ιστορική περίοδο.

¹⁰⁴ Ο όρος «γεωμυθολογία» (“geomythology”) προτάθηκε για πρώτη φορά από την ηφαιστειολόγο Dorothy Vitaliano (βλ. Vitaliano 1968· 1973· 2007).

Η προσέγγιση του Μαρριολάκου αναφορικά με την παλαιότητα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού είναι παράγωγο της θεώρησής του για την παλαιότητα των αρχαίων ελληνικών μύθων που παρουσιάζουν ένα γεωφυσικό υπόβαθρο και, για αυτό τον λόγο, είναι σε μεγάλο βαθμό ανεπεξέργαστη. Ειδικότερα, είναι δέσμια μιας ουσιοκρατικής θεώρησης των πραγμάτων, καθώς προβάλλει το χαρακτηριστικό της ελληνικότητας των πληθυσμών που κατοικούσαν στον ελλαδικό χώρο απαράλλακτο από τα βάθη της προϊστορίας έως τη γραπτή αποτύπωση των μύθων κατά την ιστορική περίοδο. Η ελληνικότητα αυτή στηρίζεται, κατά τον συγγραφέα, σε μια θεωρούμενη ως δεδομένη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας από ένα σημείο της Παλαιολιθικής Εποχής, οπότε και τοποθετούνται τα γεωφυσικά δεδομένα που δηλώνουν υπόρρητα πολλοί μύθοι, και έπειτα, χωρίς, ωστόσο, να παρουσιάζεται κάποιο στέρεο γλωσσικό τεκμήριο για μια τέτοια θέση, με αποτέλεσμα η γενεαλογία της ελληνικής γλώσσας που προκρίνει να είναι μια εικασία. Γενικότερα, η διαμόρφωση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των Ελλήνων είναι δυνατόν να ανιχνευτεί από την περίοδο μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος του μυκηναϊκού κόσμου και οποιαδήποτε αναφορά σε ένα διαχρονικά σταθερό πακέτο πολιτισμικών χαρακτηριστικών την περίοδο της προϊστορίας δεν μπορεί παρά να είναι επισφαλής.

Η όλη σύλληψη του συγγραφέα για την προϊστορική παλαιότητα της ελληνικής γλώσσας στηρίζεται σε δύο ευάλωτα στην κριτική σημεία: στη θέση ότι οι υπό πραγμάτευση μύθοι δημιουργήθηκαν ακριβώς την περίοδο της εμφάνισης των γεωλογικών διεργασιών και φαινομένων που περιγράφουν, πράγμα καθόλου σίγουρο, και στη βεβαιότητα ότι οι κοινότητες που τους παρήγαγαν ήταν ελληνόφωνοι. Με αυτό τον τρόπο, αποκλείονται το ενδεχόμενο μετακινήσεων πληθυσμών, η επακόλουθη διεπίδρασή τους με το γηγενές πληθυσμιακό στοιχείο της Βαλκανικής Χερσονήσου και οι ευρείες γλωσσικές και πολιτισμικές συνέπειες μιας τέτοιας επαφής. Έτσι, παράγεται μια αντίληψη διαχρονικής γλωσσικής και πολιτισμικής ομοιογένειας, η οποία θα ταίριαζε σε κάποιο έθνος-κράτος της νεωτερικότητας και όχι στο πλαίσιο των ανθρώπινων κοινοτήτων της προϊστορικής εποχής.

4.4 Απόψεις της παρα-γλωσσολογίας για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν

4.4.1 Γενικά χαρακτηριστικά

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα εξεταστούν ελληνοκεντρικές ψευδο-επιστημονικές απόψεις αναφορικά με το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν. Κατά τους Sampranis & Karantzola (2018, 183), η παραγωγή κειμένων που εντάσσονται στον χώρο της παραγλωσσολογίας και προωθούν την αντίληψη των ελληνικών ως μιας αυτόχθονος και πανάρχαιας γλώσσας, η οποία άσκησε τεράστια επίδραση στις γλώσσες της Ευρώπης και του κόσμου, είναι τόσο ευρεία, ώστε ξεπερνά σε έκταση και βαθμό επιρροής τις ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις πάνω σε ζητήματα της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας. Η μεγάλη απήχηση των ελληνοκεντρικών απόψεων για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν οφείλεται, σε σημαντικό βαθμό, στην εύκολη πρόσβαση στην παρα-γλωσσολογική έντυπη παραγωγή, καθώς τα εκλαϊκευτικά βιβλία που εντάσσονται σε αυτήν είναι δυνατόν να τα προμηθευτεί κάποιος από όλα τα περίπτερα και βιβλιοπωλεία (Γιαννόπουλος 2014, 9). Αντίθετα, οι εργασίες στον τομέα της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας περιορίζονται ως εξειδικευμένο υλικό σε πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες και στο διαδίκτυο, συνήθως ύστερα από την καταβολή χρηματικού ποσού για την πρόσβαση σε αυτές.

Ειδικότερα, όπως έχει επισημάνει ο Παπαναστασίου (2007, 91), κάποιοι κύκλοι αρνούνται την ινδοευρωπαϊκή προέλευση της ελληνικής και εμμένουν στην άποψη της αυτοχθονίας των Ελλήνων. Τονίζει ότι οι αρχαιολάτρες κηρύσσουν ότι οι υπόλοιπες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες αναγνωρίζονται σαν θυγατρικές της ελληνικής γλώσσας. Κατά αυτούς, η ινδοευρωπαϊκή θεωρία είναι κατασκευάσμα ανθελληνικών κύκλων (Παπαναστασίου 2007, 92). Επισημαίνει ως εκδοχή της γλωσσικής παραμυθίας την άποψη ότι η πατρίδα των γηγενών Ελλήνων γίνεται το κέντρο της Οικουμένης (Παπαναστασίου 2007, 93). Το κέντρο αυτό θα αποτελεί το σημείο εκκίνησης των ταξιδιών των Ελλήνων σε όλο τον κόσμο. Σε αυτούς τους εθνικιστικούς κύκλους, «η συνεχής ανθρώπινη παρουσία σε έναν τόπο ερμηνεύεται αξιωματικά ως αυτονόητη απόδειξη γλωσσικής και φυλετικής συνέχειας, σαν να μην είναι γεμάτη η παγκόσμια ιστορία από μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, που είχαν ως αποτέλεσμα την ανατροπή του υπάρχοντος γλωσσικού και πολιτισμικού σκηνικού. Τα έργα της ποιητικής μυθοπλασίας και η μυθολογία θεωρούνται ντοκουμέντα ιστορικής αλήθειας» (Παπαναστασίου 2007, 94).

Απώτερος στόχος της έκφρασης τέτοιων μη επιστημονικών δηλώσεων θεωρούμε ότι είναι η απόδειξη -με σαθρά και μη επιστημονικά επιχειρήματα- ότι οι σημερινοί Έλληνες είναι ανώτεροι πνευματικά και πολιτισμικά από τους υπόλοιπους λαούς της Οικουμένης. Για αυτό τον λόγο, επιστρατεύουν δήθεν επιστημονικά

τεκμήρια για υποτιθέμενη πανάρχαια και οικουμενική παρουσία των Ελλήνων και της γλώσσας τους, η οποία, κατά τους εκφραστές τέτοιων απόψεων, αποτελεί το βασικό συστατικό της «πανάρχαιας» εθνικής τους ταυτότητας. Πιστεύουν ότι, σε σύγκρισή τους με όλους τους υπόλοιπους λαούς, που υποτίθεται ότι έχουν «πρόσφατη» παρουσία στο ιστορικό προσκήνιο, είναι ανώτεροι.

Πιο συγκεκριμένα, η υπεροχή τους σε αυτή τη σύγκριση συνεπάγεται την τόνωση του εθνικού εαυτού, ο οποίος κινδυνεύει από το σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο πολιτικο-οικονομικό-κοινωνικό πλαίσιο, βασικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι οι ρευστές, πολλαπλές και συσχετιστικές ταυτότητες του μετανεωτερικού κόσμου, ο οποίος τους προξενεί φόβο και ανασφάλεια. Θεωρούν ότι η παρουσίαση των Ελλήνων ως του λαού που προικοδότησε, με τα πανάρχαια ταξίδια του, τη γλώσσα του σε όλο τον υπόλοιπο κόσμο και των Νεοελλήνων ως του έθνους που διαχειρίζεται έναν πολιτισμό που επιχωριάζει επί χιλιετίες στον ίδιο τόπο θα οδηγήσει στην αναγνώρισή τους από τον σύγχρονο (δυτικό) κόσμο ως του «περιούσιου λαού» σε βάρος των υπόλοιπων λαών, οι οποίοι στερούνται τα πολιτισμικά εχέγγυα (αδιάλειπτη παρουσία και γλώσσα) για μια τέτοια αναγνώριση.

Κάνοντας ένα βήμα παραπέρα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι αρχαιολατρικοί κύκλοι μεταφέρουν την εικόνα της πολιτισμικής κυριαρχίας που επικρατεί στη σημερινή εποχή και η οποία ασκείται από τις οικονομικά ισχυρές χώρες του κόσμου στην οικονομικά ασθενέστερες στο απώτατο προϊστορικό παρελθόν, με τη διαφορά ότι στο προϊστορικό παρελθόν οι πολιτισμικά κυρίαρχοι είναι οι Πρωτοέλληνες. Η πολιτισμική μονολιθικότητα, λοιπόν, του παρόντος μεταφέρεται στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο προϊστορικό παρελθόν, σύλληψη που έχει επιπτώσεις, όπως θα δειχτεί, στον προσδιορισμό από τους αρχαιολατρικούς κύκλους του χρόνου διαμόρφωσης των Ελλήνων ως διακριτής εθνοπολιτισμικής ομάδας και της γλώσσας αυτών.

4.4.2 Υλικό

Για την εξέταση του ιδεολογικού υπόβαθρου πάνω στο οποίο εδράζονται οι εθνοκεντρικές απόψεις για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν -ειδικότερα, για τον χρονικό προσδιορισμό του σχηματισμού της ελληνικής γλώσσας (της «πρωτοελληνικής») και για την προέλευση των Ελλήνων- μελετήσαμε διάφορα εκλαϊκευτικά έντυπα και βιβλία.

Ειδικότερα, η ελληνοκεντρική ανασύνθεση του προϊστορικού παρελθόντος του ελλαδικού και, κατ' επέκταση, του ευρωπαϊκού χώρου βασίζεται στην παρούσα εργασία σε υλικό που κυκλοφόρησε την περίοδο μεταξύ του 1984, δηλαδή λίγα χρόνια μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, και του 2007, δηλαδή δύο χρόνια πριν από την εμφάνιση των αποτελεσμάτων της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης στην ελληνική οικονομία. Η απόφασή μας να μελετήσουμε στην παρούσα διατριβή εκλαϊκευτικό υλικό ελληνοκεντρικού και ψευδο-αρχαιογνωστικού προσανατολισμού της περιόδου μετά την πτώση της χούντας (1974) -ειδικότερα, των αρχών της δεκαετίας του 1980- και όχι προγενέστερα οφείλεται στους εξής σημαντικούς παράγοντες:

(α) Βασιζόμενοι σε προγενέστερη έρευνά μας¹⁰⁵ πάνω στην πρόσληψη της αρχαιότητας στη δικτατορία, καταλήξαμε στη διαπίστωση ότι η περίοδος της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα (1967-1974) δεν σημαδεύτηκε από την ευρεία κυκλοφορία εντύπων διά των οποίων να παρουσιάζονται, μέσα από τις εθνικιστικές διόπτρες των δημιουργών τους, συγκεκριμένες απόψεις για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας.

(β) Η δεκαετία του 1980 σημαδεύτηκε από την επικράτηση στη δημόσια σφαίρα μιας τάσης νοσταλγικής αναπόλησης του ελληνικού γλωσσικού παρελθόντος, με το ενδιαφέρον να στρέφεται στα αρχαία ελληνικά. Το νοσταλγικό ρεύμα για τα αρχαία ερμηνεύεται από τον Λιάκο (2016) ως «αντίδραση των μεσαίων τάξεων στη ριζοσπαστικότητα της Μεταπολίτευσης και στο [sic] λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ».

Η ριζοσπαστικότητα των δεκαετιών του 1970 και του 1980 εκφράστηκε αρχικά από την επικράτηση της δημοτικής στην εκπαιδευτική διαδικασία κατόπιν απόφασης το 1976 της Νέας Δημοκρατίας και έπειτα από την καθιέρωση του μονοτονικού συστήματος γραφής ύστερα από απόφαση του ΠΑΣΟΚ το 1982. Ως προς τις

¹⁰⁵ Τα πορίσματα της εν λόγω μελέτης -με την ερευνητική ομάδα να απαρτίζεται από την Ε. Καραντζόλα, τον Κ. Σαμπάνη και τον γράφοντα- παρουσιάστηκαν στο Επιστημονικό Εργαστήριο με θέμα: «Πρόσληψη της αρχαιότητας, χρήσεις και καταχρήσεις, στη δικτατορία» (Ρόδος, 1 – 2 Νοεμβρίου 2019). Ο τίτλος της εισήγησης ήταν: «Σχετικά με τις απαρχές της ελληνικής: Γλωσσική ιδεολογία, εθνική ιστοριογραφία και ψευδοεπιστημονισμός στην Ελλάδα της δικτατορίας».

γενικότερες αντιλήψεις αναφορικά με τη γλώσσα, η περίοδος ύστερα από την καθιέρωση του μονοτονικού στιγματίστηκε από διακηρύξεις περί «παρακμής» της ελληνικής γλώσσας (Κακριδή-Φερράρι 2008, 372), για την κριτική εξέταση των οποίων η βιβλιογραφία είναι ευρεία σε έκταση (βλ. ενδεικτικά Φραγκουδάκη 1987· Κακριδή-Φερράρι 2007).

Ειδικότερα ως προς τα θέματα των απαρχών της ελληνικής γλώσσας και του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, η δεκαετία του 1980 και οι δεκαετίες που ακολούθησαν σημαδεύτηκαν από τη δόμηση ενός ιδεολογικού συστήματος, το οποίο εκφράστηκε μέσω του περιοδικού *Δαυλός*. Συγκεκριμένα, με άρθρα του από τη δεκαετία του 1980, διακηρύσσονται η αυτοχθονία των Ελλήνων, η προϊστορική/προκατακλυσμιαία ακτινωτή επέκταση των Ελλήνων σε όλη την υφήλιο και η θέση ότι η ελληνική γλώσσα συνιστά τη μητέρα όλων των υπόλοιπων γλωσσών («πρωτο-γλώσσα»)¹⁰⁶. Η διάχυση των απόψεων αυτών στη δημόσια σφαίρα και η μετέπειτα απήχρησή τους θα καταστήσουν τον *Δαυλό* θεμελιωτή και γεννήτορα της ψευδοεπιστημονικής γλωσσολογίας και του αρχαιογνωστικού ερασιτεχνισμού στη μεταπολιτευτική Ελλάδα και από αυτόν θα επηρεαστούν ανάλογης θεματολογίας εκλαϊκευτικά έντυπα και βιβλία της δεκαετίας του 1980 (βλ. Ζαγκαβιέρου-Βούρβουλη 1984) και των επόμενων δεκαετιών.

Η περίοδος που καλύπτει τα χρόνια από τα τέλη του 2009 και εξής σημαδεύτηκε στην Ελλάδα από το ξέσπασμα της ελληνικής οικονομικής κρίσης ως αποτέλεσμα της οικονομικής ύφεσης σε παγκόσμιο επίπεδο της περιόδου 2007-2009. Συνέπειες αυτής υπήρξαν στην Ελλάδα η οικονομική καταρράκωση και πτωχοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, η πολιτική αστάθεια, η εκπροσώπηση της ναζιστικής ιδεολογίας στην ελληνική κοινοβουλευτική ζωή και η διάχυση σε ευρύ τμήμα της κοινωνίας ενός ρεύματος εθνοκεντρισμού, αντι-παγκοσμιοποίησης, ξενοφοβίας και άρνησης της πολυπολιτισμικότητας (βλ. Dragona 2015, 56). Η εθνικιστική αναδίπλωση της περιόδου, όπως είναι αναμενόμενο, συνοδεύτηκε από μια τάση μυθοποίησης του απώτερου και απώτατου παρελθόντος των Ελλήνων και από μια συνακόλουθη έκφραση ελληνοκεντρικών απόψεων για το ελληνικό γλωσσικό παρελθόν. Ως το κυρίαρχο ερμηνευτικό δίκτυο έκφρασης αυτών των απόψεων αυτή την περίοδο υπήρξαν διάφορες εκπομπές του ραδιοφωνικού σταθμού «Παραπολιτικά FM», οι οποίες είναι δυνατόν να χαρακτηριστούν ως χοάνη ψευδογλωσσολογικών και

¹⁰⁶ Για μια κριτική στα ελληνοκεντρικά άρθρα του περιοδικού, βλ. Καραμπελιάς (2010).

ψευδοαρχαιογνωστικών θέσεων, για την κριτική εξέταση των οποίων βλ. Πατεράκης (2018). Η ύπαρξη ήδη επιστημονικού αντιλόγου στις ελληνοκεντρικές θέσεις της περιόδου αυτής μάς ώθησε στην ανάλυση των ελληνοκεντρικών απόψεων της περιόδου πριν από το 2009. Επομένως, το παρόν κεφάλαιο της διατριβής εστιάζει στην περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 έως τα χρόνια λίγο πριν από το ξέσπασμα της ελληνικής οικονομικής κρίσης.

Επιλέξαμε να μελετήσουμε το συγκεκριμένο υλικό στο οποίο εκφράζονται θέσεις για τον χρόνο διαμόρφωσης της ελληνικής γλώσσας και για την παρουσία των Ελλήνων στον ελλαδικό χώρο, γιατί αυτό δεν έχει εξεταστεί μέχρι τώρα από τη γλωσσολογική κοινότητα ως προς αυτά τα δύο σημεία, καθώς και για τον λόγο ότι μεγάλο μέρος των απόψεων αυτών για αυτά τα ζητήματα κυκλοφορεί στην κοινωνία και οι εκφραστές τους τις συγκροτούν σε επιστημονικοφανή «θεωρία».

Πρέπει να καταστεί σαφές, βέβαια, ότι η κριτική μας στις ιδέες τις οποίες υπηρετούν οι εκφραστές των ελληνοκεντρικών απόψεων για το ελληνικό (γλωσσικό) παρελθόν δεν μας καθιστά αμέτοχους της ιδεολογίας. Όλοι είμαστε μέρη της και η άρνηση της ύπαρξής της αποτελεί και αυτή μία ιδεολογική θέση. Ο καθένας μπορεί να πιστεύει οτιδήποτε είναι ικανό να του παρέχει ασφάλεια μέσα σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο εθνικό και διεθνές περιβάλλον. Ωστόσο, είναι ανάγκη να γίνει η διάκριση μεταξύ της ιδεολογίας που στηρίζεται σε επιστημονικά δεδομένα και στην ιδεολογία που στηρίζεται σε επιστημονικοφανείς απόψεις που έρχονται σε αντίθεση με τα διδάγματα της γλωσσολογίας και της ιστορίας¹⁰⁷. Οι γλωσσολόγοι, των οποίων ο ρόλος είναι και κοινωνικός, δεν πρέπει να μένουν άπραγοι όταν βλέπουν συστηματική καταπάτηση κεκτημένων της επιστήμης τους, η οποία γίνεται από φορείς του δεύτερου είδους ιδεολογίας που αναφέραμε προς χάρη οποιουδήποτε παιχνιδιού διαχείρισης συμβολικού κεφαλαίου, καθώς, σε περίπτωση που οι απόψεις τους δεν έβρισκαν οπαδούς και ακολούθους στη δημόσια σφαίρα, ενδεχομένως δεν θα εκφράζονταν από εκείνους.

Κάνοντας μια αναδρομή στην ιστορία της γλωσσολογίας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ανάγκη αυτονόμησής της από άλλες επιστήμες ώθησε τους περισσότερους γλωσσολόγους στην απόρριψη της μελέτης των ιδεολογικών στάσεων

¹⁰⁷ Βλ. τη διάκριση που κάνει ο Μοσχονάς (2005, 251-252) μεταξύ γλωσσικών ιδεολογιών και γλωσσολογικών ιδεολογιών, καθώς και τον διαχωρισμό μεταξύ “folk linguistics” και “linguistics” στους Niedzielski και Preston (2000).

και απόψεων απέναντι στα γλωσσικά θέματα. Ακόμη και σήμερα, εξέχοντες γλωσσολόγοι και εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού στρουκτουραλισμού ή της γενετικής-μετασχηματιστικής γραμματικής παραβλέπουν τον ιδεολογικό παράγοντα στις αναλύσεις τους. Και το γεγονός αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί παρά ιδεολογική τοποθέτηση που πηγάζει από τις απόψεις περιγραφικών και ιστορικών γλωσσολόγων του παρελθόντος. Όπως επισημαίνει ο Milroy (2012) με παραδείγματα, οι γλωσσολόγοι επέτρεψαν ιδεολογικές θέσεις να επηρεάσουν τη μεθοδολογία και τα συμπεράσματά τους. Αυτές οι θέσεις είχαν, κατά αυτόν, ως αφετηρία διδάγματα Νεογραμματικών και δομιστών γλωσσολόγων (βλ. άποψη του Σωσσύρ ότι η γλώσσα είναι ένα αυτορρυθμιζόμενο σύστημα).

4.4.3 Δεδομένα & ανάλυση

Πιο συγκεκριμένα, το επιλεγμένο υλικό εξετάστηκε ως προς τα εξής ζητήματα:

(α) ουσιοκρατία vs κονστρουκτιβισμός

Παρά το γεγονός ότι κονστρουκτιβιστικές θεωρήσεις αναφορικά με την ελληνική εθνογένεση έχουν εκφραστεί στο πλαίσιο των επιστημονικών αναλύσεων μεταδικτατορικά, οι συγγραφείς του προς εξέταση υλικού έχουν υιοθετήσει μια ουσιοκρατική προσέγγιση για τον σχηματισμό του ελληνικού έθνους, καθώς στα γραπτά τους η καταγωγή του ως φυσικής και σταθεράς/αναλλοίωτης οντότητας στον χώρο και στον χρόνο ανάγεται στην προκατακλυσμιαία περίοδο, δηλαδή κατά την εποχή πριν από το 11000 π.Χ.

Χαρακτηριστικά, ο Δρουμπούκης (1999, 46-47) δηλώνει ξεκάθαρα ότι οι Έλληνες υπήρξαν ως διαμορφωμένη εθνική οντότητα πριν από τον Κατακλυσμό, έχοντας αναπτύξει έναν λαμπρό πολιτισμό, ο οποίος καταστράφηκε ολοκληρωτικά εξαιτίας κάποιων κλιματικής φύσεως φαινομένων. Μετά τον κατακλυσμό, οι Έλληνες, οι οποίοι έφεραν και το όνομα «Πελαγοί» και κατοικούσαν στην Αιγηίδα ήπειρο, κατέφυγαν στις ακτές της Μεσογείου¹⁰⁸ και, έχοντας ως ορμητήριο αυτές τις περιοχές, επεκτάθηκαν περαιτέρω και δημιούργησαν νέα έθνη: τους Φοίνικες, τους Αιγυπτίους,

¹⁰⁸ Είναι ενδιαφέρουσα η εικόνα με την οποία διανθίζει την ευφάνταστη αφήγησή του ο Κάσσης (1998, 72): «Οι Έλληνες [...] έβγαιναν μετά τους κατακλυσμούς σαν βατράχια γύρω απ' το νερό, για να γλυτώσουν, στις ακτές της Μεσογείου [...]».

τους Λίβυους, τους Βάσκους, τους Κέλτες, τους Ιρλανδούς και άλλους (Κάσσης 1998, 72). Ο χρόνος κατά τον οποίο οι Έλληνες εξαπλώθηκαν από την κοιτίδα τους σε μεγάλο τμήμα της υφηλίου δεν είναι δυνατόν να ορισθεί με ακρίβεια, καθώς χάνεται στα βάθη της προϊστορίας· πρόκειται για εποχές «αχρονολόγητες και προκατακλυσμαίες» (Γεωργαλάς 2003, 70). Κατοικώντας κατά τους απώτατους προϊστορικούς χρόνους την Αιγηίδα ήπειρο, οι Έλληνες, σύμφωνα με αυτού του είδους τις αφηγήσεις, προέβησαν στην ονοματοθεσία των περιοχών που κατοικούσαν, γεγονός που μαρτυρεί τις προϊστορικές καταβολές της ελληνικής γλώσσας (Τζιροπούλου 2006, 21). Όπως επισημαίνεται χαρακτηριστικά, «η ίδια η ελληνική γλώσσα με τα γεωγραφικά τοπωνύμιά της διασώζει προκατακλυσμαίες πληροφορίες» (Κούτουλας 1998, 39).

Η μυθοποίηση του προκατακλυσμαίου ελληνικού παρελθόντος φτάνει στο σημείο προβολής και τονισμού του θεο-δημιούργητου του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Συγκεκριμένα, ο Καλογεράκης (2002, 38), στο βιβλίο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Η άγνωστη αρχαιολογία των Ελλήνων*, προβαίνει στη σύνδεση της ψευδοεπιστημικής μυθολογίας με τον παγανισμό, δηλώνοντας emphatically:

«Η Ελλάδα αυτός ο άγονος βράχος της γης, πάνω στον οποίο χαμογέλασε για πρώτη φορά η ζωή και έλαμψε το φως των ουρανών, σχεδιάστηκε από το χέρι του μεγάλου πατέρα Δία. [...] Αυτό τον ουρανό θα περιδιαβούμε ψάχνοντας την ιερή παράδοση μας, την οποία δεν μπόρεσε να αφανίσει η θρησκευτική βαρβαρότητα¹⁰⁹ γιατί ήταν γραμμένη στ' άστρα κι έτσι έμεινε αναλλοίωτη, άφθαρτη και αλώβητη στους ατέλειωτους αιώνες».

Ο λαός των Ελλήνων χαρακτηρίζεται ως πανάρχαιος και περιούσιος, όρος δανεισμένος από την Παλαιά Διαθήκη με αναφορά στους Εβραίους ως τον εκλεκτό

¹⁰⁹ Ο συγγραφέας ως «θρησκευτική βαρβαρότητα» εννοεί την επικράτηση της χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης θρησκείας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα τον παραγκωνισμό και την παρακμή της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, καθώς και των θεσμών που στα αρχαία χρόνια διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο αυτής (π.χ. κατάργηση των Ολυμπιακών Αγώνων). Διαφορετική από αυτή την άποψη των νεοπαγανιστικών κύκλων είναι η θέση της επίσημης εθνικής ιστοριογραφίας, σύμφωνα με την οποία είναι δυνατόν να διαπιστωθεί ιστορικά κάποια σύζευξη σε αρκετά σημεία μεταξύ των κοσμοθεωριών που πρέσβευαν ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός και η χριστιανική θρησκεία.

λαό του Θεού (Κάσσης 2000, 64), γεγονός που μαρτυρεί ότι η ψευδοεπιστήμη και η επιδιωκόμενη από τους υποστηρικτές της ανασύνθεση του ελληνικού προϊστορικού παρελθόντος όχι μόνο δεν στερούνται θρησκευτικών/θεολογικών συνδηλώσεων αλλά η έκφρασή τους εκκινεί από τον ενστερνισμό συγκεκριμένων νεοπαγανιστικών δογμάτων¹¹⁰.

Σε αυτές τις εποχές που καλύπτονται από την αχλύ μιας μεταφυσικής μυθομανίας τοποθετείται, τέλος, η επινόηση του αλφαβητικού συστήματος γραφής από τους Έλληνες, η γνώση του οποίου χάθηκε από τις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας ύστερα από τη μεσολάβηση των κατακλυσμών εκεί (Λαγός 2006, 166). Με αυτό τον τρόπο, το ελληνικό αλφαβητικό σύστημα δεν θεωρείται δάνειο από τους Φοίνικες κατά την περίοδο ανάπτυξης των γόνιμων επαφών μεταξύ του ελληνικού χώρου και Ανατολής (δηλαδή κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ.)¹¹¹ αλλά δημιούργημα καθαρά ελληνικό¹¹², που τοποθετείται χρονικά στην προκατακλυσμιαία περίοδο. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι ο Δρουμπούκης (1999) στον ίδιο τον τίτλο του βιβλίου του κάνει αναφορά στην «απάτη των φοινικιστών», θεωρώντας -εσφαλμένα- ότι η επιγραφή στην πινακίδα του Δισπηλιού Καστοριάς περιλαμβάνει «ελληνικά γράμματα του 5200 π.Χ.», δηλαδή πολύ πριν από τον 8^ο αιώνα π.Χ. (Δρουμπούκης 1999, 133). Ωστόσο, όπως δήλωσε ο καθηγητής Γεώργιος Χουρμουζιάδης για την πινακίδα που ο ίδιος ανακάλυψε σε αυτό

¹¹⁰ Για το θέμα της διασύνδεσης του νεοπαγανισμού με την ιδεολογικοποίηση του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος, βλ. Γιαννόπουλος (2014, 10).

¹¹¹ Για τη φοινικική προέλευση του αλφαβήτου, βλ. Powell (1991)· Woodard (1997)· Burkert (2000)· Woodhead (2009)· Robinson (2009)· Οικονομάκη & Τζιφόπουλος (2015).

¹¹² Εφαλτήριο για τη διατύπωση στη δημόσια σφαίρα ελληνοκεντρικών θέσεων για την προέλευση του αλφαβητικού συστήματος γραφής υπήρξαν, δυστυχώς, οι απόψεις ενός γλωσσολόγου, του καθηγητή Γεώργιου Μπαμπινιώτη, ο οποίος, αν και δεν ανάγει φυσικά την προέλευσή του στη διατρανωμένη από τα ερμηνευτικά δίκτυα που εξετάζουμε προκατακλυσμιαία ελληνική περίοδο, αμφισβητεί τεχνηέντως τη φοινικική συμβολή στη δημιουργία του αλφαβητικού συστήματος γραφής. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Πατεράκης (2018). Το γεγονός βέβαια ότι επισημαίνουμε την ελληνοκεντρική ιδεολογία που υποκρύπτεται σε επιστημονικοφανείς και μη διατυπώσεις για το αλφαβητικό σύστημα γραφής, το οποίο απέδιδε τόσο τα σύμφωνα όσο και τα φωνήεντα, δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζουμε τη σημασία του και τη σπουδαιότητά του ως γραφηματικού συστήματος για την απόδοση της ελληνικής γλώσσας (βλ. Παπαναστασίου 2008, 51 και 92).

τον προϊστορικό οικισμό¹¹³ (Κιοσσέ 1999· βλ. και Αργυρόπουλος 2009, 303), «το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι εδώ έχουμε μια προσπάθεια επικοινωνίας του νεολιθικού ανθρώπου που ελπίζουμε κάποτε να μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε». Δεν κάνει, δηλαδή, καμία αναφορά σε ελληνικότητα των γραφηματικών σημείων της πινακίδας.

(β) αυτοχθονία των Ελλήνων vs έλευση των Ελλήνων από κάποιο άλλο μέρος

Κεντρική ιδέα στις υπό εξέταση ελληνοκεντρικές γλωσσικές αφηγήσεις και, εν γένει, στις γλωσσικές μυθολογίες που διατυπώθηκαν από τη δεκαετία του 1980 και εξής αποτελεί η αντίληψη των εκφραστών τους ότι οι Έλληνες υπήρξαν γηγενείς κάτοικοι του ελλαδικού χώρου. Όπως δηλώνεται χαρακτηριστικά, οι αρχαίοι Έλληνες ήταν οι «γγενέστεροι άνθρωποι» [sic], καθώς οι Δωριείς, οι Αχαιοί, οι Ίωνες, οι Αρκάδες, οι Πελασγοί και οι Μινωίτες δεν συνιστούσαν παρά τα αυτόχθονα φύλα της Ελληνικής Χερσονήσου (Κάσσης 2000, 77· Κάσσης 1998, 36).

Η παραδοχή της άποψης περί της αυτοχθονίας των Ελλήνων στη Βαλκανική Χερσόνησο καθιστά την ινδοευρωπαϊκή θεωρία εξοβελιστέα στο πλαίσιο της ανασύνθεσης του προϊστορικού παρελθόντος στην οποία προβαίνουν τα εθνοκεντρικά ερμηνευτικά δίκτυα, καθώς μια τέτοια άποψη, η οποία υιοθετείται από τη γλωσσολογική κοινότητα, προϋποθέτει την προέλευση των Ελλήνων των ιστορικών χρόνων από κάποια αρχική κοιτίδα, η οποία είναι δυνατόν να εντοπιστεί σε μέρος είτε βόρεια είτε ανατολικά του ελλαδικού χώρου και από την οποία εκκίνησε η διάχυση των Πρωτο-Ινδοευρωπαίων στον ευρασιατικό χώρο. Ειδικότερα, η διατύπωση της ινδοευρωπαϊκής θεωρίας από τους γλωσσολόγους κατά τον 19^ο αιώνα για την ερμηνεία της γλωσσικής φυσιογνωμίας του προϊστορικού παρελθόντος παρουσιάζεται από τους εθνοκεντρικούς κύκλους ως ένα αποτέλεσμα χάλκευσης των δεδομένων της ελληνικής προϊστορίας, την οποία προώθησαν διάφοροι εχθροί του ελληνισμού την εποχή εκείνη.

Χαρακτηριστικά, η ινδοευρωπαϊκή θεωρία στο υπό εξέταση υλικό μας παρουσιάζεται σαν:

¹¹³ Για τα ανασκαφικά ευρήματα στον προϊστορικό λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς, βλ. Χουρμουζιάδης & Σωφρονίδου (2007). Αναφορά στα ευρήματα των στρωματογραφικών τομών που ερευνήσε ο Χουρμουζιάδης γίνεται, επίσης, στο Μουτσόπουλος (1998).

- υπόθεση που στερείται οποιασδήποτε αποδεικτικής ισχύος και η αποδοχή της αποδεικνύει τον παραλογισμό που επικρατεί στην ακαδημαϊκή επιστημονική κοινότητα, καθώς και τη δουλικότητα του πανεπιστημιακού κατεστημένου προς τις αποφάσεις των ανθελληνικών κέντρων (Μαρματσούρης & Σαράντος 1995· Δρουμπούκης 1999, 28),
- «πλάσμα της επιστημονικής φαντασίας των ευρωπαίων γλωσσολόγων», καθώς τα αρχαιολογικά δεδομένα της ιστορίας και της προϊστορίας δεν μπορούν να αποδείξουν την ύπαρξη κάπου ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού (Ζαγκαβιέρου-Βούρβουλη 1984, 13· βλ. και Κούτουλας 1998, 222),
- συνωμοσία Γερμανών επιστημόνων του 19^{ου} αι. εναντίον του ελληνικού πολιτισμού, με σκοπό να ξεχαστεί το ιστορικό παρελθόν των Ελλήνων (Καλογεράκης 2002, 65).

Η αδιάλειπτη και πανάρχαια παρουσία των Ελλήνων στον ελλαδικό χώρο αποδεικνύεται, κατά τις ελληνοκεντρικές ψευδο-γλωσσολογικές αφηγήσεις, από την παράθεση της «ετυμολογικής» αρχής διάφορων τοπωνυμίων της ελλαδικής ηπειρωτικής ενδοχώρας. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά παραδείγματα παρετυμολογιών¹¹⁴, τα οποία αντλήθηκαν από το βιβλίο *Ελλην λόγος: Πώς η ελληνική γονιμοποίησε τον παγκόσμιο λόγο* της Άννας Τζιροπούλου-Ευσταθίου (2006, 21 και 94), παραθέτοντας δίπλα σε αυτά τις επιστημονικές ετυμολογήσεις των λέξεων, όπως αυτές προκύπτουν από τα πορίσματα της γλωσσολογίας. Πρόκειται για τις λέξεις:

- *Θεσσαλία*, την οποία ετυμολογεί εσφαλμένα από τη φρ. *θέσις αλός* «θέση της θάλασσας» > *θέσις σαλός* (με τροπή της δασείας σε <σ>) > *Θεσσαλία*. Ωστόσο,

¹¹⁴ Είναι ανάγκη αυστηρού διαχωρισμού μεταξύ της παρετυμολογίας και της λαϊκής ετυμολογίας σε μελέτες στις οποίες εξετάζονται οι παρερμηνείες ως προς την προέλευση των λέξεων. Θεωρούμε ότι η λαϊκή ετυμολογία πηγάζει από την ανάγκη των ανθρώπων να γνωρίσουν από πού βγαίνουν οι λέξεις (βλ. *ΕΛΝΕΓ*, 10, όπου το παράδειγμα της εσφαλμένης αναγωγής της λέξης *παντελόνη* στο *τα πάντα λιώνει*), ενώ οι παρετυμολογίες των λέξεων εκκινούν από συγκεκριμένες ιδεολογικοπολιτικές αντιλήψεις και θέσεις των εκφραστών τους για την υφή και την ιστορία της ελληνικής γλώσσας και των ομιλητών/-τριών της. Για το ζήτημα ορολογικής διάκρισης μεταξύ παρετυμολογίας και λαϊκής ετυμολογίας, βλ. Πατεράκης (2018).

χωρίς αμφιβολία, η λ. *Θεσσαλία* είναι ένα προελληνικό τοπωνύμιο, όπως φαίνεται και από τις εναλλαγές των -σσ-/ -ττ-/ -τθ- σε διάφορες διαλέκτους (*EDG*, λ. *Θεσσαλία*: *ANEG*, λ. *Θεσσαλία*).

- *Τέμπη*, την οποία ανάγει ετυμολογικά στο ρ. *τέμνω*. Ωστόσο, κατά το *ANEG* (λ. *Τέμπη*), η αναγωγή στο ρ. *τέμνω* δεν εξηγεί το συμφωνικό σύμπλεγμα -μπ- της δυσετυμολόγητης λ. *Τέμπη*.
- *Φάρσαλα*, για την οποία θεωρεί ότι προέρχεται από τη φρ. *παρά την άλα* «δίπλα στη θάλασσα». Ωστόσο, το τοπωνύμιο συνδέεται ίσως με το ουσ. *φάρσ-ος* «κομμάτι, τμήμα», οπότε ανάγεται στην ΙΕ ρίζα *bher-s- «κόβω», σημαίνοντας «κομμάτι γης» (*ANEG*, λ. *Φάρσαλα*).
- *Λάρισα*, την οποία θεωρεί εσφαλμένα σύνθετη από τα *λάας* «πέτρα» + *αίρω* «υψώνω». Ωστόσο, η λ. αποτελεί προελληνικό τοπωνύμιο, αν ληφθεί υπόψη ότι η αρχαία *Λάρισα* ήταν η πρωτεύουσα των Πελασγών (*ANEG*, λ. *Λάρισα*).
- *Πελασγός*, για την ετυμολογική αρχή της οποίας η Τζιροπούλου-Ευσταθίου (2006, 94) αναφέρει τα εξής: «Οι διάφορες αναφερόμενες περί του ονόματος του Πελασγού ετυμολογίες κωδικοποιούν και την αρχαιότητα του φύλου των Πελασγών-πρωτοελλήνων, καθώς και το φιλαπόδημον αυτών: α) Εκ του *πάλαι* + *γέγαα* (πρκμ. του γίγνομαι). Το αντίθετον, «νέον γεγαώς». β) Εκ του «πέληρον Άργος» (πέληρος = παλαιος) εξ ου και «Άργος Πελασγικόν». γ) Εκ του «πελαργός». Η παρομοίωσις αυτή είναι επιβεβαίωσις της διηπειρωτικής μετακινήσεως του αρχηγόνου αυτού ελληνικού φύλου. δ) Εκ του *περάω* = *περνώ* θάλασσαν, όθεν μεταναστεύω. ε) Εκ του *πλάζω* = *περιπλανώμαι*, κυρίως διά θαλάσσης, όπως και ο «πολύπλαγκτος Οδυσσεύς». [...] στ) Εκ του *πέλας* (= πλησίον) + *σγω* (= οδηγώ, μεταφέρω, ηγούμαι). Δηλαδή, εις τους πέλας, εις τους γείτονας λαούς και εις τα γειτονικά μέρη μεταβαίνω». Ωστόσο, η λ. συνιστά αγνώστου ετύμου προελληνικό δάνειο (*ANEG*, λ. *Πελασγοί*), ενώ έχει εγκαταλειφθεί η άποψη για σύνδεση της λ. με θέμα *πελαγ-* με σημασία «κάτοικος επίπεδων πεδινών εκτάσεων» (*ANEG*, λ. *Πελασγοί*).

Το παραπάνω απόσπασμα, εκτός από το γεγονός ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα έκφρασης πολλών παρετυμολογικών προτάσεων για

μία μόνο λέξη¹¹⁵, μάς προσφέρει πληροφορίες που μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε την εικόνα της προϊστορικής περιόδου στον αιγαιακό και περι-αιγαιακό χώρο, όπως αυτή προωθείται από τους ελληνοκεντρικούς κύκλους. Ειδικότερα, η Τζιροπούλου-Ευσταθίου καθιστά σαφές ότι, όταν αναφέρεται στους Πελασγούς, μιλάει για τους Πρωτοέλληνες, δηλαδή για το πανάρχαιο φύλο των Ελλήνων, του οποίου οι απαρχές χάνονται στα βάθη της προϊστορίας, όπως είναι δυνατόν να γίνει σαφές από την παράθεση των δύο πρώτων παρετυμολογικών προτάσεων για τη λ. *Πελασγός*. Επιπλέον, οι τρεις τελευταίες «ετυμολογήσεις» της λέξης καθιστούν σαφές στους αναγνώστες ότι οι Πελασγοί-Πρωτοέλληνες μετακινούνταν διά θαλάσσης και εγκαθίσταντο όχι μόνο στις γειτονικές τους περιοχές αλλά σε ολόκληρη την υφήλιο. Αυτή η ακτινωτή επέκταση του φύλου των Πελασγών σε ολόκληρη την Οικουμένη είναι δυνατόν να δικαιολογήσει τον χαρακτηρισμό της ελληνικής γλώσσας ως πρωτογλώσσας, δηλαδή ως μητέρας-γλώσσας όλων των γλωσσών του κόσμου (βλ. Δρουμπούκης 1999, 41· Ζαγκαβιέρου-Βούρβουλη 1984, 7).

(γ) επίδραση της πρωτοελληνικής στη δομή των γλωσσών παγκοσμίως

Στις ελληνοκεντρικές γλωσσικές αφηγήσεις, το μύθευμα της ελληνικής γλώσσας ως μητέρας-γλώσσας των υπόλοιπων γλωσσών της υφηλίου εδράζεται στην υποτιθέμενη επίδραση που είχε σε αυτές κατά τους προϊστορικούς χρόνους η πρωτοελληνική ως αποτέλεσμα της εξακτίωσης των προϊστορικών Ελλήνων σε ολόκληρη την Οικουμένη¹¹⁶ μέσα από τα υπερπόντια ταξίδια τους. Όπως

¹¹⁵ Η συνήθεια της έκφρασης πολλών εκδοχών για την ετυμολογική προέλευση μιας λέξης έλκει την καταγωγή της από την πρακτική των βυζαντινών λεξικών να παραθέτουν πολλές εκδοχές για την ιστορική πορεία ενός λήμματος, συνθέτοντας αυτό που ανέφερε ο Karl Krumbacher (στο Χαραλαμπίκης 1999, 169) ως «αστάθεια και αβεβαιότητα της βυζαντινής ετυμολογίας». Όπως επισημαίνει εύστοχα ο Μουσιάδης (2005, 23), το έργο της ετυμολογίας θεωρείται επιτυχημένο όταν οδηγεί με πειστικά επιχειρήματα σε μια μοναδική λύση.

¹¹⁶ Βλ. μία αντίστοιχη σύλληψη από την τουρκική ιστορία, δηλαδή τη θεωρία της Γλώσσας-Ήλιου, η οποία προτάθηκε το 1936 στο Τρίτο Συνέδριο Τουρκικής Γλώσσας, το οποίο διοργανώθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον Ινστιτούτο Τουρκικής Γλώσσας (βλ. Lewis 1974, 112). Παρά το γεγονός ότι κάποιοι συμμετέχοντες στο συνέδριο ήταν δεκτικοί στην πρόσληψη της εν λόγω θεωρίας, η οποία όριζε ότι όλες οι γλώσσες του ανθρώπινου πολιτισμού

επισημαίνεται, «η ακτινωτή εξάπλωση των Ελλήνων ανά ολόκληρον την υφήλιον ήδη από τα συμβατικώς αποκαλούμενα «προϊστορικά» χρόνια αποτελεί μία υπαρκτή και αδιάψευστη πραγματικότητα επιβεβαιωμένη και εκ των ευρημάτων της αρχαιολογικής σκαπάνης» (Κωτούλας 1995). Η επέκταση των Ελλήνων προς όλες τις κατευθύνσεις έχει παραλληλιστεί μάλιστα «με τον ήλιο των Μακεδόνων βασιλέων, που οι ακτίνες του εκτινάσσονται προς όλες τις κατευθύνσεις» (Γεωργανάς 1989).

Οι υποστηρικτές της θεωρίας της ακτινωτής επέκτασης των προϊστορικών Ελλήνων προσπαθούν να βρουν ερείσματα για την επίρρωση αυτής στις μυθολογικές αφηγήσεις των ιστορικών χρόνων, όπως, για παράδειγμα, στον μύθο της Αργοναυτικής Εκστρατείας, ο οποίος θεωρούν ότι αντανακλά τη διαδικασία ίδρυσης ελληνικών αποικιών στα πέρατα της Οικουμένης κατά τη διάρκεια της περιόδου από το 4000 έως το 1300 π.Χ. (Αγγελόπουλος 1999α, 57). Αλλά και πρωτύτερα, ήδη κατά την προκατακλυσμιαία περίοδο, η Ιταλία και η Μικρά Ασία ήταν, σύμφωνα με αυτού του είδους τα αφηγήματα, αποικίες των Ελλήνων στο πλαίσιο της πληθώρας των αποικιών που ιδρύθηκαν σε όλο τον κόσμο από τους Πελασγούς (Αγγελόπουλος 1999α: 161). Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται η Σκανδιναβική Χερσόνησος, οι Βρετανικές Νήσοι και η Αυστραλία (Αυγερινός 2007· Γεωργανάς 1989· Γεωργανάς 1990· Κωτούλας 1995).

Από αυτή την αλλόκοτη ανάπλαση του προϊστορικού παρελθόντος δεν ήταν δυνατόν να ξεφύγει η Ιβηρική Χερσόνησος, της οποίας η κατοίκηση υπήρξε, σύμφωνα με βιβλίο που έχει τον τίτλο *Η ελληνική ρίζα των Βάσκων*, αποτέλεσμα εκστρατειών των θεών και Ελλήνων ηρώων, οι οποίοι θεμελίωσαν τον ελληνικό πολιτισμό στα πέρατα της Οικουμένης. Ειδικότερα, στο βιβλίο αυτό, που γράφτηκε από τους Δωρικό και Χατζηγιαννάκη (2001), αναφέρεται εγκατάσταση πανάρχαιων Ελλήνων στην Ιβηρική Χερσόνησο (βλ. Δωρικός & Χατζηγιαννάκης 2001, 13). Η ελληνικότητα της περιοχής αυτής αποδεικνύεται, κατά τα γραφόμενά τους, από την εκστρατεία του Ηρακλή στην Ισπανία και τη Γαλατία (Δωρικός & Χατζηγιαννάκης 2001, 14). Επισημαίνουν επίσης εκστρατεία του Διονύσου, ο οποίος έφτασε μέχρι την Πορτογαλία, έχοντας στρατηγούς τον Πάνα, τον Λούσο και τον Κίσσο (Δωρικός & Χατζηγιαννάκης 2001, 16). Τα στοιχεία αυτά θεωρούν ότι αποδεικνύουν την ελληνική καταγωγή των Βάσκων. Δεν αρκούνται όμως οι συγγραφείς στην παράθεση μυθολογικών στοιχείων αλλά παραθέτουν κατάλογο βασικών λέξεων, τις οποίες

προέρχονται από την τουρκική γλώσσα, και υποσχέθηκαν, μάλιστα, ότι θα την επεξεργάζονταν περαιτέρω, η θεωρία αυτή ξεχάστηκε (Aydingün & Aydingün 2004, 420· Aytürk 2009, 23).

«ετυμολογούν» με βάση ελληνικά ονόματα. Χαρακτηριστικά, αναφέρουμε τη βασκική λ. *haro* (Δωρικός & Χατζηγιαννάκης 2001, 87), την οποία ετυμολογούν ως εξής:

ΒΑΣΚΙΚΗ ΛΕΞΗ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΕΞΗ - ΠΡΟΤΥΠΟ
haro: «φωτοστέφανο»	άλως «φωτοστέφανο»
«φάρος»	φάρος
«εποχή»	ώρα
«ξύλινη στεφάνη»	κάλον «ξύλο»
«κραυγή»	καλώ
«μεγάλος θόρυβος»	θόρυβος

Γενικότερα, όμως, οι βασκικές και οι ελληνικές λέξεις που παρατίθενται, προκειμένου να αποδειχτεί η ελληνικότητα της βασκικής γλώσσας, ομοιάζουν μεταξύ τους επιφανειακά και τυχαία τόσο στο φωνολογικό επίπεδο όσο και στο σημασιολογικό. Οι συντάκτες αυτού του βιβλίου δεν προβαίνουν στην εξέταση όλου του μορφολογικού παραδείγματος των βασκικών και των ελληνικών λέξεων-προτύπων, με αποτέλεσμα να καταστρατηγούν τη βασική θεωρητική αρχή της μοντέρνας γλωσσολογίας ότι η γλώσσα είναι σύστημα και όχι μεμονωμένα στοιχεία. Στην αντίληψη των συντακτών του βιβλίου, αν και δεν αναφέρεται ρητά από αυτούς, υπάρχει το σχήμα:

Λέξεις ξένης γλώσσας < Λέξεις – Πρότυπο της Ελληνικής = Ελληνικότητα της ξένης γλώσσας. Σε αυτή την αντίληψη κυριαρχεί η λέξη (όχι το λέξημα) και απουσιάζει η εξέταση της μορφολογικής δομής των λέξεων (ελληνικών και μη).

Είναι γεγονός ότι οι διακηρύξεις για την επίδραση της ελληνικής γλώσσας στη δομή άλλων γλωσσών βρίσκουν ερείσματα, κατά την κρίση των εκφραστών τους, στην παράθεση λέξεων με υποτιθέμενη ελληνική αρχή, πρακτική που καθιστά τα πορίσματα

της γλωσσολογίας, που προέκυψαν από την επίμονη εργασία των γλωσσολόγων, για την επιστημονική μέθοδο ανίχνευσης της ιστορικής πορείας των λέξεων περιττά και τη φανταστική ανασύνθεση της προέλευσης των λέξεων ξένων γλωσσών άθυρμα στα χέρια των ελληνοκεντρικών κύκλων, όπως είναι φανερό από την υποτιθέμενη ελληνική προέλευση των προελληνικών τοπωνυμίων, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω. Παραθέτουμε τον παρακάτω πίνακα, στον οποίο η πρώτη στήλη περιλαμβάνει λέξεις που παρετυμολογούνται (πρόκειται για ένα ρήμα και ένα επίρρημα της αγγλικής γλώσσας και έξι προθέσεις της λατινικής γλώσσας, από τις οποίες προέκυψε πλήθος σύνθετων λέξεων που επιβίωσαν στις λατινογενείς γλώσσες), η δεύτερη αφορά την υποτιθέμενη ελληνική αρχή τους και η τρίτη περιλαμβάνει την πραγματική ετυμολογική αρχή τους. Τα παραπάνω παραδείγματα έκφρασης παρετυμολογικών προτάσεων αντλήθηκαν από τη Τζιροπούλου-Ευσταθίου (2006, 22-23 και 47). Η επιλογή των λέξεων αυτών για εξέταση και ανάλυση προέκυψε τόσο από τη συχνότητά τους στα ψευδο-γλωσσολογικά έντυπα και βιβλία στο πλαίσιο των «ετυμολογιών» που προτείνουν οι ελληνοκεντρικοί κύκλοι όσο και από το γεγονός ότι η παρετυμολόγησή τους αναδεικνύει τις εθνοκεντρικές πεποιθήσεις των εκφραστών τους.

Λέξη	Παρετυμολογία [Υποτιθέμενη ελληνική αρχή]	Ετυμολογική αρχή
<i>after</i>	αρχ. (ομηρ.) <i>αυτάρ</i> «μετά»	παλαιοαγγλ. <i>aefter</i> «μετά», συγκρ. βαθμός του <i>of</i> «μακριά» ¹¹⁷
<i>kiss</i>	αρχ. <i>κυνέω</i> «φιλώ»	και τα δύο ρ. από ΙΕ <i>*ku-</i> «φιλί - φιλώ» ¹¹⁸
<i>in</i>	<i>εν</i>	και τα δύο από ΙΕ <i>*h₁en-</i> ¹¹⁹
<i>ex</i>	<i>εκ</i>	και τα δύο από ΙΕ <i>*h₁ek-s</i> ή <i>*h₁eg^h-s</i> ¹²⁰

¹¹⁷ <https://www.etymonline.com/word/after>

¹¹⁸ *ΕΑΝΕΓ*, λ. *προσκυνώ*.

¹¹⁹ *ΕΔΓ*, λ. *έν* [sic].

¹²⁰ *ΕΔΓ*, λ. *έξ*.

<i>per</i>	<i>περί</i>	και τα δύο από ΙΕ * <i>per</i> - ¹²¹
<i>ab</i>	<i>από</i>	και τα δύο από ΙΕ * <i>h₂ero</i> ¹²²
<i>sub</i>	<i>υπό</i>	και τα δύο από ΙΕ * <i>uro</i> ¹²³
<i>super</i>	<i>υπέρ</i>	και τα δύο από ΙΕ * <i>uper(i)</i> ¹²⁴

Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, στην περίπτωση των επτά από τις οκτώ λέξεις που «ετυμολογούνται» παρακάμπτεται η ινδοευρωπαϊκή ρίζα, από την οποία προέκυψαν τόσο αυτές όσο και οι αντίστοιχες ελληνικές λέξεις, οι οποίες, έτσι, εμφανίζονται να αποτελούν την απώτερη ετυμολογική αρχή των ξενικών λέξεων. Οποιαδήποτε αναφορά σε αναγωγή των προς ετυμολόγηση λέξεων σε ινδοευρωπαϊκές ρίζες θα στερούσε από την ελληνική γλώσσα τη δυνατότητα να παρουσιάζεται σαν μητέρα-γλώσσα όλων των γλωσσών και θα κλόνηζε το βασικό μύθευμα που προωθούν οι εθνικιστικοί κύκλοι για αυτή ότι είναι πνευματικό δημιούργημα ενός αυτόχθονος λαού, ο οποίος τη μετέδωσε στα πέρατα του κόσμου.

Θεωρούμε, μάλιστα, ότι και η αναφορά για ένταξη της λέξης *αυτάρ* στο ομηρικό λεξιλόγιο γίνεται με σκοπό να θαμπώσει τους αναγνώστες, πείθοντάς τους ότι η εν λόγω λέξη, η οποία ομοιάζει τόσο με την αγγλική λέξη *after*, δεν μπορεί παρά να αποτελεί την ετυμολογική αρχή της ξένης λέξης, καθώς η αρχαία ελληνική λέξη απαντά στα ομηρικά έπη, δηλαδή στα αρχαιότερα ευρωπαϊκά λογοτεχνικά κείμενα που αποτέλεσαν σημαντικότερη πηγή έμπνευσης από τα αρχαία έως τα νεότερα χρόνια.

Από τις λέξεις που παρετυμολογούνται στα γραφόμενα των εκφραστών ελληνοκεντρικών απόψεων δεν θα μπορούσαν να λείπουν διάφορα ξενικά τοπωνύμια, τα οποία, με αυτό τον τρόπο, αναφέρονται σε μέρη στα οποία εποίκισαν τα πανάρχαια χρόνια οι εκπολιτιστές Έλληνες. Αναφέρονται χαρακτηριστικά τα εξής τοπωνύμια:

¹²¹ EDG, λ. *πέρι* [sic].

¹²² EDG, λ. *από*.

¹²³ EDG, λ. *υπο*, *ύπο* [sic].

¹²⁴ EDG, λ. *υπερ* [sic].

- *Αίγυπτος*, που παρετυμολογείται από τα *Αιγίς* + *ύπτιος* (Κάσσης 2000, 203). Η λ. βέβαια προέρχεται ετυμολογικά από το ακκαδ. *Hūt-Kā-ptah* «ναός της ψυχής του Φθα» (*ΕΛΝΕΓ*, λ. *αιγυπτιακός*).
- *Ιεροσόλυμα*, λέξη που ανάγεται εσφαλμένα στο *ιερόν των Σολύμων* (Δρουμπούκης 1999, 163). Ωστόσο, η ελληνιστική λέξη αποδίδει το εβραϊκό τοπωνύμιο *Yerusalayim*, αβέβαιης ετυμολογίας (*ΑΝΕΓ*, λ. *Ιερουσαλήμ*).
- *Ιεριχώ*, που θεωρείται εσφαλμένα σύνθετη λ. από την *ιερή ηχώ/ιερό ήχο* της σάλπιγγας που ήχησε και έριξε τα τείχη της Ιερουσαλήμ (Κάσσης 1998, 75· Αγγελόπουλος 1999β, 90). Ωστόσο, η λ. *Ιεριχώ* είναι ελληνιστική και θεωρείται εξελληνισμένη μορφή της παλαιότερης εβραϊκής λ. *Yerihho*, η οποία όμως δεν σχετίζεται με το επίθετο *ιερός* αλλά πιθανώς με τη λ. *yareah*, που σήμαινε τη σελήνη, στην οποία οι λαοί απέδιδαν τιμή (*ΑΝΕΓ*, λ. *Ιεριχώ*).
- *Ιάβα*, από το θεωνύμιο *Τακχος* (Αγγελόπουλος 1999α, 46). Ωστόσο, η λ. ανάγεται στο σανσκρ. *yavanāvara* < *yava* «κριθάρι» + *avara* «νησί» (*ΑΝΕΓ*, λ. *Ιάβα*).

4.4.4 Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας το περιεχόμενο των απόψεων που εκφράζονται στο υπό εξέταση υλικό, μπορούμε να πούμε ότι, σύμφωνα με τους ελληνοκεντρικούς κύκλους, οι Έλληνες, των οποίων η διαδικασία εθνογένεσης χάνεται στα βάθη της προϊστορίας, μιλούσαν ως αυτόχθονες κάτοικοι του ελλαδικού χώρου την πανάρχαια ελληνική γλώσσα, την οποία μετέδωσαν σε Ανατολή, Δύση, Βορρά και Νότο. Η θέση τους αυτή συνεπάγεται την άρνηση της ινδοευρωπαϊκής θεωρίας και την απόρριψη του προελληνικού γλωσσικού υποστρώματος. Απόρροια αυτού του αντιληπτικού σχήματος είναι η θεώρηση, για παράδειγμα, των λ. *Ιεριχώ*, *Θεσσαλία*, *Πελασγός*, *Αίγυπτος*, *Ιεροσόλυμα*, *after*, *kiss*, *in*, *ex*, *per* κ.ά. ως λέξεων ελληνικής αρχής, που προέκυψαν από την αυτοχθονία (στην περίπτωση των τοπωνυμίων του ελλαδικού χώρου) και από τη μετέπειτα ακτινωτή επέκταση των ελληνικών φύλων σε όλο τον κόσμο (στην περίπτωση των ξενικών λέξεων -κυρίως τοπωνυμίων).

Οι ψευδοεπιστημονικές απόψεις των εθνοκεντρικών κύκλων που αφορούν τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας και την καταγωγή των Ελλήνων εντάσσονται στο πλαίσιο της καθεστωτικής ιδεολογίας της κοινής νέας ελληνικής, καθώς είναι εμφανής

η προσπάθεια των εκφραστών τους να παρουσιάσουν το Εσωτερικό διευρυμένο χρονολογικά και ομοιογενές, πράγμα το οποίο είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του αντιληπτικού σχήματος και ζητούμενο των εκφραστών του. Η ομοιογένεια του Εσωτερικού επιτυγχάνεται με την άρνηση της ύπαρξης του προελληνικού υποστρώματος, αφού, κατά τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, οι Έλληνες είναι αυτόχθονες και έχουν αρχαιότατη παρουσία στον βαλκανικό χώρο. Το Εσωτερικό σε αυτό το σχήμα δεν έχει χωρικούς περιορισμούς, αφού, μέσω των ταξιδιών των φορέων του, των γηγενών Ελλήνων, είναι παρόν παγκοσμίως. Για τους εκφραστές αυτών των ελληνοκεντρικών απόψεων, η επέκταση του Εσωτερικού, δηλαδή της ελληνικής γλώσσας, στο Εξωτερικό αποτελεί μια νίκη για το ελληνικό έθνος, το οποίο, έτσι, αποδεικνύει την ανωτερότητά του έναντι των άλλων λαών της Οικουμένης, πράγμα το οποίο βέβαια συνιστά έναν ανεργάτιστο γλωσσικό και, γενικότερα, πολιτισμικό ρατσισμό. Αντίθετα, η ινδοευρωπαϊκή θεωρία παρουσιάζεται επικίνδυνη και απειλητική για το Εσωτερικό, προϊόν συνωμοσίας τόσο των ανθελληνικών επιστημονικών κύκλων του 19^{ου} αιώνα όσο και της εγχώριας πανεπιστημιακής κοινότητας που απαρτίζεται από μίσθαρνους ξένων κέντρων που επιβουλεύονται τον ελληνισμό και τα προκατακλυσμιαία επιτεύγματά του.

Στο πλαίσιο της καθεστωτικής ιδεολογίας της κοινής νέας ελληνικής εντάσσουμε και την άποψη των εθνικιστικών κύκλων που εξετάσαμε ότι το ελληνικό αλφαβητικό σύστημα είναι δημιούργημα καθαρά ελληνικό και ότι είναι ανιστόρητοι όσοι υποστηρίζουν ότι το σύστημα αυτό είναι δάνειο από τους Φοίνικες. Η θεώρησή του ως δανείου το εντάσσει στο Εξωτερικό, επομένως απειλεί ολόκληρη την υπόσταση του Εσωτερικού, δηλαδή της ελληνικής γλώσσας στη διαχρονία της.

Με βάση τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψη τον εννοιολογικό χάρτη της καθεστωτικής ιδεολογίας (βλ. Moschonas 2004, 191), μπορούμε να καταλήξουμε στο εξής σχήμα, που απεικονίζει τη θέση και την πρόσληψη της ινδοευρωπαϊκής θεωρίας στο πλαίσιο της καθεστωτικής ιδεολογίας της κοινής νέας ελληνικής:

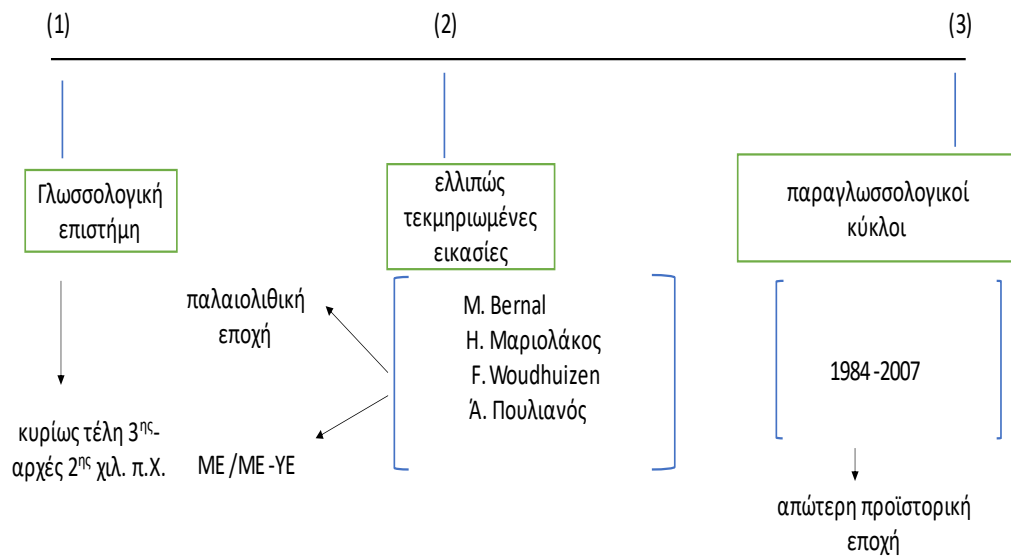
4.5 Ανασκόπηση

Στο υλικό του γλωσσολογικού συνεχούς που εξετάστηκε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι απαρχές της ελληνικής γλώσσας στις ιστορίες της ελληνικής γλώσσας και, εν γένει, στα γλωσσολογικά πονήματα τοποθετούνται, κατά κύριο λόγο, στην ύστερη 3^η χιλιετία π.Χ. ή στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., άποψη την οποία υποστήριξε η παραδοσιακή αρχαιολογική έρευνα του 20^{ού} αιώνα. Στο τμήμα του υλικού που κείται στο μέσο του γλωσσολογικού συνεχούς, η καταγωγή των Ελλήνων και της ελληνικής γλώσσας άλλοτε έχει παλαιολιθικές ρίζες με κριτήρια δεδομένα της ανθρωπολογίας ή της γεωμυθολογίας και άλλοτε τοποθετείται στη διάρκεια της ΜΕ περιόδου ή στη μετάβαση από τη ΜΕ στην ΥΕ περίοδο στο πλαίσιο αμφισβητούμενων και ιδεολογικά φορτισμένων ανασυνθέσεων της ελλαδικής προϊστορίας. Στο άλλο άκρο του συνεχούς, τα αφηγήματα των παραγλωσσολογικών κύκλων διακηρύσσουν

τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού έθνους, ιδωμένων ως υπερ-ιστορικών οντοτήτων, στα βάθη της προϊστορίας.

Το γλωσσολογικό συνεχές και οι απόψεις που εκφράζονται εντός των ορίων του για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας μπορούν να αποδοθούν εικονιστικά ως εξής:

«ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΝΕΧΕΣ»

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Νέα Ελληνική – μέρος Α΄: Ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού

5.1 Εισαγωγή

Η ιδεολογική ουδετερότητα αναφορικά με τον προσδιορισμό των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί από την πλευρά των πεδίων της ιστοριογραφίας του νέου ελληνισμού, της ιστοριογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της ελληνικής γλωσσολογίας τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Είναι φανερό ότι η χρησιμοποίηση του επιθέτου «νέος» ως προσδιορισμού συγκεκριμένης φάσης της ελληνικής γλώσσας βρέθηκε (και βρίσκεται) σε διαλεκτική σχέση με τις θέσεις ιστορικών και βυζαντινολόγων για τη χρονική οριοθέτηση του ελληνικού μεσαίωνα, ο οποίος άλλοτε ταυτίζεται με τη βυζαντινή περίοδο (330;-1453) άλλοτε επεκτείνεται στη μεταβυζαντινή περίοδο φτάνοντας στον 17^ο αιώνα και άλλοτε περιορίζεται, στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους, στην περίοδο 330/6^{ος} αιώνας-1204.

Οι απόψεις που έχουν προταθεί για τη χρονική οριοθέτηση της περιόδου της νέας ελληνικής είναι δυνατόν να ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες, που αντιπροσωπεύουν διαφορετικά αντιληπτικά μοντέλα. Το πρώτο αντιληπτικό μοντέλο για την περιοδολόγηση της νεοελληνικής γλώσσας θεωρεί ότι οι απαρχές της ανάγονται στους χρόνους της ελληνιστικής κοινής (300 π.Χ.-300 μ.Χ.), οπότε και τίθενται τα θεμέλια της δομικής φυσιογνωμίας της σύγχρονης νεοελληνικής γλώσσας, η πλήρης διαμόρφωσή της τοποθετείται εντός των ορίων του βυζαντινού κράτους και αντιπροσωπεύεται στα κείμενα της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας. Το δεύτερο αντιληπτικό μοντέλο τοποθετεί τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας εκτός των ορίων του βυζαντινού κράτους.

Το πρώτο αντιληπτικό μοντέλο χαρακτηρίστηκε από εμάς ως η «παραδοσιακή» άποψη/θεώρηση, καθώς προτάθηκε πρώτο (μέσα του 19^{ου} αιώνα) στην ιστορία της περιοδολόγησης της νεοελληνικής γλώσσας. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός του μοντέλου που προτείνει τις απαρχές και την πλήρη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας κατά τη μετακλασική περίοδο και στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους ως παραδοσιακού προέκυψε και από την ιστορική παράδοση που δημιούργησε η προσέγγιση του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου στην προσπάθεια προσδιορισμού από την πλευρά του των χρονικών ορίων της νεοελληνικής γλώσσας. Η δική του θεώρηση για τα χρονικά όρια

της περιόδου της νεοελληνικής γλώσσας σφράγισε την οπτική των μετέπειτα ερευνητών/-τριών πάνω στο ίδιο θέμα και, καθώς προηγήθηκε, συνέβαλε στην προσημείωση αυτού του ερευνητικού πεδίου. Νεότεροι, ωστόσο, ερευνητές ανέδειξαν το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο εδράζονταν οι θέσεις του Ζαμπέλιου για την περιοδολόγηση της νεοελληνικής γλώσσας και, μεταχειριζόμενοι νέα κριτήρια, μετατόπισαν τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας εκτός των ορίων του βυζαντινού κράτους, συμβάλλοντας, με αυτό τον τρόπο, στην άρθρωση μιας διαφορετικής από το προηγούμενο αντιληπτικό μοντέλο θεώρησης του γλωσσικού παρελθόντος.

Οι απόψεις για τη χρονική οριοθέτηση της περιόδου της νεοελληνικής γλώσσας κινήθηκαν από το πρώτο προαναφερόμενο αντιληπτικό μοντέλο («παραδοσιακή θεώρηση») στην υιοθέτηση του δεύτερου και νεότερου αντιληπτικού μοντέλου. Στο παρόν κεφάλαιο, καθώς και στα κεφάλαια που ακολουθούν, θα παρατεθεί το υλικό της έρευνάς μας, που αντλείται από τα πεδία της ιστοριογραφίας του νέου ελληνισμού, της λογοτεχνικής ιστοριογραφίας και της ελληνικής γλωσσολογίας. Ειδικότερα, θα εξεταστεί χωριστά κάθε επιστημονικό πεδίο ως προς τις απόψεις των εκπροσώπων τους και θα σκιαγραφηθεί η πορεία μετατόπισης από το ένα στο άλλο αντιληπτικό μοντέλο στο πλαίσιο αυτών.

Το υλικό αυτού του δεύτερου σκέλους της παρούσας διατριβής κατανέμεται σε τρεις ομάδες: (α) στα ιστοριογραφήματα του νέου ελληνισμού, (β) στα γραμματολογικά έργα και στην ιστορία/στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας και (γ) στα δοκίμια, στις ιστορίες της ελληνικής γλώσσας και σε άλλα γλωσσολογικά πονήματα, εντός των ορίων των οποίων περιλαμβάνονται εργασίες ως εξής:

(α) Ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού: *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος: Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού* (Ζαμπέλιος 1852), *Βυζαντινά μελέται: Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από η' άχρι ι' εκατονταετηρίδος μ.Χ.* (Ζαμπέλιος 1857), *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως* (Ζαμπέλιος 1859), *Ιταλοελληνικά, ήτοι κριτική πραγματεία περί των εν τοις αρχείοις Νεαπόλεως ανεκδότων περγαμηνών* (Ζαμπέλιος 1864), *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*. Τόμ. 5^{ος}. Μέρος πρώτον: *Από της αρχής της Φραγκοκρατίας μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων* (Παπαρρηγόπουλος [1860–1874] χ.χ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού*. Τόμ. 1^{ος} (Βακαλόπουλος [1961] 1974), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας* (Σβορώνος 1976), «Η ιστορία του ελληνισμού από τη ρωμαϊκή μέχρι τη φραγκική κατάκτηση

(1204)» (Σβορώνος [1982] 1995), *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού* (Σβορώνος 2004), «Βυζαντινή λογοτεχνία: Έννοια και περιεχόμενο» (Χατζής 2005α), «Παράδοση και ανανέωση στο νέο ελληνισμό» (Χατζής 2005β), *1204: Η διαμόρφωση του νεότερου ελληνισμού* (Καραμπελιάς 2007), «Η ιστορία του νέου ελληνισμού-Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας: Προλογικό σημείωμα» (Παναγιωτόπουλος 2003), *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα* (Βερέμης & Κολιόπουλος 2006), *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος (1797-1980)* (Κολιόπουλος 2014), «*Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*»: *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους (18^{ος} -21^{ος} αιώνας)* (Κωστής [2013] 2018).

(β) Γραμματολογικά Έργα και Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: *Études sur la littérature grecque moderne: Imitations en grec de nos romans de chevalerie depuis le XIIe siècle* (Gidel 1866), *Ιστορία της Βυζαντινής [sic] λογοτεχνίας*. Τόμ. 1^{ος} (Κρουμβάχερ 1897), *Ιστορία της Βυζαντινής [sic] λογοτεχνίας*. Τόμ. 3^{ος} (Κρουμβάχερ 1900), *Histoire de la littérature grecque moderne, traduit du Néerlandais par N. Pernot* (Hesseling 1924), *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας* (Καμπάνης [1924] 1948), *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1000-1930)* (Βουτιερίδης [1933] 1966), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας* (Δημαράς [1949] 2000), *Οι πρώτες μακρυνές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Μπελογιάννης [1952] 1976), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*. Τόμ. 1^{ος} (Κορδάτος [1962] 1983), *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία* (Μαστροδημήτρης [1974] 2005), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Πολίτης 1978), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Vitti [1978] 1987), *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία* (Beaton 1996), *Από τον ύστερο Μεσαίωνα ως τον 18^ο αιώνα: Εισαγωγή στα παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Κεχαγιόγλου 2009).

(γ) Δοκίμια, Ιστορίες της Ελληνικής Γλώσσας και άλλα γλωσσολογικά πονήματα: *Δοκίμιον ιστορίας της ελληνικής γλώσσης* (Μαυροφρύδης 1871), *Essais de grammaire historique neo-grecque*. Τόμ. 1^{ος} (Psichari 1886), *Einleitung in die neugriechische Grammatik* (Hatzidakis 1892), *Νεοελληνική γραμματική: Ιστορική εισαγωγή* (Τριανταφυλλίδης [1938] 2002), *Η ελληνική γλώσσα: Αρχαία και νέα* (Thomson [1964] 1989), *Medieval and Modern Greek* (Browning [1969] 1983), «Η ελληνική γλώσσα στους μετακλασσικούς χρόνους» (Ανδριώτης 1974), *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας* (Μπαμπινιώτης [1980] 2002), «Η ελληνική γλώσσα» (Μπαμπινιώτης [1998]

2006), *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Η ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά ως τα νεότερα χρόνια. Η ελληνική γλώσσα στην Αίγυπτο* (Καψωμένος 1985), *Histoire du grec moderne* (Tonnet [1993] 2003), «Προς τα νέα ελληνικά» (Joseph 2001), *Greek: A history of the language and its speakers* (Horrocks [1997] 2010), “Medieval and Early Modern Greek” (Holton & Manolissou 2010), *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Τόμ. 1^{ος}: *General introduction and phonology* (Holton κ.ά. 2019).

5.2 Παραδοσιακή θεώρηση για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας

5.2.1 Οι απαρχές της διαμόρφωσης της παραδοσιακής θεώρησης: Σ. Ζαμπέλιος

Στο άρθρο του με τίτλο «Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος», που περιλαμβάνεται στον 14^ο τόμο του επιστημονικού περιοδικού *Μνήμων*, ο Σβορώνος (1992) περιγράφει τις βασικές θεωρητικές μεθοδολογικές αρχές που διέπουν την ιστορική θεωρία του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου, ο οποίος, με δύο του βασικά συγγράμματα, συνέβαλε αποφασιστικά στην ελληνική ιστορική επιστήμη. Πρόκειται για: (α) τον πρόλογό του που περιλαμβάνεται στην έκδοση των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών με τίτλο: *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος* (1852) και (β) το σύγγραμμα με τίτλο *Βυζαντινὰ Μελέται: Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από η' άχρι ι' εκατονταετηρίδος μ.Χ.* (1857). Επίσης, χάρη στο γεγονός ότι δεν αρκέστηκε σε πηγές που ήταν ήδη δημοσιευμένες στην εποχή του, ο Ζαμπέλιος (1864), βασιζόμενος στη γενική ιστορική θεωρία που ενστερνιζόταν, εξετάζει ανέκδοτες συλλογές χειρογράφων στα ιταλικά αρχεία, όπως φαίνεται από τη μελέτη του *Ιταλοελληνικά, ήτοι κριτική πραγματεία περί των εν τοις αρχείοις Νεαπόλεως ανεκδότων περγαμηνών*.

Κατά τον Σβορώνο (1992), τρεις είναι οι βασικές αρχές που όπλισαν τη θεωρητική και μεθοδολογική σκευή του Ζαμπέλιου. Η πρώτη είναι η θέση ότι ο ιστορικός πρέπει να εκκινεί από το παρόν για να σημασιοδοτήσει και να ερευνήσει το παρελθόν (Σβορώνος 1992, 14). Όπως επισημαίνεται από τον ίδιο, «αναχωρούμεν πρώτον από της θέσεως εις ην ευρισκόμεθα σήμερον, και παρακολουθούντες την αλληλουχίαν των κυρίων γεγονότων, ανατρέχομεν εις τας αρχικάς πηγάς» (Ζαμπέλιος 1852, 18). Η δεύτερη βασική αρχή της ιστορικής θεωρίας του Ζαμπέλιου, η οποία είναι επηρεασμένη από τη λογική του γερμανικού ρομαντισμού και την αρχή του «λαϊκού

πνεύματος» (Volkgeist), είναι ότι τα έθνη, ανάλογα με την αποστολή και τον προορισμό που έχουν, είναι προικισμένα με ιδιосуστατικές ηθικές ποιότητες για την επίτευξη αυτής της αποστολής (Σβορώνος 1992, 15). Η τρίτη βασική αρχή της θεωρίας και της μεθοδολογίας του είναι η θέση της συνεχούς ροής της ιστορίας, από την οποία εκκινεί η θεωρία του ότι ο ελληνισμός χαρακτηρίζεται από μια αδιάλειπτη και αδιάσειστη συνέχεια από τα αρχαία χρόνια έως τη σύγχρονη εποχή (Σβορώνος 1992, 15 και 17). Αυτή η σθεναρή έκφραση από τον Ζαμπέλιο της συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή τον οδηγεί στην αξιοποίηση και μελέτη όλων των περιόδων της Ιστορίας. Αποκαθιστά, με αυτό τον τρόπο, τη βυζαντινή περίοδο, στη διάρκεια της οποίας ο Ζαμπέλιος εντοπίζει τις απαρχές του νεότερου ελληνισμού. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι με την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Δυτικούς το 1204 καταρρέει ο ελληνικός μεσαίωνας, με αποτέλεσμα να αρχίζει να διαμορφώνεται ο νεότερος ελληνισμός (Αρώνη-Τσίχλη 2008, 349 και 351).

Για την εξέταση της ιστορικής πορείας της νεοελληνικής εθνότητας, ο Ζαμπέλιος, παρόλο που δηλώνει ότι ο ελληνισμός είναι κατ' ουσίαν αδιαίρετος, προβαίνει στη διαίρεση της ελληνικής ιστορίας σε τρεις εποχές: την αρχαία, τη μέση και τη νεότερη (Ζαμπέλιος 1852, 14 και 20). Για τον ίδιο, η μέση περίοδος, δηλαδή ο μεσαίωνας, αποτελεί σημαντικότερο κρίκο μεταξύ της προηγούμενης και της επόμενης εποχής, καθώς αποδεικνύει και αποκαθιστά τη συνέχεια του ελληνικού έθνους στον χώρο και στον χρόνο (Ζαμπέλιος 1852, 23). Θεωρεί ότι είναι επιτακτική ανάγκη η μελέτη αυτής της περιόδου, ώστε να συναρμολογηθούν «αι διεσπαρμένοι και διερρηγμένοι σελίδες της πατρώας βίβλου, προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας» (Ζαμπέλιος 1852, 16). Στο ιδεολογικό σχήμα του Ζαμπέλιου (1852, 24), ο ελληνικός μεσαίωνας αρχίζει από τον Κωνσταντίνο Α' και τελειώνει με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453. Προχωρά παραπάνω τη σκέψη του και προβαίνει σε πενταμερή υποδιαίρεση της μέσης εποχής, δηλαδή του μεσαιωνικού ελληνισμού, (Ζαμπέλιος 1852, 113-115).

Από αυτές τις υποπεριόδους, η πρώτη χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση του διαδήματος «από του Ρωμαϊκού αίματος εις αίμα Ελληνικόν» και από το γεγονός της στερέωσης της Ορθοδοξίας (Ζαμπέλιος 1852, 113-114)¹²⁵. Αυτή η συμμαχία μεταξύ

¹²⁵ Ο Ζαμπέλιος εισήγαγε πρώτος τον όρο «ελληνοχριστιανικός», συγχωνεύοντας για πρώτη φορά τους όρους «ελληνισμός» και «χριστιανισμός». Στο αντιληπτικό μοντέλο του Ζαμπέλιου,

ελληνισμού και χριστιανισμού θα αποτελέσει θεμελιώδες χαρακτηριστικό στοιχείο του διαμορφούμενου κεντρικού ερμηνευτικού σχήματος της εθνικής ιστοριογραφίας (Κουμπουρλής 2018, 627). Η δεύτερη υποπερίοδος σημαδεύεται από τη σημαντική πρόοδο του ελληνισμού (Ζαμπέλιος 1852, 114). Η τρίτη υποπερίοδος ονομάζεται από τον Ζαμπέλιο «Νεώτερος Μεσαιωνισμός». Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, «υπέκυψεν η γλώσσα εις σημαντικάς μεταβολάς» (Ζαμπέλιος 1852, 340). Η τέταρτη υποπερίοδος, η «φραγκική κατάκτησις» συντελεί στην πλήρη συμφιλίωση του μοναρχισμού και του ελληνισμού και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάδυση του «νεωτέρου Ελληνισμού» (Ζαμπέλιος 1852, 115)¹²⁶. Όπως επισημαίνει γλαφυρά, «εις την Φραγκικήν κατάκτησιν ο Έλλην οφείλει την έγερσιν των πρώτων αισθημάτων της ανεξαρτησίας του. Τότε μετά τόσους αιώνας συνησθάνθη διακεκριμένως την ανάγκην του εθνικού συνδέσμου, τότε πρώτον πειράται να επανορθώση πολιτικώς μίαν των αρχαιοτέρων του ανθρωπίνου πολιτισμού ιδεών· το Πανελλήνιον» (Ζαμπέλιος 1852, 438). Όσον αφορά την τελευταία υποπερίοδο της μέσης εποχής, ο Ζαμπέλιος προσπαθεί να εξηγήσει τον λόγο για τον οποίο η θεία Πρόνοια, η οποία αποτέλεσε για αυτόν την ενοποιητική ουσία του ελληνικού έθνους, έσωσε το ελληνικό έθνος από τα χέρια των Λατίνων και προσέφερε την ανεξαρτησία στην αυτοκρατορία για τα επόμενα διακόσια χρόνια. Θεωρεί ότι αυτή η κατάσταση εξυπηρετούσε το σχέδιο του Θεού είτε να δοκιμάσει την πίστη του βυζαντινού λαού είτε να κάνει πιο συμπαγές σε αυτόν το αίσθημα της χριστιανικής του θρησκείας (Ζαμπέλιος 1852, 494)¹²⁷.

η ένωση των δύο εννοιών είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της μέχρι τότε αποκλειόμενης από το ελληνικό εθνικό παρελθόν βυζαντινής εποχής (βλ. Livaniotis 2006, 64).

¹²⁶ Η δυαδική οπτική του Ζαμπέλιου αναφορικά με τη βυζαντινή ιστορία από την έναρξή της μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 συνίσταται στην ύπαρξη δύο διαφορετικών κοινωνιών, μιας ρωμαϊκής -που αντιπροσωπεύεται από τον αυτοκράτορα και τους αριστοκράτες- και μιας ελληνικής, την οποία απαρτίζουν η Εκκλησία και ο λαός. «Δύο λοιπόν κοινωνίας διαφόρους οφείλομεν εν τη μεσαιωνική μελέτη να λάβωμεν προ οφθαλμών. Η μεν υπάρχει εξωτερική, και αυτή σύγκειται υπό των ξενικών στοιχείων· η δε εσωτερική, και συντίθεται υπό των εθνικών· και την μεν πρώτην προεδρεύει ο κοσμικός αρχηγός, ο Αυτοκράτωρ· την δε δευτέραν ο πνευματικός, ο της πρωτεύουσας επίσκοπος, μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης» (Ζαμπέλιος 1852, 119).

¹²⁷ «Εάν θελήση τις να ερευνήση διά τίνα ποτέ λόγον υπέρτατον η θεία Πρόνοια έσωσε το Ελληνικόν έθνος από χείρας Λατίνων, και διετήρησε την Αυτοκρατορίαν, μικράν και περιορισμένην μεν έτι, αλλ' όμως αυτόνομον, επί δύο εκατονταετηρίδας, άλλο τι ανθρωπίνως

Στο ιδεολογικό σχήμα του Ζαμπέλιου, το οποίο μιλά για χωροχρονική ενότητα του ελληνικού εθνικού βίου και για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνότητας εντός των ορίων των βυζαντινών χρόνων, αδιάσειστα αποδεικτικά τεκμήρια για αυτά θεωρούνται από εκείνον η συνέχεια στην ελληνική γλώσσα και τα προϊόντα αυτής, όπως τα δημοτικά τραγούδια και συμβολαιογραφικές πράξεις (βλ. Βακαλόπουλος [1961] 1974, 46).

Αυτή η σημαντικότητα της γλώσσας στο ιδεολογικό σχήμα του Ζαμπέλιου και, γενικότερα, στην εθνο-ρομαντική ιδεολογία του 19^{ου} αιώνα τον οδηγεί στη διατύπωση του πρώτου συστήματος περιοδολόγησης της νέας ελληνικής γλώσσας στο πλαίσιο του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Πιο συγκεκριμένα, στη μελέτη του με τίτλο *Βυζαντιναί μελέται: Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από Η' άχρι Ι' εκατονταετηρίδος μ.Χ.*, ο Ζαμπέλιος (1857, 603-604) θεωρεί ότι η ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας είναι δυνατόν να διαιρεθεί σε τρεις περιόδους.

Η πρώτη περίοδος περιλαμβάνει το χρονικό διάστημα από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα μέχρι την περίοδο της Εικονομαχίας (726 μ.Χ.- 843 μ.Χ.), κατά το οποίο, όπως πιστεύει, η ελληνική γλώσσα προσλαμβάνει τα νεότερα χαρακτηριστικά της. Συγκεκριμένα, για τις γλωσσικές εξελίξεις την περίοδο της Εικονομαχίας, ο Ζαμπέλιος (1857, 624) αναφέρει: «Ο πέλεκυς της Εικονομαχίας επιφέρει την θανατηφόρον πληγήν εις την Γραμματικήν της κοινής συνηθείας. Λέξεις, φράσεις, προφορά, σύνταξις, προσωδία, μετρική, πάντα μετασχηματίζονται». Οι αλλαγές, δηλαδή, που επέρχονται στην ελληνική γλώσσα την περίοδο της Εικονομαχίας αφορούν όλα τα επίπεδα της γλωσσικής ανάλυσης. Είναι τέτοιας έκτασης, ώστε «μόλις φθάσωμεν εις την Εικονοκλαστικήν εποχήν, ή το πολύν εις τον του Σοφού Λέοντος και του Φωτίου αιώνα¹²⁸, παρατηρούμε την Ελληνίδα γλώσσαν ήδη εισελθούσαν ως έγγιστα εν τω αυτώ σταδίω της σημερινής, και μη διαφέρουσαν ταύτης ειμή κατά τινας ολίγας λέξεις και φράσεις, αποδοτέας εις τα επικρατούντα ήθη και οικεία έθιμα της εποχής» (Ζαμπέλιος 1852, 287). Αλλά και νωρίτερα, κατά το χρονικό διάστημα από τον έκτο αιώνα μ.Χ. μέχρι τα μέσα του όγδοου αιώνα μ.Χ., οι

να εξιχνίαση δεν δύναται, ειμή τούτο, ότι τοιουτοτρόπως οικονομών τα πράγματα ηθέλησεν ο Θεός ή να δοκιμάση την πίστιν και την ευστάθειαν του λαού του, ή να εντυπώση και ριζώση βαθύτερον εις τας καρδίας αυτού το αίσθημα της σωτηριώδους εθνοθρησκείας του» (Ζαμπέλιος 1852, 494).

¹²⁸ Αναφέρεται στον ένατο μεταχριστιανικό αιώνα.

αλλαγές που επισυμβαίνουν στην ελληνική γλώσσα είναι εμφανείς. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο Ζαμπέλιος (1852, 286), «μετά την στ' εκατονταετηρίδα, εποχή καθ' ην συνέβη η του Νίκα επανάστασις, και μέχρι των μέσων της Η', η Ελληνική γλώσσα υποκύπτει μετά μεγάλης ροπής και ταχύτητος εις τοιαύτας και τηλικαύτας μεταβολάς, ώστε μας αναφαίνεται σχεδόν παντάπασιν έπειτα ηλλοιωμένη».

Η δεύτερη περίοδος στην ιστορία της νεοελληνικής γλώσσας ξεκινά από την Εικονομαχία και φθάνει μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς, χρονικό διάστημα κατά το οποίο συντελούνται, χάρι κυρίως στην κάμψη που παρατηρείται από τον Ζαμπέλιο στην αττικιστική κίνηση, ο πλήρης μετασχηματισμός της δημόδους γλώσσας και η αναμφισβήτητη εδραίωση της νέας ελληνικής γλώσσας.

Τέλος, η τρίτη περίοδος αρχίζει από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, η οποία προκάλεσε τον πολιτισμικό συγχρωτισμό των δύο μερών της χριστιανοσύνης και τη συνακόλουθη μίμηση δυτικών προτύπων από τους κατακτημένους πληθυσμούς, και φτάνει μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453¹²⁹.

Ο Ζαμπέλιος πιστεύει ότι, μετά από αυτές τις τρεις περιόδους, έπονται δύο ακόμη περιόδοι της ελληνικής γλώσσας: (α) η περίοδος από το 1453 μέχρι το 1821 και την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και (β) το χρονικό διάστημα από το 1821 μέχρι τα χρόνια του Ζαμπέλιου. Τις δύο αυτές περιόδους τις θεωρεί πεδίο μελέτης και αντικείμενο έρευνας της ιστορίας της Νεοελληνικής Φιλολογίας¹³⁰.

Η περιοδολόγηση που προτείνει ο Ζαμπέλιος παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα:

¹²⁹ «Η δε τρίτη περίοδος, εναγκαλιζομένη την Σταυροφορικήν εποχήν, τον αιώνα της επιμιξίας, και της των δυτικών απομιμήσεως, διέρχεται την βασιλείαν των Παλαιολόγων και τας ηγεμονίας των Φράγκων κατακτητών, και λήγει εις την τελικήν άλωσιν Κωνσταντινουπόλεως» (Ζαμπέλιος 1857, 603).

¹³⁰ «Η έρευνα των περιόδων τούτων ανάγεται μάλλον εις την γενικήν ιστορίαν της Νεοελληνικής φιλολογίας» (Ζαμπέλιος 1857, 604).

ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕ	ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ
1ος αι. μ.Χ. - Εικονομαχία	Νεότερικά χαρακτηριστικά της ελληνικής γλώσσας
Εικονομαχία - 1204	Μετασχηματισμός της Γραμματικής της <i>κοινής συνηθείας</i>
1204 - 1453	<i>επιμιξία και των δυτικών απομίμησις</i>

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα όσα αναφέρονται από τον Ζαμπέλιο (1857, 604) για τα κριτήρια της περιοδολόγησης που πρότεινε. Συγκεκριμένα, γράφει:

«Πού στηρίζομεν τον κανόνα της διαιρέσεώς μας; Τίνα μέθοδον ακολουθούντες θέλομεν δοκίμως ανιχνεύσει την κατά τον μεσαιώνα πορείαν της νεοελληνικής; Εις τοιαύτην νυκτοπορείαν, μη ζητώμεν οδόν· μόλις δε αβέβαια πατήματα. Δυστυχώς, άλλον οδηγόν περί την ιχνηλασίαν δεν έχομεν, παρά βραχέα τινά και ατελή τεκμήρια διαφυγόντα των λογίων την ύβριν, και του χρόνου τον όλεθρον. Εις ταύτα μόνον αναγκαζόμεθα να προσφύγωμεν κατά την αναδιφήν, εν ελλείψει μνημείων ακριβεστέρων. Αλλ' επειδή και φως αμυδρόν νυκτός ωφελεί, όταν μάλιστα η προσδοκία της αυγής ενθαρρύνη, ημείς και των ολίγων αρκούμενοι, θέλομεν εκθέσει επί του προκειμένου σκέψεις τινάς και εικασίας, και μαρτυρίας, εις άλλους ικανωτέρους ανατιθέμενοι την επιμέλειαν της συμπληρώσεως ή και της εξελέγξεως».

Για τον Ζαμπέλιο, δηλαδή, η εξέταση της εξελικτικής πορείας της νεοελληνικής γλώσσας μοιάζει με βάδισμα κατά τη διάρκεια της νύχτας, όπου όλα είναι καλυμμένα με σκοτάδι. Η δυσκολία εύρεσης γραπτών τεκμηρίων που να μαρτυρούν την πορεία που ακολούθησε η νεοελληνική γλώσσα πρέπει, κατά τον Ζαμπέλιο, να αποδοθεί, εκτός φυσικά από την καταστρεπτική επίδραση που είχε σε αυτά ο χρόνος, στην ελιτιστική πρακτική των βυζαντινών λογίων να παραγκωνίζουν τα λαϊκά

δημιουργήματα, τα οποία ήταν συντεθειμένα στη δημόδη γλώσσα, και, έτσι, να μην προσπαθούν να τα διασώσουν (π.χ. αντιγράφοντάς τα, όπως συνέβαινε στην περίπτωση έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας¹³¹). Ωστόσο, θεωρεί ότι κάποια γραπτά τεκμήρια, τα οποία είναι αβέβαια, λίγα και σύντομα¹³², διασώθηκαν από τον χρόνο και από τις λόγιες πρακτικές και συνιστούν ίχνη της νεοελληνικής γλώσσας, αποτελώντας αποδεικτικό υλικό. Όπως επισημαίνει ο Ζαμπέλιος (1852, 354), «σπάνις κυριεύει μεγίστη [...] παρά τοις Βυζαντινοίς συγγραφεύσιν, όθεν είμεθα κατηναγκασμένοι να προσφύγωμεν εις τινα βραχέα, ασυνάρτητα, και ενίοτε υπό των κατά καιρούς φιλολόγων νενοθευμένα τεκμήρια, εκ δε τούτων των ολίγων και ατελών δειγμάτων να εξεικάσωμεν περί των φάσεων και περιπετειών της νεοελληνικής ημών διαλέκτου». Αυτό το γλωσσικό υλικό είναι δυνατόν να εμπλουτιστεί περαιτέρω από τις μελέτες ικανότερων επιστημόνων, που θα ειδικευτούν στην εξέταση του γλωσσικού υλικού των υπό εξέταση αιώνων.

Σε μεταγενέστερες μελέτες του, ο Ζαμπέλιος συνεχίζει να ασχολείται με την εξέταση των μνημείων του νεοελληνικού λόγου, τα οποία θεωρεί τεκμήρια συνέχειας του ελληνικού έθνους στον χώρο και στον χρόνο, ενώ τονίζει και τη σπανιότητά τους στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους εξαιτίας του ακραιφνούς αττικισμού που πρόσβευε η ελίτ της κοινωνίας. Χαρακτηριστικά, στη μελέτη του με τίτλο *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, ο Ζαμπέλιος (1859) διακρίνει τριμερώς τη μεσαιωνική κοινωνία σε τρεις κοινωνικές τάξεις: τον *κλήρον*, τους

¹³¹ Για τον Ζαμπέλιο, ο αττικισμός, παρά την καταστρεπτική επίδραση που είχε πάνω στο νεοελληνικό γλωσσικό υλικό, ωφέλησε εντέλει τη νεοελληνική εθνότητα, καθώς διέσωσε «τα ζώπυρα της προγονικής παιδείας, τον έρωτα της εγκυκλίου μαθήσεως» (Ζαμπέλιος 1857, 689). Για αυτόν, ο αττικισμός, ο ρωμαϊσμός και ο χριστιανισμός αποτελούν την «τριπλή ψυχή του μεσαίωτός μας» (Ζαμπέλιος 1857, 688). Σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, το Βυζάντιο είναι δυνατόν να συγκριθεί με την Αγία Τριάδα, καθώς είναι τριαδικό: είναι ελληνικό ως προς τη γλώσσα, χριστιανικό ως προς το δόγμα και ρωμαϊκό ως προς το αυτοκρατορικό σύστημα διακυβέρνησης (Huxley 1998, 18).

¹³² Στην κατηγορία των γραπτών πηγών που παρέχουν πληροφορίες για την πορεία της νεοελληνικής γλώσσας εντάσσει ο Ζαμπέλιος τη βυζαντινή χρονογραφία. Συγκεκριμένα, αναφέρει: «Ίχνη της Νεοελληνικής αβέβαια εντυπούνται εις την έγγραφον ιστορίαν, άμα τη καθιδρύσει της εκκλησιαστικής και της πολιτικής χρονογραφίας του Βυζαντίου» (Ζαμπέλιος 1857, 604).

ευπατρίδας και τον λαόν, αποδίδοντας σε καθεμία από αυτές την παραγωγή συγκεκριμένου είδους ποίησης με καθορισμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά (Ζαμπέλιος 1859, 23). Συγκεκριμένα, ο κλήρος παράγει ιερή ποίηση σε ενδιάμεση γλωσσική μορφή, οι αριστοκράτες συνθέτουν λυρική ποίηση, την οποία ο Ζαμπέλιος ονομάζει «εξωτερική», με αρχαία μέτρα και αρχαϊσμούς («εις γλώσσαν απρόσιτον τοις πλείοσι»), και ο λαός δημιουργεί δημοτική-λαϊκή ποίηση (Ζαμπέλιος 1859, 23 και 24). Η λαϊκή ποίηση αφηγείται σε δημώδη γλώσσα «τας οικιακάς ή τας πολιτικάς περιπετείας, εξυμνεί τους επ' ανδρεία και γενναιότητα θαυμαζομένους υπό του πλήθους, μυθοποιεί χαριέστατα διηγήματα, ευφραίνεται ή θρηνωδεί ή αναπεμπάζει ευαρέστους ενθυμήσεις· συντόμως ουδέν παραλείπει των όσα πλήττουσιν εν τω παρόντι και εκ του σύνεγγυς τους πόθους, την φαντασίαν, τας αναμνήσεις των υποπολιτευομένων τάξεων» (Ζαμπέλιος 1859, 25). Η λαϊκή ποίηση, δηλαδή τα δημοτικά τραγούδια (κυρίως αυτά που έχουν ιστορικό πυρήνα), θεωρούνται, λοιπόν, από τον Ζαμπέλιο ως μια από τις πιο αυθεντικές πηγές για την ιστορική πορεία του μεσαιωνικού ελληνισμού και τεκμήριο για τη διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους στο πλαίσιο των βυζαντινών χρόνων (βλ. Agaritos 2017, 43). Η ποίηση που παράγεται από τον κλήρο και κυρίως η ποίηση της κοινωνικής τάξης των αριστοκρατών στερούνται ανάλογης αποδεικτικής ισχύος.

Το σχήμα του Ζαμπέλιου αποδίδεται στον παρακάτω πίνακα:

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΙΔΟΣ ΠΟΙΗΣΗΣ	ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
Αριστοκράτες	«Εξωτερική»	Αρχαϊστική
Κλήρος	Ιερή	Ενδιάμεση
Λαός	Λαϊκή	Δημώδης

Η γλωσσολογική μελέτη του Ζαμπέλιου (1864) με τίτλο *Ιταλοελληνικά, ήτοι κριτική πραγματεία περί των εν τοίς αρχείοις Νεαπόλεως ανεκδότων περγαμηνών* εξετάζει μια συλλογή ιταλοελληνικών πηγών και συγκεκριμένα νοταριακών πράξεων

της βυζαντινής Νότιας Ιταλίας, που καλύπτει χρονικά την περίοδο από το 983 μ.Χ. μέχρι το 1304 μ.Χ. (Ζαμπέλιος 1864, 48), γεγονός που εντάσσει το γλωσσικό υλικό στη χορεία των μνημείων της νεοελληνικής γλώσσας, όπως υποστηρίζει το ιδεολογικό σχήμα του Ζαμπέλιου. Όπως αναφέρει ο Ζαμπέλιος (1864, 142), η υπό εξέταση γλωσσική μορφή δεν είναι άλλη από τη νεοελληνική, που παρουσιάζεται άλλοτε υπό την επίδραση ιδιωτισμών και ξενισμών σε λεξιλογικό επίπεδο και άλλοτε εσκεμμένα αρχαιότερη¹³³. Σε αυτή τη μελέτη επαναλαμβάνεται από τον Ζαμπέλιο η θέση ότι τα περισσότερα τεκμήρια της δημόδους γλώσσας της μεσαιωνικής εποχής χάθηκαν εξαιτίας των πρακτικών των αττικιστών λογίων και αναφέρεται επιπλέον ότι μόνο δύο είναι τα παραδείγματα συγγραφέων των οποίων το έργο διασώζει ίχνη της γλώσσας της εποχής τους. Πρόκειται για τον χρονογράφο Θεοφάνη και τον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο¹³⁴.

Μπορούμε να πούμε ότι ο Ζαμπέλιος, προβαίνοντας σε μια ανάγνωση του ελληνικού παρελθόντος, το βρίσκει προ-σημειωμένο. Έχει επίγνωση αυτής της κατάστασης, καθώς δηλώνει ότι ο ιστορικός προσεγγίζει το παρελθόν μέσα από το εκάστοτε παρόν του (από τη θέση «εις ην ευρισκόμεθα σήμερα»). Το παρόν του Ζαμπέλιου έχει διαβάσει το κείμενο των συμβάντων του παρελθόντος πριν από αυτόν μέσα από τις διόπτρες της νεωτερικής αντίληψης του υποστασιοποιημένου και διακριτού από το παρόν παρελθόντος και της εθνο-ρομαντικής ιδεολογίας του 19^{ου} αιώνα. Σε αυτό το περιβάλλον, ο Ζαμπέλιος ερμηνεύει τη μεσαιωνική ιστορία ως αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής εθνικής ιστορίας και την ιστορική πορεία που ακολούθησε η «νέα ελληνική» ως αντανάκλαση και έκφραση της ιστορικής πορείας της νεοελληνικής εθνότητας. Δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, καθώς, στο

¹³³ «Η εξεταζόμενη γλώσσα άλλη τις δεν είναι, παρά η νεοελληνική, μάλλον ή ήττον ετεροτροπούσα υπό την ενέργειαν διαφόρων ξενολεκτημάτων και ιδιωτισμών, ή επί το αρχαιότερον άμα και κακοζηλότερον νενοθευμένη υπό της συμβολαιογραφικής σχολαστικότητας».

¹³⁴ «Πολλά της μεσαιωνικής ημών ιδιώτιδος και πολύτιμα τεκμήρια θα περιεσώζοντο σήμερα [...], αν η κακοζηλία των αττικιστών μάλλον ή ο παντολέτωρ χρόνος, δεν είχε αφανίσει τα έργα των χυδαϊστί συγγραψάντων. Εκ των επιζησάντων βυζαντινών δύο μόνοι καθίστανται υπό γλωττολογικήν έποψιν αξιοσπούδαστοι, ως αποταμιεύσαντες και μεταδόντες ημίν απομνημονεύματα τινά των τότε δήμων· ο Θεοφάνης και ο Πορφυρογέννητος Κωνσταντίνος» (Ζαμπέλιος 1864, 161).

πλαίσιο της εθνο-ρομαντικής ιδεολογίας του 19^{ου} αι., η γλώσσα συνιστά αδιάσειστο τεκμήριο που αποδεικνύει τη συνέχεια και την ενότητα του ελληνικού έθνους (Σκοπετέα 2001, 959). Η αρραγής σχέση μεταξύ γλώσσας και εθνότητας εκφράζεται από τον ίδιο μέσω μιας παρομοίωσης. Συγκεκριμένα, δηλώνει: «Η ιστορία της νεοελληνικής διαλέκτου έχει προς την ιστορίαν της νεοελληνικής εθνότητας, ακριβώς ως ο προφορικός λόγος έχει προς τον λόγον τον ενδιάθετον» (Ζαμπέλιος 1857, 648). Όπως, δηλαδή, ο φωνούμενος λόγος (η ομιλία) εκφράζει τον εσωτερικευμένο λόγο, με τον ίδιο τρόπο η ιστορική διαδρομή της νεοελληνικής γλώσσας, η οποία φανερώνεται μέσα από τα λιγιστά γραπτά τεκμήρια, αποτελεί έκφραση της ιστορίας της νεοελληνικής εθνότητας. Αλλά το ιστοριογραφικό έργο του Ζαμπέλιου προ-σημειώνει, επίσης, το παρελθόν. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλά από τα στοιχεία που παραθέτει στα συγγράμματά του ο Ζαμπέλιος αξιοποιούνται και εκλαϊκεύονται από τον κορυφαίο εθνικό ιστοριογράφο Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος άλλωστε παραδέχεται την επίδραση που είχαν στη θεωρία του οι μεθοδολογικές αρχές και τα πορίσματα του Ζαμπέλιου. Το ιστοριογραφικό έργο του Παπαρρηγόπουλου ήταν βέβαια πιο συστηματικό και πιο κατανοητό σε σχέση με το δυσκολονόητο έργο του Ζαμπέλιου (Σβορώνος 1992, 20).

5.2.2 Εδραίωση της παραδοσιακής θεώρησης: Κ. Παπαρρηγόπουλος

Με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και το κύρος του ως του κορυφαίου εθνικού ιστοριογράφου εδραιώνεται το αντιληπτικό μοντέλο που ορίζει ότι η νεοελληνική γλώσσα διαμορφώνεται εντός των ορίων του βυζαντινού κράτους. Η θέση του για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας υπήρξε προϊόν της θεωρίας του για τη διαμόρφωση του νέου ελληνισμού στο πλαίσιο της αδιάρρηκτης συνέχειας του ελληνικού έθνους ανά τους αιώνες.

Το ίδιο το σχήμα της συνέχειας της ελληνικής εθνότητας, όπως αυτό καθιερώθηκε από τον Παπαρρηγόπουλο, υπήρξε αποτέλεσμα της υιοθέτησης από την πλευρά του Παπαρρηγόπουλου συγκεκριμένων οπτικών για το ελληνικό εθνικό παρελθόν και της απόρριψης άλλων, τις οποίες μάλιστα αρχικά εξέφραζε. Όπως επισημαίνει ο Koubourlis (2009, 54), το επιστημονικό έργο του εθνικού ιστοριογράφου Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου περιλαμβάνει μέχρι το 1846 την έκδοση έργων τα οποία παρουσιάζουν κάποιες θέσεις που εγκαταλείφθηκαν στο ώριμο ιστοριογραφικό του έργο.

Η πρώτη ιστορική του πραγματεία φέρει τον τίτλο: *Περί της εποικίσεως Σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον* (1843) και αποτελεί δοκίμιο με θέμα τις σλαβικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα την περίοδο του μεσαίωνα. Στόχος του Παπαρρηγόπουλου είναι να ανασκευάσει τις απόψεις του Jakob Philipp Fallmerayer, όπως αυτές εκφράστηκαν στον πρόλογο του πρώτου τόμου του έργου *Ιστορία της Χερσονήσου του Μορέως κατά το Μεσαίωνα* (1830), όπου διακηρύσσεται ότι το αρχαίο και ένδοξο γένος των Ελλήνων εξαφανίστηκε ολοσχερώς και τη θέση του την κατέλαβε κατά τον μεσαίωνα ένα μίγμα σλαβικών φυλών, γεγονός που οδήγησε στον εκσλαβισμό της Ελλάδας¹³⁵. Στον δεύτερο τόμο της (1836) διατυπώνεται η θέση για ένα δεύτερο κύμα αφελληνισμού του ελλαδικού χώρου, μετά το σλαβικό, που οδηγεί στον εξαλβανισμό της Ελλάδας, ενώ η ελληνική επανάσταση χαρακτηρίζεται ως «σκυπετάριχη» (αρβανίτικη)¹³⁶ (Βελουδής 1982, 29-30 και 33). Στη θεωρία του Fallmerayer για εκσλαβισμό και εξαλβανισμό των ελληνικών χωρών, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αντιτάσσει την αφομοιωτική δύναμη που έχει η ελληνική φυλή πάνω στους ξένους πληθυσμούς, οι οποίοι δέχονται τη γλώσσα και τη θρησκεία της, καταλήγοντας να απορροφώνται και να αφομοιώνονται από αυτή γλωσσικά και θρησκευτικά (Σιγάλας 2001, 20).

Αυτή η πρώτη μελέτη του Παπαρρηγόπουλου είναι, ωστόσο, δηλωτική της αρνητικής στάσης που είχε αρχικά κρατήσει στο πρώτο έργο του ο μετέπειτα εθνικός ιστοριογράφος απέναντι στη βυζαντινή περίοδο, την οποία θεωρούσε μια σκοτεινή εποχή, μια περίοδο σκοταδισμού και άγνοιας (Δημαράς 1969, 193). Το ίδιο αρνητικά διάκειται και προς τους αρχαίους Μακεδόνες στη μελέτη του με τίτλο *Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας* (1844), στην οποία οι αρχαίοι Μακεδόνες παρουσιάζονται σαν μια ξένη δύναμη εναντίον των οποίων οι Έλληνες απέτυχαν να συνασπιστούν και, έτσι, κατέληξαν να κατακτηθούν από αυτούς (Koubourlis 2009, 54).

Οι θεωρήσεις αυτές που παρουσίαζαν τους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς ως κατακτητές των Ελλήνων και όχι ενταγμένους στο ελληνικό εθνικό παρελθόν

¹³⁵ Για μια εμπειριστατωμένη κριτική πάνω στα ιστορικά, αρχαιολογικά και γλωσσικά δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν για την υποστήριξη της διακοπής του ιστορικού βίου στον ελληνικό χώρο μετά τη διείσδυση των Σλάβων, βλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου (1992, 61-86).

¹³⁶ Το φαινόμενο του «εξαλβανισμού» ως δεύτερου αφελληνιστικού κύματος, που ακολούθησε χρονικά τον εκσλαβισμό του ελλαδικού χώρου, αποτελεί προϊόν περαιτέρω επεξεργασίας της αρχικής του θεωρίας μετά την πρώτη επίσκεψή του στην Ελλάδα το 1833 (Βόγλη 2015, 280).

ανταποκρίνονταν στην πρώτη επίσημη αντίληψη του νεότευκτου ελληνικού κράτους για την ελληνική εθνική ιστορία, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι η επαφή του ιστορικού με το παρελθόν δεν είναι αδιαμεσολάβητη. Χαρακτηριστικά, ο Κωνσταντίνος Σχινάς, ο οποίος ήταν ο πρώτος πρόεδρος του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837), μεταχειρίστηκε τη μεταφορική εικόνα της σκλαβωμένης Ελλάδας, η οποία κατακτήθηκε και παραδόθηκε από τους Μακεδόνες στους Ρωμαίους και από τους Βυζαντινούς στους Τούρκους. Επομένως, το επίσημο ερμηνευτικό σχήμα της ελληνικής ιστορίας που ήταν κυρίαρχο αρχικά στο ελληνικό κράτος ήταν αυτό της αναβίωσης και όχι της συνέχειας. Η ένταξη των αρχαίων Μακεδόνων και του Βυζαντίου στην εθνική ιστοριογραφία σηματοδοτεί τη μετάβαση από το σχήμα της αναβίωσης στο σχήμα της συνέχειας (Liakos 2008, 204 και 208). Ο τρόπος παρουσίασης των Βυζαντινών στα σχολικά εγχειρίδια πριν και μετά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αντανακλά αυτή τη μετατόπιση του ερμηνευτικού σχήματος. Όπως επισημαίνει η Κουλούρη (1988, 40 και 44), μετά το 1880 το Βυζάντιο αποτελεί οργανικό κομμάτι της ελληνικής ιστορίας στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, από το 1884 στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης άρχισε να διδάσκεται η ιστορία του ελληνικού έθνους, με κάθε περίοδο να αντιστοιχεί σε μία τάξη του γυμνασίου.

Η αποκατάσταση της συνέχειας του ελληνισμού από τους αρχαίους χρόνους μέχρι τα σύγχρονα χρόνια επιτυγχάνεται με το συνθετικό έργο του Παπαρρηγόπουλου με τίτλο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1860-1874) και θα είχε ταυτόχρονα και μελλοντικό προσανατολισμό, καθώς θα εξασφάλιζε την προέκταση αυτής της συνέχειας στον ελληνικό μέλλοντα χρόνο (βλ. Σκοπετέα 1988, 190). Κυρίαρχη πεποίθηση του εθνικού ιστοριογράφου σε αυτή τη σύνθεση της ελληνικής ιστορίας είναι ότι η θεία Πρόνοια είναι καθοριστική για τη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι. Εκδηλώνεται πολύ πριν από τον ερχομό του Χριστιανισμού, κινώντας προαιωνίως τα πράγματα, για να φθάσει στον σκοπό της (Δημαράς 2006, 285).

Η συμβολή του Γερμανού ιστορικού Johann Gustav Droysen (1808–1884) στην ένταξη των αρχαίων Μακεδόνων στην ιστορία του ελληνικού έθνους υπήρξε καθοριστική, καθώς παρέσχε στον Παπαρρηγόπουλο επιχειρήματα για την ελληνικότητα των Μακεδόνων (Mouritsen 2009, 48). Επιπλέον, όπλισε τη θεωρητική και μεθοδολογική σκευή του Παπαρρηγόπουλου: ο όρος «ελληνισμός», ο οποίος

αναφερόταν στον Droysen στην περίοδο του Αλεξάνδρου και των Επιγόνων¹³⁷, χρησιμοποιήθηκε από τον Παπαρρηγόπουλο και, όπως δείχθηκε, από τον Ζαμπέλιο, για να δηλώσει κάθε στάδιο της ελληνικής ιστορίας (Koubourlis 2009, 60· Σιγάλας 2001, 30). Πιο συγκεκριμένα, ο Παπαρρηγόπουλος εισάγει και επεξεργάζεται τους όρους: «πρώτος ελληνισμός», «μακεδονικός ελληνισμός», «χριστιανικός ελληνισμός», «μεσαιωνικός ελληνισμός» και «νέος ελληνισμός». Ο πρώτος ελληνισμός είναι ο αρχαίος, ο κλασικός, Έπονται ο μακεδονικός ελληνισμός, ο χριστιανικός ελληνισμός και ο μεσαιωνικός ελληνισμός, από τον οποίο αναδύεται τον 13^ο αιώνα ο νέος ελληνισμός (Λιάκος 1994, 183-184).

Προκειμένου για την ανάδυση του νέου ελληνισμού τον 13^ο αιώνα, στους τελευταίους, δηλαδή, αιώνες του Βυζαντίου, ο Παπαρρηγόπουλος (1871, 743-744) αναφέρει τα ακόλουθα:

«Ο μεν βυζαντινός ελληνισμός κατέπεσεν εν αρχή της 13 εκατονταετηρίδος, συγχρόνως όμως προέκυψεν εις μέσον ο νεώτερος ελληνισμός, του οποίου την ηώ εχαιρετίσαμεν κατά τους τελευταίους χρόνους της περιόδου ης συνεπληρώσαμεν ήδη την αφήγησιν. Τα λείψανα του βυζαντινού ελληνισμού ηγωνίσθησαν μεν έτι και ενίστε ενδόξως υπέρ της ίδιας σωτηρίας, αλλ' έκτοτε ο νεώτερος ελληνισμός ύψωσεν ιδίαν σημαίαν εν Ηπειρώ, εν Θεσσαλία, εν Ακαρνανία, εν Αιτωλία, εν Πελοποννήσω. Ο Μιχαήλ Άγγελος Κομνηνός, ον θέλομεν μετ' ολίγον ίδει καταπολεμούντα τους Φράγκους εν ταις ευρωπαϊκαίς του κράτους χώραις, ωνόμαζεν εαυτόν, ουχί πλέον ως οι Λασκάρεις και οι Βατάτσαι και οι Παλαιολόγοι *Βασιλέα Ρωμαίων*, αλλά *δεσπότην Ελλάδος*. Επί τοσούτον δε εκραταιώθη η συνείδησις του ελληνισμού, ώστε έκτοτε πάντες οι ιστορικοί και οι λόγιοι άνδρες, ο Χαλκοκονδύλης ο Γεμιστός, ο Φραντζής, ονομάζουσι τους κατοίκους του κράτους, ουχί πλέον *Ρωμαίους* αλλά *Έλληνας*. [...] Αληθώς λοιπόν ειπείν ο Βυζαντινός Ελληνισμός ετελείωσε το κύριον αυτού στάδιον διά της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Φράγκων· διότι αν εξακολουθή υπάρχων έτι επί τινα χρόνον, πρωταγωνιστεί όμως εν τη

¹³⁷ Ο ομόρριζος όρος «Ελληνισταί» αναφερόταν κατά την περίοδο των Αποστόλων, δηλαδή στον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, στους Ιουδαίους που είχαν απεμπολήσει τις παραδόσεις τους έχοντας εξελληνιστεί γλωσσικά και, γενικότερα, πολιτισμικά (βλ. Μπουραζέλης 2018, 68).

ιστορία ημών από της αλώσεως εκείνης και εφεξής ο ελληνισμός ο νεώτερος. Τούτου του ελληνισμού είμεθα οι άμεσοι απόγονοι».

Το παραπάνω απόσπασμα περιέχει δύο στοιχεία τα οποία θα χρησιμοποιηθούν από τους μετέπειτα ιστορικούς ως αποδεικτικά τεκμήρια για την εμφάνιση του νέου ελληνισμού το 1204. Πρόκειται:

(α) για τη δημιουργία κρατών με ελληνική εθνική συνείδηση, τα οποία προέκυψαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς¹³⁸, και

(β) για τη συνειδητή χρήση του όρου «Έλλην» και άλλων συναφών όρων με εθνικό περιεχόμενο μετά τη φραγκική κατάκτηση από αυτά τα βυζαντινογενή κράτη και από τους διανοούμενους της εποχής (βλ. Παπασταματίου & Κοτζαγεώργης 2015, 1).

Στον 13^ο και στον 14^ο αιώνα, ο Παπαρρηγόπουλος ανάγει τις απαρχές της νέας ελληνικής γλώσσας. Η εμφάνιση της γλώσσας στο ιδεολογικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου είναι αναμενόμενη, καθώς, κατά τα διδάγματα του κινήματος του ρομαντισμού του 19^{ου} αιώνα, η γλώσσα αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο που διακρίνει το ένα έθνος από το άλλο. Όπως διδάσκει ο εθνικός ιστοριογράφος, η γλωσσική μορφή του *Χρονικού του Μορέως* «έχει εν πολλοίς ου μικράν ομοιότητα προς την σήμερα υφ' όλου του ελληνικού έθνους λαλουμένην» και συμπληρώνει ότι: «ουδείς θέλει αρνηθή τουλάχιστον ότι η γλώσσα ην ωμίλουν εν τη 13^η εκατονταετηρίδι οι Πελοποννήσιοι και οι Στερεοελλαδίται απετέλεσε την κυριωτάτην αφετηρίαν της σήμερα υπό του ελληνικού έθνους λαλουμένης και γραφομένης» (Παπαρρηγόπουλος [1860–1874] χ.χ., 9 και 11). Ο Παπαρρηγόπουλος είναι κατηγορηματικός: «η γλώσσα ήτις ελαλείτο και εγράφετο υπό των Πελοποννησίων και των Στερεοελλαδιτών εν τη 13^η εκατονταετηρίδι κατίσχυσεν επί τέλους όλων των άλλων τοπικών, του ελληνικού

¹³⁸ Ως παράδειγμα εθνικά συνειδητοποιημένου κράτους ο Παπαρρηγόπουλος θεωρεί το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Οι ιστορικοί των επόμενων αιώνων θα καταδείξουν την ελληνική εθνική συνείδηση των βασιλέων του κράτους της Νίκαιας. Για την ιδεολογική αντιπαράθεση που προέκυψε μεταξύ των αυτοκρατοριών της Νίκαιας και της Ηπείρου στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την Αυτοκρατορία, βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991).

έθνους ιδιωτισμών» (Παπαρρηγόπουλος [1860–1874] χ.χ., 11). Για τον Παπαρρηγόπουλο, δηλαδή, το πελοποννησιακό ιδίωμα στο οποίο είναι γραμμένο το *Χρονικό του Μορέως* έχει μεγάλη ομοιότητα με τη γλώσσα που μιλά το ελληνικό έθνος τον 19^ο αιώνα και, μάλιστα, αποτέλεσε τη βάση της διαμόρφωσής της. Όπως επισημαίνει εύστοχα ο Agaritos (2017, 46), αυτές οι παρατηρήσεις του Παπαρρηγόπουλου εκφράζουν το σφρίγος και τον συνεκτικό χαρακτήρα του ελληνισμού, ο οποίος αναπτύχθηκε σε εκείνες ακριβώς τις περιοχές οι οποίες υπήρξαν σημαντικότερες για τη διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του 1821 εναντίον των Οθωμανών και αποτέλεσαν τον πυρήνα του νεοσύστατου νεοελληνικού κράτους, το οποίο προέκυψε από αυτόν¹³⁹. Θεωρούμε μάλιστα ότι αυτή η άποψη του Παπαρρηγόπουλου για την πελοποννησιακή βάση της ομιλούμενης γλώσσας της εποχής του συνιστά την παλιότερη αναφορά στον ρόλο που διαδραμάτισε η πελοποννησιακή διάλεκτος στη διαμόρφωση κοινής γλώσσας κατά τον 19^ο αιώνα¹⁴⁰.

5.2.3 Μετά από έναν αιώνα: Η θεωρία του Α. Βακαλόπουλου

Στην παραδοσιακή άποψη της συνέχειας του ελληνικού έθνους εντάσσεται και το ιστοριογραφικό έργο του Απόστολου Βακαλόπουλου, κατά τον οποίο ο νέος ελληνισμός αναδύθηκε το 1204 και όχι μεταγενέστερα, ενώ η νέα ελληνική γλώσσα, που συνδέεται οργανικά με την ανάδυσή του, αρχίζει να διαμορφώνεται γύρω στον 10^ο αιώνα (Βακαλόπουλος [1961] 1974, 54).

Για τον Βακαλόπουλο, ο συγχρωτισμός των Φράγκων και των ελληνικών πληθυσμών μετά το 1204, οι πολεμικές συνθήκες και ο ανταγωνισμός μεταξύ των Δυτικών και των νέων ελληνικών κρατών ενίσχυσαν το αίσθημα του πατριωτισμού και

¹³⁹ Για τον Παπαρρηγόπουλο [1860–1874] (χ.χ., 11), «η Πελοπόννησος και η Στερεά απέβησαν και νυν, όπως το πάλαι, η ακρόπολις του Ελληνισμού».

¹⁴⁰ Κατά τον Παντελίδη (2015, 42), η απόδοση της ιδιότητας της βάσης της δημοτικής στην πελοποννησιακή διάλεκτο στερείται επαρκών γλωσσολογικών ερεισμάτων και βασίστηκε, κατά κύριο λόγο, σε παρατηρήσεις εξωγλωσσικής φύσεως, όπως, για παράδειγμα, στον καθοριστικό ρόλο των Πελοποννησίων στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Αυτό και άλλα παρόμοια επιχειρήματα στηρίχτηκαν, κατά τον ίδιο γλωσσολόγο, σε λανθασμένη ανάγνωση των ιστορικών δεδομένων.

αποκρυστάλλωσαν την ιδέα του ελληνισμού στην πνευματική και πολιτική ηγεσία (Βακαλόπουλος 2008, 96). Το τεκμήριο εκείνο στο οποίο ο Βακαλόπουλος δίνει ιδιαίτερη έμφαση για να αποδείξει την ανάδυση του νέου ελληνισμού στις αρχές του 13^{ου} αιώνα είναι η χρήση του όρου «Έλλην» κατά την περίοδο μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Στους πολιτικούς ταγούς και στους διανοούμενους των διάδοχων κρατών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τα οποία προέκυψαν μετά τη φραγκική κατάκτηση, δηλαδή της Αυτοκρατορίας Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, ο Βακαλόπουλος εντοπίζει συνειδητή χρήση του όρου «Έλλην» και των παραγώγων του με εθνικό περιεχόμενο, η οποία εδράζεται στην εγκόλπωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, όπως αυτή εκφράστηκε με τη συλλογή χειρογράφων, με την ίδρυση σχολών και βιβλιοθηκών, και, γενικότερα, με μια πνευματική άνθηση στα εδάφη τους (βλ. Βακαλόπουλος [1961] 1974, 79). Η οικειοποίηση του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος αποτέλεσε ένα μέσο στα χέρια της πολιτικής και πνευματικής ελίτ για τον επαναπροσδιορισμό της θέσης τους σε ένα περιβάλλον που βρίθει εξωτερικών κινδύνων.

Όπως επισημαίνει ο Βακαλόπουλος [1961] (1974, 75),

«Αναμφίβολο γεγονός είναι ότι η εθνική αφύπνιση των κατοίκων των ελληνικών χωρών αναρριπίζεται εκ των άνω με την προβολή του αρχαίου ελληνικού ονόματος και μεγαλείου. Οι πολιτικοί δηλαδή και πνευματικοί ηγέτες, ιδίως της Νίκαιας, ανατρέχοντας στο ιστορικό παρελθόν, φαίνονται να ν' ανακαλύπτουν τον εαυτό τους, την πραγματική τους εθνική οντότητα. Μέσα στο σκοτάδι, που τους περιβάλλει, οι ένδοξοι πρόγονοί τους, οι αρχαίοι Έλληνες, ακτινοβολούν. Αυτοί θα τους βοηθήσουν ν' αποτινάξουν το λήθαργό τους και ν' απομακρύνουν τον μεγάλο κίνδυνο. Η ελληνολατρεία τους εκδηλώνεται ποικιλότροπα, στις πράξεις τους, στη φιλολογική τους δραστηριότητα και γενικά στον τρόπο του σκέπτεσθαι».

Χαρακτηριστικό παράδειγμα εθνικά συνειδητοποιημένου διανοούμενου είναι ο λόγιος ιερομόναχος Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο οποίος ονομάζει «ελληνίδα επικράτειαν» τα εδάφη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, ενώ ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Β' Λάσκαρις την ονομάζει «Ελληνικόν» και «Ελλάδα» (Βακαλόπουλος [1961] 1974, 77).

Παρόλο που η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1261 ενισχύει τις ρωμαϊκές παραδόσεις, δρώντας ανασταλτικά στην πορεία του νέου ελληνισμού, η χρήση των όρων «Ελλάς» και «Έλληνας» γενικεύεται στο τέλος του 14^{ου} αιώνα (Βακαλόπουλος [1961] 1974, 86).

Οι απόψεις που εκφράζει ο Βακαλόπουλος έρχονται σε σύμπνοια με τη μελέτη του Xydis (1968), η οποία δημοσιεύθηκε χρονικά μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης του πρώτου τόμου της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, του μνημειώδους και πολύτομου έργου του Βακαλόπουλου. Ο Xydis εξετάζει το φαινόμενο της εθνικής συνειδητοποίησης των Ελλήνων υπό το φως θεωριών των πολιτικών επιστημών και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι κατά την περίοδο 1204-1453 υπάρχουν επαρκή στοιχεία τα οποία είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως αποδεικτικά τεκμήρια για την υποστήριξη της θέσης για την ανάπτυξη μιας πρώιμης μορφής εθνικισμού, ενός “protonationalism”, εκείνη την περίοδο. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι οι επαφές των ρωμαιοκαθολικών σταυροφόρων με τους πληθυσμούς των βυζαντινών εδαφών έδωσαν μεγάλη ώθηση στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης τόσο μεταξύ της βυζαντινής ελίτ όσο και στον υπόλοιπο πληθυσμό (Xydis 1968, 18). Την περίοδο 1204-1453, οι πολιτικοί αρχηγοί του Βυζαντίου, σε απάντηση των προκλήσεων που προέρχονταν από την πλευρά των Λατίνων, προσπάθησαν να τονώσουν περαιτέρω την εθνική συνείδηση των υποτελών τους, ώστε οι τελευταίοι να κινητοποιηθούν τόσο εναντίον των Λατίνων όσο και εναντίον των Οθωμανών Τούρκων (Xydis 1968, 18-19). Το αίσθημα υπερηφάνειας που αναπτυσσόταν σε όσους ανήκαν σε συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια και προερχόταν από συγκρούσεις με άλλη διακριτή ομάδα συνδεόταν άμεσα με τη διαμόρφωση του φαινομένου του πρώιμου εθνικισμού της περιόδου μεταξύ του 13^{ου} και του 15^{ου} αιώνα (Xydis 1968, 19).

Για τον Βακαλόπουλο [1961] (1974, 55), την εμφάνιση του νέου ελληνισμού την προαναγγέλλουν η εμφάνιση των ακριτικών τραγουδιών και η επιβολή της νέας ελληνικής γλώσσας ως λογοτεχνικού οργάνου. Παραθέτουμε την άποψη του Βακαλόπουλου [1961] (1974, 54):

«Η ανδρεία των ακριτών εξυμνείται με την ζωντανή γλώσσα του λαού, την νέα ελληνική, που γύρω στον 10^ο αι., ύστερ’ από ανέλιξη αιώνων, αρχίζει να διαμορφώνεται και να επιβάλλεται και ως λογοτεχνικό όργανο. Γιατί στην γλώσσα αυτή φαίνεται ότι πρωτογράφηκε κατά τον 10^ο ή 11^ο αι. το γνωστό έπος του Διγενή Ακρίτα από άγνωστο σήμερα ποιητή, ίσως κληρικό, που

καταγόταν από την Καπαδοκία. Με την επική κυρίως ποίηση και με πηγή την λαϊκή έμπνευση ανατέλλει η νέα ελληνική λογοτεχνία. Πραγματικά, η επική ποίηση ανταποκρίνεται στην αφύπνιση του νέου ελληνισμού [...]».

Στο ιδεολογικό σχήμα του Βακαλόπουλου, η παράδοση της λαϊκής γλώσσας και η καθιέρωση της ομιλούμενης γλώσσας στη λογοτεχνική παραγωγή προωθήθηκαν από τη φραγκική κατάκτηση του 1204, με αποτέλεσμα να εντοπίζονται μεταξύ του 13^{ου} και του 15^{ου} αιώνα πέντε ερωτικά ιπποτικά μυθιστορήματα, τα οποία είναι γραμμένα σε γλώσσα μάλλον δημοτική και σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο. Τα μυθιστορήματα αυτά συνδέονται από τον ιστορικό με την εθνική συνειδητοποίηση του νεοελληνικού έθνους (Βακαλόπουλος [1961] 1974, 90-91).

Τα επιχειρήματα του Βακαλόπουλου με βάση τα οποία τεκμαίρεται την ανάδυση του νέου ελληνισμού συνοψίζονται σε ένα ευσύνοπτο και περιεκτικό σύγγραμμα του ίδιου ιστορικού με τίτλο *Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985)* [1985] (2005), το οποίο αποτελεί επιτομή του πολύτομου έργου του. Και σε αυτό το πόνημα, ο Βακαλόπουλος επικαλείται τη γλώσσα ως αποδεικτικό στοιχείο για τον εντοπισμό των απαρχών του νέου ελληνισμού στους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αρχικά, δηλώνεται ότι ο καθορισμός της αφετηρίας του νέου ελληνισμού είναι ένα μεγάλο και πολυσυζητημένο ζήτημα. Ο νέος ελληνισμός υποστασιοποιείται, παρομοιαζόμενος με ένα δέντρο, του οποίου οι ρίζες είναι πολύ βαθιές και τα ακρόριζά του φθάνουν μέχρι την αρχαιότητα (Βακαλόπουλος [1985] 2005, 5). Η εμφάνιση των ακριτικών τραγουδιών και η διαμόρφωση της νέας ελληνική γλώσσας τον 10^ο αιώνα, η οποία αναπτύσσεται κάτω από την κρούστα του αττικισμού και προβάλλει ως λογοτεχνικό όργανο, συντελώντας στη γένεση της νεοελληνικής λογοτεχνίας εκείνη την περίοδο, αποτελούν τα δεδομένα που βεβαιώνουν την εμφάνιση του νέου ελληνισμού (Βακαλόπουλος [1985] 2005, 10-11). Η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά τη φραγκική κατάκτηση το 1204 αποτέλεσε ένα δυνατό τράνταγμα που ξύπνησε την κοιμισμένη εθνική συνείδηση των κατοίκων των βυζαντινών εδαφών, με αποτέλεσμα το όνομα «Έλλην» να προσλαμβάνει από τότε εθνικό περιεχόμενο (Βακαλόπουλος [1985] 2005, 11 και 13)¹⁴¹.

¹⁴¹ Στο πόνημά του με τίτλο *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, ο Βακαλόπουλος (1983) διακρίνει σπέρματα των ειδικών χαρακτηριστικών στοιχείων των διάφορων ελληνικών πληθυσμών και, κατ' επέκταση, των γενικών εθνικών γνωρισμάτων κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες,

Όπως μπορούμε να καταλάβουμε, οι απόψεις του Βακαλόπουλου για τη γενεαλογία του νέου ελληνισμού και της νεοελληνικής γλώσσας εντάσσονται στη μακρά ιστοριογραφική παράδοση που δημιούργησαν με τα έργα τους ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι ο κατευθυντήριος άξονας της ερευνητικής δραστηριότητας του Βακαλόπουλου, η αντίληψη δηλαδή ότι η περίοδος 1204-1453 κείται εντός των ορίων της νεοελληνικής ιστορίας, αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής από τον χώρο των ιστορικών που ειδικεύονταν στη μελέτη της βυζαντινής ιστορίας.

Εκφραστής αντιρρήσεων στις θέσεις του Βακαλόπουλου περί ανιχνεύσεως χαρακτηριστικών του πολιτισμού των Νεοελλήνων στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου υπήρξε, για παράδειγμα, ο βυζαντινολόγος Διονύσιος Ζακυθινός, ο οποίος τόνισε ότι το βυζαντινό κράτος διατήρησε μέχρι το τέλος του τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του γνωρίσματα στους τομείς της κρατικής του οργάνωσης και της πολιτικής του θεωρίας (Ζακυθινός 1972, 24).

Η θεωρία της ανάπτυξης κάποιας (πρώιμης) ελληνικής εθνικής συνείδησης στο σύνολο του πληθυσμού της βυζαντινής επικράτειας κατά τη φραγκική κατάκτηση και τη συνακόλουθη παλαιολόγεια περίοδο δεν έχει, επίσης, ευρεία απήχηση στους κόλπους των βυζαντινολόγων του εξωτερικού. Ενδεικτικά, ο Treadgold (1997, 805), στο έργο του με τίτλο *A history of the Byzantine state and society*, θεωρεί ότι η ελληνολατρία περιοριζόταν στον ολιγάριθμο κύκλο των βυζαντινών λογίων και όχι στο μεγαλύτερο τμήμα του βυζαντινού (χριστιανικού) πληθυσμού, το οποίο θα την έκρινε

τα οποία εντοπίζονται ευκρινέστερα στους μετέπειτα αιώνες. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Από τους τελευταίους αιώνες του βυζαντινού κράτους, αφότου ο ελληνισμός υποχωρεί και περιορίζεται στις δυτικές περιοχές της Μ. Ασίας και στην ηπειρωτική Ελλάδα, αφότου δηλαδή εντοπίζεται στις προαιώνιες πατρίδες του, αρχίζουμε να συναντούμε χρήσιμες πληροφορίες για το “Γένος των Ελλήνων”. Κατά τη διάρκεια μάλιστα της περιόδου της δουλείας, περιόδου μόνιμης σχεδόν πολιτικοκοινωνικής και πνευματικής αδράνειας των κατακτητών, αλλά και πολιτιστικής καθυστερήσεως των κατακτημένων, βρίσκουμε ευκολότερα τα ειδικά κατά τόπους χαρακτηριστικά στοιχεία των διαφόρων ελληνικών πληθυσμών ή και πέρ’ απ’ αυτά, κατ’ αφαίρεση, τα γενικά του έθνους, προσδιορισμένα ή γεννημένα από τις προαιώνιες επιδράσεις του φυσικού ή πολιτικοκοινωνικού περιβάλλοντος, των εντόπιων φύλων ή και των ξενικών εποικισμών» (Βακαλόπουλος 1983, 20-21).

είτε ως κενή αξίας είτε ως επικίνδυνη, ενώ υποστηρίζει ότι η έννοια του εθνικού κράτους δεν συνάδει προς τα βυζαντινογενή κράτη που προέκυψαν μετά το 1204.

5.2.4 Η παραδοσιακή θεώρηση στο έργο του Ν. Σβορώνου

Σε μελέτη του με τίτλο «Η πρώτη περίοδος της επιστημονικής δραστηριότητας του Νίκου Σβορώνου», στο πλαίσιο ενός συμποσίου που ήταν αφιερωμένο στη μνήμη και στο έργο του ιστορικού Νίκου Σβορώνου, ο Τσικνάκης (1992, 35) ανιχνεύει, έστω σπερματικά, τους άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκε το συγγραφικό έργο του Σβορώνου την περίοδο 1936-1945, δηλαδή στην πρώτη περίοδο της συγγραφικής του δραστηριότητας. Σε αυτή την περίοδο, και συγκεκριμένα στο διάστημα 1935-1936, εργάζεται στο *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* του εκδοτικού οίκου Δ. Δημητράκος, όπου και εκδηλώνει το έντονο ενδιαφέρον του για γλωσσολογικά θέματα, το οποίο εκφράζεται με την παρακολούθηση των φροντιστηριακών συγκεντρώσεων που διοργάνωνε ο γλωσσολόγος Μανόλης Τριανταφυλλίδης στην οικία του (Τσικνάκης 1992, 39-40). Μία από τις ομάδες που εφοδιάζουν το θεωρητικό και μεθοδολογικό οπλοστάσιο του Σβορώνου εκείνη την περίοδο είναι αυτή που απαρτίζεται από τους πανεπιστημιακούς καθηγητές Κωνσταντίνο Άμαντο, Νίκο Βέη και Σωκράτη Κουγέα, οι οποίοι δραστηριοποιούνται ερευνητικά στη μελέτη της περιόδου της ελληνικής ιστορίας από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι την ύστερη Τουρκοκρατία (Τσικνάκης 1992, 37). Αν και ο Σβορώνος αναγνωρίζει τα αδιέξοδα της προβληματικής που αναπτύσσουν, στρεφόμενος προς θεωρήσεις που προσεγγίζουν τις απόψεις των μαρξιστών ιστορικών του Μεσοπολέμου, αποδέχεται, ωστόσο, τη συνέχεια του ελληνισμού, θεωρία που πρέσβευε το ακαδημαϊκό περιβάλλον στο οποίο έδρασε, εκφράζοντας στο έργο του την αντίληψη της στενής σχέσης μεταξύ Βυζαντίου και νέου ελληνισμού (Τσικνάκης 1992, 38 και 41).

Πιο συγκεκριμένα, στην πραγματεία του με τίτλο *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ο Σβορώνος (1976, 28) περιγράφει τις συνθήκες εκείνες που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την απαρχή της νεοελληνικής ιστορίας τον 13^ο αιώνα. Κεντρικό άξονα της επιχειρηματολογίας του αποτελεί η διαμόρφωση κάποιας εθνικής ελληνικής συνείδησης, η οποία σχετίζεται άμεσα με την επίδραση των εξής φαινομένων:

(α) Ο τεμαχισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά τη φραγκική κατάκτηση του 1204 και η αποκέντρωση της πολιτικής εξουσίας έδωσαν μεγάλη ώθηση

στην απελευθέρωση εκείνων των λαϊκών στοιχείων που φύλασσαν τις ελληνικές παραδόσεις και των οποίων την πορεία ανέκοπταν ο ρωμαϊκός χαρακτήρας και οι υπερεθνικές αξιώσεις του Βυζαντίου.

(β) Οι διανοούμενοι του Βυζαντίου από τον 13^ο αιώνα και εξής επιδεικνύουν μια μεγάλη έκταση ελληνολατρία, η οποία εκδηλώνεται με μια σε βάθος μελέτη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Η επαφή των βυζαντινών λογίων με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό συντελεί στην Παλαιολογία Αναγέννηση, η οποία προηγείται χρονικά της δυτικής Αναγέννησης, επηρεαζόμενη, σε κάποιον βαθμό, από την Αναγέννηση των Παλαιολόγων. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια της πνευματικής ελληνοκεντρικής άνθησης, θα εντοπιστεί μια πρώτη έκφραση ελληνικής εθνικής συνείδησης.

(γ) Οι ανταγωνισμοί μεταξύ Ελλήνων και Δυτικών, οι οποίοι εκδηλώνονται σε πολλά επίπεδα, όπως, για παράδειγμα, στον οικονομικό τομέα με τον ανταγωνισμό Ελλήνων και δυτικών εμπορών, η ίδρυση εθνικών κρατικών μορφωμάτων στη Βαλκανική και η δημιουργία φραγκικών ηγεμονιών στα πρώην εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ενσταλάζουν στους Έλληνες το αίσθημα της διαφοροποίησής τους από άλλους λαούς και οδηγούν στην ωρίμανση της αντίληψης ενός εθνικού ελληνικού κράτους.

Στο ερμηνευτικό σχήμα του Σβορώνου, τα τεκμήρια, τα οποία προβάλλουν με σαφήνεια, για την απόδειξη μιας αναδυόμενης εθνικής συνείδησης είναι τα ακόλουθα:

(α) Η λέξη «Ελλην» αποδεσμεύεται από την παγανιστική του σημασία και αποκτά ξανά εθνικό περιεχόμενο, αντικαθιστώντας τον όρο «Ρωμαίος». Χαρακτηριστικά, τα βυζαντινογενή κράτη, τα οποία προέκυψαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, προσδιορίζονται από τα ίδια ως νέα ελληνικά, με κυριότερο παράδειγμα αυτό της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, η οποία ονομάζεται ελληνικό βασίλειο.

(β) Επιπλέον, παράλληλα με την κλασική γλώσσα, χρησιμοποιείται η λαϊκή γλώσσα ως λογοτεχνικό όργανο. Για τον Σβορώνο, η λαϊκή γλώσσα είχε προσλάβει από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα τη νεότερη φυσιογνωμία της.

Οι απόψεις του Σβορώνου για τις απαρχές της νεοελληνικής ιστορίας και του νέου ελληνικού έθνους βρίσκονται διατυπωμένες και σε κείμενό του που εκδόθηκε από τις εκδόσεις Πόλις με τον τίτλο *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού* (2004), αν και αρχικά προοριζόταν για δημοσίευση στο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Νεωτέρας Ελλάδος, την έκδοση του οποίου είχε προγραμματίσει ο εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη τη δεκαετία του 1960. Όπως επισημαίνει ο Σ. Ασδραχάς στα προλεγόμενα αυτού του βιβλίου (σ. 7), το κείμενο του Σβορώνου δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθεί, αλλά ένα άλλο κείμενό του, το οποίο προγραμματιζόταν και αυτό για έκδοση στο ίδιο Λεξικό, έχει τη χρονολογία 1963-1965. Σε αυτή την πραγματεία, βρίσκεται διατυπωμένη η θέση που θα βρούμε και στην *Επισκόπηση* ότι η σχέση των λογίων του 13^{ου} αιώνα με την αρχαία ελληνική γραμματεία αποδεικνύει μια μορφή αφύπνισης ελληνικής εθνικής συνείδησης, ενώ, παράλληλα, και οι προσπάθειες των βασιλέων της αυτοκρατορίας της Νίκαιας να πετύχουν άνθηση της εγχώριας οικονομίας και ανεξαρτησία από τους Λατίνους συντελούν στην επίτευξη εθνικής συνοχής και ελληνικής εθνικής συνειδητοποίησης, η οποία δηλώνεται με διατυπώσεις όπως «ελληνίς επικράτεια», «ελληνικόν», «Ελλάς» για το κρατικό μόρφωμα της Νίκαιας (Σβορώνος 2004, 70-71 και 77).

Και στην παραπάνω πραγματεία, στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του ιστορικού για την ανάδυση της ελληνικής εθνικής συνείδησης στους αιώνες του Βυζαντίου, ο Σβορώνος χρησιμοποιεί ως τεκμήριο την προαγωγή της ομιλούμενης γλώσσας σε λογοτεχνικό όργανο, χωρίς να λείπουν οι προσμίξεις με τα λόγια στοιχεία εντός των ορίων της επίδρασης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Συγκεκριμένα, αναφέρει:

«Η λαϊκή γλώσσα αρχίζει να υψώνεται σε λογοτεχνική γλώσσα, να χρησιμοποιείται σε ευρύτερη κλίμακα από τους λογίους, με αξιόλογα επιτεύγματα, όπως τα διάφορα έμμετρα μυθιστορήματα και άλλα στιχουργήματα, που δεν απευθύνονται μόνο στα λαϊκά στρώματα αλλά και στους αυλικούς κύκλους. Και εδώ παρατηρείται, όπως και στην αρχαϊζουσα

γραμματεία, η ίδια ανάμιξη των λαϊκών στοιχείων με τις αναμνήσεις από την αρχαία Ελλάδα. Μερικά μάλιστα από τα έργα αυτά έχουν αρχαία ελληνικά θέματα (Αχιλλήϊς, παράφραση Ιλιάδας κτλ.)» (Σβορώνος 2004, 79).

Την άποψη για την αξίωση της νεοελληνικής γλώσσας σε λογοτεχνικό όργανο τον 11^ο αιώνα, όπως και τη θέση του για την πρόσληψη των νεότερων χαρακτηριστικών της ελληνικής γλώσσας την ίδια εποχή τις βρίσκουμε και στη μελέτη του Σβορώνου «Η ιστορία του ελληνισμού από τη ρωμαϊκή μέχρι τη φραγκική κατάκτηση (1204)», η οποία περιλαμβάνεται σε τόμο με μελέτες του ιστορικού. Έτσι, διαβάζουμε:

«Από τον 11^ο αι. εισάγεται στη λογοτεχνία η χρήση της δημοτικής γλώσσας που αρχίζει να παίρνει τη νεότερη και σύγχρονη φυσιογνωμία της» (Σβορώνος [1982] 1995, 115).

Για τις απαρχές του νέου ελληνικού έθνους την ίδια εποχή, παραθέτουμε τα λόγια του:

«Γενικά, μπορούμε να πούμε, για την περίοδο που θα ακολουθήσει τη φραγκική κατάκτηση μέχρι την επιβολή του τουρκικού ζυγού (1453), ότι αποτελεί το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και συγχρόνως την πρώτη εποχή της ιστορίας του νέου ελληνικού έθνους, του οποίου οι απαρχές είναι δυνατόν να τοποθετηθούν χρονικά στον 11^ο αιώνα» (Σβορώνος [1982] 1995, 115).

Γενικότερα, η θέση του ιστορικού για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας τον 11^ο αιώνα, μέσω της πρόσληψης των νεωτερικών χαρακτηριστικών της, είναι σπουδαίας σημασίας για την παρούσα διατριβή, η οποία εξετάζει το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο εδράστηκαν οι απόψεις για τον χρονικό προσδιορισμό της περιόδου της νεοελληνικής γλώσσας, καθώς τοποθετεί το ζήτημα της διαμόρφωσής της στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προβληματικής για τον εντοπισμό των απαρχών του νέου ελληνισμού και της νεοελληνικής ιστορίας. Η θεωρία του Σβορώνου για τον χρόνο και το ιστορικό πλαίσιο σχηματισμού της νεοελληνικής γλώσσας βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με προηγούμενες θεωρήσεις που εξετάστηκαν, δηλαδή του Ζαμπέλιου, του Παπαρρηγόπουλου και του Βακαλόπουλου, οι οποίοι θεώρησαν τη νεοελληνική

γλώσσα έκφραση του νεοελληνικού έθνους, το οποίο διαμορφώνεται αργά και σταθερά μέσα στον χρόνο, με καθοριστικό ιστορικό παράγοντα την επίδραση του πολιτικοκοινωνικού περιβάλλοντος, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204. Συγκεκριμένα, ο Ζαμπέλιος μιλά για γενέθλια του νεότερου ελληνισμού το 1204 και για πλήρη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας μέχρι τον 13^ο αιώνα (τις απαρχές της τις τοποθετεί στον 1^ο αιώνα μ.Χ.), ο Παπαρηγόπουλος διδάσκει την εμφάνιση του νέου ελληνισμού μέσα από το ερείπια του βυζαντινού κόσμου μετά τη φραγκική κατάκτηση και τον εντοπισμό των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα και ο Βακαλόπουλος διατυπώνει την άποψη για το ξεπήδημα του σφριγηλού νέου ελληνισμού μετά την τρικυμία της τέταρτης σταυροφορίας και για διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας και επιβολή της ως λογοτεχνικού οργάνου τον 10^ο αιώνα. Οι παραπάνω απόψεις θεωρούν τη νεοελληνική γλώσσα αποδεικτικό τεκμήριο για τα πρώτα σκιρτήματα του νέου ελληνικού έθνους.

Η ανίχνευση του ακριβούς ιδεολογικού πλαισίου εντός των ορίων του οποίου εντάσσεται το ερευνητικό έργο του Σβορώνου αποτέλεσε πεδίο σύγκρουσης μεταξύ δύο πανεπιστημιακών καθηγητών, του Αντώνη Λιάκου και του Νάσου Βαγενά, η οποία εκδηλώθηκε με αφορμή τα ζητήματα που πραγματεύεται το *Ελληνικό Έθνος* του Σβορώνου, στο οποίο έγινε αναφορά παραπάνω. Αυτή η σύγκρουση εκφράστηκε με την αρθρογραφία τους στις «Νέες Εποχές» της εφημερίδας *Το Βήμα* στις 23/1, 6/2, 20/2, 6/3, 13/3 και 3/4 του 2005 και γενικεύτηκε, περιλαμβάνοντας την κριτική θεωριών, παραδοσιακών και σύγχρονων, για τη νεοελληνική -και όχι μόνο- εθνογένεση.

Συγκεκριμένα, ο Βαγενάς (*Το Βήμα*, 23/1/2005) υποστηρίζει ότι:

«ο Σβορώνος ανιχνεύει την ύπαρξη λανθάνουσας “πολιτιστικής και ως ένα σημείο εθνολογικής συνέχειας”, η οποία από τον 6^ο ως τον 11^ο αιώνα συντηρεί υποσυνειδησιακά την ελληνικότητα, για να ανακτήσει ο ελληνισμός σταδιακά τη συνειδητότητά του από το τέλος του 11^{ου} και τις αρχές του 12^{ου} αιώνα, σε μια νέα ιστορική πορεία που θα διαρκέσει ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και θα διαμορφώσει “σε συντελεσμένο έθνος” τον νέο ελληνισμό. Ο ορατότερος και αποφασιστικότερος συντηρητής της πολιτισμικής συνέχειας ήταν η εξελισσόμενη ανά τους αιώνες χωρίς διακοπή ελληνική γλώσσα, η οποία με τη

“συνδεδετική και αφομοιωτική λειτουργία της” επέτρεψε την ανάκτηση αυτής της συνειδητότητας».

Παράλληλα, κατηγορεί τους σύγχρονους του Έλληνες ιστορικούς για το ότι μετέφεραν τυφλά και μηχανικά τις απόψεις ξένων μελετητών, όπως των E. Gellner¹⁴², E. Kedourie¹⁴³, E. J. Hobsbawm¹⁴⁴ και B. Anderson¹⁴⁵, για το φαινόμενο του έθνους

¹⁴² Στη μελέτη του με τίτλο *Έθνη και εθνικισμός*, ο Gellner (1992, 94) υποστηρίζει ότι αποτελεί μύθο η σύλληψη της έννοιας του έθνους ως εγγενούς και φυσικής ταξινομικής αρχής για τους ανθρώπους. Αντίθετα, στην προσέγγισή του, τα έθνη κατασκευάζονται από το κίνημα του εθνικισμού, αφού αυτό επεξεργαστεί και μετασχηματίσει προϋπάρχουσες κουλτούρες (Gellner 1992, 94 και 106).

¹⁴³ Στη μελέτη του με τίτλο *Nationalism*, ο Elie Kedourie διατύπωσε τη θέση ότι η αντίληψη του έθνους ως εγγενούς και φυσικού διακριτικού χαρακτηριστικού της ανθρώπινης φυλής υπήρξε προϊόν του εθνικισμού του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, όταν διανοητές αυτού του δόγματος θεώρησαν τη γλώσσα, τη φυλή, τον πολιτισμό και τη θρησκεία ως διαφορετικές όψεις της πρωταρχικής οντότητας, δηλαδή του έθνους (βλ. Kedourie 1961, 9 και 79-80).

¹⁴⁴ Στο βιβλίο του με τίτλο *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, ο E. J. Hobsbawm θεωρεί ότι το έθνος δεν αποτελεί α-ιστορική και αμετάβλητη στον χρόνο οντότητα. Αντίθετα, η διαμόρφωση της έννοιάς του ανάγεται ιστορικά σε μια ιδιαίτερη και πρόσφατη περίοδο (Hobsbawm 1994, 22). Όπως υποστηρίζει, τα κράτη και το κίνημα του εθνικισμού δημιουργούν τα έθνη και όχι το αντίστροφο (Hobsbawm 1994, 22-23).

¹⁴⁵ Έχοντας κάνει τη διάκριση μεταξύ των πραγματικών κοινοτήτων, δηλαδή εκείνων των οποίων τα μέλη έχουν προσωπικές σχέσεις μεταξύ τους και διαντιδρούν καθημερινά, και των φαντασιακών κοινοτήτων, δηλαδή εκείνων που δομούνται στο φαντασιακό των μελών τους, ο Anderson (1997) εισάγει ως κεντρική έννοια στο βιβλίο του με τίτλο *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού τον «έντυπο καπιταλισμό»*, δηλαδή τη μαζική παραγωγή γραμματικών και έντυπων εκδόσεων ως μηχανισμό δημιουργίας φαντασιακών κοινοτήτων. Η έντυπη επικοινωνία, κατ' αυτόν, τυποποίησε τις καθομιλούμενες γλώσσες σε διακριτές τοπικές ζώνες, που ταυτίζονταν με τα όρια των πρώτων ευρωπαϊκών κρατών, και ενστάλαξε το αίσθημα του εθνοτικού ανήκειν στις πολιτισμικές ομάδες που τις ομιλούσαν (βλ. ενδεικτικά Anderson 1997, 77-80). Επομένως, ο Anderson, αναζητώντας τους εθνογενετικούς μηχανισμούς, τεκμηρίωσε την «αντικειμενική νεωτερικότητα των εθνών» σε αντίθεση με όσα υποστηρίζουν οι εθνικιστές για την υποτιθέμενη παλαιότητά τους (Anderson 1997, 25).

και του εθνικισμού, αν και αυτές είναι, κατά τον Βαγενά, «ανιστόρητες περί νέου ελληνισμού» και πηγάζουν από την εσφαλμένη αντίληψη ότι ο εθνικισμός δημιουργεί το έθνος και όχι το αντίστροφο.

Για τον Λιάκο (*Το Βήμα*, 6/2/2005), ο Σβορώνος είναι επηρεασμένος από το ιδεαλιστικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου, το οποίο διακηρύσσει την αδιάλειπτη και αρραγή συνέχεια του ελληνισμού στον χώρο και στον χρόνο. Συγκεκριμένα, ο Λιάκος αναφέρει:

«το Παπαρρηγοπούλειο σχήμα της ιστορίας του Ελληνικού έθνους ήταν τόσο ισχυρό, ώστε επιβίωσε ακόμη και σε μαρξιστές ιστορικούς, όπως ο Σβορώνος, ο οποίος για να εξηγήσει τη συναρμογή των διαφορετικών Ελληνισμών (στον Παπαρρηγόπουλο ήταν πέντε, αργότερα συρρικνώθηκαν σε τρεις) καταφεύγει στο θεολογικό σχήμα του τριπρόσωπου της Αγίας Τριάδας».

Με κείμενό του στις 20/2/2005, ο Βαγενάς επανέρχεται και υποστηρίζει ότι

«ο κ. Λ. [ενν. Λιάκος] παραποιεί (ανεπίγνωστα, πιστεύω) και τις απόψεις του ίδιου του Σβορώνου, όταν τον απεικονίζει ως μεταφυσικό ιστορικό, που για να περιγράψει τη διαμόρφωση του νέου ελληνισμού “καταφεύγει στο θεολογικό σχήμα του τριπρόσωπου της Αγίας Τριάδας”. Η απεικόνιση αυτή είναι τόσο εξωφρενική, που αναρωτιέται κανείς κατά πόσο ο κ. Λ. γνωρίζει πραγματικά το έργο του Σβορώνου».

και ότι

«η μόνη εκτίμηση της άποψης του Σβορώνου που κάνω είναι ότι τη θεωρώ πειστικότερη από εκείνη των κυρίαρχων σήμερα στη χώρα μας, στο πανεπιστημιακό επίπεδο, μοντερνιστικών και μεταμοντερνιστικών σχημάτων».

Σε απάντηση προς το κείμενο του Βαγενά, ο Λιάκος (*Το Βήμα*, 06.03.2005) του καταλογίζει άγνοια των αρχών της ιστορικής επιστήμης και δηλώνει ότι:

«Όταν στο άρθρο του ο κ. Ν. Βαγενάς ρωτά “αν τα έθνη τα δημιουργεί ο εθνικισμός, τότε ποιος δημιουργεί τον εθνικισμό;” δείχνει ότι δεν μπορεί [...] να αντιληφθεί ότι μπορεί να υπάρχουν δυνάμεις και διαδικασίες ευρύτερες από εκείνες τις οποίες μπορεί να περικλείσει ένα έθνος, και οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν στην ανάγκη συγκρότησης εθνών ως τρόπων κοινωνικής οργάνωσης. Άλλωστε τον εντοπισμό αυτών των δυνάμεων αφορά το μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης βιβλιογραφίας για το έθνος (και η οποία εσφαλμένα ονομάζεται μεταμοντέρνα)».

Ο Βαγενάς επανέρχεται με άρθρο του (*Το Βήμα*, 13.3.2005) και κατηγορεί τον Λιάκο για παραμόρφωση των απόψεων του μαρξιστή Σβορώνου, ο οποίος παρουσιάζεται, με αυτό τον τρόπο, μεταφυσικός ιστορικός.

Στο άρθρο του με τίτλο «Καιρός να φτιάξουμε τους Έλληνες;» (*Το Βήμα* 03.04.2005), ο Λιάκος θέτει το ερώτημα «γιατί κανένας δεν είπε “έγινε η Ελλάδα, καιρός να κάνουμε τους Έλληνες”, παρά το γεγονός ότι αυτό ακριβώς συνέβη;». Ο Λιάκος αναζητά την απάντηση στην εξαιρετική επιτυχία που είχε η διαδικασία δημιουργίας και στερέωσης της εθνικής ιδεολογίας, την οποία ενστερνίστηκε και η Αριστερά, φέρνοντας ως παράδειγμα τον μαρξιστή ιστορικό Σβορώνο, ο οποίος μίλησε για το διαχρονικό στοιχείο της αντιστασιακής φύσης του Ελληνισμού. Με αυτό τον τρόπο, απαντά για ακόμη μια φορά στα όσα ανέφερε ο Βαγενάς στα προηγούμενα άρθρα του.

Σε μελέτη του, ο Παλούκης (2008), παρουσιάζοντας τους κύριους άξονες του ερμηνευτικού σχήματος του Σβορώνου, επισημαίνει ότι, για τον Σβορώνο, η παλαιολόγια εποχή συνιστά την κατεξοχήν περίοδο κατά την οποία η βυζαντινή αυτοκρατορία, τα βυζαντινογενή κρατίδια, ο λαός και οι ελίτ προσδιορίζουν τον εαυτό τους ως Έλληνες, ενώ αναφέρει και τη θέση του ιστορικού για τον αμυντικό χαρακτήρα του ελληνικού έθνους στην προσπάθειά του να διατηρήσει την ιδιοπροσωπία του (Παλούκης 2008, 107-108). Επισημαίνει ότι, για τον Σβορώνο, η περίοδος από το τέλος του 11^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα αποτελεί την περίοδο στην οποία ένας παλαιός λαός διαμορφώνεται σταδιακά σε συντελεσμένο έθνος, τον Νέο Ελληνισμό (Παλούκης 2008, 107).

Ωστόσο, ο Παλούκης συμφωνεί μόνο εν μέρει με την τοποθέτηση του Λιάκου ότι στον Σβορώνο υπάρχει επιρροή από το ιδεαλιστικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου, το οποίο θεωρεί το ελληνικό έθνος μια υπερβατική οντότητα με αδιάρρηκτη συνέχεια

στον χώρο και στον χρόνο. Αντίθετα, εκφράζει την άποψη ότι το σχήμα του Σβορώνου είναι διαφορετικό από εκείνο του Παπαρρηγόπουλου, γιατί αυτό επιδιώκει να είναι, αν και με αντιφάσεις, μαρξιστικό, καθώς ο Σβορώνος αναγνωρίζει την ιστορικότητα της έννοιας του έθνους και τη συνδέει με την εμφάνιση της εθνικής ιδεολογίας, η οποία, με τη σειρά της, συνδέεται με την ανάπτυξη και την επικράτηση της αστικής τάξης (Παλούκης 2008, 104· βλ. Σβορώνος 2004, 21). Δηλαδή, αν και ο Σβορώνος ενσωματώνει στο σχήμα του στοιχεία μεταφυσικής, η μεταφυσική δεν ανάγεται σε κατευθυντήριο άξονα της συλλογιστικής του (Παλούκης 2008, 109-110).

Πάντως, είτε θεωρήσουμε τον Σβορώνο έντονα επηρεασμένο από την εθνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα, η οποία διαμορφώθηκε στο κλίμα του ρομαντισμού της εποχής, είτε σε κάποιο βαθμό μόνο παρακινούμενο από αυτή, με κυρίαρχη τη μαρξιστική προσέγγιση στο σχήμα του, οι απόψεις του Σβορώνου για τη νεοελληνική γλώσσα, τη διαμόρφωσή της και την αναγωγή της σε λογοτεχνικό όργανο δεν διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από τις απόψεις του Ζαμπέλιου, του Παπαρρηγόπουλου και του Βακαλόπουλου πάνω σε αυτά τα ζητήματα, όπως αυτές εξετάστηκαν παραπάνω.

5.2.5 Η παραδοσιακή θεώρηση στο έργο του Δ. Χατζή

Ο προβληματισμός του Δημήτρη Χατζή, του σπουδαίου λογοτέχνη και ιστορικού των ελληνικών γραμμάτων, για τα ζητήματα που σχετίζονται με την εμφάνιση του νέου ελληνισμού και τη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης αποτυπώνεται στο έργο του «Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού» (σε επιμέλεια της Βενετίας Αποστολίδου). Πρόκειται για ένα έργο που στοχάζεται πάνω στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού και, αν και δεν αποτελεί μια γραμματολογία, περιλαμβάνονται σε αυτό και στοιχεία γραμματολογικού προβληματισμού (Παπαθεοδώρου 2006· Μητσού 2012, 452).

Για τον Δημήτρη Χατζή, το χρονικό σημείο της πρώτης εμφάνισης του νέου ελληνισμού εντοπίζεται γύρω στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, πριν δηλαδή από το 1204 (Χατζής 2005β, 170). Η πορεία του, για τον Χατζή, εκφράζεται εντός του Βυζαντίου, έξω από αυτό και εναντίον αυτού, όπως φαίνεται από τα εξής δεδομένα (Χατζής 2005β, 171):

- (α) από τις αποσχιστικές τάσεις και την αντίθεση του νέου ελληνισμού προς τη βυζαντινή εξουσία, η οποία εκδηλώνεται πολλές φορές και ένοπλα,
- (β) από την εναντίωσή του στον οικουμενικό προσανατολισμό του βυζαντινού κράτους με την επίγνωση της δικής του ενότητας,
- (γ) με την ανάπτυξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας, η οποία έκανε την εμφάνισή της το 1150 ως έντεχνη προσωπική λογοτεχνία του νέου ελληνισμού εναντίον της λόγιας παράδοσης και του αττικισμού που εξέτρεφε το βυζαντινό κράτος.

Στην προσέγγιση του Χατζή (2005β, 172), γλώσσα του νέου ελληνισμού είναι η κοινή νεοελληνική γλώσσα, της οποίας τα γνωρίσματα είναι ήδη διαμορφωμένα στον 10^ο αιώνα και αποκρυσταλλώνονται μετά το 1453. Πρόκειται για την εθνική γλώσσα του. Επομένως, κατά τον Χατζή, η νεοελληνική γλώσσα διαμορφώνεται στα χρόνια του Βυζαντίου.

Τη γλωσσική κατάσταση που επικρατούσε στη βυζαντινή αυτοκρατορία την περιγράφει ο Χατζής διεξοδικά. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι, μετά την ελληνιστική κοινή, η ελληνική γλώσσα περνάει στα μεσαιωνικά ελληνικά και αυτή η μετάβαση γίνεται τον 4^ο ή τον 5^ο αιώνα (Χατζής 2005α, 90-91). Ωστόσο, η λογοτεχνική παραγωγή και, γενικότερα, κάθε γραπτή πνευματική έκφραση είναι γραμμένες σε αττικίζουσα γλώσσα, δηλαδή σε μια γλωσσική μορφή που μιμείται την αρχαία αττική διάλεκτο (Χατζής 2005α, 92). Ο Χατζής, λοιπόν, αναφέρεται στην τεχνητή διγλωσσία του βυζαντινού κράτους, κατά την οποία τη ζωντανή γλώσσα τη μιλάει το σύνολο του ελληνόφωνου βυζαντινού κόσμου και μια νεκρή αττικίζουσα γλώσσα χρησιμοποιείται μόνο στον γραπτό λόγο (Χατζής 2005α, 93).

Για τον Χατζή, αυτή η γλωσσική διάσπαση του βυζαντινού κόσμου αντικατοπτρίζει την ύπαρξη δύο διαφορετικών πνευματικών κόσμων, οι οποίοι εκφράζονται διαφορετικά: (α) του λαού και της παράδοσής του, η οποία καταπνίγεται στο πλαίσιο της λόγιας παράδοσης, με το γλωσσικό του όργανο να θεωρείται ανεπαρκές για τη λογοτεχνική έκφραση και (β) της πνευματικής ηγεσίας, η οποία αφίσταται από τον λαό του Βυζαντίου και τον πολιτισμό που δημιουργεί και απαρνιέται πεισματικά τη γλωσσική πραγματικότητα, παράγοντας τη λόγια λογοτεχνία (Χατζής 2005α, 95). Η εμφάνιση, επομένως, της λαϊκής λογοτεχνίας, η οποία είναι συνθεμένη -στο ερμηνευτικό σχήμα του Χατζή- στη διαμορφούμενη νεοελληνική γλώσσα, στα

μέσα του 12^{ου} αιώνα φανερώνει την έκφραση ενός ξεχωριστού πνευματικού κόσμου, του Νέου Ελληνισμού, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε, αναδύεται εκείνη την εποχή.

Συνολικά, η βυζαντινή λογοτεχνία τέμνεται τριμερώς, εκφράζοντας ξεχωριστούς κόσμους. Κάθε εκδήλωσή της, για τον Χατζή, πρέπει να εξετάζεται στο δικό της ξεχωριστό πλαίσιο (Χατζής 2005α, 109). Συγκεκριμένα, η βυζαντινή λογοτεχνία απαρτίζεται από:

- (α) τη λόγια λογοτεχνία της πνευματικής αριστοκρατίας, η οποία πρέπει να εξετάζεται στο πλαίσιο της λόγιας παράδοσης,
- (β) την εκκλησιαστική υμνογραφία, η οποία εκφράζει τον βυζαντινό πολιτισμό στην ολότητά του και διακρίνεται από τη λόγια ποίηση,
- (γ) τη λαϊκή λογοτεχνία, η οποία εντάσσεται στη λαϊκή παράδοση.

Όπως επισημαίνει η Μητσού (2012, 463) και όπως μπορεί να διαπιστώσει κάποιος από τη μέχρι τώρα πραγμάτευση των απόψεων για τον προσδιορισμό των αρχών του νέου ελληνισμού, η παραπάνω διαίρεση της βυζαντινής λογοτεχνίας από τον Χατζή δεν διαφέρει από το ερμηνευτικό σχήμα που πρότεινε ο Ζαμπέλιος, στο πλαίσιο του οποίου η βυζαντινή κοινωνία διαιρείται σε τρεις κοινωνικές τάξεις (κλήρος, αριστοκράτες και λαός), καθεμιά από τις οποίες παράγει ένα συγκεκριμένο είδος ποίησης με τα δικά του γλωσσικά χαρακτηριστικά, ενώ η λαϊκή ποίηση αποτελεί αποδεικτικό τεκμήριο για τη διαμόρφωση του νέου ελληνισμού στη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων. Και στην προσέγγιση του Χατζή και στο σχήμα του Ζαμπέλιου, η νεοελληνική γλώσσα, διαμορφωμένη στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους, ανάγεται σε σημαντικότατο τεκμήριο για την ανάδυσή του.

5.2.6 Γ. Καραμπελιάς: Η παραδοσιακή θεώρηση επιμένει

Το βιβλίο του Καραμπελιά (2007) με τίτλο *1204: Η διαμόρφωση του νεότερου ελληνισμού* αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης για την παρούσα διατριβή, καθώς, μέσα από τη συλλογιστική που εκφράζει για τη διαμόρφωση του νεότερου ελληνισμού εντός των ορίων του βυζαντινού κράτους, επιφυλάσσει συγκεκριμένη θέση στη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας. Είναι ενδιαφέρον, επίσης, για το γεγονός ότι αυτό το βιβλίο εκδίδεται στον 21^ο αιώνα, όταν έχουν πια διατυπωθεί οι νεότερες θεωρήσεις για τη

γενεαλογία του νεοελληνικού έθνους, πράγμα που δείχνει ότι η ιστοριογραφική παράδοση δεν μπορεί να ξεπεραστεί τόσο εύκολα από τις νεότερες απόψεις της σύγχρονης έρευνας.

Όπως επισημαίνει ο Αθανασιάδης (2015, 83 και 85), η πεποίθηση του Καραμπελιά για την προ-νεωτερική φύση του ελληνικού έθνους είναι επηρεασμένη, αν και ο συγγραφέας δεν το δηλώνει ρητά, από την οπτική των εθνοσυμβολιστών¹⁴⁶, ενώ ξεκάθαρα εμπνέεται, όπως μπορεί κάποιος να διαπιστώσει από τον τίτλο του βιβλίου του, από τις θέσεις του Σβορώνου για τη διαμόρφωση του νέου ελληνισμού.

Όπως αναφέρει ο Καραμπελιάς (2007, 17), το πρώτο έθνος-κράτος του νεότερου ελληνισμού διαμορφώνεται κατά την υστεροβυζαντινή εποχή. Πιο συγκεκριμένα, επιλέγει το 1204 ως συμβατική αφετηρία του νεότερου ελληνισμού, βασιζόμενος σε αποδεικτικά στοιχεία, όπως είναι:

(α) η συνείδηση της διαφορετικότητας και η αντίληψη της ενότητας των βυζαντινών Ελλήνων, οι οποίες αναπτύσσονται υπό το βάρος των πιέσεων των Δυτικών, από το 1071, όταν οι Νορμανδοί καταλαμβάνουν το Μπάρι, έως την άλωση της Πόλης από τους δυτικούς σταυροφόρους το 1204 (Καραμπελιάς 2007, 20),

(β) η ανάδυση της ελληνικής εθνικής συνείδησης από τη μεριά της βυζαντινής ελίτ, των στρατιωτικών, των πνευματικών ηγετών, της κεντρικής γραφειοκρατίας και του ανώτερου κλήρου μετά το 1204 (Καραμπελιάς 2007, 20). Έκφραση αυτής της συνειδητοποίησης αποτελούν, για τον Καραμπελιά, οι αναφορές των βασιλέων της Νικαίας στην Ελλάδα και τους Έλληνες, καθώς

¹⁴⁶ Για παράδειγμα, ο Smith (2000, 106), ο οποίος ανέπτυξε τη θεωρία του εθνοσυμβολισμού, έχοντας συγκρίνει ιστορικά τα συστατικά στοιχεία των εθνοτικών ομάδων (“ethnies”), κατέληξε στη διαπίστωση ότι, όσο και αν το έθνος παρουσιάζει χαρακτηριστικά που από πολλές πλευρές το αποσυνδέουν από την προ-νεωτερική εποχή, δεν παύει αυτό να διαθέτει πολύ βαθιές ρίζες. Όπως αναφέρει: «Ανάμεσα στις προ-νεωτερικές ethnies και τον εθνοκεντρισμό τους, αφενός, και τα περισσότερο νεωτερικά έθνη και τον εθνικισμό, αφετέρου, υπάρχει μεγαλύτερη συνέχεια από αυτή που είναι διατεθειμένοι να παραδεχτούν οι κάθε είδους υποστηρικτές της νεωτερικότητας του έθνους» (Smith 2000, 81).

και η κοινωνική πολιτική που εφάρμοζαν υπέρ των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων (Καραμπελιάς 2007, 21).

(γ) η ανάδυση εθνικής ελληνικής ταυτότητας, η οποία ορίζεται δυαδικά, δηλαδή κατ' αντιπαράθεση προς τους Λατίνους, και διαμορφώνεται μετά το 1204 και την αποκέντρωση του βυζαντινού λαού (Καραμπελιάς 2007, 22),

(δ) η ρήξη της ορθοδοξίας με τους Δυτικούς, η οποία έγινε οριστική με το σχίσμα του 1054 και η οποία προκάλεσε την «ελληνοποίησή» της (Καραμπελιάς 2007, 23),

(ε) οι τάσεις μιας γενικευμένης «επιστροφής» στους αρχαίους Έλληνες και η ελληνολατρία, οι οποίες εκκινούν από την εποχή του Φωτίου και του Αρέθα και οργανώνονται συστηματικά με τη δημιουργία του Πανεπιστημίου από τον Κωνσταντίνο Θ' τον Μονομάχο, το 1054. Αποκορύφωμα αυτής της ελληνοκεντρικής τάσης είναι η περίφημη «Παλαιολόγεια Αναγέννηση» (Καραμπελιάς 2007, 23).

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ο Καραμπελιάς συνάγει πως μετά το 1204 (ή έστω το 1261) συγκροτείται η νεότερη ελληνική εθνική συνείδηση (Καραμπελιάς 2007, 23). Τη θέση αυτή ο Καραμπελιάς την αντιτάσσει στη «μεταμοντέρνα» ιστορική σχολή, όπως ονομάζει τις κονστρουκτιβιστικές αντιλήψεις που αναλύουν τη διαδικασιακή φύση της συγκρότησης του έθνους, η οποία, κατά τον ίδιο, είναι η κυρίαρχη στην εποχή μας στα πανεπιστήμια, τον ακαδημαϊκό χώρο, τα ερευνητικά κέντρα και τα ένθετα των εφημερίδων και έχει αναλάβει -πάλι κατά τον ίδιο- την αποδόμηση της ελληνικής ιστοριογραφίας (Καραμπελιάς 2007, 438).

Στο σχήμα του Καραμπελιά, η πρόωμη συγκρότηση κάποιας ελληνικής εθνικής συνείδησης αποδεικνύεται από τη διαμόρφωση μιας «δημόδους γλώσσας», η οποία ταυτίζεται με τη σύγχρονη και απαντά σε κάποια από τα ιπποτικά μυθιστορήματα της παλαιολόγειας περιόδου και στο *Χρονικόν του Μορέως* (Καραμπελιάς 2007, 21 και 226). Αυτή η άποψη του Καραμπελιά συμφωνεί, και παράλληλα εμπνέεται, τόσο με τη θέση του Παπαρρηγόπουλου ότι το πελοποννησιακό ιδίωμα του *Χρονικού του Μορέως* απεικονίζει μια γλωσσική μορφή που είναι πολύ κοντά στη σύγχρονη γλώσσα που μιλάει το ελληνικό έθνος, όσο και με το σχήμα του Βακαλόπουλου, στο οποίο τα

ερωτικά ιπποτικά μυθιστορήματα από τον 13^ο έως τον 15^ο αιώνα είναι γραμμένα σε μια γλώσσα που πλησιάζει τη δημοτική.

5.3 Νεότερες θεωρήσεις για τις απαρχές της νεοελληνικής ιστορίας

Ο ιστοριογραφικός κανόνας του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος έθεσε τα θεμέλια για τη συγκρότηση της παραδοσιακής θεώρησης για τις απαρχές της νέας ελληνικής γλώσσας και του νέου ελληνικού έθνους ως διαμορφωτή και εκφραστή αυτού του νέου γλωσσικού οργάνου, αμφισβητήθηκε σχετικά πρόσφατα από αναθεωρητικές φωνές που, απομακρυσμένες από μια εθνο-ρομαντική και ιστορικιστικού τύπου αφήγηση της πορείας του ελληνικού έθνους, προτάσσουν νέες απόψεις για την αφετηρία της νεοελληνικής εποχής. Οι νεότερες θεωρήσεις για τον προσδιορισμό των απαρχών της νεοελληνικής ιστορίας, δηλαδή του χρονικού εκείνου σημείου κατά το οποίο οι Έλληνες μεταβαίνουν από τη μεσαιωνική στη νέα εποχή, είναι δυνατόν να τοποθετηθούν σε δύο διακριτές μεταξύ τους ερευνητικές κατευθύνσεις: (α) στην ανίχνευση μιας πρώιμης μορφής έκφρασης κοσμικής νεοελληνικής ταυτότητας πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453 και (β) στην τοποθέτηση των απαρχών της νεοελληνικής ιστορίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο μέσα από την αμφισβήτηση στοιχείων, όπως των ζυμώσεων που προκάλεσε η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 στη συνείδηση των Ελλήνων, της δημόδους ποίησης της κομνήνειας περιόδου και της ελληνολατρίας της παλαιολόγειας εποχής, η οποία εκφράστηκε με την Παλαιολόγεια Αναγέννηση, ως τεκμηρίων που αποδεικνύουν την απομάκρυνση των Ελλήνων από τον Μεσαίωνα στη νεωτερικότητα.

5.3.1 Πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1453

Η αναθεωρητική τάση της έρευνας στο πλαίσιο της νεοελληνικής ιστορίας αποφεύγει την αναφορά σε κάποιο συμβάν-τομή που να διακρίνει με σαφήνεια τον νεότερο ελληνικό κόσμο από τον αντίστοιχο μεσαιωνικό, όπως είναι, για παράδειγμα, η αναφορά από τον ιστοριογραφικό κανόνα στην άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 ως καθοριστικό σημείο για την εδραίωση του νεοελληνικού αυτοκαθορισμού. Έτσι, ο Π. Πιζάνιας [2014] (2015, 74) θεωρεί τον 14^ο αιώνα ως περίοδο μιας πρώτης διαμόρφωσης του νέου ελληνισμού, όπως τεκμαίρεται

από τη χρήση του όρου «Έλληνας» ως δηλωτικού κοσμικής ταυτότητας, διαφορετικής δηλαδή από αυτή του ορθόδοξου ή του Ρωμαίου πολίτη. Την εποχή αυτή, αριστοκράτες ουμανιστές λόγιοι του Βυζαντίου δηλώνουν κατηγορηματικά την ελληνική ταυτότητά τους, γεγονός το οποίο τους καθιστά ιδεολογικούς πατέρες του πρώτου νέου ελληνισμού (Πιζάνιας [2014] 2015, 69 και 74). Παρόλο που ο ερευνητής επικαλείται και ο ίδιος, όπως και η εθνική ιστοριογραφία, τη χρησιμοποίηση του όρου «Έλληνας» ως απόδειξη για την ανάδυση του νέου ελληνισμού, για τον Πιζάνια η σμίλευση μιας πρώτης μορφής νεοελληνικής πολιτικής-κοσμικής ταυτότητας από την πλευρά των ελληνολατρών βυζαντινών διανοουμένων αποτέλεσε μια βραχύβια απόπειρα έκφρασης νεοελληνικής αυτοσυνειδησίας που μεταφέρθηκε σε λίγες κοινότητες παροίκων εκτός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Πιζάνιας [2014] 2015, 74).

5.3.2 Μεταβυζαντινή περίοδος

Τη σαφή αμφισβήτηση των τεκμηρίων που χρησιμοποιήθηκαν από τον παραδοσιακό ιστοριογραφικό κανόνα για την ανίχνευση των βυζαντινών καταβολών του νέου ελληνισμού την εκφράζει ο Κολιόπουλος (2014), ο οποίος επεξεργάζεται και διατυπώνει μια θεωρία για τον προσδιορισμό των απαρχών της νεοελληνικής ιστορίας με δεσπόζουσα θέση στην ερευνητική προβληματική να καταλαμβάνει η προσπάθεια εντοπισμού της πρώτης εμφάνισης των στοιχείων της νεωτερικότητας στην ελληνική ιστορία κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Όπως αναφέρει ο Κολιόπουλος (2014, 2-3):

«Παλαιότερες απόψεις για τον προσδιορισμό της αρχής των νεότερων χρόνων στις ελληνικές χώρες και της αλλαγής από τη μεσαιωνική στη νεότερη ταυτότητα των Ελλήνων, που βασίζονταν σε στοιχεία όπως η αντίδραση των Ελλήνων του Βυζαντίου στις ταπεινώσεις που προκάλεσαν οι Σταυροφορίες των Δυτικών και ιδίως η Δ΄ Σταυροφορία (1204), η ακριτική και δημώδης ποίηση των τελευταίων αιώνων της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τα κλασικιστικά σκιρτήματα της εποχής των Παλαιολόγων, αλλά και η απώλεια της πολιτικής ανεξαρτησίας που επισφραγίστηκε με την άλωση της Βασιλεύουσας, δεν ικανοποιούν σήμερα. Όλα αυτά τα στοιχεία δεν αποτελούν τεκμήρια που διακρίνουν μία εποχή από μίαν άλλη. Είναι ετερόκλητα και

ασύνδετα μεταξύ τους στοιχεία που δεν πιστοποιούν “μετάβαση” από το “παλαιό” στο “νέο”, όπως η μετάβαση που πραγματοποιήθηκε στη Δύση».

Για τον Κολιόπουλο (2014, 1-6· βλ. και Παπασταματίου & Κοτζαγεώργης 2015, 2), τα στοιχεία εκείνα που πρέπει να χρησιμοποιηθούν ως τεκμήρια για τη μετάβαση από τη μεσαιωνική εποχή στη νεωτερικότητα και, έπειτα, να μεταφερθούν στην ελληνική περίπτωση για τον χρονικό προσδιορισμό της εισόδου της στη νέα εποχή είναι: (α) η διάχυση της εθνικής ιδεολογίας, (β) η οργάνωση των ανθρώπινων κοινοτήτων με κριτήρια όπως η ευδαιμονία, η ευημερία και η αξιοπρέπεια και (γ) η εκκοσμίκευση της εκπαίδευσης, η οποία παρεχόταν την προηγούμενη περίοδο από την Εκκλησία. Η μελέτη για τον εντοπισμό τους στις ελληνικές χώρες έδειξε ότι τα παραπάνω στοιχεία εμφανίζονται σε αυτές γύρω στο 1800, δηλαδή κατά την περίοδο από τη Γαλλική Επανάσταση έως τον Αγώνα του 1821, ο οποίος είχε στόχο την απελευθέρωση των Ελλήνων και τη δημιουργία σύγχρονου έθνους-κράτους. Παράλληλα, τον τελευταίο αιώνα της τουρκικής κυριαρχίας, η εκπαίδευση αποκτά κοσμικό χαρακτήρα, επεκτεινόμενη πέρα από τους εκκλησιαστικούς κύκλους, στους οποίους περιοριζόταν μέχρι τότε (Βερέμης & Κολιόπουλος 2006, 21).

Ο 18^{ος} αιώνας ως περίοδος διαμόρφωσης της νεότερης ελληνικής περιόδου παρουσιάζεται σε πολύτομο ιστορικό πόνημα με τίτλο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (1770-2000) και συγκεκριμένα στον πρώτο τόμο του (*Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821*). Συγκεκριμένα, προτείνεται εκεί ως χρονικό σημείο για την αφετηρία της νεότερης εποχής το έτος 1770, καθώς τότε διακρίνεται με ενάργεια μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται αφενός από την ανασυγκρότηση των ελληνικών πληθυσμών, στους οποίους εντοπίζονται σύγχρονες εκφάνσεις αυτοσυνειδησίας, και αφετέρου από στοιχεία παρακμής των κατακτητικών οθωμανικών θεσμών, με παράλληλη την εμφάνιση των Ρώσων στο Αιγαίο, γεγονός που συνοδεύεται από τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί και τα οφέλη που αυτή κομίζει για τους ορθόδοξους πληθυσμούς (Παναγιωτόπουλος 2003, 10)¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Για τη Maltezu (2005, 158), η επιλογή του 1770 ως αφετηριακού σημείου για τη νεοελληνική ιστορία και όχι του 1204, το οποίο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας και στον μετασχηματισμό του μεσαιωνικού κόσμου σε νεοελληνικό, είναι παράξενη και ανεξήγητη.

Λίγο πρωιμότερα, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, πρέπει να τοποθετηθεί η αρχή της νεοελληνικής ιστορίας κατά τον ιστορικό Κωστή [2013] (2018). Ως κριτήριο για την έναρξη της νεοελληνικής ιστορίας τότε χρησιμοποιεί στο βιβλίο του με τίτλο «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*»: *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους (18^{ος}-21^{ος} αιώνας)* μια σειρά από δομικές αλλαγές που επισυμβαίνουν στο οθωμανικό κράτος σε μια προσπάθεια αύξησης των εσόδων του, η οποία συντελεί σταδιακά εκείνη την περίοδο στην αλλαγή του τρόπου με τον οποίο κυβερνώνται οι πληθυσμοί της Αυτοκρατορίας και στον μετασχηματισμό του οθωμανικού κράτους (Κωστής [2013] 2018, 68-69).

5.4 Ανασκόπηση

Στον ακόλουθο πίνακα παρουσιάζονται όλες οι εξεταζόμενες απόψεις για τις απαρχές της νεοελληνικής ιστορίας, όπως αποτυπώνονται σε ιστοριογραφήματα του 19^{ου}, του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα, καθώς και τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται σε αυτά για την εκάστοτε χρονολόγηση:

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΚΡΙΤΗΡΙΟ
Ζαμπέλιος	1204	ανάδυση εθνικής συνείδησης συμφιλίωση μοναρχισμού και ελληνισμού αποκρυστάλλωση νεοελληνικής γλώσσας

Παπαρρηγόπουλος	1204	βυζαντινογενή κράτη με εθνική συνείδηση «Έλλην» και συναφείς όροι με εθνικό περιεχόμενο πελοποννησιακό ιδίωμα
Βακαλόπουλος	1204	βυζαντινογενή κράτη με εθνική συνείδηση «Έλλην» και συναφείς όροι με εθνικό περιεχόμενο Παλαιολογία Αναγέννηση νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία
Σβορώνος	1204	διοικητική αποκέντρωση απελευθέρωση λαϊκών στοιχείων με ελληνικές παραδόσεις βυζαντινογενή κράτη με εθνική συνείδηση («Έλλην» και συναφείς όροι με εθνικό περιεχόμενο, λαϊκή γλώσσα) ελληνολατρία λογίων
Χατζής	τέλη 12 ^{ου} αιώνα	αντιβυζαντινισμός νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία
Καραμπελιάς	1204	συνείδηση διαφορετικότητας των Ελλήνων ελληνική εθνική συνείδηση (διαμόρφωση δημόδους γλώσσας) ρήξη ορθοδοξίας-καθολικισμού ελληνολατρία

Κολιόπουλος	18 ^{ος} αιώνας – 19 ^{ος} αιώνας	διάχυση εθνικής ιδεολογίας νεωτερική πολιτική οργάνωση εκκοσμίκευση εκπαίδευσης
Παναγιωτόπουλος	1770	ανασυγκρότηση ελληνικών πληθυσμών σύγχρονες εκφάνσεις αυτοσυνειδησίας παρακμή οθωμανικών θεσμών
Κωστής	τέλη 17 ^{ου} αιώνα	δομικές αλλαγές στο οθωμανικό κράτος
Πιζάνιας	14 ^{ος} αιώνας	«Έλλην» με εθνοτικό περιεχόμενο

Σε όλες τις νεότερες θεωρήσεις για την έναρξη της νεότερης ελληνικής ιστορίας, παρατηρούμε ότι η γλωσσική παράμετρος για τον προσδιορισμό της είναι απύσχα. Τα περισσότερα νεότερα ιστοριογραφήματα προκρίνουν τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν από τον 18^ο αιώνα ή και νωρίτερα στο πλαίσιο του ελληνισμού υπό οθωμανική κυριαρχία ως άξονες οριοθέτησης για την απαρχή της περιόδου. Ο Πιζάνιας, στη δική του εκτίμηση για τις απαρχές της νεοελληνικής ιστορίας, δίνει έμφαση στη χρήση του όρου «Έλληνας» με εθνοτικό περιεχόμενο, κάτι που απαντά ως αποδεικτικό τεκμήριο για την ανάδυση του νέου ελληνισμού στην υστεροβυζαντινή περίοδο στο ερμηνευτικό σχήμα του Βακαλόπουλου. Ωστόσο, δεν χρησιμοποιεί τη γλωσσική παράμετρο ως κριτήριο προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας, όπως λειτουργεί αυτή στο συνθετικό έργο του Βακαλόπουλου και γενικότερα στα έργα των ιστορικών του νέου ελληνισμού του 19^{ου} και του 20^{ού} αιώνα.

Τα κείμενα που επιστρατεύονται ως γλωσσικά τεκμήρια της διαμόρφωσης και της αποκρυστάλλωσης της νέας ελληνικής γλώσσας στο πλαίσιο των παραδοσιακών ιστοριογραφημάτων παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ
Ζαμπέλιος	Δημοτικά τραγούδια [λαϊκή ποίηση] & νοταριακές πράξεις
Παπαρρηγόπουλος	Χρονικό του Μορέως
Βακαλόπουλος	Ακριτικά τραγούδια & ερωτικά ιπποτικά μυθιστορήματα
Σβορώνος	Έμμετρα μυθιστορήματα και άλλα στιχουργήματα
Χατζής	Λαϊκή ποίηση 12 ^{ου} αιώνα
Καραμπελιάς	Ιπποτικά μυθιστορήματα & Χρονικό του Μορέως

Τέλος, παραθέτουμε σε μορφή πίνακα τους όρους που έχουν χρησιμοποιηθεί στα ιστοριογραφήματα για να χαρακτηρίσουν τη διαμορφούμενη νεοελληνική γλώσσα στο πλαίσιο των βυζαντινών χρόνων.

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΟΡΟΣ
Ζαμπέλιος	<i>Νεοελληνική, κοινή συνήθεια</i>
Παπαρρηγόπουλος	<i>Γλώσσα Πελοποννησίων και Στερεοελλαδιτών</i>

Βακαλόπουλος	<i>Νέα ελληνική, ζωντανή γλώσσα του λαού</i>
Σβορώνος	<i>Λαϊκή γλώσσα, δημοτική γλώσσα,</i>
Χατζής	<i>Νεοελληνική γλώσσα, κοινή γλώσσα του Νεοελληνισμού, εθνική γλώσσα του Νεοελληνισμού</i>
Καραμπελιάς	<i>Δημώδης γλώσσα</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Νέα Ελληνική – μέρος Β΄: Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας

6.1 Εισαγωγή

Υπό το πρίσμα των αφηγήσεων της νεοελληνικής λογοτεχνικής ιστορίας, η συζήτηση για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας περνά στη λογοτεχνική ιστοριογραφία από την αρχική έκφραση της παραδοσιακής θεώρησης για τον εντοπισμό της χρονολογικής αφετηρίας της νέας ελληνικής γλώσσας εντός των ορίων του βυζαντινού κράτους στη μετατόπιση της περιόδου διαμόρφωσής της μετά την κατάλυση του βυζαντινού κράτους από τους Οθωμανούς το 1453. Ειδικότερα, η θεώρηση για τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας εντός των ορίων του βυζαντινού κράτους συνδέθηκε καθοριστικά με το ζήτημα της αναζήτησης των ριζών του νέου ελληνισμού στο Βυζάντιο και της ανίχνευσης των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας εντός των ορίων αυτού («παραδοσιακή θεώρηση»). Η μετατόπιση από τις παραδοσιακές στις νεότερες απόψεις για τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας και γλώσσας συντελέστηκε με την υιοθέτηση από την πλευρά των ερευνητών/-τριών μιας νέας αναθεωρητικής και συνθετικής ματιάς για το ελληνικό παρελθόν, η οποία ενθαρρύνθηκε από την ανάδυση νέων ερευνητικών ερωτημάτων και οδήγησε στην άρθρωση μιας νέας διαφορετικής αφήγησης του λογοτεχνικού και γλωσσικού παρελθόντος του ελληνισμού.

Στην προσπάθεια ανάλυσης της πορείας μετακίνησης από την παραδοσιακή στη νεότερη θεώρηση για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας υπό το φως της αφήγησης της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, θα εξεταστούν έργα της πρώιμης λογοτεχνικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, ιστορικές συνθέσεις του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες αφηγούνται περισσότερο συγκροτημένα την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, καθώς και έρευνες και μελετήματα που εκπροσωπούν την αναθεωρητική τάση στην έρευνα της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και εκφράζουν, παράλληλα, τη νεότερη θεώρηση για τον χρονικό εντοπισμό των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας.

6.2 Παραδοσιακή θεώρηση για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας

6.2.1 Πρώιμη λογοτεχνική ιστοριογραφία (19^{ος} αιώνας)

Η αφήγηση της ιστορίας της μεσαιωνικής και νεοελληνικής λογοτεχνίας όπως αυτή αρθρώνεται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα συνιστά τομή στη νεοελληνική λογοτεχνική ιστοριογραφία, καθώς λειτουργεί προ-σημειωτικά, θα λέγαμε, ως προς τις μετέπειτα προσεγγίσεις των περισσότερο συγκροτημένων συνθέσεων για την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, θέτοντας τις βάσεις της κανονικοποίησης συγκεκριμένων ερμηνευτικών σχημάτων για την πρόσληψη της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας είτε ως αναπόσπαστου τμήματος της νεοελληνικής λογοτεχνικής ιστορίας (βλ. Gidel 1866) είτε ως προδρομικού στοιχείου αυτής στο πλαίσιο της συνέχειας του ελληνισμού (βλ. Κρουμβάχερ 1897 και 1900).

Ήδη από τον τίτλο της μελέτης του Gidel (1866) με τίτλο: *Études sur la littérature grecque moderne: Imitations en grec de nos romans de chevalerie depuis le XIIIe siècle*, μπορούμε να συμπεράνουμε αφενός ότι ο Gidel θεωρεί τα βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα από τον 12^ο αιώνα και εξής ως απομίμηση των αντίστοιχων γαλλικών μυθιστορημάτων (*“Imitations en grec de nos romans de chevalerie depuis le XIIIe siècle”*) και αφετέρου ότι τα κείμενα αυτά εντάσσονται στην ομάδα των κειμένων που απαρτίζουν τη νεοελληνική λογοτεχνία (*“sur la littérature grecque moderne”*). Η ομάδα των λογοτεχνικών κειμένων που παρουσιάζει απαρτίζεται από τα εξής έργα: (α) *The Old Knight* [*Ιππότης ο Πρεσβύτες*, σ. 59 κ.ε.], (β) *Velthandros and Chrysantza* [*Βέλθανδρος και Χρυσάντζα*, σ. 60], (γ) *Livistros and Rodamne* [*Λίβιστρος και Ροδάμνη*, σ. 62 κ.ε.], (δ) *The War of Troy* [*Ο Πόλεμος της Τρωάδος*, σ. 63 κ.ε.], (ε) *Florios and Platziaflore* [*Φλώριος και Πλατζιαφλώρα*, σ. 64 κ.ε.], (στ) *The Tale of Belisarios* [*Η Ιστορία του Βελισαρίου*, σ. 65 κ.ε.], (ζ) *Imperios and Margarona* [*Ιμπέριος και Μαργαρώνα*, σ. 69 κ.ε.] και (η) *The Tale of the Quadrupeds* [*Διήγησις περί ζώων τετραπόδων*, σ. 70 κ.ε.].

Η δήλωση του Gidel στον τίτλο του μελετήματός του, που συνιστά μια τόσο πρώιμη μελέτη για τη νεοελληνική λογοτεχνία (μέσα της δεκαετίας του 1860), θα αποτελέσει τη βάση για την επιβολή ενός συγκεκριμένου κανονιστικού προτύπου εξέτασης της υστεροβυζαντινής λογοτεχνίας ως τμήματος της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η θέση του αυτή, όπως παρακολουθήσαμε, επαναλαμβάνεται στο ιστοριογραφικό έργο του Απόστολου Βακαλόπουλου και του Νίκου Σβορώνου.

Στη μελέτη της δημόδους λογοτεχνίας, κομβικό ρόλο διαδραμάτισε το ερευνητικό έργο του Γερμανού βυζαντινολόγου και ιδρυτή των βυζαντινών σπουδών

ως αυτόνομου επιστημονικού κλάδου Καρλ Κρουμβάχερ¹⁴⁸. Στο τρίτομο πόνημά του με τίτλο *Ιστορία της Βυζαντινής [sic] λογοτεχνίας* εντοπίζονται διατυπωμένες οι απόψεις του (α) για τις απαρχές της βυζαντινής εποχής, (β) για τα πρώτα ίχνη της χρήσης της δημώδους ελληνικής¹⁴⁹ σε λογοτεχνικά μνημεία και (γ) για τη γενεαλογία αυτού του δημώδους ιδιώματος.

Από τις πρώτες σελίδες του πρώτου τόμου, εκφράζεται η ρηξικέλευθη για την εποχή του άποψη ότι η αρχή της βυζαντινής περιόδου δεν πρέπει να αναχθεί στο 527 μ.Χ., τότε δηλαδή που ανήλθε ο Ιουστινιανός στον θρόνο του Βυζαντίου ή στο 529 μ.Χ., με το κλείσιμο της Πλατωνικής Ακαδημίας, καθώς τα χαρακτηριστικά που καθόρισαν τη βυζαντινή τέχνη κάνουν την εμφάνισή τους κατά τον τέταρτο μεταχριστιανικό αιώνα (Κρουμβάχερ 1897, 1 και 12)¹⁵⁰. Για τον Κρουμβάχερ, οι απαρχές της βυζαντινής περιόδου πρέπει να τοποθετηθούν στα 324 μ.Χ., όταν ο Κωνσταντίνος ο Α΄ αναλαμβάνει ως μονοκράτορας τη διακυβέρνηση του κράτους (Κρουμβάχερ 1897, 2). Ως τεκμήριο για την προγενέστερη από τον έκτο αιώνα αφετηρία της βυζαντινής περιόδου ο Κρουμβάχερ χρησιμοποιεί, πέρα από διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμού, όπως είναι η τέχνη, την ιστορική πορεία της αρχαίας ελληνικής, για την οποία υποστηρίζει ότι οι κυριότερες μεταβολές της είτε

¹⁴⁸ Το τμήμα εκείνο του έργου του Κρουμβάχερ το οποίο πραγματεύεται τη δημώδη ελληνική λογοτεχνία παρουσιάζεται, με κάποιες τροποποιήσεις, στην *Ιστορία της βυζαντινής δημώδους λογοτεχνίας* του κορυφαίου βυζαντινολόγου H. G. Beck (1989).

¹⁴⁹ Για τη γλωσσική μορφή που αντιπαραθέτει προς τη λόγια, ο Κρουμβάχερ (1900, 8 και 10) χρησιμοποιεί τους όρους *δημώδης ελληνική/δημοτική ελληνική/δημοτικό ιδίωμα*.

¹⁵⁰ Ως αφετηρία της βυζαντινής λογοτεχνίας έχουν προταθεί (α) η μονοκρατορία του Κωνσταντίνου (324 π.Χ.), (β) ο χωρισμός του ρωμαϊκού κράτους σε ανατολικού και δυτικού (395 μ.Χ.), (γ) η Σύνοδος της Χαλκηδόνας (451 μ.Χ.), (δ) η διακυβέρνηση του Βυζαντίου από τον Ιουστινιανό (527-565 μ.Χ.), (ε) οι αρχές ή τα μέσα του 7^{ου} αιώνα, και (στ) οι αρχές του 8^{ου} αι. μ.Χ. (Agapitos 2012, 13-14). Στην εισαγωγή της πρώτης έκδοσης της *Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* (Τίτλος πρωτοτύπου: *Geschichte der byzantinischen Litteratur*. 1891), ο Κρουμβάχερ υποστήριξε ότι η βυζαντινή λογοτεχνία ξεκινά στα μέσα του 7^{ου} αιώνα (Agapitos 2012, 2-3).

συντελέστηκαν είτε συντελούνταν κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες (Κρουμβάχερ 1897, 13)¹⁵¹.

Για τον Κρουμβάχερ (1897, 34), «η βυζαντινή λογοτεχνία είνε η σπουδαιότητα εκδήλωσις του πνευματικού βίου του ελληνικού έθνους και της ρωμαϊκής πολιτείας από της εξόδου της αρχαιότητος μέχρι των προθύρων των νεωτέρων χρόνων». Δίπλα στη λόγια βυζαντινή λογοτεχνία, ο Κρουμβάχερ εντοπίζει τη χρήση της δημόδους γλώσσας στη βυζαντινή λογοτεχνία από τον 12^ο αιώνα μ.Χ. (Κρουμβάχερ 1897, 51).

Η προσέγγισή του ξεκινά από τη διαπίστωση της διαφοράς μεταξύ της λατινικής γλώσσας και της ελληνικής. Η διαφορά έγκειται στην ιστορική πορεία που ακολούθησαν, με τη λατινική γλώσσα στη Δύση να διασπάται σε επιμέρους λατινογενείς γλώσσες και με την ελληνική στην Ανατολή να παραμένει ενιαία, χωρίς να διακλαδίζεται και να προκύπτουν από αυτή ελληνογενείς γλώσσες¹⁵². Ο Κρουμβάχερ αποδίδει αυτή την κατάσταση στην απουσία συστηματικής καλλιέργειας της δημοτικής στον τομέα της λογοτεχνίας και έργων υψηλής λογοτεχνικής αξίας σε αυτή τη γλωσσική μορφή. Όπως επισημαίνει: «Οι Έλληνες δεν απέκτησαν τον Δάντην των, όστις δι' έργων αναμφισβητήτου αισθητικής αξίας θα είχε δώσει ωρισμένον τύπον εις την περιφρονημένην γλώσσαν και θα απέδιδεν εις αυτήν τα νόμιμα δικαιώματά της» (Κρουμβάχερ 1900, 7). Η απουσία λογοτεχνικών έργων με αξία όμοια με αυτή της λογοτεχνίας του Trecento στην Ιταλία οφειλόταν, κατά τον Κρουμβάχερ, στην υποτιμητική στάση των λογίων προς τη «δημοτική» γλώσσα, την οποία περιφρονούσαν, θεωρώντας την ανίκανη να εκφράσει λεπτές έννοιες¹⁵³. Παρ' όλη αυτή τη δυσμενή κατάσταση για τη δημόδη λογοτεχνική παραγωγή, χρήση της «δημοτικής» γλώσσας γίνεται, κατά τον Κρουμβάχερ, στα «εθνικά έπη», τα οποία με την πάροδο

¹⁵¹ Όπως αναφέρεται: «Νυν δε αναντίρητον είνε ότι αι σπουδαιόταται μεταβολαί της αρχαίας ελληνικής ή ήσαν συντελεσμένοι ήδη κατά τους πρώτους μετά Χριστόν αιώνας ή κατ' αυτούς τούτους συνέβησαν» (Κρουμβάχερ 1897, τ. Α': 13).

¹⁵² «Ενώ εν τη Δύσει η μία λατινική γλώσσα διεκλαδίσθη εις διαφόρους κατά τόπους εθνικάς γλώσσας, εν τη Ανατολή ίσχυσεν η ενότης» (Κρουμβάχερ 1900, 6).

¹⁵³ «Μολονότι η δημοτική είχε κατακτήση θέσεις τινάς εν τη λογοτεχνία από του ια' αιώνος και εντεύθεν, οι λογάδες και οι σοφοί του έθνους περιεφρόνησαν αυτήν πάντοτε ως ταπεινήν και χυδαίαν, ως όργανον άχρηστον προς έκφρασιν λεπτοτέρων ιδεών» (Κρουμβάχερ 1900, 7).

του χρόνου ενώθηκαν και συντέλεσαν στη δημιουργία του έπους του Διγενή Ακρίτα¹⁵⁴. Στο πλαίσιο της λογοτεχνικής παραγωγής στην Κωνσταντινούπολη του τέλους του 11^{ου} αιώνα και των αρχών του 12^{ου} αιώνα, ο Κρουμβάχερ ανιχνεύει τη χρήση της δημόδους γλώσσας σε μια σειρά ικετευτικών, συμβουλευτικών και εγκωμιαστικών ποιημάτων, γεγονός που δημιουργεί μια παράδοση στη χρήση της δημόδους γλώσσας στη λογοτεχνία, η οποία θα εδραιωθεί στη βυζαντινή λογοτεχνία του 13^{ου} και του 14^{ου} αιώνα (Κρουμβάχερ 1900, 17).

Προάγγελιοι της χρήσης της δημόδους ελληνικής στον γραπτό λόγο από τον 11^ο αιώνα και εξής θεωρούνται από τον Κρουμβάχερ οι εξής πηγές, οι οποίες είναι προϊόντα ανάμιξης της «δημοτικής» με τη λόγια, τεχνητή γλώσσα:

(α) η Χρονογραφία του Μαλάλα (6^{ος} αι.), η οποία αποτελεί «το πρώτον εκτεταμένον σύνταγμα, εν τω οποίω το δημοτικόν ιδίωμα κατίσχυσε της γραφομένης γλώσσης» (Κρουμβάχερ 1900, 13),

(β) ο Βίος του αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος και του μοναχού Συμεών (7^{ος} αι. μ.Χ.) (βλ. Κρουμβάχερ 1900, 13-14),

(γ) η Χρονογραφία του Θεοφάνους (9^{ος} αι. μ.Χ.), το οποίο είναι «μέγα μνημείον της συγκερασμένης δημοτικής του θ' αιώνο» (Κρουμβάχερ 1900, 14),

(δ) τα έργα του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου (10^{ος} αι. μ.Χ.) (Κρουμβάχερ 1900, 14).

Αποσπασματικές πηγές για την εξέλιξη της «δημοτικής γλώσσας» αποτελούν, επίσης, διάφοροι σκωπτικοί στίχοι (όπως το σκωπτικό ασμάτιο προς τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο), επευφημίες και επιφωνήσεις. Τα παραπάνω τεκμήρια της «δημοτικής γλώσσας» θεωρούνται σημαντικότερα, καθώς προέρχονται από τα λαϊκά στρώματα του Βυζαντίου, συγκεκριμένα από τις φατρίες του δήμου και από τον στρατό, και, επομένως, αποτυπώνουν τη ρέουσα προφορική γλώσσα της εποχής τους (βλ. Κρουμβάχερ 1900, 14).

¹⁵⁴ «Τα αρχαιότερα εκτενέστερα ποιήματα, εν οίς χρήσις έγινε της δημοτικής του έθνους γλώσσης, ήσαν πιθανώτατα εκείνα τα εθνικά έπη, τα οποία βραδύτερον συνηνώθησαν εις το έπος του Διγενή Ακρίτα» (Κρουμβάχερ 1900, 17).

Στο σχήμα του Κρουμβάχερ για τη γενεαλογία της «δημοτικής» γλώσσας, αυτή παρουσιάζεται καθαρή, χωρίς λόγιες προσμίξεις, σε κρητικά ποιήματα του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, τα οποία θεωρεί ότι απεικονίζουν πιστά την ομιλούμενη στις κρητικές πόλεις «δημοτική» γλώσσα (Κρουμβάχερ 1900, 20)¹⁵⁵.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Κρουμβάχερ για τη χρονική αφετηρία της «δημοτικής γλώσσας». Όπως επισημαίνει ο Κρουμβάχερ (1900, 10):

«τα πρώτα βέβαια ίχνη του δημοτικού ιδιώματος [...] ευρίσκομεν από του δευτέρου προ Χριστού αιώνος εν αιγυπτιακοίς παπύροις, εν επιγραφαίς και συγγράμμασι».

Για τον Κρουμβάχερ, επομένως, οι απαρχές της «δημοτικής γλώσσας» εντοπίζονται από τον δεύτερο προχριστιανικό αιώνα, όπως αυτή απαντά σε αιγυπτιακούς παπύρους, σε επιγραφές και σε συγγράμματα. Ωστόσο, η επίδραση της λόγιας γλώσσας του Βυζαντίου την οδηγεί στην αφάνεια και πρέπει να περιμένουμε μέχρι τα τέλη του 11^{ου} αιώνα και στον 12^ο αιώνα για να τη δούμε να καταξιώνεται ως λογοτεχνικό όργανο, με αποκορύφωμα την εμφάνισή της τον 16^ο και 17^ο αιώνα μέσα από τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Η πορεία της «δημοτικής» μέσα στον χρόνο, όπως αυτή αποτυπώνεται από τον Κρουμβάχερ, παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα:

ΑΙΩΝΑΣ	ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ
2 ^{ος} αι. π.Χ.	Αιγυπτιακοί πάπυροι, επιγραφές, συγγράμματα

¹⁵⁵ Η απεικόνιση της δημόδους γλώσσας στην κρητική λογοτεχνία του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα παρουσιάζεται με γλαφυρότητα από τον Κρουμβάχερ (1900, 20): «Εντελώς είνε απηλλαγμένη των εκ της γραφομένης πιπτουσών τούτων κηλίδων και ιδίαν διάπλασιν δεικνύει η δημοτική γλώσσα των κρητικών ποιημάτων του ιστ' και ιζ' αιώνος». Η επίδραση της λόγιας γλώσσας στον γραπτό λόγο παρουσιάζεται σαν κηλίδα, σαν λεκές.

6 ^{ος} αι. μ.Χ.	Χρονογραφία του Μαλάλα
7 ^{ος} αι. μ.Χ.	Βίος του αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος και του μοναχού Συμεών
9 ^{ος} αι. μ.Χ.	Χρονογραφία του Θεοφάνους
10 ^{ος} αι. μ.Χ.	Έργα του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου
τέλη 11 ^{ου} αι. μ.Χ./12 ^{ος} αι. μ.Χ. - 15 ^{ος} αι. μ.Χ.	Διγενής Ακρίτας, συμβουλευτικά, ικετευτικά και εγκωμιαστικά ποιήματα
16 ^{ος} αι. μ.Χ.– 17 ^{ος} αι. μ.Χ.	Κρητικά ποιήματα

Όπως γίνεται αντιληπτό, ο Κρουμβάχερ δεν χαρακτηρίζει τη δημώδη γλώσσα, που εκκινεί από τον δεύτερο προχριστιανικό αιώνα και αποδίδεται πιστά στην κρητική ποίηση του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, ως νεοελληνική, όπως, για παράδειγμα, έκανε ο Ζαμπέλιος για την ελληνική γλώσσα από την περίοδο του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. και εξής. Στην αφήγηση του Κρουμβάχερ, επίσης, η βυζαντινή λογοτεχνία σε δημώδη γλώσσα¹⁵⁶, της οποίας η αφετηρία εντοπίζεται στα τέλη του 11^{ου} αιώνα και στον 12^ο αιώνα και απολήγει στα λογοτεχνήματα της κρητικής ποίησης του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, συγκροτώντας ένα ενιαίο και αυτόνομο σώμα λογοτεχνικών κειμένων, δεν χαρακτηρίζεται νεοελληνική. Οι λόγοι της απουσίας αυτού του χαρακτηρισμού θεωρούμε ότι μπορούν να αναζητηθούν εντός των ορίων του ίδιου του σχήματος και των νεωτερισμών που εισηγείται ο Κρουμβάχερ.

¹⁵⁶ Στο πρωτότυπο, η δημώδης ελληνική λογοτεχνία αποδίδεται ως “Volksliteratur”.

Συγκεκριμένα:

(α) ο όρος «νεοελληνική» για τη βυζαντινή δημόδη λογοτεχνία θα υπέσκαπτε τη σύλληψη του Κρουμβάχερ για αυτόνομη και ολιστική εξέταση της βυζαντινής λογοτεχνίας (και, εν γένει, του βυζαντινού πολιτισμού) ως αντικειμένου επιστημονικής ανάλυσης, καθώς αυτός ο ορολογικός προσδιορισμός θα υπονοούσε ότι η δημόδης λογοτεχνία εντάσσεται σε διαφορετικό από τον βυζαντινό πολιτισμικό ορίζοντα. Όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Κρουμβάχερ (1897, 40): «η αυθύπαρκτος σημασία του πνευματικού βίου των Βυζαντινών ανάγκη να εξαρθή». Η γενικότερη οργάνωση και το περιεχόμενο του συγγραφικού του πονήματος καθιστούν σαφές ότι η μεσαιωνική ελληνική λογοτεχνία στο σύνολό της αποτελεί ένα αυτόνομο αισθητικό δημιούργημα και ως τέτοιο είναι ανάγκη να εξετάζεται (Agapitos 2015β, 46).

(β) ο όρος «νεοελληνική» για την περίοδο της ελληνικής γλώσσας που εκκινεί από τον δεύτερο προχριστιανικό αιώνα και φτάνει μέχρι τον δέκατο έβδομο αιώνα μ.Χ. θα συσκότιζε την επίδραση που είχε στον γραπτό λόγο η λόγια παράδοση, η οποία στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας υπήρξε καθοριστική. Ακόμα και στην περίπτωση της κρητικής λογοτεχνίας του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, στην οποία ο Κρουμβάχερ διατείνεται ότι αποτυπώνεται με ενάργεια η ομιλούμενη στις πόλεις της Κρήτης γλώσσα της εποχής, ο ίδιος δηλώνει ότι το λόγιο στοιχείο είναι παρόν σε μερικά κείμενα που την απαρτίζουν. Όπως αναφέρει εμφατικά: «την ύπαρξιν σημαντικού μακαρονισμού εις τα έργα ταύτα δεν δυνάμεθα ν' αρνηθώμεν. Τινά εξ αυτών ταλαντεύονται πραγματικώς αναποφασίστως μεταξύ γραφομένης και ιδιωτικής». Το έργο της χάραξης ορίων ανάμεσα στις λόγιες και στις δημόδεις επιρροές στα γραπτά λογοτεχνικά κείμενα το θεωρεί ο Κρουμβάχερ δύσκολο (Κρουμβάχερ 1900, 21).

Από την οπτική που καθιέρωσε ο Καρλ Κρουμβάχερ για τη μελέτη της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας επηρεάστηκε ο Κριαράς (1951· 1953· 1961), ο οποίος τοποθέτησε το τέλος της ύστερης περιόδου της μεσαιωνικής ελληνικής γραμματείας γύρω στο 1700, χρησιμοποιώντας για τη γραμματεία της περιόδου 1200-

1700 τους όρους «υστερομεσαιωνική» αλλά και «πρωτονεοελληνική»¹⁵⁷. Για τον Κριαρά (1961, 1419-1420), μέχρι το 1700 τα μεσαιωνικά στοιχεία είναι παρόντα στη γραμματεία, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του νεοελληνικού πολιτισμού εμφανίζονται μόνο μετά το 1700.

Ποια είναι, ωστόσο, τα χαρακτηριστικά εκείνα της μεσαιωνικής λογοτεχνίας που αντιτίθενται στη λογοτεχνία της Αναγέννησης; Για τον Κριαρά (1953, 300), η λογοτεχνία της Αναγέννησης περικλείει τον άνθρωπο με ένα πέπλο οικουμενικού ορθολογισμού, πράγμα που την κάνει να αφίσταται από τη ρεαλιστική απεικόνιση του ανθρώπου και τη λαϊκή πνευματικότητα, και, έτσι, να παρουσιάζεται αυτή αποχρωματισμένη εθνικά. Αντίθετα, η μεσαιωνική λογοτεχνία πραγματευόταν με ρεαλιστικό τρόπο θέματα που άπτονταν της άμεσης επικαιρότητας, ενώ ήταν, παράλληλα, εμποτισμένη με το λαϊκό χρώμα και τη λαϊκή ψυχή (Κριαράς 1953, 300). Στα ποιήματα της κρητικής Αναγέννησης (16^{ος}-17^{ος} αι.) ο Κριαράς (1953, 300 και 302) εντοπίζει έναν λαϊκότροπο χαρακτήρα, ο οποίος συνίσταται στο λαϊκό και στο ρεαλιστικό πνεύμα τους, τα οποία θεωρεί λείψανα του μεσαιωνικού κόσμου. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η ποίηση της Κρητικής Αναγέννησης αποτελεί, για τον Κριαρά, το τέλος της υστερομεσαιωνικής γραμματείας.

Παρά το γεγονός, ωστόσο, ότι η μεσαιωνική ελληνική γραμματεία φτάνει στο τέλος της, κατά τον Κριαρά, στον 17^ο αιώνα, ο διαπρεπής μελετητής της ελληνικής γλώσσας εντοπίζει την ύπαρξη μιας πρώτης εκδοχής της νεοελληνικής γλώσσας γύρω στα 1100 μ.Χ. (Kriaras 2009, 253). Το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή διαμορφώθηκε θεωρεί ότι είναι εκείνο της διγλωσσίας, την οποία κληρονόμησε το Βυζάντιο από το αττικιστικό κίνημα της μετα-ελληνιστικής περιόδου (Kriaras 2009, 253). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, κάθε βυζαντινός συγγραφέας, ανάλογα με το επίπεδο της κλασικής του παιδείας και της αρχαιομάθειά του, υπάκουε σε ένα αρχαϊστικό γλωσσικό πρότυπο, το οποίο προσπαθούσε να φτάσει στα γραπτά κείμενά του· όσοι από αυτούς δεν ήταν τόσο ικανοί στον χειρισμό της αρχαίας ελληνικής¹⁵⁸ (αττικής) μεταχειρίζονταν μια

¹⁵⁷ Η άποψη του Κριαρά σχετικά με τη διάρκεια της μεσαιωνικής εποχής στην ελληνική Ανατολή έως και το 1700 δέχτηκε κριτική από τον Λίνο Πολίτη (1954· 1955).

¹⁵⁸ Στο άρθρο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο “Learned and vernacular literature in Byzantium: Dichotomy or symbiosis?”, ο Trapp (1993) επιχειρεί να καταρρίψει την παραδεδομένη άποψη ότι υπάρχει μία σαφής διχοτόμηση ανάμεσα στη λόγια και στη δημώδη λογοτεχνική παραγωγή, διατυπώνοντας τη θέση για μια πιθανή «συμβίωση» ανάμεσα σε λόγιες

μικτή-τεχνητή γλώσσα, ένα δημόδες γλωσσικό ιδίωμα με αρχαϊστικά γλωσσικά χαρακτηριστικά, το ποσοστό των οποίων σε κάποιο κείμενο ποίκιλλε ανάλογα με την ικανότητα του εκάστοτε συγγραφέα (Kriaras 2009, 253)¹⁵⁹.

6.2.2 Συνθέσεις του 20^{ου} αιώνα

6.2.2.1 Πορεία προς τον λογοτεχνικό ιστοριογραφικό κανόνα

Οι αιώνες κατά τους οποίους τοποθετήθηκαν οι απαρχές της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας στο σχήμα του Κρουμβάχερ, δηλαδή ο 11^{ος} και ο 12^{ος} αιώνας, θα θεωρηθούν τον 20^ο αιώνα κομβικοί για τη νεοελληνική λογοτεχνία, με τον Διγενή Ακρίτα και τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα να θεωρούνται τα πρώτα δείγματα της

και δημόδεις γλωσσικές μορφές, με το σκεπτικό ότι συγγραφείς του Βυζαντίου μεταχειρίζονταν στα γραπτά τους δημόδεις γλωσσικές μορφές όχι μόνο λόγω έλλειψης συμπαγούς κλασικής παιδείας από τη μεριά τους αλλά και για πρακτικούς λόγους, όπως, για παράδειγμα, από την επιθυμία τους να είναι κατανοητοί ή για να προσδώσουν στην αφήγησή τους ρεαλισμό και ζωντάνια (βλ. ενδεικτικά Trapp 1993, 125 και 127).

¹⁵⁹ Βλ. και Κριαράς (1976). Σε μια διαφορετική προσέγγιση, ο Καρβούνης (2012, 851) απορρίπτει την ύπαρξη «κοινωνικής διγλωσσίας» εντός των ορίων της περιόδου της ελληνιστικής κοινής και της μεσαιωνικής ελληνικής για τους εξής λόγους: (α) Η περιορισμένη χρήση της ποικιλίας υψηλού κύρους (δηλαδή της αττικίζουσας) από το 5 ή 10 τοις εκατό της γλωσσικής κοινότητας στο Βυζάντιο μας αναγκάζει να δεχθούμε ότι ελάχιστα την επηρέασε συνολικά και (β) δεν υπάρχουν οι καθαρά συστημικές/γλωσσικές προϋποθέσεις, με βάση την εξέταση των κειμενικών πηγών του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., που να στηρίζουν την ύπαρξη κοινωνικής διγλωσσίας, καθώς η δημόδης και η αττικίζουσα γλώσσα δεν αποτέλεσαν σαφώς διακριτές γλωσσικές ποικιλίες μέχρι τον 11^ο/12^ο αιώνα. Κατά τον Toufexis (2008, 208), βέβαια, η διγλωσσία δεν πρέπει να περιθωριοποιηθεί ως θεωρητικό πλαίσιο για την έρευνα πάνω στη γλώσσα της μεσαιωνικής ελληνικής περιόδου. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η παρουσία διαφορετικών επιπέδων ύφους στον γραπτό λόγο στην (ύστερη) βυζαντινή περίοδο οφείλεται στην ύπαρξη διγλωσσίας. Η ποικιλία υψηλού κύρους αντιπροσωπεύεται σε περισσότερα του ενός επίπεδα ύφους στον γραπτό λόγο, γεγονός το οποίο οφείλεται στις απαιτήσεις και στις συμβάσεις του κειμενικού είδους ή στο είδος του ακροατηρίου, και η ποικιλία χαμηλού κύρους, δηλαδή η ομιλούμενη ελληνική γλώσσα των βυζαντινών χρόνων, είναι προσβάσιμη σε εμάς σήμερα μόνο μέσω γραπτών κειμένων στα οποία χρησιμοποιούνται -συστηματικά ή σποραδικά- γλωσσικά χαρακτηριστικά της (Toufexis 2008, 217).

λογοτεχνικής παραγωγής στη νεοελληνική γλώσσα και έμμεσες αποδείξεις της ανάδυσης του νέου ελληνισμού (βλ. Agaritos 2015α: 70).

Ο διακεκριμένος μελετητής των δημοδών κειμένων D. C. Hesseling κατέστησε σαφές ότι ο διαχωρισμός μεταξύ μεσαιωνικής και νεοελληνικής γλώσσας ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα, όπως και ο διαχωρισμός μεταξύ βυζαντινής και νεοελληνικής λογοτεχνίας (Agaritos 2017, 55). Στη συνοπτική παρουσίαση των σταθμών της νεοελληνικής λογοτεχνίας που παρουσίασε στο βιβλίο του με τίτλο *Histoire de la littérature grecque moderne*, όπως μεταφράστηκε από τον N. Pernot το 1924¹⁶⁰, υποστήριξε ότι οι αλλαγές εκείνες που επισυνέβησαν στην ομιλούμενη ελληνική γλώσσα και οδήγησαν στην εξέλιξή της σε «νεοελληνική» τοποθετούνται χρονικά στον 8^ο αιώνα μ.Χ. (Hesseling 1924, vii). Στο διάστημα μεταξύ του 12^{ου} και του 13^{ου} αιώνα, εμφανίζονται λογοτεχνικά έργα σε αυτό το νέο ιδίωμα (Hesseling 1924, vii)¹⁶¹. Αυτά τα δημόδη λογοτεχνικά κείμενα είναι, ωστόσο, ευάριθμα και, παρόλο που είναι συντεταγμένα στη νεοελληνική γλώσσα, τοποθετούνται εντός των ορίων του βυζαντινού πολιτισμού (Hesseling 1924, vii). Ο περιορισμένος αριθμός των λογοτεχνικών αυτών πονημάτων και το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οδήγησαν τον Hesseling στη διατύπωση της άποψης ότι η νεοελληνική λογοτεχνία ξεκινά το 1453.

Τα κριτήρια, επομένως, που χρησιμοποίησε ο Hesseling για τη χρονολογική αφετηρία της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι:

- (α) ο αριθμός των λογοτεχνικών κειμένων σε νεοελληνική γλώσσα (ποσοτικό κριτήριο) και
- (β) το πολιτισμικό πλαίσιο παραγωγής των λογοτεχνικών κειμένων (ιστορικό κριτήριο).

Το ερμηνευτικό σχήμα του Hesseling παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η τοποθέτηση των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας στον 8^ο αιώνα μ.Χ. από τον

¹⁶⁰ Το 1921 είναι η χρονολογία της αρχικής έκδοσης του έργου του Hesseling.

¹⁶¹ “Dès le VIIIe siècle de notre ère, on observe dans le grec parlé de tels changements qu’ une nouvelle appellation semble pleinement justifiée, et pourtant c’ est seulement aux XIIe et XIIIe siècles qu’ apparaissent des oeuvres rédigées dans ce nouvel idiome” (Hesseling 1924, vii).

Hesseling δεν διαφέρει από την άποψη που διατύπωσε επτά δεκαετίες πριν ο Σ. Ζαμπέλιος ότι κατά τον 8^ο αιώνα μ.Χ. η γραμματική της «κοινής συνήθειας» μετασχηματίζεται, με αποτέλεσμα να αποκρυσταλλώνονται τα χαρακτηριστικά της νεοελληνικής γλώσσας. Ωστόσο, ενώ ο Ζαμπέλιος χρησιμοποιεί τη νεοελληνική γλώσσα ως στοιχείο που απεικονίζει την πορεία της νεοελληνικής εθνότητας στα χρόνια του ελληνικού μεσαίωνα και, επομένως, θεωρεί ότι το πλαίσιο διαμόρφωσης των λογοτεχνικών παραγώγων της ήταν νεοελληνικό, ο Hesseling κατηγορηματικά υποστηρίζει ότι το πλαίσιο στο οποίο έκαναν την εμφάνισή τους τα λογοτεχνικά κείμενα σε νεοελληνική γλωσσική μορφή είναι αυτό του πολιτισμικού περιβάλλοντος του Βυζαντίου. Αυτός είναι ο λόγος που, ενώ η νεοελληνική γλώσσα στο σχήμα του Hesseling διαμορφώνεται στα χρόνια του Βυζαντίου, η αφετηρία της νεοελληνικής λογοτεχνίας πιστοποιείται στα 1453 με την Άλωση της πρωτεύουσας του βυζαντινού κράτους από τους Οθωμανούς.

Με την *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας* του Α. Καμπάνη [1924] (1948, 11) δηλώνεται πια με ευκρίνεια στη λογοτεχνική ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα ότι το έπος του Διγενή Ακρίτα αποτελεί ένα από τα παλαιότερα μνημεία της νεοελληνικής γλώσσας, το οποίο βρίσκεται σε στενή σχέση με τα δημοτικά τραγούδια και συνδέει τον μεσαίωνα με τον νέο ελληνισμό. Στο έργο του, ο Καμπάνης προτάσσει το γλωσσικό κριτήριο για την επιλογή των έργων που θα απαρτίσουν το σώμα της «νεοελληνικής λογοτεχνίας», την οποία θα εξετάσει στη διαχρονία της. Τα κείμενα αυτά, για τον συγγραφέα, θα σκιαγραφήσουν την πορεία των νεοελληνικών γλωσσικών μορφών προς τη διαμόρφωση μιας κοινής νεοελληνικής. Στην εμφάνιση της νέας ελληνικής, των νέων γλωσσικών μορφών, καθοριστική περίοδος της ελληνικής γλώσσας υπήρξε, κατά τον συγγραφέα, η ελληνιστική κοινή, η οποία διαδέχθηκε χρονικά την αττική διάλεκτο, αφομοιώνοντας στοιχεία και των υπόλοιπων διαλέκτων, και αποτέλεσε το μεταβατικό στάδιο μεταξύ της αρχαίας ελληνικής και της «νέας μας γλώσσας» (Καμπάνης [1924] 1948, 7-8).

Το ερμηνευτικό σχήμα του Καμπάνη παρουσιάζει ενδιαφέρον σε αρκετά σημεία. Πρώτα από όλα, η κοινή ελληνιστική γλώσσα παρουσιάζεται ως συνδυαστικός κρίκος στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας μεταξύ της αρχαίας και της νέας ελληνικής. Αυτή η θεώρηση συνομιλεί με τη θέση που εξέφρασε ο Ζαμπέλιος για τη γενεαλογία της νεοελληνικής, σύμφωνα με την οποία η ελληνιστική κοινή αποτελεί το αφετηριακό στάδιο της νεοελληνικής, που θα διαμορφωθεί πλήρως τους επόμενους αιώνες. Η νέα ελληνική γλώσσα, επίσης, αποκρυσταλλώνεται, σύμφωνα με το σχήμα

του Καμπάνη, στα χρόνια του Βυζαντίου, καθώς το έπος του Διγενή Ακρίτα αποτελεί ένα από τα παλαιότερα μνημεία της. Η παραπάνω θέση υποδηλώνει ότι η νεοελληνική γλώσσα απαντά και προγενέστερα σε γραπτά τεκμήρια, αλλά είτε αυτά δεν σώθηκαν είτε δεν έχουν τη λογοτεχνική αξία που έχει το έπος του Διγενή Ακρίτα.

Με παρόμοιο σκεπτικό, ο Ηλίας Βουτιερίδης [1933] (1966) στη *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1000-1930)* εντάσσει, με κριτήριο τη γλώσσα, το έπος του Διγενή Ακρίτα στο σώμα των κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως το αρχαιότερο γραπτό της μνημείο.

6.2.2.2 Κανονικοποίηση του λογοτεχνικού ιστοριογραφικού προτύπου

Έργο-τομή στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας αποτελεί η *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας* του Κ. Θ. Δημαρά [1949] (2000), η οποία επηρέασε όλες τις μεταγενέστερες προσπάθειες συγγραφής έργων που πραγματεύτηκαν την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, έχοντας πρώτα ενσωματώσει στην αφήγησή της τα λογοτεχνικά ιστοριογραφικά διδάγματα του παρελθόντος (βλ. Παπαθεοδώρου 2006).

Επεξηγώντας τους όρους που συνθέτουν τον τίτλο της μελέτης του Δημαρά, η Πυρπύλη (2002, 436) αναφέρει ότι ο όρος «λογοτεχνία» παρουσιάζεται διευρυμένος, περιλαμβάνοντας όχι μόνο τα γραπτά μυθοπλαστικά κείμενα αλλά και επιστημονικά έργα, καθώς και τον προφορικό λόγο, όπως είναι το δημοτικό τραγούδι, ενώ ο όρος «ιστορία» παραπέμπει στην παρουσίαση αυτών των λογοτεχνικών έργων με την τεχνική της αφήγησης. Τέλος, το επίθετο «νεοελληνικός» ως προσδιορισμός της λογοτεχνίας αναφέρεται στο κριτήριο της επιλογής των έργων που θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης της ιστορίας του Δημαρά. Το κριτήριο αυτό είναι γλωσσικό: η παρουσία στα έργα αυτά της νεοελληνικής γλώσσας.

Πιο συγκεκριμένα, στον πρόλογο του έργου (σ. θ' έως ιη'), η προαναφερόμενη προσπάθεια για διεύρυνση του όρου «λογοτεχνία» δηλώνεται με σαφήνεια:

«Ο όρος *λογοτεχνία* κλείνει μέσα του το νόημα της τέχνης του λόγου. Εδώ όμως η *λογοτεχνία* θεωρείται από την ευρύτερη άποψή της και εκφράζει το σύνολο των γραπτών μνημείων, όσα δεν αφορούν σε ειδικές επιστήμες. Ωστόσο, ακόμη και ένας τέτοιος ορισμός δεν έχει την απαιτούμενη ευρύτητα: δεν ξεχνούμε ότι τα γράμματά μας χαρακτηρίζονται από την μεγάλη προσφορά του προφορικού

λόγου, ιδίως μέσα από το δημοτικό τραγούδι. Επίσης συμβαίνει έργα με επιστημονικό χαρακτήρα, από εκείνα ιδίως που αφορούν στις λεγόμενες θεωρητικές επιστήμες, να παρουσιάζουν τόσο επιμελημένη μορφή, ώστε να πρέπει να καταταχθούν στα λογοτεχνήματα, ανεξάρτητα από την επιστημονική τους υπόσταση» (Δημαράς [1949] 2000, θ').

Στον πρόλογο, επίσης, δηλώνεται ότι «θα εξετασθούν κείμενα νεοελληνικά» (Δημαράς [1949] 2000, θ'). Ο χαρακτηρισμός αυτός επεξηγείται ως εξής:

«Αφού όμως πρόκειται για μνημεία του λόγου, την διαφοροποίηση δεν την δίνει μια πολιτική διαμόρφωση, αλλά ο ίδιος ο λόγος: η έκταση του έργου θα περιλάβει μνημεία που είναι συνταγμένα σε γλώσσα νεοελληνική. Έτσι αποκλείονται, ανεξάρτητα από τον χρόνο της σύνταξής τους, έργα γραμμένα σε γλώσσα αρχαία» (Δημαράς [1949] 2000, θ'-ι').

Ο Δημαράς [1949] (2000, ιβ'), στον πρόλογο, τοποθετεί τα πρώτα μνημεία του νεοελληνικού λόγου, από τα οποία ξεκινά την αφήγησή του, στον 9^ο αιώνα μ.Χ. Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, που έχει τον τίτλο «Οι αρχαίοι ζουν ακόμη» (σ. 7-23), ο Δημαράς αναφέρεται στα βυζαντινά δημοτικά τραγούδια που αποτέλεσαν δημιουργήματα της ανάγκης του λαού να εκφράσουν τη δυσφορία και τη δυσαρέσκειά τους προς τη δυσβάστακτη βυζαντινή κρατική εξουσία ως τα παλαιότερα χρονολογημένα δημοτικά τραγούδια. Στίχοι αυτών των τραγουδιών σώθηκαν μέσω των βυζαντινών χρονογράφων (Δημαράς [1949] 2000, 22). Επίσης, στον 10^ο αιώνα τοποθετείται στην ιστορία του Δημαρά το δημοτικό τραγούδι «Άσμα του Αρμούρη» (Δημαράς [1949] 2000, 12).

Το δεύτερο κεφάλαιο (σ. 24-37) ανοίγει με αναφορά στο «μυθιστόρημα του Διγενή», το οποίο καταλαμβάνει τη θέση του πρώτου γραπτού έργου της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ενώ εξετάζονται, επίσης, το *Χρονικό του Μορέως*, η *Αχιλλίδα* και έμμετρα μυθιστορήματα, όπως *Ιμπέριος και Μαργαρώνα*, *Φλώριος και Πλατζιαφλώρα*, *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*, *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα*, *Λίβιστρος και Ροδάμνη*. Το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους (σ. 38-51) εξετάζει, μεταξύ άλλων έργων, τα πτωχοπροδομικά ποιήματα, το ποίημα του Μιχαήλ Γλυκά με τίτλο *Στίχοι γραμματικοί Μιχαήλ του Γλυκά, ους έγραψε καθ' ον κατεσχέθη καιρόν εκ προσαγγελίας χαιρεκάκου τινός*, το ηθικοδιδασκτικό ποίημα *Σπανέας*, το σατιρικό ποίημα *Πωρικόλογος* και τις

έμμετρες ιστορίες με πρωταγωνιστές ζώα και πτηνά, όπως είναι το έργο *Διήγησις πεζόφραστος των τετραπόδων ζώων* και ο *Πουλολόγος*, ενώ γίνεται αναφορά, επίσης, στους ιστορικούς και στους χρονογράφους του Βυζαντίου που χρησιμοποίησαν στα έργα τους τη λαϊκή γλώσσα της εποχής τους¹⁶².

Η γλώσσα στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας του Δημαρά μπορούμε να πούμε ότι λειτουργεί έμμεσα ως απόδειξη της ανάδυσης του νέου ελληνισμού στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους. Όπως διατείνεται ο Δημαράς στον πρόλογο της ιστορίας του:

«Η αρχική πανσπερμία του Βυζαντίου, όσο χάνονται οι πιο μακρινές επαρχίες και τείνει να περιορισθεί η αυτοκρατορία στον ελλαδικό χώρο, γίνεται ολοένα ομοιογενέστερη· το ελληνικό στοιχείο [...] επιβάλλεται τώρα πια εντελώς. Μετά το 1261 μπορούμε να πούμε ότι Βυζάντιο και Ελλάδα συμπίπτουν. [...] Γλώσσα, ήθη, πίστη τείνουν συνειδητά προς μια ελληνική ενότητα. Γύρω στην Άλωση η συνείδηση των διανοουμένων φανερώνεται καθαρά ελληνική. [...] όπως μέσα στο Βυζάντιο είδαμε να γεννιέται ο νέος ελληνισμός, έτσι και μέσα στον νέον ελληνισμό θα μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε το Βυζάντιο που συνεχίζει τη ζωή του» (Δημαράς [1949] 2000, ια').

Εκτός του ότι τα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι γραμμένα στη νεοελληνική γλώσσα, ο ίδιος ο Δημαράς εκφράζει τη θέση ότι η λογοτεχνία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, πράγμα που σημαίνει ότι βρίσκεται σε στενή συνάφεια με την εποχή παραγωγής της. Η νεοελληνική λογοτεχνία, η οποία είναι παρούσα κατά την περίοδο της διαμόρφωσης του νέου ελληνισμού τον 13^ο αιώνα και εξής και της οποίας τα έργα αποτελούν μνημεία της νεοελληνικής γλώσσας, αποτελεί φαινόμενο το οποίο πρέπει να εξετάζεται εν συναρτήσει προς τις εθνικές διεργασίες της εποχής συγκρότησής της. Υπάρχει, δηλαδή, σχέση αιτίου και αιτιατού ανάμεσα στα λογοτεχνικά έργα και στην εποχή κατά την οποία δημιουργούνται (Δημαράς [1949] 2000, ια'). Επομένως, μπορούμε να συνάγουμε ότι η νεοελληνική λογοτεχνία του 13^{ου}

¹⁶² Για τον Δημαρά [1949] (2000, 48), ο πρώτος χρονογράφος που χρησιμοποίησε τη λαϊκή γλώσσα στο έργο του είναι ο Ιωάννης Μαλάλας (6^{ος} αι.). Την τάση για γλωσσική απλότητα την εντοπίζει, επίσης, στον Πατριάρχη Νικηφόρο (9^{ος} αι.), η οποία συνεχίζεται στον 11^ο αι. με τον Ιωάννη Σκυλίτζη.

αιώνα και εξής ερευνάται από τον Δημαρά υπό το φως της ανάδυσης του νέου ελληνισμού εκείνη την περίοδο.

Η αναγωγή της νεοελληνικής γλώσσας και των μνημείων της σε αποδεικτικά τεκμήρια της εμφάνισης του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, θέση η οποία εκφράζεται έμμεσα στη γραμματολογία του Δημαρά, αποτελεί θεώρηση που πρωτοδιατυπώθηκε από τον Σ. Ζαμπέλιο. Στον τελευταίο αποδίδεται η ανάδειξη της δημοτικής ποίησης ως ενός από τους τρεις πυλώνες της βυζαντινής ποίησης και ως πηγής για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνότητας. Η ενσωμάτωση της προφορικής δημοτικής ποίησης στο σώμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας και μάλιστα η πρόταξή της στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της εξεταζόμενης μελέτης του Δημαρά εντάσσεται με σαφήνεια στο πλαίσιο μελέτης που καθιέρωσε με το έργο του ο Ζαμπέλιος. Μάλιστα, σε γραπτά έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όπως είναι ο Διγενής Ακρίτας, τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα και έμμετρα ερωτικά-ιπποτικά μυθιστορήματα, ο Δημαράς εντοπίζει συνεκτικούς δεσμούς με τα δημοτικά τραγούδια. Συγκεκριμένα, το «μυθιστόρημα του Διγενή» παρουσιάζεται ως λογοτεχνικό παράγωγο των τραγουδιών του ακριτικού κύκλου μέσω της παρέμβασης ενός λόγιου διασκευαστή (Δημαράς [1949] 2000, 28). Περιλαμβάνοντας ο Δημαράς τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, προβαίνει στη σύγκριση αυτών με το δημοτικό τραγούδι¹⁶³. Κατά αυτόν, τα κοινά στοιχεία που υπάρχουν ανάμεσα στο δημοτικό τραγούδι και στα πτωχοπροδρομικά ποιήματα είναι η ισχυρή φαντασία των δημιουργών τους και το ειρωνικό και σατιρικό στοιχείο που δεσπόζουν σε αυτά τα δημιουργήματα¹⁶⁴ (Δημαράς [1949] 2000, 41). Τέλος, στα ερωτικά μυθιστορήματα *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα* και *Λίβιστρος και Ροδάμνη*, ο Δημαράς εντοπίζει, επίσης, στοιχεία που απαντούν και στα δημοτικά τραγούδια σε τέτοια έκταση ώστε να βρίσκονται σε αυτά τα μυθιστορήματα κομμάτια από δημοτικά τραγούδια, επιλογή των στιχουργών που εξηγείται είτε από την εξοικείωσή τους με τη

¹⁶³ Ωστόσο, η σύγχρονη έρευνα θεωρεί ότι η μεσαιωνική δημόδης λογοτεχνική παραγωγή του 12^{ου} αιώνα δεν έχει κατά κύριο λόγο προφορικό χαρακτήρα (Agaritos 2022, 263).

¹⁶⁴ Όπως αναφέρει ο Δημαράς [1947] (2000, 42) για την ειρωνεία ως στοιχείο της δημοτικής ποίησης και της δημόδους λογοτεχνίας των βυζαντινών χρόνων: «Η ειρωνεία λοιπόν φαίνεται να είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο, που απαντά από την μια πλευρά στα δημοτικά τραγούδια κι από την άλλη στις αστικές εκδηλώσεις είτε του βυζαντινού όχλου είτε του λαϊκού βυζαντινού ποιητή».

δημοτική ποίηση είτε από την προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του λαϊκού κοινού της εποχής τους (Δημαράς [1949] 2000, 34-36).

Η παραδοσιακή θεώρηση της διαμόρφωσης της νεοελληνικής γλώσσας στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους, όπως αυτή αποκρυσταλλώθηκε από τη γραμματολογία του Δημαρά, είναι εμφανής στο *Σχέδιο για μια ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, το οποίο γράφτηκε από τον μαρξιστή γραμματολόγο Νίκο Μπελογιάννη το 1945, όταν ήταν διευθυντής του οικονομικού–πολιτικού περιοδικού «Ελεύθερος Μωρηάς», και εκδόθηκε το 1952 με τίτλο *Οι πρώτες μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, λίγο μετά την εκτέλεσή του. Ακολούθησε η επανεκτύπωση του 1953 στη Ρουμανία με πρόλογο του Ζαχαριάδη, ο οποίος, ωστόσο, δεν ενσωματώθηκε στην επόμενη έκδοση του 1976 (βλ. εκδοτικό σημείωμα στο Μπελογιάννης [1952] 1976 και Μητσού 2012, 453).

Στη μελέτη του Μπελογιάννη, είναι εμφανής ένας διάχυτος αντιβυζαντινισμός. Για τον συγγραφέα, η αναγωγή του Βυζαντίου σε συνδετικό κρίκο μεταξύ της αρχαίας και της νεότερης Ελλάδας αποτελεί μια ιδεοληπτική θέση που διατύπωσαν οι αστοί ιστορικοί και φιλόλογοι, οι οποίοι, επηρεασμένοι από τον μεγαλοϊδεατισμό του καιρού τους, επιχείρησαν με σαθρά επιχειρήματα να αποδείξουν ότι το Βυζάντιο αποτελεί συνέχεια της αρχαίας Ελλάδας (Μπελογιάννης [1952] 1976, 6-7). Στο σχήμα του Μπελογιάννη, η βυζαντινή περίοδος αποτελεί μια εποχή σήψης και πνευματικής παρακμής, στη διάρκεια της οποίας δεν αναδείχθηκε ούτε ένας ξακουστός φιλόσοφος ούτε μια αξιόλογη λογοτεχνία (Μπελογιάννης [1952] 1976, 8-9).

Για τον Μπελογιάννη, η αυτοκρατορική εξουσία επιβαλλόταν στον λαό του Βυζαντίου μέσω μιας τεχνητής ενότητας, η οποία εξασφαλιζόταν με την αναγωγή της Ορθοδοξίας σε συνεκτικό στοιχείο των πληθυσμών της αυτοκρατορίας (Μπελογιάννης [1951] 1976, 7). Η εικόνα ενός καταπιεσμένου από την εξουσία λαού συμπληρωνόταν με την περιφρόνηση που υφίστατο η γλώσσα και η λογοτεχνία του από τους βυζαντινούς αρχαιολάτρες λογίους, οι οποίοι τις υποτιμούσαν, μιμούμενοι στα έργα τους την αττική διάλεκτο (Μπελογιάννης [1952] 1976, 9).

Η αρχαιομανία των λογίων και ο χριστιανοκεντρικός προσανατολισμός¹⁶⁵ του Βυζαντίου παρουσιάζονται από τον Μπελογιάννη ως ζημιογόνα για την «ανέλιξη», όπως αναφέρει, της νεοελληνικής γλώσσας, η οποία σχηματίζεται και διαμορφώνεται

¹⁶⁵ Όπως αναφέρει ο Μπελογιάννης [1952] (1976, 6), «Ελληνας» στα χρόνια του Βυζαντίου σήμαινε τον ειδωλόλατρη, τον αιρετικό, τον αφορισμένο.

κατά τη βυζαντινή περίοδο, και του παραγώγου της, που είναι η νεοελληνική λογοτεχνία, σε τέτοιο βαθμό ώστε «για τη νεοελληνική λογοτεχνία μόνο τις πρώτες μακρυνές ρίζες της, το υπέδαφός της, πρέπει να αναζητάμε όλη αυτή την περίοδο» (Μπελογιάννης [1952] 1976, 19). Στο ερμηνευτικό σχήμα του Μπελογιάννη, τις ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας αποτελούν τα λαϊκά τραγούδια στη νεοσχηματιζόμενη νεοελληνική γλώσσα, τα οποία κάνουν την εμφάνισή τους τον 7^ο αιώνα μ.Χ. και από τα οποία σώζονται λίγοι μόνο στίχοι (Μπελογιάννης [1952] 1976, 18). Για τον Μπελογιάννη, τα ακριτικά τραγούδια συνιστούν μια κατηγορία των πρώτων μνημείων της λαϊκής λογοτεχνίας σε νεοελληνική γλώσσα (Μπελογιάννης [1952] 1976, 20). Αποτέλεσμα μίξης της λόγιας με τη λαϊκή γλώσσα, με τις δημοτικές λέξεις να υπερτερούν των λογίων, θεωρεί ο Μπελογιάννης τα στιχουργήματα του Θεοδώρου Προδρόμου, τον οποίο χαρακτηρίζει ως έναν από τους πιο γλοιώδεις λογίους της εποχής των Κομνηνών (Μπελογιάννης [1952] 1976, 10). Σε μικτή γλώσσα είναι, επίσης, στην αφήγηση του Μπελογιάννη, το έμμετρο μυθιστόρημα με τίτλο: *Το κατά Καλλίμαχον και Χρυσορρόην ερωτικόν διήγημα, ο Σπανέας, η Διήγησις παιδιόφραστος των τετραπόδων ζώων*, καθώς και οι *Στίχοι γραμματικοί* του Μιχαήλ Γλυκά, το *Χρονικό του Μορέως* και ο *Πωρικόλογος* (Μπελογιάννης [1952] 1976, 12-15 και 17). Αμιγώς λαϊκή προέλευση έχουν πολλά πολιτικο-σατιρικά στιχουργήματα, τα οποία τραγουδούσε ο λαός στον υπόδρομο της Κωνσταντινούπολης για να ψέξει τους αυτοκράτορες και να διακωμωδήσει στοιχεία της προσωπικότητας και της πολιτικής τους (Μπελογιάννης [1952] 1976, 15)¹⁶⁶.

Στο αφηγηματικό σχήμα του Μπελογιάννη, η νεοελληνική γλώσσα και η νεοελληνική λογοτεχνία αποτέλεσαν τους κεντρικούς πυρήνες για την κατοπινή διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους, του οποίου οι ρίζες εντοπίζονται στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου (Μπελογιάννης [1952] 1976, 5 και 31). Επομένως, στο πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας εντοπίζονται από τον συγγραφέα δύο αντίρροπες δυνάμεις: από τη μια πλευρά, οι αρχαιομανείς λόγιοι, που μισούν και περιφρονούν τη λαϊκή γλώσσα και τη λαϊκή τέχνη, ιδίως την ποίηση, προξενώντας κακό στην εξέλιξη της νεοελληνικής γλώσσας και της νεοελληνικής εθνότητας, και από την άλλη πλευρά, ο νεοελληνικός πολιτισμός, οι βασικοί πυλώνες του οποίου είναι

¹⁶⁶ Ως παράδειγμα τέτοιων τραγουδιών με σατιρικό περιεχόμενο αναφέρει ο Μπελογιάννης [1952] (1976, 15) τους δύο στίχους που προορίζονταν για τον αυτοκράτορα Φωκά: *πάλιν τον κάυκον έπιες πάλιν τον νουν απώλεσας*.

η νέα ελληνική και τα παράγωγά της, κυρίως η λογοτεχνία της. Στην αναμέτρηση μεταξύ του κλασικισμού και του νεοελληνικού πολιτισμού, η χριστιανική θρησκεία συνασπίζεται με τη λόγια παράδοση σε βάρος της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας, καθώς προβάλλει ως συνδετικό ταυτοτικό στοιχείο στο πλαίσιο της πανσπερμίας των λαών της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁶⁷. Ωστόσο, σε ένα σημείο του χρόνου, συγκεκριμένα στον 11^ο αιώνα, συντελείται η παρακμή του βυζαντινού κράτους στον οικονομικό τομέα και τα καταπιεσμένα πολιτισμικά στοιχεία έρχονται στην επιφάνεια, αποτελώντας την κύρια μαγιά που συντέλεσε στη διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους, του οποίου σπέρματα εντοπίζονται στην υστεροβυζαντινή περίοδο (Μπελογιάννης [1952] 1976, 9 και 19).

Το ερμηνευτικό σχήμα του Μπελογιάννη μοιάζει σε πολλά σημεία με τις απόψεις του Χατζή ως προς την ανάδυση του νεοελληνικού έθνους κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, καθώς και ως προς τον ρόλο της (νεοελληνικής) γλώσσας ως στοιχείου της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας. Και στα δύο σχήματα, επίσης, ο οικουμενικός/υπερεθνικός προσανατολισμός της βυζαντινής αυτοκρατορίας και η αρχαιολατρία της πνευματικής ελίτ δρουν ανασταλτικά στην πλήρη διαμόρφωση και αποκρυστάλλωση όλων των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού, δηλαδή της λαϊκής γλώσσας και της λαϊκής λογοτεχνίας, τα οποία θα αποτελέσουν τους πυλώνες της κατοπινής διαμόρφωσης του νεοελληνικού έθνους, καθώς η επίσημη εξουσία και οι λόγιοι του Βυζαντίου περιφρονούσαν, υποτιμούσαν και εχθρεύονταν οτιδήποτε μπορούσε να υποσκάψει την ενότητα του λαού, η οποία, εν πολλοίς, στηριζόταν στην αναγωγή της θρησκείας σε κυρίαρχο ταυτοτικό στοιχείο, και οτιδήποτε δεν συμβάδιζε με τον κλασικισμό, τον οποίο η πολιτική και η πνευματική εξουσία καταξίωσαν ως αποκλειστικό πολιτισμικό πρότυπο. Η διαφορά μεταξύ των απόψεων των δύο συγγραφέων έγκειται στις χρονολογικές λεπτομέρειες που αφορούν την εμφάνιση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών που αντιτάχθηκαν στο οικουμενικό ιδεώδες και στη λόγια παράδοση· πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη εμφάνιση της νεοελληνικής γλώσσας και της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Για τον Μπελογιάννη, τα πρώτα δείγματα της νεοελληνικής γλώσσας στη νεοελληνική λογοτεχνία εμφανίζονται τον 7^ο αιώνα, ενώ

¹⁶⁷ Όπως επισημαίνει ο Μπελογιάννης [1952] (1976, 30), «ο βυζαντινισμός όχι μόνον δεν έδωσε τίποτε το δημιουργικό στο νεοελληνικό έθνος, μα στάθηκε και εμπόδιο στη δημιουργία του και λίγο έλειψε να μαράνει και το μπουμπουκίσμά του, που τότε άρχιζε».

για τον Χατζή η νεοελληνική λογοτεχνία εμφανίζεται τον 12^ο αιώνα στη νεοελληνική γλώσσα, η οποία αρχίζει να διαμορφώνεται τον 10^ο αιώνα.

Στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*, ο μαρξιστής μελετητής της ελληνικής ιστορίας Γιάνης Κορδάτος [1962] (1983) θέτει, όπως μαρτυρά ο τίτλος της μελέτης του, ως σταθμό για τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και συνδέει την ανάπτυξή της με τον σχηματισμό της αστικής τάξης (Κορδάτος [1962] 1983, 25). Για τον Κορδάτο, επομένως, ο γλωσσικός παράγοντας για τον καθορισμό της εμφάνισης της νεοελληνικής λογοτεχνίας περιθωριοποιείται και ο συγγραφέας κάνει λόγο για ανάπτυξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τον 15^ο αιώνα και εξής. Ωστόσο, ο Κορδάτος θεωρεί ότι οι ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας ανάγονται ιστορικά στο Βυζάντιο. Το κριτήριο για αυτή την αναγωγή είναι γλωσσικό: «από στενή γλωσσική άποψη έχει τις ρίζες της στο Βυζάντιο» (Κορδάτος [1962] 1983, 25). Αυτή η θέση ομοιάζει με την προσέγγιση του Μπελογιάννη, που εξετάσαμε παραπάνω, καθώς και οι δύο συγγραφείς μιλούν για «ρίζες» της νεοελληνικής λογοτεχνίας¹⁶⁸, με γλωσσικά κριτήρια, στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους, γεγονός που αποτελεί μια απόδειξη για την ισχύ της παραδοσιακής θεώρησης για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας στα χρόνια του Βυζαντίου, καθώς και του κανόνα που διαμόρφωσε η παράδοση της προγενέστερης λογοτεχνικής ιστοριογραφίας.

Στην *Εισαγωγή της νεοελληνικής φιλολογίας*, ο Μαστροδημήτρης [1974] (2005, 26-27), χωρίς να έχει κάποια διάθεση αναστοχασμού πάνω στον κανόνα που καθιέρωσε η λογοτεχνική ιστοριογραφία, υποστηρίζει ότι η νεοελληνική γλώσσα διαμορφώνεται αργά μέσα στον χρόνο και επιβάλλεται ως λογοτεχνικό όργανο τον 10^ο αιώνα, καθώς εμφανίζονται εκείνη την εποχή τα δημοτικά εκείνα τραγούδια που ανήκουν στον λεγόμενο «ακριτικό κύκλο», που αφηγούνται, δηλαδή, τη ζωή και τα κατορθώματα των ακριτών.

Στο εμβληματικό του έργο με τίτλο *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ο Λ. Πολίτης (1978, 8) διατυπώνει τη θέση ότι η νέα ελληνική γλώσσα είναι σχεδόν τέλεια διαμορφωμένη στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου και αποτυπώνεται στα κείμενα της δημόδους λογοτεχνίας. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας θεωρεί ότι (α) στον Διγενή Ακρίτα (πρωταρχικό κείμενο: πρώτο μισό 11^{ου} αιώνα), (β) στη δημόδη

¹⁶⁸ Μάλιστα, το έργο του Μπελογιάννη (1952) έχει τίτλο *Οι πρώτες μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*.

λογοτεχνία που αναπτύχθηκε στην αυλή των Κομνηνών (12^{ος} αιώνας) και (γ) στα ερωτικά-ιπποτικά μυθιστορήματα (μέσα 13^{ου} αιώνα – μέσα 15^{ου} αιώνα) εντοπίζονται οι πρώτες προσπάθειες χρησιμοποίησης της ομιλούμενης-λαϊκής, δηλαδή της νεοελληνικής γλώσσας, ως λογοτεχνικού οργάνου (βλ. Πολίτης 1978, 25-46). Στο αφηγηματικό σχήμα του Πολίτη, λοιπόν, ο Διγενής Ακρίτας συνιστά το πρώτο γραπτό λογοτεχνικό κείμενο στο οποίο χρησιμοποιείται η νέα ελληνική γλώσσα. Η αναγωγή του γλωσσικού στοιχείου σε τεκμήριο για τον σχηματισμό της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης αποδεικνύεται από τα όσα αναφέρει ο Πολίτης για τον Διγενή Ακρίτα. Για τον Πολίτη, ο Διγενής Ακρίτας εκφράζει το πρώτο σκίρτημα μιας νέας συνείδησης την οποία μπορούμε να τη θεωρήσουμε εθνική και μάλιστα νεοελληνική (Πολίτης 1978, 3)¹⁶⁹.

Όπως συμβαίνει και στη γραμματολογία του Πολίτη, στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Μ. Vitti [1978] (1987) η δημόδης βυζαντινή λογοτεχνική παραγωγή από τον 11^ο αιώνα έως το 1204 σηματοδοτεί τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Μάλιστα, το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης του επιγράφεται χαρακτηριστικά «Οι απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας και η βυζαντινή παράδοση ως το 1204» (βλ. Vitti [1978] 1987, 13-25). Η πύκνωση της εμφάνισης της δημόδους γλώσσας, που ταυτίζεται με τη νεοελληνική, στα λογοτεχνικά κείμενα της βυζαντινής δημόδους παραγωγής τίθεται από τον Vitti ως κριτήριο για την απαρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Οι δημιουργοί αυτών των λογοτεχνικών κειμένων, χρησιμοποιώντας τη δημόδη γλώσσα, απελευθερώνονται από τις νόρμες που επιβάλλει ο κλασικισμός της βυζαντινής ελίτ και περιγράφουν άμεσα και με ρεαλιστικό τρόπο τις νέες κοινωνικές συνθήκες στο πλαίσιο των οποίων δρα ο ελληνισμός της βυζαντινής αυτοκρατορίας (Vitti [1978] 1987, 14).

Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό, στη γραμματολογία του Vitti, όπως και σε προγενέστερες ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, η δημόδης -εκλαμβανόμενη ως νεοελληνική- γλώσσα από τον 11^ο αιώνα και εξής καθίσταται αποδεικτικό τεκμήριο

¹⁶⁹ Όπως αναφέρει ο Πολίτης (1978, 27), «δεν είναι άλλωστε μόνο ως προς τη γλώσσα του ο *Διγενής* κείμενο “νεοελληνικό”, εκφράζει κι αυτός -όπως και τα άλλα αντίστοιχα επικά ποιήματα της Δύσης (και της Ανατολής)- το πρώτο, ας είναι αχνό ακόμα, φανέρωμα μιας καινούριας συνείδησης εθνικής, που μπορούμε, στην περίπτωσή μας, να την πούμε, ακριβώς, νεοελληνική».

πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας του αναδυόμενου τότε νέου ελληνισμού (Παπάς, Κατσιγιάννης & Διαμαντοπούλου 2015, 12-13).

6.3 Αναθεωρητικές ματιές για τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας

6.3.1 2^ο Διεθνές Συνέδριο «Neograeca Medii Aevi»: το κριτήριο της νέας αντίληψης του κόσμου

Η πύκνωση της εμφάνισης της δημόδους γλώσσας στα λογοτεχνικά κείμενα από τον 11^ο αιώνα και εξής ως κριτήριο για την αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας τέθηκε υπό αμφισβήτηση από μεγάλο αριθμό νεοελληνιστών, με αφετηρία τη σχετική διεξοδική συζήτηση στο πλαίσιο του 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου *Neograeca Medii Aevi* που διοργανώθηκε στη Βενετία το 1991. Οι νεότερες αυτές απόψεις τοποθετούν χρονικά τις αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας στον 16^ο αιώνα και, με τον τρόπο αυτό, μετατοπίζεται το κριτήριο της δημόδους γλώσσας στις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες του μεταβυζαντινού κόσμου, όπως π.χ. στην αναγεννησιακή αίσθηση του κόσμου και στην απομάκρυνση από τη βυζαντινή/μεσαιωνική κοσμοαντίληψη. Οι προτάσεις, οι εκφραστές τους και τα κριτήρια για τον εντοπισμό των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας παρουσιάζονται συνοπτικά στον παρακάτω πίνακα:

ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ	ΠΡΟΤΑΣΗ	ΤΕΚΜΗΡΙΑ
Σ. Αλεξίου	Κρητική και Κυπριακή Αναγέννηση (16 ^{ος} - 17 ^{ος} αι.)	μεσαιωνικά vs νέα ελληνικά και ξεχωριστές ιστορικές συνθήκες ανάμεσά τους
Γ. Π. Σαββίδης	<i>Απόκοπος</i> του Μπεργαδή (1509)	πρωιμότερο έντυπο της νεότερης λογοτεχνίας
Ε. Καψωμένος	Ενετοκρητικά έργα του 16 ^{ου} αι.	ανατροπή παραδοσιακών σημασιοδοτήσεων
Η. Eideneier	15 ^{ος} αι. κ.ε.	γλωσσικό ιδίωμα ενός ευμεγέθους γεωγραφικού χώρου: Κρήτη, Κύπρος [υπερτοπική γλωσσική μορφή]

Ο Σ. Αλεξίου (1993, 60) δέχεται ως πρώτη φάση της νεοελληνικής λογοτεχνίας την περίοδο της Κυπριακής και της Κρητικής Αναγέννησης, αμφισβητώντας, έτσι, τις παραδοσιακές θεωρήσεις για την αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας στον 11^ο ή 12^ο αιώνα, όπως και τις χρονολογίες 1669 (κατάληψη του Χάνδακα από τους Οθωμανούς) ή το 1821, ως όρια για την αφετηρία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η επιχειρηματολογία του Αλεξίου μπορεί να συνοψιστεί στα εξής σημεία:

(α) Η δημόδης γλώσσα, η οποία αποτυπώνεται στα στιχουργήματα του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα, παρά την εμφανή γλωσσική της ομοιότητα με τα νέα ελληνικά, εμφανίζει και πολλές διαφορές, οι οποίες πρέπει να ληφθούν υπόψη και να μην ξεχνιούνται. Οι αποκλίσεις, τις οποίες επικαλείται ο Αλεξίου (1993, 55), μεταξύ των δύο αυτών ξεχωριστών περιόδων της ελληνικής γλώσσας στα διάφορα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Φαινόμενο	Μεσαιωνικά Ελληνικά	Νέα Ελληνικά
γ' εν. ρ. είμαι	ένι & έναι	είναι
απόλεια λέξης	ποιώ, έποικα, ποίσω	κάνω
τροπικό επίρρημα	ίτις και έτις	έτσι
υποκορισμός	-ίτιν	-άκι
μετοχή vs γερούνδιο	-οντα	-οντας
θέση ασθενών τύπων αντωνυμίας	ουκ ήραν την	δεν τη βρήκαν
αναφορική αντωνυμία	τον, την, το	που

πρόθεση	ως διά	για
μέλλοντας	υποτακτική	χρήση του μορίου <i>θα</i>
αιτ. πλ.	-ας vs -ες	-ες
γ' πλ. εν.	-ουσι vs -ουν	-ουν
γ' πλ. πρτ. ή αορ.	-ασι vs -αν	-αν
παρουσία ή απουσία -ν (ουσιαστικά και ρήματα)	τελικό -ν	∅
παρουσία ή απουσία άτωνων αρκτικών φωνηέντων	<i>επαίρνω, ομμάτιν, οφρύδιν, οπού, ουδέν</i>	<i>παίρνω, μάτι, φρύδι, που, δεν</i>

(β) Η δημόδης λογοτεχνία και τα μεσαιωνικά ελληνικά αντιστοιχούν σε μια άλλη ιστορική περίοδο και σε διαφορετικές πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες εν σχέσει προς τη μεταβυζαντινή λογοτεχνία και τα νέα ελληνικά (Αλεξίου 1993, 56). Είναι μεθοδολογικά απαράδεκτο να ονομάζεται «νεοελληνική» μια λογοτεχνία της οποίας τα συμφραζόμενα παραπέμπουν σε γεγονότα της βυζαντινής ιστορίας (Αλεξίου 1993, 58). Για αυτό τον λόγο, είναι προτιμότερο να χρησιμοποιείται ο όρος «δημόδης βυζαντινή λογοτεχνία», όπως εισηγήθηκε ο Κρουμβάχερ και ακολούθησε ο Μπεκ, για τη δημόδη λογοτεχνική παραγωγή της υστεροβυζαντινής περιόδου, και όχι οι όροι «νεοελληνική» ή «πρωτονεοελληνική» (Αλεξίου 1993, 57).

(γ) Η χρονική οριοθέτηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας πρέπει να συμβαδίζει με αυτή των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνιών. Μια πρόιμη τοποθέτηση των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου θα καθιστούσε τη νεοελληνική λογοτεχνία ασύγχρονη ως προς τις άλλες ευρωπαϊκές (Αλεξίου 1993, 57).

(δ) Στα κείμενα της Κυπριακής και της Κρητικής Αναγέννησης εκφράζεται μια αναγεννησιακή αντίληψη για τον κόσμο, η οποία δεν έχει σχέση με το κοσμοθεωρητικό σύστημα της βυζαντινής και της δυτικής μεσαιωνικής εποχής (Αλεξίου 1993, 59-60).

Επίσης, ο Σαββίδης (1993, 38), με τη σειρά του, αφίσταται από την αναγωγή των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας στη δημώδη βυζαντινή ποίηση του 12^{ου} αι. και προτείνει το έτος 1509 ως τομή μεταξύ της μεσαιωνικής και της νεοελληνικής λογοτεχνίας, θεωρώντας την πρώτη έκδοση του *Απόκοπου* του Μπεργαδή (1509) ως το πρωιμότερο έντυπο της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας¹⁷⁰. Το κριτήριο της διάκρισης μεταξύ της μεσαιωνικής και της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας είναι, με αυτό τον τρόπο, η μετάβαση από τη χειρόγραφη παράδοση στο έντυπο, η οποία συντελέστηκε με την εφεύρεση της τυπογραφίας. Τέλος, κατά τον μελετητή, στον *Απόκοπο* εντοπίζεται μια αναγεννησιακή οπτική για τον κόσμο, η οποία ξεμακραίνει από την προγενέστερη μεσαιωνική πνευματικότητα και παράδοση (Σαββίδης 1993, 39)¹⁷¹.

Ο Καψωμένος (1993, 61) αναγνωρίζει την κεφαλαιώδη σημασία της γλώσσας ως κριτηρίου για τον εντοπισμό των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ωστόσο, προχωράει παρακάτω, θεωρώντας ότι, πίσω από τη διπλή γλωσσική παράδοση της γραμματείας, η οποία αποτελείται από τη λόγια και τη δημώδη λογοτεχνική παραγωγή, έρχονται σε αντιπαράθεση δύο κοσμοαντιλήψεις, νοοτροπίες και ιδεολογίες, δηλαδή παραδόσεις δύο κόσμων, του βυζαντινού και του νεοελληνικού (Καψωμένος 1993, 61)¹⁷². Η παραπάνω διαπίστωση μάς ωθεί στη διεύρυνση των κριτηρίων για τις απαρχές

¹⁷⁰ Όπως επισημαίνει ο Τζιόνας (2001, 192), η πρόταση του Σαββίδη για τον προσδιορισμό των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας με βάση την πρώτη έκδοση του *Απόκοπου* του Μπεργαδή αναζωπύρωσε τη συζήτηση για τον καθορισμό της αφετηρίας της «νέας περιόδου».

¹⁷¹ Ο van Gemert (2015, 38), παρόλο που δέχεται ότι η μετάβαση από τη χειρόγραφη στην έντυπη παράδοση, η οποία συνοδεύτηκε από την έκδοση των πρώτων νεότερων ελληνικών βιβλίων, σηματοδοτεί το πολιτισμικό πέρασμα από τον Μεσαίωνα στη νεότερη εποχή, θεωρεί, ωστόσο, ότι πρόκειται για πολιτισμικό κριτήριο το οποίο δεν συμβαδίζει με την αδιαμφισβήτητη συνάφεια (μορφολογική και ειδολογική) μεταξύ των έργων που είχαν την τύχη να εκδοθούν στις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα στη Βενετία και των ποιημάτων της προηγούμενης περιόδου (15^{ος} αιώνας και πρωτότερα).

¹⁷² Ο Καψωμένος (1993, 63) εντάσσει στη βυζαντινή πολιτισμική φάση τα κείμενα που πρεσβεύουν την προτεραιότητα της κοινωνίας έναντι του ατόμου, τον μυστικισμό, το

της νεοελληνικής λογοτεχνίας και στη συμπερίληψη επιπρόσθετων παραμέτρων. Παρά το γεγονός ότι υπάρχει δυσκολία στον διαχωρισμό μεταξύ του βυζαντινού και νεοελληνικού κόσμου, καθώς η μετάβαση από τον έναν κόσμο στον άλλο προχωράει με αργό ρυθμό και σταδιακά από τον 9^ο αιώνα περίπου έως τον 18^ο, μπορούμε να πούμε ότι ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή μεταφέρει κάποια νεωτερικά στοιχεία, τα οποία ξεχωρίζουν τη νεοελληνική πολιτισμική φάση από τη βυζαντινή, καθώς σε αυτό το λογοτεχνικό έργο πραγματώνεται μια αναγεννησιακή κοσμοαντίληψη, η οποία απομακρύνεται από τη μεσαιωνική αίσθηση του κόσμου (Καψωμένος 1993, 67 και 69). Γενικότερα, για τον Καψωμένο (1997, 12), η λογοτεχνία συνιστά ένα εξαιρετικά γόνιμο πεδίο για τον εντοπισμό των διακριτών πολιτισμικών στοιχείων που επικρατούν σε μια κοινωνία και διαμορφώνουν την πολιτισμική εικόνα της.

Για τον Eideneier (1993, 48), η μεταβυζαντινή εμφάνιση μιας «υπερτοπικής» γλωσσικής μορφής, δηλαδή ενός υπερτοπικού ιδιώματος, που αποκρυσταλλώνεται μετά τη διάλυση του βυζαντινού κράτους στη λογοτεχνία ενός ευμεγέθους γεωγραφικού χώρου, συγκεκριμένα της Κρήτης και της Κύπρου, πρέπει να τεθεί ως διαχωριστική γραμμή μεταξύ της βυζαντινής και της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Όπως επισημαίνει ο ίδιος μελετητής, είναι μεθοδολογικά άτοπο να εντάσσεται η βυζαντινή ποίηση στη νεοελληνική λογοτεχνία, καθώς το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκαν και το κοινωνικό περιβάλλον που εξέφρασαν είναι διαφορετικά μεταξύ των δύο λογοτεχνιών (Eideneier 1993, 46)¹⁷³.

πνευματικό και μεταφυσικό στοιχείο, ενώ τα κείμενα που προτάσσουν την προτεραιότητα του ατόμου, τον ορθό λόγο, τον άνθρωπο και το υλικό έναντι του πνευματικού στοιχείου τα περιλαμβάνει στη νεοελληνική πολιτισμική φάση.

¹⁷³ Ο Eideneier (1993, 48) θεωρεί χρήσιμες τις χρονολογίες 1204 («άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς»), 1453 («Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς»), 1669 («παράδοση του Χάνδακα στους Οθωμανούς»), 1821 («έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης»), 1054 («Σχίσμα των Εκκλησιών») και 1922 («Μικρασιατική Καταστροφή»), χωρίς, ωστόσο, να προβαίνει σε περαιτέρω επεξεργασία των λόγων για τους οποίους αυτές οι ιστορικές χρονολογίες μπορούν να θεωρηθούν τομές για τον εντοπισμό των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

6.3.2 R. Beaton: το κριτήριο του έθνους-κράτους

Οι παραπάνω αναθεωρητικές απόψεις κόμισαν μια νέα ανάγνωση του λογοτεχνικού παρελθόντος του ελληνισμού και αποτέλεσαν το έναυσμα για την έκφραση θεωρήσεων που απέκλιναν από την οπτική του κανονικοποιημένου λογοτεχνικού ιστοριογραφικού προτύπου του 20^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικά, στο έργο του με τίτλο *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, ο Beaton (1996, 19) εκφράζει την άποψη ότι τα κείμενα της ελληνικής λογοτεχνίας από τον 12^ο έως τον 20^ο αιώνα δεν είναι δυνατόν από άποψη μεθοδολογίας να εξετάζονται ως ενιαίο σώμα, καθώς σε αυτή την ευρεία περίοδο παρατηρούνται σημαντικές γλωσσικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των κειμένων, οι συνθήκες παραγωγής τους μεταβλήθηκαν από ένα σημείο και έπειτα και, μέσω αυτών των λογοτεχνικών κειμένων, εκφράστηκαν διαφορετικές πολιτισμικές φάσεις. Λόγω αυτής της κατάστασης, ο Beaton (1996, 22) θέτει το κριτήριο του έθνους-κράτους για την αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας και, έτσι, ο όρος «νεότερη λογοτεχνία» στο βιβλίο του αναφέρεται στην ελληνική λογοτεχνία που παράγεται από την εποχή της συγκρότησης του νεοελληνικού εθνικού κράτους.

6.3.3 N. Βαγενάς: το κριτήριο της εμφάνισης της νεοελληνικής συνείδησης

Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Το Βήμα* με τίτλο «Για τις απαρχές της λογοτεχνίας μας», ο Βαγενάς (2005) προχωράει ακόμη περισσότερο το τεκμήριο της διαμόρφωσης μιας νέας, αναγεννησιακής αντίληψης του κόσμου και της λογοτεχνίας, το οποίο τέθηκε στο προαναφερόμενο 2^ο Διεθνές Συνέδριο *Neograeca Medii Aevi* (Βενετία 1991), και, θεωρώντας ότι η απομάκρυνση από τη βυζαντινή-μεσαιωνική κοσμοαντίληψη δεν σημαίνει αναγκαστικά και νεοελληνικότητα, συνδέει τη νεοελληνικότητα με την εμφάνιση νεοελληνικής συνείδησης. Την εμφάνιση της νέας αυτής αντίληψης την ανάγει στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα¹⁷⁴, κατά το οποίο

¹⁷⁴ Σε μελέτη της πάνω σε βενετικές πηγές του ελληνοβενετικού κόσμου (13^{ος}-18^{ος} αιώνας), η Παπαδία-Λάλα (2018) ανιχνεύει τη χρήση του όρου “Greci” ως σαφώς κοσμικού προσδιορισμού, ρητά διακρινόμενου προς άλλους ορθόδοξους λαούς, π.χ. Αλβανούς (Albanesi), Σέρβους (Servi) και Βουλγάρους (Bulgari). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά σε κείμενο σε έναν ορθόδοξο πρωτοπαπά για τους Greci και έναν ορθόδοξο πρωτοπαπά για τους Albanesi στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο κατά τη διάρκεια της πρώτης Βενετοκρατίας (Παπαδία-Λάλα 2018, 171). Η διακεκριμένη ενετολόγος τονίζει ότι η θεώρηση

υπάρχουν ενδείξεις για σταδιακή εγκατάλειψη της μεσαιωνικής συνείδησης και σχηματισμό μέσα στο σώμα των ελληνόφωνων πληθυσμών μιας συνείδησης νεοελληνικής¹⁷⁵. Στο ίδιο άρθρο εκφράζει την άποψη ότι ως πρώτο νεοελληνικό κείμενο της λογοτεχνίας πρέπει να θεωρηθούν, με τα μέχρι τώρα δεδομένα, οι σκηνές των 273 στίχων (από αυτούς, οι 219 είναι ελληνικοί δεκαπεντασύλλαβοι και οι 54 ιταλικοί ενδεκασύλλαβοι) που συντέθηκαν από τον Νικόλαο Σοφιανό και που περιέχονται στην πέμπτη πράξη της ιταλικής κωμωδίας του Agostino Ricchi *I tre tiranni* (Βενετία, 1533), καθώς σε αυτούς τους στίχους εντοπίζονται στοιχεία νεοελληνικότητας τα οποία μπορούν να εξεταστούν εν συναρτήσει προς τη νεοελληνική συνείδηση του ίδιου του συγγραφέα τους¹⁷⁶.

6.3.4 Γλωσσικός επαναπροσδιορισμός της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας

Η σύγχρονη έρευνα αντιμετωπίζει πια με αναστοχαστική διάθεση την άποψη που είχε σχηματίσει η λογοτεχνική ιστοριογραφική παράδοση περί νεοελληνικής φυσιολογίας της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας. Για παράδειγμα, στη μελέτη του

περί ιστορικής ελληνικής συνέχειας είναι παρούσα στις βενετικές πηγές, στις οποίες οι Greci συνδέονται τόσο με τους αρχαίους χρόνους (μυθολογικούς ή ιστορικούς) όσο και με το Βυζάντιο (Παπαδία-Λάλα 2018, 175).

¹⁷⁵ Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Το Βήμα* με τίτλο: «Μιχαήλ Μάρουλλος: Ένας ποιητής με νεοελληνική συνείδηση», ο Βαγενάς (2003) υποστηρίζει ότι ο πρώτος ποιητής με νεοελληνική συνείδηση (όχι ο πρώτος Νεοέλληνας ποιητής, αφού δεν έγραψε στη δημόδη ελληνική γλώσσα της εποχής αλλά στα λατινικά) είναι ο Μιχαήλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης, καθώς μέσα στο ποιητικό του έργο αυτοπροσδιορίζεται ως «Ελληνας».

¹⁷⁶ Ο Νικόλαος Σοφιανός γεννήθηκε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Σπούδασε στο Ελληνικό Γυμνάσιο της Ρώμης και εργάστηκε ως αντιγραφέας χειρογράφων. Ήταν βαθύτατα επηρεασμένος από τις ιδέες του ουμανισμού ως προς τη σημασία της μελέτης των αρχαίων ελληνικών κειμένων και ως προς τη σημασία της χρήσης των ομιλουμένων γλωσσών και, έτσι, αποφάσισε να εκδώσει μεταφρασμένα έργα αρχαίων Ελλήνων, ώστε να τα κατανοεί ο υπόδουλος λαός και, με αυτό τον τρόπο, να συμβάλουν στην πνευματική αναγέννηση των υποδούλων. Η γραμματική του Σοφιανού τυπώθηκε από τον Legrand (1870 και 1874) με τίτλο *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσης* (βλ. Καραντζόλα, Παπαϊωάννου & Πατεράκης 2021, 124).

με τίτλο “How should we define vernacular literature?”, ο Hinterberger (2006) αποστασιοποιείται από τις παραδοσιακές απόψεις που εκφράστηκαν από τις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας, παρουσιάζοντας ορισμένες δικές του θέσεις για τον επαναπροσδιορισμό του γλωσσικού, κατά κύριο λόγο, χαρακτήρα της δημόδους λογοτεχνικής παραγωγής. Οι απόψεις του αφίστανται από τη θεώρηση της δημόδους λογοτεχνίας (“vernacular literature”) ως αφετηριακής φάσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας, η οποία προέκυψε από τον συνδυασμό της λαϊκής γλώσσας με την έκφραση, μέσω αυτής, της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου.

Ειδικότερα, ο Hinterberger υποστηρίζει ότι η δημόδης ελληνική λογοτεχνία, της οποίας οι απαρχές ανάγονται χρονικά στον 12^ο αιώνα και η πλήρης διαμόρφωση στον 14^ο αιώνα κ.ε., δεν ταυτίζεται με τη δημοτική λογοτεχνία (“popular literature”), καθώς οι πρώτες απόπειρες για τη δημόδη λογοτεχνική παραγωγή προέκυψαν στο πλαίσιο της συγγραφικής δραστηριότητας πεπαιδευμένων μελών της ελίτ, οι οποίοι απευθύνονταν μέσω των στιχουργημάτων τους στα μέλη της αυτοκρατορικής αυλής.

Επιπλέον, για τον μελετητή, η γλώσσα των κειμένων της δημόδους λογοτεχνικής παραγωγής δεν ταυτίζεται με την ομιλούμενη γλώσσα της περιόδου συγγραφής τους. Αντίθετα, πρόκειται για μια έντεχνη γλώσσα, που βασίζει μεν τη γραμματική δομή της στην ομιλούμενη γλώσσα αλλά, παράλληλα, εντάσσονται σε αυτή διάφορα γλωσσικά στοιχεία τα οποία, αν και ενδεχομένως δεν ήταν κυρίαρχα στην ομιλούμενη γλώσσα, βοηθούσαν στη δεκαπεντασύλλαβη δομή του στίχου των δημωδών κειμένων. Τα λόγια γλωσσικά στοιχεία, επίσης, δεν είναι απόντα στα κείμενα της δημόδους λογοτεχνικής παραγωγής. Γενικότερα, όπως υποστηρίζει ο Hinterberger σε προγενέστερη μελέτη του (βλ. Hinterberger 2002, 157), τα κείμενα που είναι γραμμένα είτε σε αμιγώς λόγια γλώσσα, δηλαδή στη γλωσσική μορφή που εμφανίζει αρχαϊστικά χαρακτηριστικά όπως τον δυικό αριθμό, την ευκτική και το αττικιστικό λεξιλόγιο, είτε στη δημόδη γλώσσα είναι σχετικά λίγα εν συγκρίσει προς την πληθώρα των κειμένων που περιλαμβάνουν τα μεταβατικά στάδια του γλωσσικού συνεχούς με άκρα τη λόγια και τη δημόδη γλώσσα.

Για τον Hinterberger, τέλος, η ύπαρξη του *να* + παρεμφατικός τύπος ρήματος αντί του *απαρεμφάτου* δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως επαρκές τεκμήριο για την

ταξινόμηση ενός κειμένου ως δημώδους¹⁷⁷, καθώς το απαρέμφατο παρουσιάζεται σε πολλά κείμενα της δημώδους λογοτεχνίας όχι μόνο της βυζαντινής περιόδου αλλά και της πρώιμης νεότερης εποχής (16^{ος}-17^{ος} αιώνας)¹⁷⁸. Αντί αυτού, ο Hinterberger θεωρεί ως περισσότερο χρήσιμο κριτήριο ταξινόμησης των κειμένων τη σειρά των λέξεων, χωρίς, ωστόσο, να αναπτύσσεται από τον ίδιο περαιτέρω αυτή του η θέση.

6.4 Σύγχρονες αναβιώσεις πτυχών της παραδοσιακής λογοτεχνικής ιστοριογραφίας

6.4.1 Τ. Καπλάνης: «πρώιμα νεοελληνικά» λογοτεχνικά έργα

Πτυχές της παραδοσιακής ανάγνωσης του λογοτεχνικού παρελθόντος, όπως αυτή έχει καθοριστεί από τη λογοτεχνική ιστοριογραφία του 19^{ου} και του 20^{ού} αιώνα, εξακολουθούν να εκφράζονται από μέρος της σύγχρονης έρευνας. Χαρακτηριστικά, σε μελέτη του με τίτλο “‘Modern Greek’ in ‘Byzantium’? The notion of ‘early modern’ in Greek studies”, ο Kaplanis (2009, 350) διατυπώνει τη θέση ότι η δημώδης λογοτεχνική παραγωγή από τον 12^ο αιώνα μέχρι τον πρώιμο 19^ο αιώνα μπορεί με ασφάλεια να χαρακτηριστεί ως «πρώιμη νεοελληνική». Στα επιχειρήματα υπέρ αυτής της θεώρησης περιλαμβάνονται: (α) το γεγονός ότι η δημώδης ελληνική γλώσσα από τον 12^ο αιώνα και εξής μπορεί να χαρακτηριστεί «πρώιμη νέα ελληνική», αφού, παρά τις μικρές αποκλίσεις στο μορφολογικό επίπεδο, έχει μεγάλη συνάφεια με τη νεοελληνική, καθώς και (β) η διαπίστωση ότι οι ιδεολογίες οι οποίες επικρατούν σήμερα στη νεοελληνική κοινωνία έχουν τις ρίζες τους σε κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που εκκινούν από τον 12^ο αιώνα και αποτελούν τα συμφραζόμενα των λογοτεχνικών κειμένων της πρώιμης νεοελληνικής εποχής, δηλαδή της εποχής από τον 12^ο αιώνα και εξής (Kaplanis 2009, 349-350)¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Πρόκειται για θέση που διατύπωσαν οι Jeffreys & Doulavera (1997) στο *1500 published facsimiles of folios from Greek manuscripts with vernacular literary content (1180-1700)*.

¹⁷⁸ Είναι ενδιαφέροντα όσα αναφέρει ο Reis Meira (2010) για την τύχη του απαρεμφάτου από τον 11^ο έως τον 17^ο αιώνα μ.Χ. Ειδικότερα, επισημαίνει ότι σε αυτή την περίοδο δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για απώλεια αυτού του γλωσσικού τύπου αλλά για περιορισμό των λειτουργιών του και απλοποίηση της μορφολογίας του (Reis Meira 2010, 162).

¹⁷⁹ Συγκεκριμένα, σε όλη αυτή τη μακρά ιστορική περίοδο, ο ελληνισμός βίωσε τη διάλυση του βυζαντινού κράτους από τους δυτικούς σταυροφόρους το 1204, τον κατακερματισμό των

Σε πιο πρόσφατη μελέτη του, ο Καπλάνης (2015, 755-756 και 758), εκκινώντας από τις απόψεις του φιλοσόφου Ernst Bloch περί «μη ομοχρονίας» και του ιστορικού Reinhart Koselleck για τις «πολλαπλές χρονικότητες», υποστηρίζει, επιπλέον, ότι ο όρος «πρώιμα νεοελληνικά» είναι ο καταλληλότερος ως όρος-ομπρέλα για τον χαρακτηρισμό λογοτεχνικών έργων που παράχθηκαν μεν την ίδια χρονική περίοδο αλλά εκφράζουν διαφορετικές θεωρήσεις για τον κόσμο. Τις «ασυγχρονίες του ομόχρονου» τις σκιαγραφεί σε τρία ζεύγη ποιητών της κρητικής λογοτεχνίας (14^{ος}-16^{ος} αιώνας), οι οποίοι συνθέτουν τα ποιητικά τους έργα ανά ζεύγη στον ίδιο τόπο, την ίδια εποχή αλλά με διαφορετική αίσθηση του κόσμου.

Το πρώτο ζεύγος περιλαμβάνει τον Σαχλίκη και τον Ντελλαπόρτα τον 14^ο αιώνα, με το ποιητικό έργο του πρώτου να έχει αναγεννησιακά χαρακτηριστικά και με τον δεύτερο να αντλεί έμπνευση από την ηθικοδιδασκτική ποίηση που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της βυζαντινής λογοτεχνίας. Τον 15^ο αιώνα, το λογοτεχνικό ζεύγος που αποτελείται από τον Μπεργαδή και από τον Πικατόρο περιγράφουν στην ποίησή τους δύο καταβάσεις στον Άδη αλλά εμπνεόμενοι από δύο διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα: ο Μπεργαδής εμπνέεται από αναγεννησιακά πρότυπα εν αντιθέσει προς τον Πικατόρο που αντλεί την έμπνευσή του από δυτικά μεσαιωνικά πρότυπα. Τέλος, τον 16^ο αιώνα, ο Χορτάσης επεξεργάζεται τα θέματά του εμπνεόμενος από το μπαρόκ, ενώ ο Κορνάρος εμφορείται από το αναγεννησιακό πνεύμα (Καπλάνης 2015, 752). Για τον Καπλάνη, επομένως, ο όρος «πρώιμα νεοελληνικά» παρέχει, επιπλέον, τη δυνατότητα στους/στις ερευνητές/-τριες να αποφύγουν τη συμπερίληψη ομόχρονων έργων με αναγεννησιακό, με μπαρόκ ή με βυζαντινό και μεσαιωνικό χαρακτήρα σε μια ιστορική περίοδο η οποία ονομάζεται, π.χ., «Αναγέννηση» (Καπλάνης 2015, 753)¹⁸⁰.

εδαφών του σε φραγκικές ηγεμονίες και την οθωμανική προέλαση στα Βαλκάνια, η οποία είχε ξεκινήσει έναν αιώνα πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στη διάρκεια αυτών των ιστορικών περιστάσεων οδήγησαν στον σχηματισμό των ιδεολογικών εκείνων ρευμάτων που σφυρηλάτησαν και χαρακτηρίζουν έκτοτε τη νεοελληνική ταυτότητα (Karlanis 2009, 350-352).

¹⁸⁰ Ωστόσο, για τον Καπλάνη (2015, 747), ο όρος “early modern” («πρώιμος νεωτερικός»), ο οποίος είναι δημιούργημα της βικτωριανής Αγγλίας, φέρει μια λανθάνουσα αξιολογική κρίση: το «πρώιμο» φανερώνει το στάδιο εκείνο της ιστορίας το οποίο δεν έχει ωριμάσει, δεν έχει αναπτυχθεί και, με αυτό τον τρόπο, θεωρείται κατώτερο εν συγκρίσει προς το καθαρά

Παρόλο που ο χαρακτηρισμός «πρώιμα νεοελληνικά» από τον Καπλάνη για τη δημόδη λογοτεχνική παραγωγή από τον 12^ο αιώνα μέχρι τον πρώιμο 19^ο αιώνα συντελεί ώστε να διακρίνεται σε επίπεδο ορολογίας το σύνολο της λαϊκότερης αυτής παραγωγής από την καθαρά νεοελληνική λογοτεχνία των μετέπειτα χρόνων και να παραγκωνίζονται ορολογικοί χαρακτηρισμοί που απορρέουν από την ιστορία της τέχνης, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι τα κριτήρια για την ένταξη των κειμένων στην πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, δηλαδή η αναγωγή των αρχών της νεοελληνικής γλώσσας, έστω σε μια πρώιμη μορφή της, στον 12^ο αιώνα μ.Χ. και η ανίχνευση των ιδεολογικών καταβολών του νέου ελληνισμού στα όρια του ύστερου βυζαντινού κράτους, δεν αποτελούν παρά έκφραση πτυχών της παραδοσιακής, λογοτεχνικής και μη, ιστοριογραφίας. Είναι δε ενδιαφέρον ότι ο Καπλάνης επεκτείνει τα χρονικά όρια που καλύπτει η δημόδης λογοτεχνική παραγωγή κατά τουλάχιστον ενάμιση αιώνα (μέχρι τουλάχιστον το 1830) και δεν περιορίζεται στο τελικό χρονικό όριο του 1669/1700 για το σώμα της λογοτεχνικής παραγωγής σε δημόδη γλώσσα, όπως έχει υποστηριχθεί από το καθιερωμένο λογοτεχνικό ιστοριογραφικό πρότυπο.

6.4.2 Γ. Κεχαγιόγλου: βυζαντινές καταβολές νεοελληνικής γλώσσας

Στο πλαίσιο της συζήτησης για τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ο Γεώργιος Κεχαγιόγλου (2009) εκφράζει πτυχές της παραδοσιακής (λογοτεχνικής) ιστοριογραφίας, μία από τις οποίες σχετίζεται με τις καταβολές της νεοελληνικής γλώσσας. Ειδικότερα, για τον Κεχαγιόγλου, υπάρχουν τεκμήρια τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την υποστήριξη της θέσης ότι η νεοελληνική γραμματεία και λογοτεχνία ξεκινούν πριν από το τέλος του ελληνικού και του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα, το οποίο τοποθετείται στον 15^ο αιώνα. Στα αποδεικτικά τεκμήρια συγκαταλέγονται (α) το γεγονός ότι η νεοελληνική γλώσσα κάνει την εμφάνισή της αρκετά πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453 και (β) η εμφάνιση των σπερμάτων βαθμιαίας μεταλλαγής της μεσαιωνικής εποχής σε νεότερη ήδη από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204. Στο σχήμα του Κεχαγιόγλου, οι νεωτερικές συνθήκες, που αντανakλούν συγκεκριμένα πολιτικά, οικονομικά, ιδεολογικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, άρχισαν να επικρατούν μετά

νεωτερικό στάδιο. Την εγκατάλειψη της ιδέας της «πρώιμης νεότερης» περιόδου στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία ως ευρωκεντρικής την υποστηρίζει ο Goldstone (1998).

το 1261, ώσπου αποκρυσταλλώνονται εντελώς τον 14^ο και στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα (Κεχαγιόγλου 2009, 28 και 82-83). Η αντίληψη ότι η νεοελληνική γλώσσα διαμορφώνεται κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν αποτελεί παρά έκφραση της παραδοσιακής θεώρησης για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας, ενώ η πρόταξη της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204 ως ορόσημου για την παρουσία νεωτερικών στοιχείων στο πλαίσιο της μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας έχει αμφισβητηθεί, όπως δείχτηκε, από τη νεότερη ιστορική έρευνα του 21^{ου} αιώνα¹⁸¹.

6.5 Ανασκόπηση

Η νεοελληνική γλώσσα εγγράφεται στη λογοτεχνική ιστοριογραφική παράδοση του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα ως η γλωσσική μορφή της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας, η οποία προσλαμβάνεται ως μέσο έκφρασης του νέου ελληνισμού στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους. Η νεοελληνική γλωσσική φυσιογνωμία της δημόδους λογοτεχνίας αμφισβητήθηκε σθεναρά από τη δεκαετία του 1990 και εξής, οπότε και αναζωπυρώνεται η συζήτηση για τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας και για τα γλωσσικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας. Η μετάθεση των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τα χρόνια του Βυζαντίου στον 16^ο αιώνα ήταν φυσικό να κλονίσει την ισχύ του κανονικοποιημένου λογοτεχνικού ιστοριογραφικού προτύπου και να παραγκωνίσει την αναγωγή των αρχών της νεοελληνικής γλώσσας στη βυζαντινή περίοδο, καθώς, στο πλαίσιο της παραδοσιακής λογοτεχνικής ιστοριογραφίας, η γλώσσα υπήρξε καθοριστικό κριτήριο για την κατάταξη των κειμένων στο σώμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ωστόσο, στο πλαίσιο της σύγχρονης έρευνας, πτυχές της παραδοσιακής λογοτεχνικής ιστοριογραφίας κάνουν την εμφάνισή τους. Μεταξύ αυτών, περιλαμβάνεται και η αντίληψη των βυζαντινών καταβολών της νεοελληνικής γλώσσας, έστω μιας πρώιμης μορφής της.

¹⁸¹ Ακόμη και στο πλαίσιο της περιοδολόγησης της βυζαντινής λογοτεχνίας, το χρονικό σημείο 1204 θεωρείται ότι δεν άφησε κάποιο ορατό αποτύπωμα στον τρόπο που οι άνθρωποι έγραφαν μετά από αυτό, ενώ συσκοτίζει, παράλληλα, και τις συνέχειες που εξακολούθησαν να υφίστανται μετά τη άλωση (Agapitos 2020, 55).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Νέα Ελληνική - μέρος Δ': Ιστορία της ελληνικής γλώσσας

7.1 Εισαγωγή

Η ιστορία της γλώσσας συνδέεται άρρηκτα με την ιστοριογραφία, καθώς η άρθρωση συγκεκριμένης αφήγησης του γλωσσικού παρελθόντος από τους γλωσσολόγους προκύπτει ύστερα από την εξέταση των ιχνών (γλωσσικών εν προκειμένω) του παρελθόντος με βάση ερωτήματα και προβληματικές του παρόντος, δηλαδή με μεθοδολογία αντίστοιχη των ιστορικών που παράγουν κάποια μορφή αφήγησης. Η παραγωγή ιστορικής αφήγησης για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και εξής στο πλαίσιο του ελεύθερου ελληνικού κράτους αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η ιστορική γραφή επηρεάζεται από την ιδεολογία του ερευνητή που την παράγει, καθώς αυτή προκύπτει υπό το πρίσμα της εθνικής ιδεολογίας. Αυτό έγινε φανερό στη μέχρι τώρα πραγμάτευση του θέματος από τη σκοπιά της ιστοριογραφίας και της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας και γραμματολογίας.

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξεταστούν οι προτάσεις περιοδολόγησης που εκφράστηκαν για τον προσδιορισμό των χρονικών ορίων της νεοελληνικής γλώσσας και, ειδικότερα, θα μελετηθεί η συλλογιστική την οποία ακολούθησε η ελληνική γλωσσολογική επιστήμη για τον εντοπισμό των απαρχών της: από την «παραδοσιακή» θεώρηση αναγωγής της χρονολογικής αφετηρίας της νεοελληνικής γλώσσας στην περίοδο της ελληνοιστικής κοινής και έπειτα στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους μέχρι την έκφραση νέων αναθεωρητικών σχημάτων. Το υλικό αυτής της πραγμάτευσης αντλήθηκε από ιστορίες της ελληνικής γλώσσας που παράχθηκαν από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα έως τις μέρες μας, καθώς και από τις γλωσσολογικές μελέτες που προτείνουν, βασιζόμενες σε δικά τους κριτήρια, το δικό τους σύστημα περιοδοποίησης.

7.2 Παραδοσιακή θεώρηση για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας

7.2.1 Πριν από τη θεμελίωση της γλωσσολογίας στην Ελλάδα

Ο 19^{ος} αιώνας αποτελεί εποχή θεμελίωσης της γλωσσολογίας ως διακριτής από τη φιλολογία και τη φιλοσοφία επιστήμης χάρη στην παρατήρηση ότι γλώσσες της Ευρώπης και του ασιατικού χώρου ανήκουν στην ινδοευρωπαϊκή γλωσσική

οικογένεια. Τη γνώση της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας της εποχής τη μεταχειρίζεται ο ιστορικός της ελληνικής γλώσσας Δημήτριος Μαυροφρύδης στο *Δοκίμιον ιστορίας της ελληνικής γλώσσης*, το οποίο γράφηκε και βραβεύτηκε το 1860 στο πλαίσιο του Τσοκάνειου διαγωνισμού που είχε προκηρύξει το Πανεπιστήμιο Αθηνών με εισηγητή τον Ευθύμιο Καστόρχη και συντάκτη του κανονισμού τον Στέφανο Κουμανούδη. Το πόνημα αυτό εκδόθηκε μετά τον θάνατο του Μαυροφρύδη το 1871 (Σφοίνη 2016, 288-289).

Το *Δοκίμιο* του Μαυροφρύδη γράφεται σε στενή συνάφεια με τα ιδεολογικά προτάγματα του 19^{ου} αιώνα, τα οποία είναι σύμφυτα με την εθνική ιδεολογία εκείνης της εποχής, δίνοντας έμφαση στον σκληρό πυρήνα του αφηγήματος της νεοελληνικής εθνογένεσης: στη συνέχεια του ελληνικού έθνους στον χώρο και στον χρόνο και στη συγγένεια -γλωσσική και, εν γένει, πολιτισμική- των Νεοελλήνων με την αρχαιότητα. Η απόδειξη αυτής της συνέχειας θα έδινε το διαβατήριο στο νεοσύστατο νεοελληνικό κράτος για ένταξή του στη χορεία των πολιτισμένων κρατών της Ευρώπης και θα αντέκρουε τις ανθελληνικές απόψεις που διατυπώνονταν εκείνη την περίοδο πάνω στο ζήτημα της ασυνέχειας ή του εκφυλισμού του ελληνικού έθνους, με κύριο εκφραστή τους τον Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράνερ (Χριστίδης 2001, 4-5).

Στο *Δοκίμιον ιστορίας της ελληνικής γλώσσης*, ο Μαυροφρύδης (1871, 2) εκφράζει την άποψη ότι η νεοελληνική γλώσσα δεν αποτελεί «οψίγονο παραφυάδα» αλλά «νεωτάτη μορφή» και φάση της αρχαίας. Για τον Μαυροφρύδη (1871, 5 και 31), δηλαδή, η ελληνική γλώσσα, σε αντίθεση με τη λατινική, η οποία απέκτησε ως «νεώτερες θυγατέρες της» τις ρωμανικές γλώσσες, δεν διασπάστηκε σε άλλες γλώσσες. Η σύγκριση μεταξύ της ελληνικής και της λατινικής εκφράζεται από τον συγγραφέα με την ακόλουθη εικόνα:

«Δεν είνε (ενν. η νεοελληνική) ουδέ δύναται να ονομασθή θυγάτηρ της αρχαίας ελληνικής, ώσπερ αι ρωμανικαί της λατινικής· διότι αύται μεν είνε νέοι βλαστοί εκ της ρίζης του μαρανθέντος, ξηρανθέντος, περικοπέντος, εμβολιασθέντος ή και μεταφυτευθέντος κορμού της λατινικής αναβλαστήσαντες, εκείνη δ' ο αυτός εκείνος παλαιός κορμός, πολυτρόπως μεν κολασθείς, περικοπείς, κλώνάς τινας αποξηρανθείς, αλλά νέους ως επί το πλείστον κλάδους αντί των ξηρανθέντων αναδώσας, ουδέποτε εξαντληθείς την ζωτικήν ικμάδα, δυνάμενος

δ' ευτυχών περιστάσεων και θεραπείας τυχών να αναθήλη πάλιν και αποβή αμφιλαφές και βαθύσκιον δένδρον» (Μαυροφρύδης 1871, 31).

Είναι, επομένως, άτοπο, για τον Μαυροφρύδη, να κάνουμε λόγο για νέες γλώσσες που προέκυψαν από την αρχαία ελληνική. Αντίθετα, είναι ιστορικά θεμελιωμένη η θέση για αναφορά σε νεότερη φάση της ελληνικής γλώσσας. Συγκεκριμένα, αναφέρει:

«Μας προφαίνεται δε ήδη πλήρης και απειρασμένη η νεωτάτη φάσις της ελληνικής γλώσσης κατά τον Ι' αιώνα μ.Χ. τουλάχιστον από τότε έχομεν λόγου τινός άξια μνημεία της, ένθα μας παρίσταται σχεδόν τοιαύτη, οία και σήμερα» (Μαυροφρύδης 1871, 17).

Ο Μαυροφρύδης, λοιπόν, θεωρεί ότι η νεοελληνική γλώσσα είναι πλήρως διαμορφωμένη κατά τον 10^ο αιώνα και μάλιστα σχεδόν ταυτίζεται με την ομιλούμενη γλώσσα του καιρού του συγγραφέα. Τότε, στα πλαίσια του βυζαντινού κράτους, εμφανίζονται τα πρώτα γραπτά μνημεία της νεοελληνικής γλώσσας, στα οποία περιλαμβάνονται: (α) τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα και (β) τα ερωτικά-ιπποτικά μυθιστορήματα *Λίβιστρος και Ροδάμνη* και *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα* (Μαυροφρύδης 1871, 18)¹⁸².

Στο έργο του Μαυροφρύδη, όπως και στα ιστοριογραφήματα που γράφτηκαν τον ίδιο αιώνα, η γλώσσα αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό της πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας του ελληνισμού. Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, ο Ζαμπέλιος αναζητά τις ρίζες του νέου ελληνισμού στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους με επιχείρημα την πλήρη ανάπτυξη της νεοελληνικής γλώσσας εκείνη την εποχή, καθώς και την εμφάνιση των λογοτεχνικών παραγώγων της, της λαϊκής ποίησης. Στο ίδιο πνεύμα, ο Παπαρρηγόπουλος ανιχνεύει τη διαμόρφωση του νέου ελληνισμού και της νεοελληνικής γλώσσας μετά την άλωση της

¹⁸² Κινούμενος στο ίδιο πνεύμα, ο Μαυροφρύδης (1866, ε'), στο έργο του με τίτλο *Εκλογή μνημείων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης* «απεφάσισε να συναπαρτίση εκ χειρογράφων τε και εντύπων και εξ ακοής εκλογήν τινά των μνημείων και προϊόντων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης, της δημοτικής, από του ΙΑ' μ. Χρ. αιώνος μέχρι σήμερα».

Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204, με το πελοποννησιακό ιδίωμα του 13^{ου} και του 14^{ου} αιώνα, όπως αποτυπώνεται στο Χρονικό του Μορέως, να ομοιάζει με την πελοποννησιακή διάλεκτο του 19^{ου} αιώνα. Εκκινώντας από την ίδια ιδεολογική βάση, ο Μαυροφρύδης διατυπώνει τη θέση ότι η νεοελληνική γλώσσα είναι πλήρως διαμορφωμένη στα χρόνια του Βυζαντίου και δηλώνει, επιπλέον, ότι «η νεοελληνική είναι η νεωτάτη φάσις του ελληνισμού» (Μαυροφρύδης 1871, 30). Στη θεώρηση του Μαυροφρύδη, η δημώδης βυζαντινή ποίηση, συνθεμένη στο νεοελληνικό γλωσσικό ιδίωμα, ταυτίζεται με τη λαϊκή παράδοση, σε μια εποχή κατά την οποία το επίθετο «λαϊκός» προσλαμβάνει τη σημασία του «εθνικός», γεγονός που αποδεικνύεται και από την ταύτιση της λαϊκής ποίησης στο αφηγηματικό σχήμα του Ζαμπέλιου με τη λογοτεχνία του νέου ελληνισμού (Agaritos 1992, 248).

Το γλωσσικό τεκμήριο είναι αυτό που χρησιμοποιείται από τον Μαυροφρύδη προς απόδειξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους στον χώρο και στον χρόνο για την αντίκρουση των θεωριών των ανθελληνικών κύκλων της εποχής του, οι οποίεςεδράζονταν στη βάση της μη αιματολογικής συγγένειας μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων και των Νεοελλήνων, η οποία προέκυπτε από την επιμιξία με άλλους λαούς στην πορεία των αιώνων. Η θεώρηση της ελληνικής γλώσσας ως μίας και ενιαίας, με την αναγνώριση μιας νεότερης φάσης της στα βυζαντινά χρόνια να μην υποσκάπτει τη σύλληψη της συνέχειάς της, έχει ως αποδέκτες τους Δυτικούς που, με τις μελέτες τους, καθίστανται διαχειριστές της κλασικής αρχαιότητας, τονίζοντας, ταυτόχρονα, την αξιακή ανωτερότητα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, ο οποίος επιβίωσε γλωσσικά στην πορεία του χρόνου σε αντίστιξη με τον ρωμαϊκό, στα συντρίμια του οποίου αναδύθηκαν οι λατινογενείς γλώσσες (Χριστίδης 2001, 5).

Όπως επισημαίνει ο Agaritos (2017, 47), οι μελέτες του Μαυροφρύδη άνοιξαν τον δρόμο για την έκδοση συλλογών -είτε αποκλειστικά είτε σε σημαντικό ποσοστό-δημωδών κειμένων, όπως είναι η εννιάτομη *Bibliothèque grecque vulgaire* του Emile Legrand (1880-1903) και η επτάτομη *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* (1872-1894) του ιστορικού Κωνσταντίνου Σάθα. Στον πρόλογο του στ' τόμου της «Βιβλιοθήκης» του Σάθα (1877, η') μπορούμε να εντοπίσουμε τη διακήρυξη του αδιάσπαστου της ελληνικής γλώσσας, στην οποία προέβη λίγα χρόνια πριν ο Μαυροφρύδης, με αφορμή τα όσα αναφέρει ο Σάθας για τη σχέση της «κοινής ελληνικής γλώσσας» με τις νεοελληνικές διαλέκτους της. Συγκεκριμένα, αναφέρει:

«Εν εποχή καθ' ην ουδέν σχεδόν παλαιόν μνημείον της κοινής ταύτης γλώσσης εγινώσκετο, ελληνισταί τινες ισχυρίσθησαν ότι τόσον αύτη όσον και αι λεγόμεναι διάλεκτοι αυτής έχουσι την αυτήν σχέσιν προς την αρχαίαν οίαν και αι λεγόμεναι Ρωμανικαί διάλεκτοι προς την λατινικήν εξ ης ομολογουμένως παρήχθησαν. Έτεροι δε αυθαιρέτως εδογματίσαν ότι η καθωμιλημένη ελληνική εμορφώθη κατά τους της τουρκοκρατίας χρόνους υπό την επήρειαν των δημοτικών ασμάτων της Ρούμελης, διό και Ρουμελιωτικήν διάλεκτον ταύτην ωνόμασαν. Αλλ' οι ισχυρισμοί ούτοι ελέγχονται πάντη ανυπόστατοι υπ' αυτών των πραγμάτων. Εν ω χρόνω ουδεμία των νεωτέρων εθνικοτήτων και ρωμανικών γλωσσών εγινώσκετο, ο ελληνικός λαός ελάλει και έγγραφε την αυτήν γλώσσαν την οποίαν και σήμερον. Ως και νυν ούτω και επί των Πτολεμαϊκών χρόνων η κοινή μία και η αυτή ην [...]».

Το παραπάνω απόσπασμα παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς ο Σάθας όχι μόνο διακηρύσσει ότι η σχέση της ελληνικής γλώσσας με τις διαλέκτους της δεν μοιάζει με τη σχέση που έχουν οι λατινογενείς γλώσσες με τη λατινική γλώσσα, κάτι που έκανε και ο Μαυροφρύδης, αλλά διατυπώνει και μια άποψη για τη γενεαλογία της σύγχρονης του νεοελληνικής γλώσσας (της «κοινής των ελλήνων γλώσσης»· βλ. Σάθας 1877, η'). Κατά τον ίδιο, οι απαρχές της ομιλούμενης ελληνικής γλώσσας της εποχής του ανάγονται στα χρόνια που ακολούθησαν τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου («στους Πτολεμαϊκούς χρόνους»), δηλαδή στη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής. Πρόκειται για μια θέση που είναι επηρεασμένη από τις απόψεις του Ζαμπέλιου για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας. Ο Σάθας, μάλιστα, δεν θεωρεί τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα αφετηριακό σημείο της ιστορικής πορείας της νεοελληνικής, όπως διακήρυξε ο Ζαμπέλιος, αλλά διευρύνει προς τα πίσω κατά τρεις αιώνες την ιστορική διαδρομή της σύγχρονης του ελληνικής γλώσσας, δηλαδή στις αρχές της ελληνιστικής εποχής. Πρόκειται για μια θέση την οποία θα δούμε να εκφράζεται, στο πλαίσιο της ελληνικής γλωσσολογικής επιστήμης, από τον πατέρα της ελληνικής γλωσσολογίας Γεώργιο Χατζιδάκι.

7.2.2 Θεμελίωση της ελληνικής γλωσσικής επιστήμης

7.2.2.1 19^{ος} αιώνας: διαμάχη Χατζιδάκι - Ψυχάρη για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας

Στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος, ανταλλάχθηκαν απόψεις ανάμεσα στον δημοτικιστή γλωσσολόγο Γιάννη Ψυχάρη και τον θεμελιωτή της γλωσσολογίας στην Ελλάδα Γεώργιο Χατζιδάκι ως προς τη γλωσσική μορφή των κειμένων της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας. Από τη μία πλευρά, ο Γ. Ψυχάρης θεωρούσε ότι η μείξη δημωδών και λόγιων γλωσσικών στοιχείων στα κείμενα της δημόδους λογοτεχνίας αντανakλούσε πιστά την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής τους. Αντίθετα, όπως θα δειχθεί παρακάτω με περισσότερες λεπτομέρειες, ο Γ. Χατζιδάκις υποστήριξε ότι η δημόδης ελληνική γλώσσα μιλήθηκε στα βυζαντινά εδάφη πολύ πριν από την εμφάνιση του πρώτου δημόδους κειμένου κατά τον 11^ο αιώνα (Jeffreys 1975, 174-175· Agapitos 2017, 76-77).

Πιο συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο “Aperçu historique sur le développement du néo-grec” (σ. 163-188) του βιβλίου του με τίτλο *Essais de grammaire historique néo-grecque*, ο Ψυχάρης εκφράζει τη θέση ότι στην περίοδο ανάμεσα στα 1000 μ.Χ. – 1600 μ.Χ. η νεοελληνική γλώσσα αρχίζει να διαμορφώνεται, με τους αρχαίους τύπους των προηγούμενων περιόδων να εκτοπίζονται σταδιακά από τους νέους¹⁸³. Στα κείμενα που μαρτυρούν αυτή την εξέλιξη συγκαταλέγονται ο *Σπανέας*, τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα, το έμμετρο ερωτικό αφηγηματικό κείμενο *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη* και το αφηγηματικό ποίημα *Λόγος παρηγορητικός περί δυστυχίας και ευτυχίας* (Psichari 1886, 175). Πρόκειται για την «πραγματική περίοδο σχηματισμού της νεοελληνικής γλώσσας»¹⁸⁴. Πριν από την περίοδο αυτή της σταδιακής διαμόρφωσης της νεοελληνικής γλώσσας, προηγούνταν άλλες δύο:

(α) Η πρώτη περίοδος, της ελληνιστικής κοινής (“κοινή ancienne”), δηλαδή της γλώσσας της Καινής Διαθήκης, εκτείνεται από τον 1^ο προχριστιανικό αιώνα μέχρι τον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα (Psichari 1886, 174).

(β) Η δεύτερη περίοδος ξεκινάει από το τέλος της προηγούμενης περιόδου και φθάνει μέχρι τον 10^ο αιώνα, οπότε και αρχίζει η περίοδος της διαμόρφωσης της νεοελληνικής γλώσσας. Πρόκειται για μια περίοδο της ελληνικής γλώσσας

¹⁸³ “Le grec moderne se forme durant cette période, c’ est-à-dire que les formes modernes évincent progressivement les formes anciennes” (Psichari 1886, 175).

¹⁸⁴ “La période comprise entre 1000 et 1600 environ paraît pouvoir être donnée comme la véritable période de formation du grec moderne” (Psichari 1886, 182).

κατά την οποία κάνουν την πρώτη τους εμφάνιση νεωτερισμοί που αναπτύσσονται περαιτέρω στην περίοδο που ακολουθεί (Psichari 1886, 174). Για τον Ψυχάρη, ωστόσο, η ελληνική γλώσσα αυτής της περιόδου είναι περισσότερο η ελληνιστική κοινή, η οποία υφίσταται μεταβολές στη δομή της, παρά η νεοελληνική, η οποία αρχίζει σιγά σιγά να διαμορφώνεται (Psichari 1886, 167)¹⁸⁵.

Μετά την περίοδο των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας, ακολουθεί η περίοδος από τον 17^ο αιώνα μέχρι τη σημερινή εποχή. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία «η γλώσσα εισέρχεται σε μια νέα φάση»¹⁸⁶. Είναι η εποχή της πλήρους διαμόρφωσης της νεοελληνικής γλώσσας (Psichari 1886, 176).

Οι γλωσσικές εξελίξεις της ελληνικής γλώσσας, σύμφωνα με τη σύλληψη του Ψυχάρη, είναι δυνατόν να αποδοθούν με τον ακόλουθο πίνακα:

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ
1 ^{ος} αι. μ.Χ.-10 ^{ος} αι. μ.Χ.	Πρώτα σπέρματα της νεοελληνικής γλώσσας ¹⁸⁷
11 ^{ος} αι. μ.Χ.-16 ^{ος} αι. μ.Χ.	Μεσαιωνική γλώσσα διακριτή από την κοινή / Διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας ¹⁸⁸
17 ^{ος} αι. μ.Χ. κ.ε.	Πλήρης διαμόρφωση της νεοελληνικής

¹⁸⁵ “Du 1er s. au Xe, c’ est moins la langue nouvelle, le néo-grec, qui se forme, que la *κοινή* ancienne qui est en train de se deformer (Psichari 1886, 167).

¹⁸⁶ “La langue est entrée dans une nouvelle phase. Elle s’ est décidément détachée de l’ ancienne: c’ est le grec moderne” (Psichari 1886, 176).

¹⁸⁷ Στο πρωτότυπο: “premiers germes du néo-grec” (Psichari 1886, 176).

¹⁸⁸ Στο πρωτότυπο: “grec médiéval distinct de la *κοινή* / formation de la langue moderne” (Psichari 1886, 177).

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Mackridge (1998, 57), το σχήμα του Ψυχάρη χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση μιας τελεολογικής οπτικής για τη γλωσσική αλλαγή στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας και αποτελείται από: (α) ένα αφετηριακό σημείο, την αρχαία ελληνική, η οποία σταδιακά εξαφανίζεται και αντικαθίσταται από τη νέα ελληνική, (β) ένα τελικό σημείο, το οποίο είναι ο πλήρης σχηματισμός της νεοελληνικής γλώσσας και (γ) ενδιάμεσα στάδια, στα οποία οι δύο γλωσσικές μορφές, η αρχαία και η νέα, συνυπάρχουν στην ελληνική γλώσσα και παλεύουν για επικράτηση, ενώ είναι ενδεχομένως επηρεασμένο από την εξελικτική θεωρία, κατά τα διδάγματα της οποίας της επικράτησης του είδους *Homo Sapiens* προηγήθηκε η συνύπαρξή του με τον κοντινότερο πρόγονο του ανθρώπου, ο οποίος, εντέλει, εξαφανίστηκε. Ενώ, όμως, η ιστορική γλωσσολογία δέχεται τη γλωσσική μεταβολή ως αποτέλεσμα της σταδιακής κατίσχυσης και της γενίκευσης/καθιέρωσης των νεωτερικών γλωσσικών στοιχείων ύστερα από μια περίοδο συνύπαρξης και ανταγωνισμού των νεότερων με τους παλαιούς γραμματικούς τύπους, δεν μπορούμε να μην καταλογίσουμε σε αυτό το τελεολογικό σχήμα το χαρακτηριστικό της γραμμικότητας, το οποίο αποκλείει συλλήβδην το ενδεχόμενο της επανεμφάνισης παλαιών εξαφανισμένων γραμματικών τύπων στη θέση των καθιερωμένων και γενικευμένων. Το χαρακτηριστικό της πολυδιάστατης υφής της γλωσσικής μεταβολής είναι, μάλλον, αναμενόμενο σε περιόδους κατά τις οποίες δεν υπάρχουν ακόμη οι προϋποθέσεις για μια αυστηρή άσκηση γλωσσικής πολιτικής «από τα πάνω».

Το αντιληπτικό μοντέλο του Ψυχάρη για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας είναι δυνατόν να εξεταστεί στο πλαίσιο της επίδρασης που είχε στη διαμόρφωσή του η εθνική ιδεολογία του 19^{ου} αιώνα και η πολιτισμική σημείωση του ελληνικού παρελθόντος από αυτή. Για τον Ψυχάρη, η δημοτική, δηλαδή η γλώσσα του λαού, αποτελεί το κυρίαρχο συστατικό του έθνους και είναι αυτή η γλώσσα στην οποία πρέπει να γράφεται η φιλολογική παραγωγή του. Επίσης, η δημοτική προέρχεται από την αρχαία ελληνική ως αποτέλεσμα της εξέλιξής της στην πορεία πολλών αιώνων¹⁸⁹. Ο διαπρεπής γλωσσολόγος δέχεται τα πρώτα σπέρματα της νεοελληνικής γλώσσας από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα¹⁹⁰ έως τον 10^ο αιώνα και τοποθετεί τον βαθμιαίο

¹⁸⁹ “Vulgar Greek is the legitimate and direct descendant of ancient Greek, which, at its times, was also vulgar” (Psichari 1902, 34).

¹⁹⁰ Στο ακόλουθο απόσπασμα από τον δεύτερο τόμο της *Μεγάλης Ρωμαίικης Επιστημονικής Γραμματικής*, ο Ψυχάρης δέχεται τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας στον χρόνο από τον

σηματισμό της μετά τον 10^ο αιώνα. Αυτή η θεώρηση εντάσσει τη διαδικασία σχηματισμού της νεοελληνικής γλώσσας στα χρόνια του Βυζαντίου, κάτι το οποίο υποστηρίχθηκε από την εθνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα (Ζαμπέλιος, Παπαρρηγόπουλος) στην προσπάθεια απόδειξης της συνέχειας του ελληνικού έθνους στον χώρο και στον χρόνο και της ανάδυσης του νέου ελληνισμού κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Το εθνικιστικό υπόβαθρο της ιδεολογικής σκευής του Ψυχάρη γίνεται απόλυτα σαφές στο *Ταξίδι* του, το οποίο εκδίδεται το 1888 και καθιστά τον Ψυχάρη τον κύριο εκπρόσωπο του δημοτικιστικού κινήματος. Σε αυτό εκφράζει τη χερντεριανής σύλληψης θέση ότι οι έννοιες *γλώσσα* και *πατρίδα* ταυτίζονται: ο αγώνας για την εθνική γλώσσα είναι ταυτόχρονα ένας αγώνας για την πατρίδα. Στο πλαίσιο αυτής της εξίσωσης, το γλωσσικό ζήτημα καθίσταται την ίδια στιγμή μείζον πολιτικό (Ψυχάρης [1888] 1905, 23 και 233)¹⁹¹, καθώς προϋπόθεση για τη συγκρότηση ενός έθνους είναι, για τον Ψυχάρη [1888] (1905, 23), εκτός από τη διασφάλιση και επέκταση των συνόρων του, η αναγνώριση της αξίας της δημοτικής γλώσσας, στην οποία θα γραφτεί η φιλολογία του¹⁹². Με το έργο του Ψυχάρη, γενικότερα, θεμελιώνεται η ιδέα της δημοτικής ως κατευθείαν απογόνου της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, η οποία θα αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της εκπαίδευσης και, μέσω αυτής, του εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους (βλ. Κακριδή-Φερράρι 2021, 222).

Η μεταφορά της θεωρίας περί αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους στον χώρο και στον χρόνο από το πεδίο της ιστορίας σε αυτό της γλώσσας εντοπίζεται με ενάργεια στο έργο του ιδρυτή της γλωσσολογίας στην Ελλάδα Γεωργίου Χατζιδάκι

Όμηρο κ.ε., τονίζοντας ότι η αλεξανδρινή κοινή αποτελεί συνέχεια της αττικής διαλέκτου, ενώ στα χρόνια της γεννάται και η σύγχρονη του ομιλούμενη γλώσσα, δηλ. τα «ρωμαϊϊκα»/η νεοελληνική γλώσσα: «Είδαμε πόσο άλλαξε από τον Όμηρο ίσια με τον Πλάτωνα η γλώσσα μας, γιατί πάντα γλώσσα μας είναι, αφού η αττική του Πλάτωνα ξακολουθά την ιωνική του Ομήρου, η Κοινή στου Μεγ. Αλέξαντρου τα χρόνια ξακολουθά την αττική και τα σημερινά μας τα ρωμαϊϊκα είναι γέννημα θρέμμα της Κοινής» (Ψυχάρης 1935, 12).

¹⁹¹ «Το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα πολιτικό· ό τι πολεμά να κάμη ο στρατός για τα φυσικά σύνορα, θέλει η γλώσσα να το κάμη για τα σύνορα τα νοερά» (Ψυχάρης [1888] 1905, 233).

¹⁹² «Ένα έθνος, για να γίνη έθνος, θέλει δυό πράγματα· να μεγαλώσουνε τα σύνορά του και να κάμη φιλολογία δική του. Άμα δείξη πως ξέρει τι αξίζει η δημοτική του γλώσσα και άμα δεν ντρέπεται γι' αφτή τη γλώσσα, βλέπουμε πως τόντις είναι έθνος. Πρέπει να μεγαλώση όχι μόνο τα φυσικά, μα και τα νοερά του τα σύνορα» (Ψυχάρης [1888] 1905, 23).

(Λιάκος 1994, 183)¹⁹³. Στο πλαίσιο της θέσης του για την ενότητα της ελληνικής γλώσσας στην πορεία του χρόνου, ο Χατζιδάκις¹⁹⁴ έδωσε έμφαση στην επιστημονική σπουδή των νέων ελληνικών, τα οποία θεωρούσε ότι δεν συνιστούν μια βάρβαρη γλωσσική μορφή αλλά μία από τις φάσεις της ελληνικής γλώσσας στην εξελικτική της πορεία (Gazi 2009, 284). Η μελέτη των κειμένων της νεότερης ελληνικής και η επιστημονική εξέταση της αρχαίας και της μεσαιωνικής γλώσσας από τον Χατζιδάκι απέβλεπαν στην απόδειξη της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους κατά το τρίσημο σχήμα που είχε εισηγηθεί ο Παπαρρηγόπουλος και αφορούσε τη μετάβαση του ελληνισμού από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα και στην ανάδυση του νέου ελληνισμού από τα ερείπια του μεσαιωνικού κόσμου (Σφοίνη 2016, 295).

Στο έργο του με τίτλο *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, ο Χατζιδάκις υποστηρίζει ότι ο μετασχηματισμός της αρχαίας ελληνικής στη νέα ελληνική λαμβάνει χώρα πολύ πριν από τον 10^ο αιώνα μ.Χ. Πιο συγκεκριμένα, αυτός ο μετασχηματισμός συντελείται παράλληλα με τη σταδιακή επικράτηση της αττικής διαλέκτου ως «κοινής» γλώσσας. Και οι δύο προαναφερόμενες διαδικασίες τοποθετούνται χρονικά μεταξύ 300 π.Χ. – 600 μ.Χ. (Hatzidakis 1892, 172). Η άποψη αυτή του Χατζιδάκι εκκινεί από την πεποίθησή του ότι τα κείμενα των συγγραφέων του μεσαίωνα χαρακτηρίζονται από την εμφάνιση σε αυτά τόσο λόγιων όσο και δημωδών γλωσσικών στοιχείων, κατάσταση στην οποία ο ίδιος έδωσε το όνομα «ιστορική διγλωσσία»¹⁹⁵.

¹⁹³ Η θεώρηση του νεότερου ελληνισμού ως τμήματος της ενότητας της ελληνικής ιστορίας εκφράστηκε στο πεδίο της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας από τον ιδρυτή των λαογραφικών σπουδών στην Ελλάδα Νικόλαο Πολίτη, ο οποίος το 1907, στη διάλεξή του με τίτλο «Περί του εθνικού έπους των νεωτέρων Ελλήνων», υποστήριξε ότι ο «Διγενής Ακρίτας» αποτελεί το νεότερο εθνικό έπος των Ελλήνων. Όπως αναφέρει: «εις τον Ιβ' αι. [...] πρέπει να θέσωμεν και την σύνθεσιν του εθνικού έπους ημών των νεωτέρων Ελλήνων» (Πολίτης 1906, 4).

¹⁹⁴ Όπως αναφέρει ο Mackridge (2013, 342), για τον Χατζιδάκι, ο οποίος ήταν επηρεασμένος από γλωσσολόγους όπως ο W. D. Whitney, το γλωσσικό φαινόμενο συνιστά ένα ιστορικό φαινόμενο, δηλαδή ένα πολιτισμικό προϊόν, και, επομένως, η γλωσσολογία είναι μια ιστορική επιστήμη που έχει ως στόχο τη μελέτη της συνεχούς εξέλιξης της κάθε γλώσσας μέσα στον χρόνο.

¹⁹⁵ Ο Hatzidakis (1892, 6) κάνει αναφορά σε λόγια (“gelehrte”), σε δημόδη (“volkstümliche”) γλώσσα και στην αντίθεση μεταξύ αυτών των δύο μορφών, δηλαδή στην ιστορική διγλωσσία (“historische Diglossie”). Βλ. και Agapitos (2017, 75).

Όπως αναφέρθηκε, η οπτική του Χατζιδάκι για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας ήρθε σε σύγκρουση με το σχήμα του Ψυχάρη για τις απαρχές της νέας ελληνικής. Για τον τελευταίο, ο σταδιακός σχηματισμός της νεοελληνικής γλώσσας λαμβάνει χώρα μετά τον 10^ο αιώνα μ.Χ., ενώ, για τον Χατζιδάκι, αυτή η διαδικασία εκκινεί ήδη από τα χρόνια της ελληνιστικής κοινής, τα οποία διαδέχεται η μεσαιωνική περίοδος της ελληνικής ιστορίας, στο χρονικό πλαίσιο της οποίας ο «τεχνητός», για τον Χατζιδάκι, χαρακτήρας των κειμένων των βυζαντινών συγγραφέων δεν αντικατοπτρίζει στο πεδίο του γραπτού λόγου τα νεωτερικά χαρακτηριστικά της ελληνικής γλώσσας.

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη διαμάχη μεταξύ των δύο ερευνητών, οι οποίοι άσκησαν κριτική ο ένας στον άλλο πάνω στη μέθοδο που μεταχειρίστηκαν για την τεκμηρίωση των θεωρήσεών τους για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας. Συγκεκριμένα, ο Ψυχάρης καταλόγισε στον Χατζιδάκι ότι οι θέσεις του για μια τόσο πρώιμη χρονολόγηση των αρχών της νεοελληνικής γλώσσας και για τεχνητή μίξη δημωδών και λόγιων γλωσσικών στοιχείων στα κείμενα των συγγραφέων του Βυζαντίου βασίζονται σε εσφαλμένη αναγωγή της κατάστασης της ελληνικής γλώσσας της εποχής του, κατά την οποία ο γραπτός λόγος χαρακτηριζόταν από τεχνητή μίξη στοιχείων της δημοτικής και της καθαρεύουσας, στα κείμενα των συγγραφέων του μεσαίωνα και όχι στα γλωσσικά τεκμήρια που παρέχουν τα ίδια τα μεσαιωνικά κείμενα, όπως θα όφειλε μια επιστημονική εξέταση της ιστορίας της γλώσσας (Psichari 1886, 209-212)¹⁹⁶. Από την πλευρά του, ο Χατζιδάκις τόνισε ότι οι απόψεις του Ψυχάρη για τη γενεαλογία της νεοελληνικής απορρέουν από τη μελέτη κειμένων που χρονικά τοποθετούνται μετά τον 10^ο αιώνα και δεν λαμβάνονται υπόψη κείμενα που χρονολογούνται από την Καινή Διαθήκη μέχρι τον Σπανέα (Hatzidakis 1892, 236-237).

Η απουσία μιας καθαρής εικόνας των μεσαιωνικών ελληνικών ως συγχρονικού συστήματος είναι πρόδηλη τόσο στα ιστοριογραφήματα του νέου ελληνισμού του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, τα οποία, στο πλαίσιο της θεώρησής τους για την ανάδυση του νέου ελληνισμού εντός των ορίων του παρηκμασμένου ελληνικού μεσαιωνικού κόσμου,

¹⁹⁶ Για τη φύση της επιστημονικής θεωρίας, ο Ψυχάρης αναφέρει ότι “une théorie scientifique s’ appuie sur des faits et non sur des généralités vagues» (Psichari 1886, 208). Το γεγονός ότι ο Χατζιδάκις δεν είχε μια σαφή εικόνα για τα μεσαιωνικά ελληνικά ως ξεχωριστό/διακριτό συγχρονικό σύστημα στο πλαίσιο της ιστορικής πορείας της ελληνικής γλώσσας επισημαίνεται και από τον Mackridge (1998, 60).

αντιμετώπιζαν τα δημώδη μεσαιωνικά κείμενα της υστεροβυζαντινής περιόδου ως καθαρά νεοελληνικά, όσο και στα γραμματολογικά έργα που εξετάστηκαν σε παραπάνω σημείο της παρούσας διατριβής, τα οποία μιλούσαν για τη «νεοελληνική» γλωσσική μορφή στην οποία ήταν συνθεμένα ο Διγενής Ακρίτας, η δημώδης λογοτεχνική παραγωγή στην αυλή των Κομνηνών και οι μυθιστορίες της παλαιολόγιας περιόδου. Μάλιστα, το σχήμα του Χατζιδάκι ανάγει τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας στα χρόνια της ελληνιστικής κοινής (300 π.Χ.-600 μ.Χ.), διευρύνοντας προς τα πίσω κατά τρεις αιώνες το πλαίσιο της γενεαλογίας της νεοελληνικής γλώσσας που εισηγήθηκε πρώτος ο Ζαμπέλιος, ο οποίος είχε θεωρήσει ότι η νεοελληνική γλώσσα εκκινούσε από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα.

Τέλος, παρόλο που ο Ψυχάρης κατηγόρησε τον Χατζιδάκι για την επίδραση που είχε σε αυτόν η εμπλοκή του στο γλωσσικό ζήτημα του καιρού του, πράγμα το οποίο, εν πολλοίς, ισχύει, καθώς η τεχνητή μίξη δημωδών και λόγιων στοιχείων στη δημώδη βυζαντινή λογοτεχνία εναρμονιζόταν με τη θέση του Χατζιδάκι για τη διαχρονική χρήση στον ελληνικό γραπτό λόγο τόσο δημωδών όσο και συντηρητικών γλωσσικών επιλογών, το σχήμα του Ψυχάρη δεν αφίσταται από την ιδεολογική εμπλοκή του στο γλωσσικό ζήτημα, καθώς η άποψή του ότι η δημώδης βυζαντινή λογοτεχνία αντανάκλα πιστά την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής παραγωγής της εναρμονίζεται με τη θέση του ότι οι Έλληνες έγραφαν στην ομιλούμενη γλώσσα της εκάστοτε εποχής τους (Mackridge 1998, 55).

7.2.2.2 20^{ός} αιώνας: κανονικοποίηση της παραδοσιακής θεώρησης για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας

Ο 20^{ός} αιώνας ταλανίζεται από την ένταση που προσέλαβε το γλωσσικό ζήτημα. Στο στρατόπεδο των δημοτικιστών δεσπόζει η φυσιογνωμία του Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Η εξέταση των απόψεών του για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς, μέσα από τη μελέτη τους, μπορούμε να παρακολουθήσουμε το αφηγηματικό σχήμα για την ιστορία της δημοτικής/νεοελληνικής κοινής, όπως αυτό εκφράστηκε από έναν από τους κύριους εκπροσώπους του δημοτικιστικού κινήματος, το οποίο δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι αποτέλεσε πρότυπο για την έκφραση μετέπειτα αφηγήσεων στη διάρκεια του 20^{ού} αιώνα για την ιστορική διαδρομή της νεοελληνικής γλώσσας από την πλευρά των γλωσσολόγων και των μελετητών της ελληνικής γλώσσας.

Ειδικότερα, στον τρίτο τόμο των *Απάντων* με τίτλο «Νεοελληνική Γραμματική: Ιστορική Εισαγωγή», ο Τριανταφυλλίδης [1938] (2002, 46) θεωρεί ότι το ιστορικό κριτήριο της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον προσδιορισμό του χρόνου της μετάβασης από τη μεσαιωνική στη νέα ελληνική γλώσσα, καθώς η εξέλιξη αυτή είχε συντελεστεί πολύ νωρίτερα. Όπως αναφέρει ο ίδιος, «η αρχή της νέας γλώσσας είναι δύσκολο να εντοπιστή [sic], αφού ολόκληρη η ιστορία των ελληνικών από την παλαιότατη εποχή, με τις αλλαγές που παρουσιάζουν και που την απαρτίζουν, δεν είναι άλλο παρά μια ανεπαίσθητη ανέλιξη των αρχαίων γραμματικών μορφών προς τις νέες» (Τριανταφυλλίδης [1938] 2002, 57).

Τα πρώτα γραπτά τεκμήρια του μετασχηματισμού της αρχαίας γλώσσας στη νέα γλώσσα παρουσιάζονται, κατά τον Τριανταφυλλίδη, στην περίοδο της ελληνιστικής κοινής και συνεχίζουν σε όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου. Πρόκειται για: (α) την *Καινή Διαθήκη*, η οποία αποτελεί το αρχαιότερο μνημείο της νέας γλώσσας¹⁹⁷, (β) τα γραπτά λογοτεχνικά κείμενα του 12^{ου} αιώνα με περιεχόμενο εθνικό, συμβουλευτικό και σατιρικό¹⁹⁸ και (γ) το *Χρονικό του Μορέως*, το οποίο αποτελεί «το μεγαλύτερο μνημείο της νέας γλώσσας» (Τριανταφυλλίδης [1938] 2002, 18, 32 και 33).

Οι αιτίες της ανάδυσης της νεότερης γλωσσικής μορφής στον γραπτό λόγο κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου είναι, σύμφωνα με τον Τριανταφυλλίδη, «ο ξεπεσμός της παιδείας στους τελευταίους αιώνες, ο πρώτος μεγάλος κλονισμός του κράτους με την Δ΄ σταυροφορία, η πολιτική παρακμή, η φραγκοκρατία και η διακοπή της βυζαντινής διοικητικής και εκκλησιαστικής λόγιας παράδοσης και ακόμη το παράδειγμα και η συμμετοχή ξένων στην καλλιέργεια της νέας γλώσσας» (Τριανταφυλλίδης [1938] 2002, 32).

Γενικότερα, ο Τριανταφυλλίδης ως ο επιφανέστερος εκπρόσωπος του δημοτικιστικού κινήματος επιδιώκει να καταδείξει τις ιστορικές καταβολές της δημοτικής γλώσσας ως επιχείρημα για την ανάδειξή της σε επίσημη γλώσσα του

¹⁹⁷ Ο Τριανταφυλλίδης [1938] (2002, 43) μιλάει για τον «δημοτικισμό της Νέας Διαθήκης».

¹⁹⁸ Όπως αναφέρει, «από τον 12^ο αι. ξεθαρρεύεται πάλι ύστερ' από καιρό συστηματικότερα και με κάποια παράδοση, πιστότερα γραμμένη και πιο ξεσκλαβωμένη από τον αρχαϊσμό, η ζωντανή γλώσσα στη σύγχρονή της νεότερη μορφή, απροσποίητη, φυσική και δροσερή» (Τριανταφυλλίδης [1938] 2002, 32).

νεοελληνικού κράτους¹⁹⁹. Το ενδιαφέρον στη σύλληψη του Τριανταφυλλίδη έγκειται στη διαιώνιση απόψεων που εκφράστηκαν τον 19^ο αιώνα αναφορικά με την ελληνική γλώσσα και το ελληνικό έθνος. Ο Τριανταφυλλίδης κάνει λόγο για την ελληνική γλώσσα, η οποία ομιλείται από το ελληνικό έθνος για χιλιάδες χρόνια. Με αυτό τον τρόπο, ο δημοτικιστής γλωσσολόγος εκφράζει τη θέση της συνέχειας της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού έθνους στον χρόνο, όπως αυτή εκφράστηκε από τον εθνικό ιστοριογράφο Κ. Παπαρρηγόπουλο και από τον ιδρυτή της γλωσσολογίας στην Ελλάδα Γ. Χατζιδάκι.

Στην αφήγησή του για την ιστορική πορεία της νέας ελληνικής γλώσσας, το χρονικό διάστημα από την τέταρτη σταυροφορία (1204) και εξής διαδραματίζει κομβικό ρόλο στην αναγωγή της νεοελληνικής γλώσσας σε λογοτεχνικό όργανο, άποψη η οποία εκφράστηκε με σαφήνεια από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο. Μάλιστα, η άποψη ότι το *Χρονικό του Μορέως* συνιστά το σημαντικότερο πρώιμο μνημείο της νεοελληνικής γλώσσας πρωτοδιατυπώθηκε από τον εθνικό ιστοριογράφο. Αλλά και ο 12^{ος} αιώνας σηματοδοτεί τη δυναμική εμφάνιση της ομιλούμενης γλώσσας στη γραπτή λογοτεχνική παραγωγή, σύμφωνα τόσο με τον Τριανταφυλλίδη όσο και με τη (λογοτεχνική) ιστοριογραφία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Τέλος, η θέση ότι η σταδιακή διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας αρχίζει κατά την περίοδο της ελληνοστικής κοινής²⁰⁰, για να συνεχιστεί στη μεσαιωνική περίοδο, πρωτοδιατυπώθηκε από τον Σ. Ζαμπέλιο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

¹⁹⁹ Για τον Μοσχονά (2010, 403), «η ιστορία της νεοελληνικής ‘κατασκευάζεται’ έτσι ώστε να δικαιολογεί μια γλωσσική πολιτική (του δημοτικισμού)». Ως αποτέλεσμα της διασύνδεσης της ιστορίας του δημοτικισμού με την ιστορία της νεοελληνικής, «η νεοελληνική θα νοείται και ως γλώσσα (προϊόν της γλωσσικής ιστορίας) και ως πρότυπο (προϊόν της γλωσσικής πολιτικής = δημοτική)».

²⁰⁰ Στα γνωρίσματα της ελληνοστικής κοινής περιλαμβάνει ο Τριανταφυλλίδης [1938] (2002, 10-14): (α) στη φωνητική/φωνολογία: την απώλεια της διαφοράς μεταξύ μακρών και βραχέων φωνηέντων, την έκλειψη του αρχαίου μουσικού τονισμού, τον μονοφθογγισμό των διφθόγγων, την απώλεια της δασείας, τον περιορισμό της μεγάλης ποικιλίας του αρχαίου φωνηεντισμού, τον ιωτακισμό των η, ει, η, την αλλαγή της προφοράς πολλών συμφώνων (γ, β, δ, χ, φ, θ, ζ) και την αποβολή του -ο- από την κατάληξη των αρσενικών σε -ιος και των ουδετέρων σε -ιον, (β) στη μορφολογία: τον περιορισμό των ανώμαλων σχηματισμών ουσιαστικών και ρημάτων, τη σταδιακή εξομοίωση των τριτόκλιτων προς τα πρωτόκλιτα, την απώλεια του δυικού αριθμού και της αττικής κλίσης, τον περιορισμό της χρήσης της ευκτικής, τον παραμερισμό του

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να πούμε ότι ο ιστοριογραφικός κανόνας του τρισήμου της ελληνικής ιστορίας, όπως αυτός διαμορφώθηκε από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο, λειτούργησε προσημειωτικά για τις μεταγενέστερες προσεγγίσεις του ελληνικού παρελθόντος, που προέρχονταν τόσο από ιστορικούς όσο και από γλωσσολόγους. Προκειμένου για τη σχέση των δημοτικιστών με το κανονικοποιημένο ιστοριογραφικό πρότυπο, ο Λιάκος (1994, 192) επισημαίνει ότι «οι δημοτικιστές δεν αποσαφήνισαν περισσότερο τη σχέση τους με το τρίσημο σχήμα της ιστορίας. Εξάλλου η σύλληψή τους για το εθνικό παρελθόν δεν ήταν συνολική, αλλά για λόγους πολεμικής, μονομερής. Σκόπευε στη μεταμόρφωση του ρεπερτορίου της εθνικής ταυτότητας μέσω της λογοτεχνίας και της γλωσσικής μεταρρύθμισης και όχι μέσω της ιστορικής γραφής».

Στο βιβλίο με τίτλο *Η ελληνική γλώσσα: Αρχαία και νέα*, το οποίο αποτελεί μια περιληπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας και ένα είδος συμπληρώματος για την «Ιστορική Εισαγωγή» του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ο Thomson [1964] (1989, 100) εμμένει στην παραδοσιακή θεώρηση για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας, δηλώνοντας ότι οι Ασίζες της Κύπρου (14^{ος} αι.), δηλαδή τα νομοθετικά κείμενα του Βασιλείου της Κύπρου, αποτελούν εκείνα τα γραπτά τεκμήρια του πεζού λόγου που αποδεικνύουν πως η νεοελληνική γλώσσα, η «δημοτική», είχε προσλάβει την «οριστική» μορφή της πολύ πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453²⁰¹. Η θεώρηση αυτή συνεπάγεται ότι το ιστορικό κριτήριο της διάλυσης του βυζαντινού κράτους στα μέσα του 15^{ου} αιώνα παραγκωνίζεται για την υιοθέτηση μιας πρωιμότερης χρονολογίας για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας. Ήδη κατά την περίοδο της ελληνιστικής κοινής, για τον Thomson [1964] (1989, 91), η ελληνική γλώσσα αρχίζει να ομοιάζει δομικά περισσότερο με τη

μέλλοντα από την υποτακτική, την αντικατάσταση της κατάληξης -ας του β' ενικού προσώπου του ενεργητικού αορίστου από την κατάληξη -ες και τη μορφολογική διάκριση μεταξύ α' ενικού προσώπου και γ' πληθυντικού προσώπου των ενεργητικών παρατατικών, (γ) στη σύνταξη: την επέκταση των προθέσεων σε περισσότερες περιστάσεις και την απώλεια της γενικής και δοτικής του αντικειμένου, (δ) στο λεξιλόγιο: την εισροή δανείων από τα λατινικά και τα εβραϊκά, την αλλαγή στη σημασία λέξεων (ειδικά υπό την επίδραση του χριστιανισμού) και τον παραμερισμό λέξεων από παράγωγα (π.χ. *άλως-αλώνιον*).

²⁰¹ Για τον Πολίτη (1978, 57), το νομοθετικό κείμενο των Ασσιζών είναι το πρώτο εκτενέστερο πεζό κείμενο της νεοελληνικής γλώσσας.

«σημερινή δημοτική», δηλαδή τη σύγχρονη νεοελληνική γλώσσα, παρά με τη γλώσσα των ομηρικών επών. Ο σχηματισμός, δηλαδή, της νεοελληνικής γλώσσας αποτέλεσε μια μακρά διαδικασία στην πορεία των αιώνων, η οποία αρχίζει από την εποχή της αλεξανδρινής πανελληνίας κοινής και ολοκληρώνεται τον 14^ο αιώνα.

Η δυσκολία του εγχειρήματος της περιοδολόγησης της ελληνικής γλώσσας εκφράζεται με σαφήνεια στο έργο του R. Browning [1969] (1983) με τίτλο *Medieval and Modern Greek*, το οποίο όμως δεν αφίσταται από την παραδοσιακή θεώρηση για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας στους βυζαντινούς χρόνους. Για τον Browning [1969] (1983, 12), είναι βέβαιο ότι η ελληνική γλώσσα είχε προσλάβει τη νέα μορφή της μέχρι τον 10^ο αιώνα μ.Χ., ενώ πολλές από τις σημαντικότερες δομικές αλλαγές της επισυνέβησαν κατά την περίοδο της μετάβασης από τον αρχαίο κόσμο στον Μεσαίωνα²⁰². Η περίοδος των πρώιμων μεσαιωνικών χρόνων τοποθετείται από τον Browning [1969] (1983, 53-54) μεταξύ του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα μέχρι το 1100 μ.Χ. και σημαδεύεται από την ήττα του βυζαντινού στρατού στον ποταμό Γιαρμούκ (636), από την εισβολή των Αράβων στην Αίγυπτο (641) και των Λομβαρδών στην Ιταλία (568), από την εμφάνιση των σλαβικών φύλων στη Βαλκανική Χερσόνησο (μέσα 6^{ου} αιώνα) και από το ξέσπασμα της Εικονομαχίας (8^{ος} αιώνας).

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου συντελείται, κατά τον Browning [1969] (1983, 57), ως ευρύτερη φωνολογική μεταβολή η σίγηση των άτονων αρκτικών φωνηέντων (π.χ. *οσπήτιον* > *σπίτι*, *ημέρα* > *μέρα* κ.ά.)²⁰³. Τη θέση αυτή την κρίνει ως υπερβολική ο Μπαμπινιώτης [1980] (2002, 159), επικαλούμενος τη λειτουργία του γραπτού λόγου ως προτύπου, που αποκαθιστούσε την αρχική εικόνα της λέξης, την

²⁰² Όπως αναφέρει συγκεκριμένα ο Browning, “it is clear that behind the curtain of traditional linguistic uniformity, the modern Greek language had largely assumed its form by the tenth century and that many of the fundamental changes in its structure belong to the period of transition from the ancient world to the middle ages”.

²⁰³ Στους πρώιμους μεσαιωνικούς χρόνους συντελούνται, επίσης, κατά τον Browning [1969] (1983, 56-68), μεταξύ άλλων αλλαγών, η διαμόρφωση του πενταμελούς φωνηεντικού συστήματος της ελληνικής γλώσσας, η υποκατάσταση του *αι* ως άρθρου για την ονομαστική πληθυντικού των θηλυκών από το *οι*, η «απώλεια» της δοτικής ως μορφολογικής και συντακτικής κατηγορίας, η αχρήστευση της δεικτικής αντωνυμίας *όδε*, η εκτεταμένη αναδόμηση του συστήματος των προσωπικών αντωνυμιών, η εμφάνιση του επιθήματος -*τζι(ν)/-ίτζι(ν)* και η συχνή εμφάνιση των παρατακτικών συνθέτων.

οποία ονομάζει «ετυμολογικό ινδάλμα». Ωστόσο, η ύπαρξη του «ετυμολογικού ινδάλματος» ή «οπτικού ινδάλματος» ή «οπτικής εικόνας» (βλ. Μπαμπινιώτης [1980] 1998, 106-107) ως συστατικού στο εσωτερικό του γλωσσικού σημείου είναι μια θέση που δεν έχει τύχει επεξεργασίας ούτε από τον ίδιο τον εκφραστή της ούτε από άλλον γλωσσολόγο και πηγάζει, μάλλον, από την επιθυμία του Μπαμπινιώτη να εντάξει τη γραφή στη φύση της γλώσσας (βλ. και Κακριδή-Φερράρι 2008, 366, υποσημ. 1). Επομένως, κάθε προσπάθεια κριτικής που βασίζεται στην ανεπεξέργαστη θεωρία του ετυμολογικού ινδάλματος κρίνεται αδύναμη.

Με βάση ενδοσυστηματικά/γλωσσικά κριτήρια, δηλαδή με βάση την εμφάνιση νεωτερισμών που επισυνέβησαν στην ελληνική γλώσσα κατά την περίοδο της ελληνιστικής κοινής σε όλα τα επίπεδα της γλωσσικής ανάλυσης (στη φωνητική/φωνολογία, στη μορφολογία, στη σύνταξη και στο λεξιλόγιο), ο Ανδριώτης (1974) καταλήγει να επιχειρηματολογεί υπέρ της αναγωγής των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας στους χρόνους της ελληνιστικής κοινής. Όπως επισημαίνει,

«[...] μέσα στους αιώνες της Κοινής, η ελληνική γλώσσα, με αργή αλλά σταθερή και κανονική εξελικτική πορεία, αχρήστευσε πλήθος από χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αρχαίας και αντίστοιχα απέκτησε τα κυριώτερα γνωρίσματα της νέας ελληνικής, σε τέτοια έκταση, ώστε οι αρχές σχεδόν κάθε νεοελληνικού φαινομένου να μπορούν να αναζητηθούν στα σωζόμενα σήμερα κείμενα της Κοινής» (Ανδριώτης 1974, 260).

Συγκεκριμένα, νεωτερισμοί στη φωνητική/φωνολογία είναι (βλ. Ανδριώτης 1974, 260-261): (α) η απώλεια της διάκρισης μεταξύ μακρών και βραχέων φωνηέντων, (β) η μετατροπή του τόνου των λέξεων από μουσικό σε δυναμικό, (γ) η παύση προφοράς του δασέος πνεύματος, (δ) η παύση της προφοράς της «υπογεγραμμένης», (ε) ο μονοφθογγισμός των διφθόγγων που είχαν ως υποτακτικό φωνήεν το *ι*, (στ) ο ιωτακισμός του *η*, (ζ) η σίγηση του άτονου *-ο-* στις καταλήξεις *-ιον* και *-ιος*, (η) η μετατροπή των στιγμιαίων ηχηρών *β, γ, δ* σε εξακολουθητικά, (θ) η μετατροπή των δασέων *φ, θ, χ* σε εξακολουθητικά, (ι) η φωνημική υπόσταση του *ζ*, που πριν προφερόταν ως *σδ*. Στους νεωτερισμούς στη μορφολογία (βλ. Ανδριώτης 1974, 261-262) συγκαταλέγονται: (α) η απώλεια του δυτικού αριθμού, (β) ο περιορισμός της δοτικής πτώσης, (γ) η εμφάνιση και η επικράτηση του *οι* στη θέση του πληθυντικού

αριθμού του θηλυκού άρθρου, (δ) οι μορφολογικές αλλαγές, μέσω του μηχανισμού της αναλογίας, που αφορούν τις καταλήξεις των πρωτόκλιτων και τριτόκλιτων ουσιαστικών (*πατέραν, θυγατέραν* κατά τα *ταμίαν, ημέραν, οι ταμίες* κατά το *άνδρες*), (ε) η αύξηση της συχνότητας της κατάληξης *-άς* της ιωνικής διαλέκτου, (στ) ο μετασχηματισμός των εις *-μι* ρημάτων σε *-ω*, (ζ) η αντικατάσταση του απαρεμφάτου από περιφράσεις, (η) ο παραμερισμός της ευκτικής, (θ) ο κλονισμός της μετοχής, η οποία συγχέει γένη και αριθμό, (ι) ο κλονισμός αύξησης και αναδιπλασιασμού, (ια) η γενίκευση του *-α* του ένσιγμου αορίστου σε *-σα* και στον άσιγμο αόριστο (π.χ. *είδον-είδα*), (ιβ) οι τύποι σε *-α* δίπλα στα σε *-ως* επιρρήματα. Ως νεωτερισμοί στη σύνταξη θεωρούνται (βλ. Ανδριώτης 1974, 262-263): (α) η αύξηση των ενεργητικών ρημάτων στη θέση των μέσων, (β) η αιτιατική ως πτώση του αντικειμένου σε ρήματα που συντάσσονταν πριν με γενική ή δοτική, (γ) η προσθήκη προθέσεων σε απλές πτώσεις, (δ) η σύνταξη ρημάτων που έχουν τις σημασίες «βλέπω, ακούω, νομίζω» με δευτερεύουσες προτάσεις που εισάγονται με το *ότι*, (ε) η παρατακτική σύνδεση έναντι της υποτακτικής ως βασικό χαρακτηριστικό της σύνταξης κατά την περίοδο της ελληνιστικής κοινής. Στους νεωτερισμούς στο λεξιλόγιο συγκαταλέγονται, κατά τον Ανδριώτη (1974, 263-264): (α) η αντικατάσταση πολλών αρχαίων λέξεων από άλλες (αρχαίες ή νεότερες), (β) η αλλαγή σημασίας λέξεων και (γ) η εισαγωγή λατινικών λέξεων στην ελληνική γλώσσα από τη ρωμαϊκή διοίκηση, από την Αγία Γραφή και από την αιγυπτιακή γλώσσα.

Η έρευνα του Ανδριώτη, βέβαια, φαίνεται ότι παραγκωνίζει τις δομικές αλλαγές που έπονται της περιόδου της ελληνιστικής κοινής (άλλωστε δεν αποτελούν αντικείμενο της μελέτης του), επισκιάζοντας, έτσι, τη συμβολή της μεσαιωνικής και της μεταβυζαντινής περιόδου στις μετέπειτα δομικές εξελίξεις της ελληνικής γλώσσας. Αποφεύγει, επίσης, να δώσει έμφαση στις διαφορές μεταξύ της ελληνιστικής και της νέας ελληνικής γλώσσας στα διάφορα επίπεδα γλωσσολογικής ανάλυσης, καθώς είναι δυνατόν να εντοπιστούν διαφορές μεταξύ των δύο αυτών γλωσσικών φάσεων κυρίως στο μορφολογικό, στο συντακτικό και στο λεξιλογικό επίπεδο. Τέλος, αγνοεί τη μη γραμμική πορεία της γλωσσικής μεταβολής, καθώς δομές που θεωρούνται απαρχαιωμένες στο πλαίσιο μιας συγχρονίας είναι δυνατόν να επαναεισαχθούν ως ζωντανά γλωσσικά στοιχεία εντός των ορίων κάποιας επόμενης συγχρονίας. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραγνωριστεί η συμβολή του Ανδριώτη στη δημιουργία μιας στέρεας γλωσσολογικής βάσης πάνω στην οποία θα εδράζεται η παραδοσιακή θεώρηση για τη

διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας, δηλαδή στο πλαίσιο των εξελίξεων που παρατηρούνται στα κείμενα της ελληνιστικής κοινής.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Σ. Καψωμένος (1985), στο βιβλίο του με τίτλο *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Η ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά ως τα νεώτερα χρόνια. Η ελληνική γλώσσα στην Αίγυπτο*, εξέφρασε την παραδοσιακή άποψη ότι η νεοελληνική γλώσσα προέρχεται από την αλεξανδρινή κοινή των ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Πιο συγκεκριμένα, ο ερευνητής διατύπωσε τη θέση ότι «από τότε που συμπληρώθηκε η μετάβαση της κλασικής Ελληνικής στην Κοινή η νέα Ελληνική παρουσιάζεται σχεδόν πλήρως διαμορφωμένη» (Καψωμένος 1985, 5). Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, τα κυριότερα γνωρίσματα της νεοελληνικής που τη διακρίνουν από την αρχαία ελληνική έχουν εμφανιστεί στα ελληνιστικά-ρωμαϊκά χρόνια (Καψωμένος 1985, 47).

7.2.2.3 21^{ος} αιώνας: Ιστορίες της ελληνικής γλώσσας

Στο παρόν υποκεφάλαιο σχολιάζουμε τις απόψεις γλωσσολόγων για την περιοδολόγηση της νεοελληνικής γλώσσας που εντάσσονται στην παραδοσιακή θεώρηση για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας, βασιζόμενοι σε εκδόσεις έργων τους που τοποθετούνται χρονικά στον 21^ο αιώνα και που αποτελούν μέχρι σήμερα δόκιμες ιστορίες της ελληνικής γλώσσας και αξιόπιστα πανεπιστημιακά συγγράμματα.

7.2.2.3.1 Γ. Μπαμπινιώτης: τελεολογική οπτική της διαμόρφωσης της νεοελληνικής γλώσσας

Εκκινώντας από το βιβλίο του Μπαμπινιώτη [1980] (2002) με τίτλο *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, μπορούμε να πούμε ότι η περιοδολόγηση που προτείνει αποτελεί μια μετριοπαθή έκφραση της θεωρίας του Ζαμπέλιου και του Χατζιδάκι για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας κατά την περίοδο της ελληνιστικής κοινής. Η νεοελληνική γλώσσα νοείται στο αντιληπτικό μοντέλο που προτείνει ο Μπαμπινιώτης ως υπερ-ιστορική οντότητα που περιδιαβαίνει τρεις περιόδους, εκκινώντας από τον 3^ο αιώνα π.Χ. και φτάνοντας, κατά μια τελεολογική οπτική, στην ολοκλήρωση της μορφής της τον 19^ο αιώνα.

Ειδικότερα, εκφράζει την άποψη ότι κατά την περίοδο της αλεξανδρινής κοινής, η οποία εκτείνεται από τον 3^ο αιώνα π.Χ. έως τον 6^ο αιώνα μ.Χ., τίθενται τα θεμέλια της δομής της νεοελληνικής γλώσσας²⁰⁴. Η δομική εξέλιξη της θα συνεχιστεί στη φάση της μεσαιωνικής ελληνικής, η οποία αποτελεί μια ευρεία χρονικά περίοδο που καλύπτει τους αιώνες από τον 6^ο έως τον 18^ο αιώνα, κατά τη διάρκεια των οποίων «ολοκληρώνεται» ο κορμός της νέας ελληνικής, η οποία προσλαμβάνει, εντέλει, την «οριστική» μορφή της τη νεοελληνική περίοδο (Μπαμπινιώτης [1980] 2002, 149). Η νεοελληνική περίοδος εκκινεί από τον 19^ο αιώνα και σφραγίζεται, σε πολιτικό επίπεδο, από τη δημιουργία του ανεξάρτητου νεοελληνικού κράτους μετά τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 και, σε πνευματικό επίπεδο, από τη «γλωσσική επανάσταση» και τον «γλωσσικό εμφύλιο», που οδήγησαν στην αναγνώριση της κοινής νεοελληνικής ως επίσημης γλώσσας του νεοελληνικού κράτους (Μπαμπινιώτης [1980] 2002, 150). Το σχήμα του Μπαμπινιώτη μπορεί να αποδοθεί με τον παρακάτω πίνακα, ο οποίος περιλαμβάνει τις περιόδους της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας «αλεξανδρινή κοινή», «μεσαιωνική ελληνική»²⁰⁵ και «νεοελληνική περίοδος», τη

²⁰⁴ Οι κυριότερες δομικές αλλαγές που επισυμβαίνουν στην ελληνική γλώσσα στη φάση της ελληνιστικής κοινής, κατά τον Μπαμπινιώτη [1980] (2002, 120-146), είναι: (α) στο φωνολογικό επίπεδο: η μεταβολή του συστήματος των φωνηέντων της αρχαίας ελληνικής σε ένα εξαμελές φωνηεντικό σύστημα, «που διέφερε από το πενταμελές νεοελληνικό μόνο κατά την προφορά του υ», ο μονοφθογγισμός διφθόγγων, η τροπή των κλειστών άηχων δασέων σε διαρκή άηχα, η μετατροπή των ηχηρών κλειστών σε ηχηρά διαρκή, η διάσπαση των ουρανισκόφωνων συμφώνων σε υπερωικά και ουρανικά αλλόφωνα, η σίγηση του δασέος πνεύματος, η σταδιακή παύση προφοράς των διπλών συμφώνων ως διπλών, η φωνηματοποίηση του /z/, η άρση της προσωδίας και η μεταβολή του τονισμού από μουσικό σε δυναμικό, (β) στο μορφολογικό/μορφοσυντακτικό επίπεδο: η παρουσία περιφραστικού τύπου ενεστώτα για τη δήλωση του εξακολουθητικού ποιού ενεργείας, η περιφραστική δήλωση του μέλλοντα (π.χ. *έχω + απαρέμφατο αορίστου, έσομαι + μετοχή ενεστώτα κ.ά.*), η παρουσία περιφραστικών δηλώσεων παρακειμένου και υπερσυντελικού (π.χ. *ειμί + μετχ. ενεργ. παρακειμένου* για τον παρακείμενο), ο κλωνισμός της ευκτικής, ο μεταπλασμός των ρημάτων εις -μι σε βαρύτονα ρήματα (-ω), ο κλωνισμός των τριτόκλιτων και των αττικόκλιτων ουσιαστικών και η γενίκευση των συγκριτικών μορφημάτων -τερος και -τατος των παραθετικών των επιθέτων.

²⁰⁵ Η μεσαιωνική ελληνική αναλύεται περαιτέρω σε τρεις επιμέρους υποπεριόδους: (α) στην πρώιμη βυζαντινή (6^{ος}-12^{ος} αι.), (β) στην όψιμη βυζαντινή (12^{ος}-15^{ος} αι.) και (γ) στη

χρονική οριοθέτηση καθεμίας από αυτές, καθώς και τις εξελίξεις ως προς τη δομή της νεοελληνικής γλώσσας. Δηλαδή:

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΧΡΟΝΙΚΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ	ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΝΕ
Αλεξανδρινή Κοινή	3 ^{ος} αι. π.Χ. - 6 ^{ος} αι. μ.Χ.	θεμέλια της δομής της
Μεσαιωνική Ελληνική	6 ^{ος} αι. μ.Χ. - 18 ^{ος} αι. μ.Χ.	ολοκλήρωση του κορμού της
Νεοελληνική περίοδος	19 ^{ος} αι. μ.Χ. κ.ε.	οριστική μορφή

Η άποψη για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας στους χρόνους της ελληνικής κοινής εκφράζεται με περισσότερη σαφήνεια στο *ΑΝΕΓ* και, πιο συγκεκριμένα, στη συνοπτική εισαγωγή που προτάσσεται του κυρίως λεξικού με τίτλο «Η ελληνική γλώσσα». Στο υποκεφάλαιό της με τίτλο «Περίοδοι ιστορίας της ελληνικής γλώσσας», ο Μπαμπινιώτης [1998] (2006, 18) υποστηρίζει ότι οι απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας ανάγονται στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, καθώς τα δομικά χαρακτηριστικά της εντοπίζονται στους χρόνους της ελληνιστικής κοινής. Η πλήρης διαμόρφωσή της συντελείται το αργότερο μέχρι την πρώιμη βυζαντινή (6^{ος} – 12^{ος} αι.) και τη βυζαντινή περίοδο (12^{ος} – 15^{ος} αι.). Επομένως, ο Μπαμπινιώτης [1998] (2006, 18), παρόλο που δέχεται ότι η αναγωγή της νεοελληνικής

μεταβυζαντινή (15^{ος}-19^{ος} αι.). Η πρώτη υποπερίοδος αρχίζει με τον Ιουστινιανό και την αναγωγή της ελληνικής σε γλώσσα διοίκησης του βυζαντινού κράτους τον 6^ο αιώνα και τελειώνει με την εμφάνιση λογοτεχνίας σε δημόδη γλώσσα τον 12^ο αιώνα. Η δεύτερη υποπερίοδος χαρακτηρίζεται από τη χρήση της ομιλούμενης γλώσσας στη λογοτεχνία και από τον σχηματισμό των νεοελληνικών διαλέκτων τον 13^ο αιώνα, όταν καταλαμβάνεται το Βυζάντιο από τους δυτικούς σταυροφόρους. Η τρίτη υποπερίοδος συμπίπτει με την περίοδο της Τουρκοκρατίας από τον 15^ο αιώνα και εξής και σφραγίζεται με την απουσία οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος και, σε γλωσσικό επίπεδο, με την εμφάνιση τοπικών λογοτεχνιών (Κρητικής, Κυπριακής, Ροδιακής, Επτανησιακής) στις κατά τόπους διαλέκτους (Μπαμπινιώτης [1980] 2002, 150). Επομένως, η κατάτμηση της μεσαιωνικής ελληνικής σε υποπεριόδους υπαγορεύεται από γλωσσικά, πολιτικά και πολιτισμικά κριτήρια.

γλώσσας στον 19^ο αιώνα είναι ιστορικά τεκμηριωμένη με βάση το κριτήριο της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους, υποστηρίζει, ωστόσο, ότι η δομική φυσιολογία της νεοελληνικής γλώσσας είναι πλήρως διαμορφωμένη στο πλαίσιο της βυζαντινής περιόδου.

7.2.2.3.2 Η. Tonnet: “Le grec sous l’ occupation ottomane”

Στο έργο του *Histoire du grec moderne*, ο Γάλλος ελληνιστής Η. Tonnet [1993] (2003) προβαίνει στην κατάτμηση της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας από το 323 π.Χ. μέχρι το 1453 σε τέσσερις περιόδους. Τα κριτήρια αυτής της διάκρισης είναι (α) γλωσσικά, τα οποία αφορούν τις αλλαγές που επισυμβαίνουν στην ελληνική γλώσσα στη διάρκεια όλων αυτών των αιώνων, και (β) ιστορικά, όπως φαίνεται από την επιλογή σημαντικών ιστορικών συγκυριών και συμβάντων παρμένων από την πολιτική ιστορία για την ονομασία και την οριοθέτηση των επιμέρους φάσεων της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας [βλ. *μακεδονική περίοδος (Période macédonienne)* ή την επιλογή του έτους 1453 ως του τέλους της φάσης της μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας -ενώ από την προηγούμενη περίοδο προτείνει ότι η νεοελληνική γλώσσα είναι ήδη διαμορφωμένη].

Ειδικότερα, η περιοδολόγηση του Tonnet για το διάστημα της ιστορίας των ελληνικών από το 323 π.Χ. έως το 1453 αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα:

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ & ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕ
Μακεδονική & Ρωμαϊκή Περίοδος (323 π.Χ. - 642 μ.Χ.)	διακοπή της σύνταξης αιγυπτιακών παπύρων σε μια γλώσσα που πλησίαζε την ομιλούμενη Ελληνική (τέλος περιόδου)
Σκοτεινή Περίοδος (7 ^{ος} αι. μ.Χ. - 11 ^{ος} αι. μ.Χ.)	ελλιπή στοιχεία. Στο τέλος της περιόδου έχει ήδη διαμορφωθεί η Νεοελληνική.
Περίοδος μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας (12 ^{ος} αι. μ.Χ. - 1453 μ.Χ.)	πτωχοπροδρομικά, υποτικά μυθιστορήματα, εμφάνιση νεοελληνικών διαλέκτων

Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη περίοδος που όρισε ο Tonnet [1993] (2003, 42) εκκινεί από το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. και φτάνει μέχρι την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες το 642 μ.Χ. Για τον Tonnet [1993] (2003, 42), η ελληνιστική κοινή μιλιέται θεωρητικά έως τη σημερινή εποχή. Κατά το τέλος της περιόδου αυτής παρατηρείται η διακοπή της σύνταξης αιγυπτιακών παπύρων σε μια γλώσσα που απεικόνιζε σε σημαντικό βαθμό την ομιλούμενη ελληνική γλώσσα της εποχής τους. Η επόμενη περίοδος στην περιοδολόγηση του Tonnet ονομάζεται *Σκοτεινή* (*période mal documentée*), λόγω των περιορισμένων πηγών που διαθέτουμε για αυτή²⁰⁶, και απλώνεται χρονικά από τον 7^ο ως τον 11^ο μ.Χ. αιώνα (Tonnet [1993] 2003, 42). Στο τέλος της περιόδου συντελείται ο πλήρης σχηματισμός της νεοελληνικής γλώσσας²⁰⁷, σε τέτοιο σημείο ώστε οι σημερινοί Έλληνες μπορούν να κατανοήσουν τη δημώδη γλώσσα που απαντά σε λογοτεχνικά κείμενα των μέσων του επόμενου αιώνα, όπως, για παράδειγμα, στα πτωχοπροδρομικά ποιήματα, σε αντίθεση με έναν Γάλλο, ο οποίος, χωρίς να λάβει κάποια εκπαίδευση, δεν μπορεί να καταλάβει το «Άσμα του Ρολάνδου» (12^{ος} αιώνας) (Tonnet [1993] 2003, 43). Η επόμενη περίοδος είναι αυτή της μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας, η οποία ξεκινάει τον 12^ο αιώνα και τελειώνει το 1453. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, όπως αναφέρθηκε, κάνει την εμφάνισή της η δημώδης βυζαντινή ποίηση σε μια γλώσσα που πλησιάζει την ομιλούμενη, με κατεξοχήν έργα της τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα και τα ιπποτικά μυθιστορήματα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, εμφανίζονται οι νεοελληνικές διάλεκτοι, από τις οποίες διαθέτουμε και γραπτά τεκμήρια, όπως, για παράδειγμα, τις Ασίζες της Κύπρου (14^{ος} αιώνας). Τομή στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας αυτή την περίοδο αποτελεί η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204, καθώς η απώλεια του αυτοκρατορικού πολιτικού κέντρου διευκόλυνε τις τοπικές γλωσσικές διαφοροποιήσεις (Tonnet [1993] 2003, 43-44).

²⁰⁶ Ως «σκοτεινή» αποδίδεται η περίοδος στην ελληνική μετάφραση της ιστορίας του Tonnet (1995, 37). Ακριβέστερη μετάφραση θα ήταν «περίοδος λιγοστών τεκμηρίων» για να μην υπάρχει σύγχυση με τον «σκοτεινό μεσαίωνα».

²⁰⁷ Στη διάρκεια αυτής της περιόδου αποδίδει ο Tonnet [1993] (2003, 89-91) την απλοποίηση της πρώτης κλίσης των ουσιαστικών, την αναδόμηση της τρίτης ονοματικής κλίσης, την απώλεια των καταλήξεων της αρχαίας υποτακτικής (“*Les désinences du subjonctif ancien disparaissent*”) και την αχρήστευση της δοτικής πτώσης (“*Le datif sort de l'usage vers le xe siècle*”).

Η περιодολόγηση του Tonnet υιοθετεί την παραδοσιακή γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας που πρότειναν ο Ζαμπέλιος και ο Χατζιδάκις, υποστηρίζοντας ότι οι απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας ανιχνεύονται στην ελληνιστική εποχή. Ωστόσο, κομίζει ενδιαφέροντα στοιχεία για την πραγμάτευση της περιόδου της ελληνικής γλώσσας από τον 15^ο αιώνα έως τον 17^ο αιώνα, τα οποία συνίστανται στον χαρακτηρισμό που μεταχειρίζεται για αυτή και ως προς τα κείμενα που θεωρεί σημαντικά για την εξέταση αυτής της περιόδου της γλώσσας. Ειδικότερα, ως «ετικέτα» (“label”) για την περίοδο, ο Tonnet [1993] (2003, 135) χρησιμοποιεί τον χαρακτηρισμό «Η ελληνική γλώσσα κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας» (“Le grec sous l’occupation ottomane”), ενώ ως χαρακτηριστικά κείμενα της περιόδου, τα οποία σχολιάζονται ως προς την προφορά, τη μορφολογία και το λεξιλόγιο, θεωρούνται ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή (τέλη του 15^{ου} αιώνα), η πρώτη γραμματική της δημόδους ελληνικής γλώσσας του Νικολάου Σοφιανού, ο *Ερωτόκριτος*, το *Γεωπονικόν* (1643) του Αγαπίου Λάνδου και η *Πεντάτευχος* της Κωνσταντινούπολης (1547), δηλαδή η ελληνική μετάφραση της εβραϊκής Πεντατεύχου που εκδόθηκε από εβραϊκό τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη και από την οποία παρατίθενται απόσπασμα και σχολιασμός από τη Γένεση (II 25 – III 19) (βλ. Tonnet [1993] 2003, 139-203).

7.2.2.3.3 B. Joseph: «Προς τα νέα ελληνικά»

Όπως παρατηρείται και στη μελέτη του Ανδριώτη που εξετάσαμε παραπάνω, στη μελέτη του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Προς τα νέα ελληνικά», η οποία περιλαμβάνεται στην *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, ο γλωσσολόγος B. Joseph (2001, 517) υποστηρίζει ότι τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας τις σηματοδοτούν συστηματικές αλλαγές που κάνουν την εμφάνισή τους στο διάστημα μεταξύ ύστερης κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου και οι οποίες στη συνέχεια εξαπλώνονται και καθιερώνονται στην ελληνική γλώσσα. Επιχειρεί, δηλαδή, να τεκμηριώσει με βάση ενδοσυστηματικά/γλωσσικά στοιχεία τη θέση για τον βαθμιαίο και σταδιακό σχηματισμό της νεοελληνικής

γλώσσας όσον αφορά τη φωνολογία²⁰⁸, τη μορφολογία²⁰⁹ και τη μορφοσύνταξη²¹⁰ κατά την περίοδο της ελληνιστικής κοινής. Μάλιστα, ο συγκεκριμένος μελετητής δίνει έμφαση σε γλωσσικά φαινόμενα των οποίων οι απαρχές εντοπίζονται -με τη μορφή συγχρονικής ποικιλίας δίπλα στους δόκιμους τύπους- κατά την περίοδο της ύστερης κλασικής και πρώιμης μετακλασικής περιόδου. Ωστόσο, δεν παραλείπει να επισημάνει ότι όσο σημαντικές είναι οι γλωσσικές εξελίξεις ανάμεσα στην κλασική και ελληνιστική περίοδο ως προς τη διαμόρφωση της νεοελληνικής («σύγχρονης») γλώσσας, άλλο τόσο καίριο είναι να τονιστεί ότι υπάρχουν αλλαγές που διακρίνουν τη νεοελληνική από παλαιότερες φάσεις της ελληνικής και οι οποίες δεν έχουν ως αφετηρία την κοινή (Joseph 2001, 519)²¹¹. Επίσης, νεωτερισμοί της ελληνιστικής παγιώθηκαν στην ελληνική γλώσσα αργότερα (Joseph 2001, 520)²¹².

²⁰⁸ Στο φωνολογικό επίπεδο, παρατηρούνται οι εξής αλλαγές κατά την ελληνιστική περίοδο, οι οποίες αποτελούν και χαρακτηριστικά της νεοελληνικής γλώσσας (Joseph 2001, 518-519): (α) ο μονοφθογγισμός και ο ιωτακισμός του <ει>, (β) η συγχώνευση των <ο> και <ω>, (γ) ο μονοφθογγισμός του <αι> σε /e/ και (δ) η προφορά των <ευ> και <αυ> με την ανάπτυξη ενός εξακολουθητικού συνοδίτη φθόγγου.

²⁰⁹ Ως προς τη μορφολογία, νεωτερισμοί της κλασικής ελληνικής επεκτείνονται και γενικεύονται στην κοινή, μεταβάλλοντας την ελληνική γλώσσα προς την κατεύθυνση της νεοελληνικής (Joseph 2001, 519). Πρόκειται για: (α) την εμφάνιση παρατατικού μέσης φωνής του ρ. *εimi* με τύπο πρώτου προσώπου ενικού αριθμού *ήμην*, που προαναγγέλλει τους νεοελληνικούς τύπους οι οποίοι κλίνονται σύμφωνα με τη μέση φωνή, και (β) την υπερίσχυση των καταλήξεων σε -α του ένσιγμου αορίστου στον αόριστο β', με τη διάκριση αυτή της αρχαίας ελληνικής να ατονεί στην κοινή.

²¹⁰ Όσον αφορά το μορφοσυντακτικό επίπεδο, οι εξελίξεις που έκαναν την εμφάνισή τους κατά την ελληνιστική κοινή είναι (Joseph 2001, 518): (α) η υποχώρηση του απαρεμφάτου, (β) η αντικατάσταση της μονολεκτικής δήλωσης του μέλλοντα με την ανάπτυξη διάφορων περιφραστικών δομών, (γ) ο περιορισμός στη χρήση του κλασικού παρακειμένου και (δ) η αντικατάσταση της δοτικής σε διάφορες λειτουργίες της από άλλες πτώσεις ή προθετικά σύνολα.

²¹¹ Ως ένα παράδειγμα στο πεδίο της μορφοσύνταξης ο Joseph (2001, 520) αναφέρει την απώτερη πηγή του σχηματισμού του νεοελληνικού μέλλοντα, δηλαδή την περίφραση *θέλω* + *απαρέμφατο*, η οποία απαντά σε ευρεία έκταση μόλις κατά τα τέλη της βυζαντινής περιόδου.

²¹² Χαρακτηριστικά, το *απαρέμφατο* εκλείπει κατά τον 16^ο αιώνα μ.Χ. (Joseph 2001, 520).

7.2.2.3.4 G. Horrocks: τα επίπεδα χρήσης της ελληνικής κατά τη βυζαντινή περίοδο

Στο βιβλίο του με τίτλο *Greek: A history of the language and its speakers*, το οποίο αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές και γλωσσολογικά τεκμηριωμένες ιστορίες της ελληνικής γλώσσας, ο γλωσσολόγος G. Horrocks [1997] (2010) επαναλαμβάνει την παραδοσιακή θεώρηση του βαθμιαίου σχηματισμού της νεοελληνικής γλώσσας κατά τη μετακλασική εποχή. Πιο συγκεκριμένα, διατυπώνει τη θέση ότι η δημόδης ελληνική εξελίσσεται, σπερματικά, κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους και, δυναμικά, κατά την πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο προς την κατεύθυνση της νέας γλώσσας (“modern language”) όσον αφορά τη φωνολογία, τη γραμματική και το λεξιλόγιο (Horrocks [1997] 2010, 187 και 327). Τα κείμενα, προφορικά και γραπτά, τα οποία πιστοποιούν τις δομικές αλλαγές της ελληνικής γλώσσας σε φωνολογικό, γραμματικό και λεξιλογικό επίπεδο από τους αυτοκρατορικούς χρόνους έως τη μεσοβυζαντινή εποχή σε αυτή τη μεταβατική φάση της από την αρχαία στη νέα ελληνική γλώσσα, είναι: (α) οι ελληνόγλωσσοι πάπυροι από την Αίγυπτο των αυτοκρατορικών-ρωμαϊκών χρόνων (Horrocks [1997] 2010, 187) και (β) τα σατιρικά συνθήματα/σκωπτικά στιχουργήματα προς τους άρχοντες του Βυζαντίου²¹³ (Horrocks [1997] 2010, 327).

Και στην περίπτωση, ωστόσο, της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας του Horrocks, κάνουν την εμφάνισή τους προσεγγίσεις για την ανάλυση του γλωσσικού παρελθόντος που έρχονται σε ρήξη με τον (λογοτεχνικό) ιστοριογραφικό κανόνα. Αρχικά, ο Horrocks δεν αντιμετωπίζει την ελληνική γλώσσα της βυζαντινής περιόδου σαν ένα στατικό και απαράλλακτο στους αιώνες μόρφωμα, που διαιρείται αυστηρά στη λόγια και τη δημόδη γλωσσική μορφή της, αμοιβαίως αποκλειόμενη η μία μορφή από το σώμα της άλλης. Αντίθετα, προβαίνει σε μια ολιστική κοινωνιογλωσσολογική εξέτασή της, ορίζοντας τα διάφορα επίπεδα χρήσης της ελληνικής γλώσσας στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου με τον εξής τρόπο: (α) υψηλό αττικίζον ύφος (“the

²¹³ Ο Horrocks [1997] (2010, 328) αναφέρει ενδεικτικά το σατιρικό σύνθημα εναντίον του αυτοκράτορα Μαυρικού το 602 μ.Χ.: «Εύρηκε την δαμαλίδα απαλήν και τρυφεράν και ως το καινόν αλεκτόριν ούτω ταύτη πεπήδηκεν και εποίησε παιδιά ως τα ξυλοκούκουδα· και ουδείς τολμά λαλήσαι, αλλ’ όλους εφίμωσεν· αγιέ μου, αγιέ μου, φοβερέ και δυνατέ,δος αυτώ κατά κρανίου, ίνα μη υπεραίρεται· καγώ σοι τον βουν τον μέγαν προσαγάγω εις ευχήν».

heavily Atticized Greek”)²¹⁴, (β) δημώδες ύφος (“vernacular”)²¹⁵, (γ) κοινή (“the Koine in Byzantium”), η οποία υποδιαιρείται περαιτέρω στο (i) ακαδημαϊκό επιστημονικό ύφος (“academic Greek”)²¹⁶, (ii) εκκλησιαστικό ύφος (“ecclesiastical Greek”), (iii) επίσημο διοικητικό ύφος (“official and administrative Greek”), (iv) απλούστερο ύφος (“practical writing”)²¹⁷ (βλ. Horrocks [1997] 2010, 213 κ.ε.).

Ο Horrocks, επίσης, προσπαθεί να απέχει από παραδοσιακές απόψεις που εκφράστηκαν στο παρελθόν για τη στιχουργία και τη γλώσσα του *Ερωτόκριτου* και ειδικότερα για την ομοιότητα στη στιχουργική δομή του ποιήματος με αυτή των δημοτικών τραγουδιών και για τον βαθμό εκπροσώπησης σε αυτό των κρητικών διαλεκτικών στοιχείων. Η πεποίθηση των ερευνητών του παρελθόντος για άμεση σχέση μεταξύ της γλώσσας του ποιήματος και του νεότερου κρητικού ιδιώματος ήταν τόσο ισχυρή ώστε οδήγησε στο να προκρίνονται συγκεκριμένες γραφές έναντι άλλων από τους εκδότες του ποιήματος ως περισσότερο χαρακτηριστικές της ομιλούμενης γλώσσας της εποχής συγγραφής του *Ερωτόκριτου*. Χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι η επιλογή από τον Στέφανο Ξανθουδίδη της γραφής *από μικρός* (στ. Α΄ 33) του χειρογράφου και όχι της γραφής *μικρούλης των* δύο πρώτων βενετικών εκδόσεων (1713 και 1737) του *Ερωτόκριτου*, με το σκεπτικό ότι υποκοριστικά όπως το *μικρούλης* δεν απαντούν συχνά στο νεότερο κρητικό ιδίωμα (βλ. Πηδώνια 2017, 35).

Για τον Horrocks [1997] (2010, 393-394), η στιχουργία του *Ερωτόκριτου* είναι έντεχνη και διαφέρει σημαντικά από αυτή του δημοτικού τραγουδιού²¹⁸, ενώ για τη γλωσσική μορφή του κειμένου αναφέρει με σαφήνεια ότι η γλώσσα του *Ερωτόκριτου* «δεν αποτελεί άμεση αντανάκλαση της διαλέκτου που μιλούσαν στην Κρήτη την περίοδο σύνθεσης του ποιήματος» αλλά προέκυψε κατόπιν επεξεργασίας από την

²¹⁴ Εκπροσωπείται από τον Μιχαήλ Ψελλό, την Άννα Κομνηνή, τον Νικήτα Χωνιάτη, τον Νικηφόρο Γρηγορά και τον Μιχαήλ Κριτόβουλο (Horrocks [1997] 2010, 214).

²¹⁵ Απαντά, μεταξύ άλλων, στον Διγενή Ακρίτα (παραλλαγή Εσκοριάλ), στα πτωχοπροδρομικά ποιήματα, σε σύνθεση του Μιχαήλ Γλυκά και στα ερωτικά-ιπποτικά μυθιστορήματα της παλαιολόγειας περιόδου (Horrocks [1997] 2010, 214-220).

²¹⁶ Βλ. για παράδειγμα τη *Βιβλιοθήκη* του Πατριάρχη Φωτίου (9^{ος} αιώνας) (Horrocks [1997] 2010, 220).

²¹⁷ Βλ. το *Στατηγικόν* του Κεκαυμένου, διάφορες Χρονογραφίες και διάφορα αγιολογικά έργα (Horrocks [1997] 2010, 222 κ.ε.).

²¹⁸ Βλ. και Χόλτον (2000, 106).

πλευρά του ποιητή. Ειδικότερα, η έντεχνη γλώσσα του *Ερωτόκριτου* χαρακτηριζόταν από την αποφυγή πολλών ξένων (ιταλικών) λέξεων που ήταν σε χρήση στον προφορικό λόγο²¹⁹ και από τη χρησιμοποίηση λέξεων λόγιας προέλευσης (Horrocks [1997] 2010, 397). Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι η γλωσσική μορφή του *Ερωτόκριτου* εξετάζεται από τον Horrocks ως υποκεφάλαιο του ευρύτερου κεφαλαίου που φέρει τον τίτλο “Spoken Greek in the Ottoman period”, στο οποίο ο ερευνητής πραγματεύεται και την παράδοση των δημοτικών τραγουδιών, και όχι ως τμήμα του επόμενου κεφαλαίου του βιβλίου του με τον τίτλο “Written Greek in the Turkish period”, γεγονός το οποίο μάς οδηγεί στη διαπίστωση ότι η προσέγγιση του Horrocks δεν κατάφερε τελικά να απαλλαχθεί ολότελα από τις προσεγγίσεις που αντιμετώπιζαν τον *Ερωτόκριτο* σαν γνήσια αποτύπωση στον γραπτό λόγο μιας ομιλούμενης τοπικής διαλέκτου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο²²⁰.

7.3 Νεότερες απόψεις

7.3.1 Προβολή κριτηρίων ενδοσυστημικής υφής

Η τάση αμφισβήτησης και η επαναπραγμάτευση της παραδοσιακής θεώρησης των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας τροφοδοτήθηκε από τη γλωσσολογική έρευνα στην προσπάθεια απομάκρυνσης από το (λογοτεχνικό) ιστοριογραφικό πρότυπο και τις κανονικοποιήσεις που προέκυψαν από την επιβολή αυτού στην πραγμάτευση του γλωσσικού υλικού, δηλαδή από την ένταξη των κειμένων της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας στο σώμα της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής και την αντίληψη ότι αυτά αποτελούν έκφραση του νέου ελληνισμού. Μπορούμε να πούμε, μάλιστα, ότι η σύγχρονη γλωσσολογική έρευνα επιδίωξε να απαγκιστρωθεί από τις προσημειώσεις

²¹⁹ Βλ. Κακλαμάνης (2020, 360), όπου αναφέρεται ότι ο ποιητής, παρά την αποδεδειγμένη γνώση του της ιταλικής γλώσσας, χρησιμοποιεί εν συγκρίσει προς τον λεξιλογικό πλούτο του *Ερωτόκριτου* ελάχιστες λέξεις ξενικής προέλευσης.

²²⁰ Παράδειγμα αυτής της ερευνητικής τάσης αποτελεί η άποψη του Adrados (2005, 236) ότι τα λογοτεχνικά κείμενα της Κρητικής Αναγέννησης, τα οποία είναι συνθεμένα στην κρητική διάλεκτο με κάποιες λόγιες επιδράσεις, όπως η *Ερωφίλη*, η *Θυσία του Αβραάμ*, ο *Κατζούρμπος*, ο *Στάθης*, ο *Φορτουνάτος* και ο *Ερωτόκριτος*, αποτυπώνουν μια μορφή της ελληνικής γλώσσας, η οποία είναι σχεδόν νέα ελληνικά.

του «νεοελληνικού» γλωσσικού παρελθόντος από την ιστοριογραφική παράδοση σε τέτοιο βαθμό ώστε να παραγκωνίσει τα εξωσυστηματικά κριτήρια και να αναγάγει τα ενδοσυστηματικά κριτήρια ως καθοριστικά για τον εντοπισμό των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας.

Αυτή η αναστοχαστική διάθεση πάνω στα κανονιστικά σχήματα της ιστοριογραφίας και της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας εκφράζεται στο σύστημα περιοδολόγησης που εισηγήθηκαν οι Holton και Manolessou (2010), εφαρμόζοντας σε αυτό το ενδοσυστηματικό κριτήριο για τον καθορισμό των ορίων της «πρώιμης νεοελληνικής γλώσσας». Πιο συγκεκριμένα, οι δύο ερευνητές, βασιζόμενοι σε μια σειρά από αλλαγές που επισυνέβησαν στα διάφορα επίπεδα της ελληνικής γλώσσας, δηλαδή στο φωνολογικό επίπεδο (στένωση άτονων μεσαιών φωνηέντων και σίγηση άτονων υψηλών φωνηέντων στα βόρεια ιδιώματα, ουράνωση υπερωικών συμφώνων), στο μορφολογικό/συντακτικό επίπεδο (έκλειψη του απαρεμφάτου, περιφραστικοί τύποι θε να /θα + υποτακτική για τη δήλωση του μέλλοντα, απώλεια αοριστικού γερονδίου, αλλαγές στη σειρά των κλιτικών λέξεων) και (γ) στο λεξιλόγιο (δάνειες λέξεις από την ιταλική και τα τουρκικά), θεωρούν ότι η περίοδος 1500-1700 αντιστοιχεί στην «πρώιμη νεοελληνική» (ΠΝΕ) φάση της γλώσσας. Στην ίδια αδρομερή περιοδολόγηση, η «πρώιμη μεσαιωνική ελληνική» καλύπτει την περίοδο 500-1100 και η «όψιμη μεσαιωνική ελληνική» την περίοδο 1100-1500.

Το συγκεκριμένο σύστημα περιοδολόγησης χρησιμοποιήθηκε και στο σημαντικότερο για τη γνώση της μεσαιωνικής και πρώιμης νέας ελληνικής γλώσσας συγγραφικό συλλογικό και πολύτομο πόνημα με τίτλο *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Όπως επισημαίνουν οι επιμελητές του έργου (Holton κ.ά. 2019, xix) στη γενική εισαγωγή του, που περιλαμβάνεται στον πρώτο τόμο, «το σύστημα περιοδολόγησης που χρησιμοποιήσαμε δεν βασίζεται σε εξωτερικά κριτήρια, τα οποία σχετίζονται με σημαντικά ιστορικά ορόσημα, όπως πόλεμοι, κατάκτηση ή ανεξαρτησία. [...] Αντίθετα, τα κριτήρια περιοδολόγησης είναι ενδογλωσσικά και βασίζονται σε σειρά ενδοσυστηματικών αλλαγών που βλέπουμε να συμβαίνουν γύρω στο 1100, στο 1500 και 1700». Πρόκειται, δηλαδή, για μια πρόταση περιοδολόγησης η οποία παρουσιάζεται αποστασιοποιημένη από τα κριτήρια που τέθηκαν από την ιστοριογραφία και γλωσσολογικά τεκμηριωμένη.

Ωστόσο, μία ένσταση που μπορεί να εκφραστεί για το σύστημα περιοδολόγησης των Holton και Manolessou (2010), το οποίο βασίζεται σε αμιγώς

ενδοσυστημικά κριτήρια, είναι ότι αυτό έχει την τάση να εκλαμβάνει μια δέσμη αλλαγών που επισυνέβησαν στην ελληνική γλώσσα ως συντελεσμένες, πράγμα το οποίο δεν επιβεβαιώνεται από τα γραπτά κείμενα. Για παράδειγμα, όπως επισημαίνουν οι Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα και Τικτοπούλου (υπό δημοσ.), παρά το γεγονός ότι κλονισμό του απαρεμφάτου παρατηρούμε ήδη από την περίοδο της ελληνιστικής κοινής, η άποψη ότι η πρόιμη νέα ελληνική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από απώλεια του απαρεμφάτου παραγνωρίζει την ύπαρξη περιφραστικών σχηματισμών του μέλλοντα με το *θέλω + απαρεμφατικό τύπο* στα δημόδη κείμενα της εποχής. Επίσης, αυτές οι δέσμες χαρακτηριστικών, με τον τρόπο που παρατίθενται στο σύστημα περιοδοποίησης που προτείνουν οι Holton και Manolessou, παρουσιάζονται -εκτός από συντελεσμένες κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα- σαν γλωσσικά χαρακτηριστικά που έχουν επικρατήσει σε όλο τον ελληνόφωνο βενετοκρατούμενο και οθωμανοκρατούμενο γεωγραφικό χώρο, με αποτέλεσμα να συσκοτίζονται τόσο τα γλωσσικά στοιχεία με τοπικό χαρακτήρα (π.χ. κρητικά, κυπριακά), που φαίνεται ότι υπάρχουν σε κάποιο βαθμό στον γραπτό λόγο κατά τον 16^ο αιώνα²²¹, όσο και η ύπαρξη ποικιλίας και εντός του ίδιου συγγραφέα/κειμένου και ανάμεσα σε διαφορετικούς συγγραφείς/κείμενα της περιόδου (16^{ος}-17^{ος} αιώνας).

7.3.2 Σύμπλευση κριτηρίων ενδοσυστημικού και εξωσυστημικού χαρακτήρα

Λαμβάνοντας υπόψη τα τρωτά σημεία που έχει μια περιοδολόγηση με αμιγώς ενδογλωσσικά κριτήρια, θεωρούμε ότι πρέπει να επανεξεταστεί η θέση των ιστορικών/κοινωνιογλωσσικών συγκυριών ως κριτηρίου στο πλαίσιο της έκφρασης ενός συστήματος περιοδολόγησης της νεοελληνικής γλώσσας όχι πια με όρους και σχήματα της παραδοσιακής ιστοριογραφίας αλλά με το σκεπτικό ότι ιστορικοί και κοινωνιογλωσσικοί παράγοντες είναι ικανοί να πυροδοτήσουν μεταβολές στη δομική φυσιογνωμία της γλώσσας και, έτσι, μπορούν να αποτελέσουν τομές στο πλαίσιο ενός συστήματος περιοδοποίησης.

²²¹ Ο Eideneier (1998, 335) έχει υποστηρίξει ότι «ο δημόδης πεζός λόγος του 16^{ου} και 17^{ου} αι. παραμένει κοινός, όσα τοπικά διαλεκτικά στοιχεία και αν περιέχει». Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν με βεβαιότητα κείμενα της εποχής με σαφή τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά (Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου, υπό δημοσ.).

Η δική μας θέση στην παρούσα μελέτη είναι ότι η αναζήτηση ενός πλαισίου διαμόρφωσης μιας πρώιμης μορφής της νεοελληνικής γλώσσας μάς οδηγεί στην περίοδο μεταξύ του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, οπότε και εντοπίζονται οι πρώτες προσπάθειες κωδικοποίησης και τυποποίησης της δημόδους ελληνικής γλώσσας της εποχής σε γραμματικές και λεξικά. Αυτή μας η θεώρηση λαμβάνει υπόψη, δίπλα στα δομικά γνωρίσματα της ελληνικής γλώσσας κατά την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας, τις ευρύτερες κοινωνιογλωσσικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα εκείνη την εποχή στην Ευρώπη και άρα δίνει έμφαση σε τεκμήρια ιστορικής και κοινωνιογλωσσικής φύσης στο σύστημα περιοδολόγησης που προτείνει. Ειδικότερα, ο 16^{ος} και ο 17^{ος} αιώνας στην Ευρώπη, και όχι μόνο, σφραγίζονται από την ευρεία χρήση των καθομιλούμενων γλωσσών σε όλα τα πεδία του γραπτού λόγου, ενώ προηγουμένως η πραγματικότητα ήταν εκείνη της μακράιωνης αποτύπωσης των «ιερών γλωσσών»²²² (ελληνικά, λατινικά, εβραϊκά, αραβικά) στα πεδία του πεζού λόγου (βλ. Augoux 1992, 1994· Baggioni 1997· Burke 2004). Αυτό το φαινόμενο της έλευσης των καθομιλούμενων γλωσσών στο προσκήνιο ως γλωσσών γραμματισμού στη θέση των «ιερών γλωσσών» την περίοδο 1450-1580 έχει αποκληθεί από τον Baggioni (1997) ως «πρώτη οικογλωσσική επανάσταση». Με σύγχρονους κοινωνιογλωσσολογικούς όρους μπορούμε να πούμε ότι πριν από την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας είχε επιτευχθεί στον ευρωπαϊκό χώρο μια λειτουργική διγλωσσία μεταξύ των λατινικών, γλωσσικής ποικιλίας που χρησιμοποιούνταν από τους μορφωμένους και από τους εκπροσώπους της πολιτικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας, και των καθομιλούμενων γλωσσών, που αποτελούσαν γλωσσικό όργανο των μη πεπαιδευμένων απλών ανθρώπων για καθημερινή χρήση.

Παράλληλα, επίσης, με το γεγονός της έλευσης των καθομιλούμενων γλωσσών στα περισσότερα πεδία του γραπτού λόγου, συντελείται και η μαζική «γραμματικοποίηση» των καθομιλούμενων γλωσσών στην Ευρώπη και στον «Νέο Κόσμο». Πρόκειται για όρο που έχει εισηγηθεί ο Augoux (1994) και περιγράφει το φαινόμενο της «δεύτερης τεχνολογιστικής επανάστασης», κατά το οποίο οι καθομιλούμενες γλώσσες εξοπλίζονται με γραμματικές και λεξικά κατά το πρότυπο της ελληνο-λατινικής γραμματικής παράδοσης. Για παράδειγμα, στην ιταλική χερσόνησο, όπου η χρήση της δημόδους γλώσσας διευκολύνθηκε από τις επιδιώξεις

²²² Ως «ιερές» νοούνται οι γλώσσες στις οποίες γράφτηκαν τα ιερά βιβλία των μονοθεϊστικών θρησκειών που είχαν αναπτυχθεί στην περιοχή της Μεσογείου.

των τυπογραφικών κέντρων για αύξηση του αναγνωστικού κοινού τους μέσω της έκδοσης έργων που δεν θα περιορίζονταν μόνο στους κύκλους των μορφωμένων της εποχής, μια σειρά έργων ανταποκρίνονται (και) σε λεξικογραφικές ανάγκες σχετικά με την τοσκανική διάλεκτο, όπως αυτή είχε αναδειχθεί και καλλιεργηθεί στον γραπτό λόγο από τους ποιητές του Trecento (δηλαδή του 14^{ου} αιώνα), κυρίως τον Βοκκάκιο²²³, ενώ η ίδρυση της Ακαδημίας της Κρούσκα (Accademia della Crusca), το 1583, δρομολόγησε τις διαδικασίες για την έκδοση, το 1612, του *Vocabolario degli accademici della Crusca*. Οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίχθηκε το λεξικό τέθηκαν από τον Lionardo Salviati, ο οποίος, στο έργο *Anvertimenti della lingua sopra il Decamerone* (Βενετία 1584 και Φλωρεντία 1586), ανακοίνωσε την πρόθεσή του για σύνταξη λεξικού (Devoto 1974, 326).

Θέτοντας την πορεία κωδικοποίησης και τυποποίησης της καθομιλούμενης ελληνικής γλώσσας ως καθοριστικό εξωγλωσσικό κριτήριο για τον προσδιορισμό των χρονικών ορίων της πρώιμης νέας ελληνικής γλώσσας στον 16^ο και 17^ο αιώνα, οφείλουμε να καταστήσουμε σαφές ότι ο κυριότερος, σύμφωνα με τον Baggioni (1997), παράγοντας επικράτησης των καθομιλούμενων γλωσσών ως γλωσσών γραμματισμού είναι η ύπαρξη ενός κρατικού μορφώματος που λειτουργεί ως βασικός δρών της γλωσσικής πολιτικής²²⁴, κάτι το οποίο δεν ισχύει στην περίπτωση του ελληνόφωνου χώρου της εποχής του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Αντί αυτού, οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί του ελλαδικού χώρου οργανώνονται στο πλαίσιο δύο κρατικών μορφωμάτων: της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας (Παπασταματίου & Κοτζαγεώργης 2015, 72). Η μεν

²²³ Πρόκειται για το *Vocabolario, grammatica, et orthographia della lingua volgare* (1543) του Alberto Acarisio, τα *Le osservazioni sopra il Petrarca* (1538), *Le ricchezze della lingua volgare sopra il Boccaccio* (1543) και *La fabbrica del mondo* (1546-1548) του Francesco Alunno, το *La Tipocosmia* (1561) του Alessandro Citolini, το *La copia delle parole, in due parti* (1562) του Giovanni Marinello, το *Delle Phrasi Toscane* (1566) του Giovanni Stefano da Montemerlo και, τέλος, το *Il Memoriale della lingua volgare* (1602) του Giacomo Pergamini (Migliorini [1960] 2001, 331).

²²⁴ Οι Berstein & Milza (1997, 279) επισημαίνουν ότι στις χώρες της Ευρώπης, ήδη από τα τέλη του Μεσαίωνα και τη στιγμή που καταρρέει το όραμα της χριστιανικής ενότητας, αναδύεται το αίσθημα του εθνικού ανήκειν, το οποίο ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του μονάρχη, συνιστώντας έτσι την «κύρια μαγιά του έθνους-κράτους», δηλαδή του συστήματος πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης που παγιώνεται κατά τον 19^ο αιώνα.

Οθωμανική Αυτοκρατορία φαίνεται ότι δεν ασκούσε μια γλωσσική πολιτική που να ανάγκαζε τους υπηκόους της να χρησιμοποιούν την οθωμανική γλώσσα, την επίσημη γλώσσα διοίκησης της Αυτοκρατορίας, το δε κράτος της Βενετίας δεν ασκούσε μια πολιτική άμεσης επιβολής της γλώσσας του στις κτήσεις εκτός Βενετίας (Κατσιαρδή-Hering 1995· Ferguson 2013).

Ωστόσο, άλλοι δρώντες στο πλαίσιο άσκησης της γλωσσικής πολιτικής, όπως είναι οι ουμανιστικοί κύκλοι της ιταλικής χερσονήσου, ανάμεσα στους οποίους δεσπόζει ο Νικόλαος Σοφιανός, και θρησκευτικοί παράγοντες όπως ο Ιωαννίκιος Καρτάνος²²⁵ και ο Δαμασκηνός Στουδίτης²²⁶, συνέβαλαν στη συστηματική χρήση και στην καλλιέργεια της δημόδους ελληνικής γλώσσας σε ένα ευρύ πεδίο κειμενικών ειδών στον πεζό λόγο (Καραντζόλα, Παπαϊωάννου & Πατεράκης 2021, 138).

Ως πρώτες προσπάθειες κωδικοποίησης²²⁷ της καθομιλούμενης ελληνικής σε γραμματικές έχουμε στον 16^ο αιώνα τη γραμματική του λόγιου Νικόλαου Σοφιανού, που έμεινε ωστόσο ανέκδοτη μέχρι τον 19^ο αιώνα, και στον 17^ο αιώνα τις γραμματικές του Girolamo Germano (1622) και του Simon Portius (1638, Meyer 1889). Επίσης, η γραμματική του Μητροφάνη Κριτόπουλου (1627, Δυοβουνιώτης 1924) και η γραμματική του Ρωμανού Νικηφόρου (17^{ος} αιώνας, Boyens 1908), που εντάσσονται και οι δύο στον 17^ο αιώνα, μέσα από τις γλωσσικές επιλογές των συγγραφέων τους,

²²⁵ Είναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, το γεγονός ότι η χρησιμοποίηση από την πλευρά του Καρτάνου της δημόδους γλώσσας για τα ιερά κείμενα πυροδότησε σφοδρή διαμάχη με τον λόγιο Παχώμιο Ρουσάνο, ο οποίος αντιμαχόταν τη δημόδη ελληνική γλώσσα (Κακουλίδη-Πάνου & Καραντζόλα 2000, 58-61).

²²⁶ Ο Δαμασκηνός Στουδίτης συνέγραψε τον *Θησαυρό*, ένα από δημοφιλέστερα λαϊκά αναγνώσματα της περιόδου της Οθωμανοκρατίας, το οποίο απαρτίζεται από μια συλλογή 36 λόγων, μεταξύ άλλων, σε δεσποτικές και θεομητορικές εορτές (Αντωνιάδου 2011).

²²⁷ Είναι ανάγκη να τονιστεί ότι η πολυτυπία δεν είναι απύσχα στην προσπάθεια αποτύπωσης και κωδικοποίησης της ομιλούμενης γλώσσας της εποχής από την πλευρά των γραμματικών του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι η πολυτυπία στη ρηματική κλίση είναι σε μεγάλο βαθμό εκτεταμένη. Πιο συγκεκριμένα, σε αρκετά πρόσωπα στους διάφορους κλιτικούς πίνακες παρατηρούνται διαφορές, με τον Σοφιανό να προκρίνει κατά κύριο λόγο έναν συντηρητικό τύπο, ενώ στον Germano και στον Portius να παρατηρείται ενδο-ποικιλία, καθώς συμπεριλαμβάνουν και «διαλεκτικότερους» τύπους, που αποκλίνουν από τη σημερινή κοινή νεοελληνική (βλ. Καραντζόλα, Παπαϊωάννου & Πατεράκης 2021, 132).

παρέχουν πληροφορίες για την καθομιλούμενη γλώσσα της εποχής (βλ. Μανωλέσσου & Θεοφανοπούλου-Κοντού 2011).

Στον 16^ο και στον 17^ο αιώνα, επίσης, απαντούν μια σειρά λεξικογραφικών έργων τα οποία αποτελούν πολύτιμη πηγή για την ανίχνευση της πορείας (προ)τυποποίησης της δημόδους ελληνικής (βλ. Καραντζόλα & Πατεράκης 2022)²²⁸. Πρόκειται για το *Λεξικόν το μέγα και πάνυ ωφέλιμον* (Ρώμη, 1523) του Guarino Favorino, την *Corona preciosa* (Βενετία, 1527), το *Glossarium τακτικόν μιζοβάρβαρον* (Λουτέτσια, 1601) του Nikolaus Rigaltius, το *Glossarium graeco-barbarum* (Λούγδουνο, 1610) του Ioannis Meursi, το *Vocabolario Italiano et Greco* (Ρώμη, 1622) του Girolamo Germano, το *Λεξικόν λατινικόν, ρωμαϊκών [sic] και ελληνικόν* (Λουτέτσια, 1635) του Simon Portius, τον *Θησαυρό της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσο* (Βενετία, 1659) του Γεράσιμου Βλάχου και το *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* (Λούγδουνο, 1688) του Charles du Cange. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα τοποθετείται, τέλος, η μετά θάνατον έκδοση του *Θησαυρού της Ρωμαϊκής [sic] και της Φράγκικης γλώσσας* (Παρίσι, 1709) του καπουτσίνου μισιονάριου Alessio da Somavera, τον οποίο ο ίδιος επιχείρησε ανεπιτυχώς να δημοσιεύσει στο Παρίσι το 1690. Στον πρόλογο, μάλιστα, του τελευταίου αυτού λεξικογραφικού έργου δηλώνεται με σαφήνεια ότι περιλαμβάνει σε αυτό πλήθος λαϊκών και ιδιωματικών λέξεων της εποχής του, διευκρίνηση δηλωτική της πρόθεσης του συγγραφέα να καταγράψει το λεξιλόγιο της καθομιλουμένης του 17^{ου} αιώνα.

Προς επίρρωση της άποψης για τον προσδιορισμό των χρονικών ορίων της πρώιμης νέας ελληνικής στον 16^ο και στον 17^ο αιώνα θεωρούμε ότι λειτουργεί και η θεαματική αύξηση, από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, της παραγωγής και κυκλοφορίας κειμένων -τόσο σε χειρόγραφο όσο και σε έντυπη μορφή (χάρη στη νεότευκτη βιοτεχνία του έντυπου βιβλίου²²⁹)- που έχουν ως αποδέκτες το ευρύτερο μη

²²⁸ Με κριτήριο την τυπολογία τους, τα λεξικά της πρώιμης νεοελληνικής διακρίνονται σε: (α) πολύγλωσσα λεξικά-καταλόγους λέξεων, (β) δίγλωσσα (μονο- ή αμφι-κατευθυντικά) συγχρονικά/χρηστικά λεξικά και (γ) δίγλωσσα μονοκατευθυντικά, διαχρονικά/λογοτεχνικά λεξικά με γλώσσα αντικείμενο τη δημόδη ελληνική και μεταγλώσσα τη λατινική (βλ. Καραντζόλα & Πατεράκης 2022).

²²⁹ Η Βενετία, η Φλωρεντία και η Ρώμη υπήρξαν πόλεις εδραίωσης της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής, ενώ η έκδοση ελληνικών βιβλίων στη Γερμανία, στις Κάτω Χώρες, στην Ελβετία και στην Ισπανία συντελείται από τον 16^ο αιώνα (Κουμαριανού, Δρούλια & Layton 1986, 31-

παιδευμένο ελληνόφωνο κοινό και τα οποία είναι γραμμένα σε μια γλωσσική ποικιλία που οι ίδιοι οι συγγραφείς τους χαρακτηρίζουν ως «κοινή» (βλ. Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου υπό δημοσ., όπου τα δημόδη πεζά κείμενα που ανθολογούνται κατατάσσονται σε 11 θεματικές κατηγορίες: πρόλογοι και αφιερώσεις, θεολογικά, διδακτικά, αφηγηματικά, φιλολογικά, ιστοριογραφικά, ταξιδιωτικά, επιστημονικά, νομικά, έγγραφα, επιστολές). Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της τάσης αναφοράς ως κοινής διαλέκτου της δημόδους γλωσσικής μορφής στην οποία είναι συντεταγμένα έργα της περιόδου αποτελεί, για παράδειγμα, το *Βιβλίον Καλούμενον Παράδεισος* (Βενετία, 1641) του Αγάπιου Λάνδου²³⁰, το οποίο, όπως αναφέρεται στον τίτλο του, είναι γραμμένο «εις την κοινήν διάλεκτον».

Αναφορικά με τα γλωσσικά φαινόμενα που βρίσκονται σε εξέλιξη τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, είναι σαφές ότι ο χαρακτηρισμός ενός κειμένου ως «δημωδέστερου» ή «λογιότερου» δεν μπορεί να καθοριστεί από έναν μικρό αριθμό φαινομένων. Με αυτό το σκεπτικό, είναι ανάγκη να καταρτιστεί μια δέσμη χαρακτηριστικών από όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης (φωνητικό-φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό, λεξιλογικό) με τιμές (+παλαιό/αρχαϊκό) και (+νεωτερικό), η οποία θα λειτουργεί ως ενδείκτης για τον περισσότερο ή λιγότερο δημόδη χαρακτήρα ενός κειμένου (βλ. Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα & Τικτοπούλου υπό δημοσ.). Χαρακτηριστικά τέτοια φαινόμενα που περιλαμβάνουν στη δέσμη 24 χαρακτηριστικών οι Κακουλίδη-Πάνου, Καραντζόλα και Τικτοπούλου (υπό δημοσ.) είναι: η απουσία (+α) ή παρουσία (+ν) συνίζησης (π.χ. *κλεψία*, *αρρωστία*, *χωρία*, *κανδυλίου*), δηλαδή της ταχείας εκφώνησης τονισμένου [i] ή [e] με το φωνήεν που ακολουθεί με ταυτόχρονη μετακίνηση του τόνου, η οποία θεωρείται βασικό χαρακτηριστικό της νεοελληνικής φωνολογίας· η στένωση

32). Με την ελληνική εκδοτική παραγωγή του ιταλικού χώρου είναι συνυφασμένη η πορεία των λεξικών της ελληνικής που είχαν συνταχθεί κατά τη βυζαντινή περίοδο (Στάικος, 2019). Χαρακτηριστικό παράδειγμα και ορόσημο στην ιστορία της ελληνικής εκδοτικής δραστηριότητας αποτελεί η έκδοση στη Βενετία από τον τυπογράφο και εκδότη ελληνικών κειμένων Ζαχαρία Καλλιέργη του λεξικού με τίτλο *Ετυμολογικόν Μέγα* (1499) (Ζώρας 1974, 364).

²³⁰ Ο Αγάπιος Λάνδος γεννήθηκε κοντά στα 1595 στον Χάνδακα της Κρήτης και, μετά το 1632, για λόγους που δεν γνωρίζουμε ταξίδεψε στο Άγιο Όρος, όπου ασκήτεψε και ασχολήθηκε με τη συγγραφή και τη διασκευή βιβλίων, τα οποία σημείωσαν τεράστια εκδοτική επιτυχία (Στάικος 2018, 235-237).

του άτονου [o] σε [u] (+v), χαρακτηριστικό του βόρειου φωνηεντισμού αλλά και νότιων διαλέκτων σε μορφολογικά εξαρτημένα περιβάλλοντα (π.χ. ζουντανά / σέβονται, ευρίσκουνταν): οι τύποι του θηλυκού άρθρου [ονομαστική πληθυντικού: οι (+v) έναντι αι (+a), αιτιατική πληθυντικού: τας (+a) – τες (+v) – τις (++)]. οι τύποι πληθυντικού των αρσενικών και θηλυκών πρωτόκλιτων ουσιαστικών [οι – τους προφήταις / οι – τες ημέραις (+v) έναντι των τύπων οι προφήται – τους προφήτας / αι ημέραι – τας ημέρας (+a)]. οι ρηματικές καταλήξεις γ' πληθυντικού σε -ουσι (+a) vs -ουν (+v). ο σχηματισμός τύπων παθητικού αορίστου σε -κζαζ' (+v) (π.χ. υποδέχθηκες, εγελάσθηκε) έναντι του παλαιότερου κλιτικού παραδείγματος (+a). η εμφάνιση άκλιτων τύπων ενεστωτικής μετοχής (γερονδίων) σε -οντα(ς) (+v) έναντι μετοχών (+a). η σύνταξη των προθέσεων με αιτιατική (+v) έναντι γενικής (+a) (π.χ. εκ της πίστεως vs εκ την πόλιν).

Μπορούμε να πούμε, τελικά, ότι τα στοιχεία που μεταχειριζόμαστε ως τεκμήρια για τον χρονικό προσδιορισμό των απαρχών της πρώιμης νέας ελληνικής γλώσσας εντάσσονται στο πεδίο των τριών επιπέδων των γλωσσικών κριτηρίων, όπως αυτά ορίστηκαν από τον Görlach (1989) στην προσπάθειά του να τονίσει τον ρόλο των κοινωνικών παραγόντων στη γλωσσική μεταβολή και να ξεφύγει από τον αυστηρό και στενό ορισμό του γλωσσικού ως δομικού στο πλαίσιο της περιοδολόγησης της αγγλικής γλώσσας. Πρόκειται για (α) το δομικό (“structural”) επίπεδο, που αφορά τα αυστηρώς δομικά χαρακτηριστικά και τις αλλαγές μιας γλώσσας στα διάφορα επίπεδα της γλωσσικής ανάλυσης, (β) το κοινωνικό (“societal”) επίπεδο, που αναφέρεται στην επίδραση του γλωσσικού σχεδιασμού και της προτυποποίησης στη δομική φυσιογνωμία μιας γλώσσας, και (γ) το επίπεδο που σχετίζεται με τις αξιολογήσεις των ομιλητών/-τριών προς τις πρωιμότερες μορφές της γλώσσας τους ή προς την καθομιλουμένη γλωσσική ποικιλία²³¹ (Görlach 1989, 99). Στην περίπτωση του

²³¹ Πρόκειται για το επίπεδο των γλωσσικών κριτηρίων που ο Görlach (1989, 99) χαρακτηρίζει ως “attitudinal” και, καθώς πραγματεύεται το ζήτημα της περιοδολόγησης της ιστορίας της αγγλικής γλώσσας, θεωρεί ότι σε αυτό περιλαμβάνονται οι αξιολογήσεις από τους/τις ομιλητές/-τριες της δημόδους γλώσσας τους στη σύγκρισή της με τα λατινικά ή τα γαλλικά. Όπως επισημαίνει σε μεταγενέστερο έργο του, οι πεπαιδευμένοι χρήστες της αγγλικής γλώσσας, συγκρίνοντας τη μητρική τους γλώσσα με την υποτιθέμενη τελειότητα της λατινικής γλώσσας, την έκριναν ανεπαρκή, οπότε κατέβαλαν προσπάθεια για την καλλιέργεια και τον

προσδιορισμού των χρονικών ορίων της πρώιμης νεοελληνικής γλώσσας, ο 16^{ος} και ο 17^{ος} αιώνας προκρίνονται ως αιώνες διαμόρφωσή της, καθώς τότε (α) βρίσκονται σε εξέλιξη φαινόμενα που αφορούν τα διάφορα επίπεδα ανάλυσης της ελληνικής γλώσσας, (β) λαμβάνει χώρα η τυποποίηση της καθομιλούμενης ελληνικής γλώσσας μέσα από γραμματικές και λεξικογραφικά έργα της περιόδου στο πλαίσιο της πρώτης οικογλωσσικής επανάστασης και της δεύτερης τεχνολογιστικής επανάστασης, σύλληψη που εισάγει στη συζήτηση τον ρόλο κοινωνιογλωσσικών παραγόντων στη διαμόρφωση αυτής της δομικής φυσιογνωμίας της ελληνικής γλώσσας της εποχής, και, τέλος, (γ) αναγνωρίζεται από συγγραφείς της περιόδου η δημόδης γλωσσική ποικιλία που μεταχειρίζονται στα έργα τους ως κοινή, οπότε εντάσσεται στην επιχειρηματολογία μας και το τρίτο επίπεδο των γλωσσικών κριτηρίων του Görlach.

Η γλωσσική φάση της πρώιμης νέας ελληνικής είναι δυνατόν μάλιστα να επεκταθεί κατά έναν αιώνα, περιλαμβάνοντας και το μεγαλύτερο μέρος του 18^{ου} αιώνα, όπως υποστήριξε η Ελένη Καραντζόλα κατά τη διάρκεια της εισήγησή της με τίτλο «Τι γνωρίζουμε για και τι μπορούμε να μάθουμε από την πρώιμη νέα ελληνική;», στο πλαίσιο του 15^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας, το οποίο πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά στο Βελιγράδι (15-18 Σεπτεμβρίου 2022). Το σκεπτικό αυτής της θέσης εδράζεται στη μεθοδολογικής υφής παρατήρηση ότι το τέλος ενός αιώνα που προκρίνεται ως τομή στο πλαίσιο της περιοδολόγησης μιας γλωσσικής μορφής δεν ταυτίζεται πάντα με την περίοδο της κατίσχυσης ή και της πλήρους επικράτησης των νεωτερικών γλωσσικών τύπων. Με αυτή την πρόταση περιοδοποίησης, το μεγαλύτερο τμήμα του 18^{ου} υπάγεται στην πρώιμη νέα ελληνική, γεγονός το οποίο αφήνει τα γλωσσικά τεκμήρια των τελευταίων δεκαετιών του να εξεταστούν υπό το φως του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η άποψη αυτή πρόκειται να τύχει επεξεργασίας στο μέλλον.

7.4 Ανασκόπηση

Η μεταφορά του τρίσημου σχήματος του ελληνικού εθνικού παρελθόντος από το πεδίο της ιστορίας του ελληνικού έθνους σε αυτό της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας αποτέλεσε το πλαίσιο έκφρασης της «παραδοσιακής» θεώρησης των

υφολογικό εμπλουτισμό της σε έναν εντυπωσιακό αριθμό κειμενικών τύπων (Görlach 2004, 4).

απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας κατά την περίοδο της ελληνοιστικής κοινής. Το δημοτικιστικό στρατόπεδο δεν μετέβαλε το περιεχόμενο της αφήγησης του ελληνικού γλωσσικού παρελθόντος, όπως αυτό κανονικοποιήθηκε από τη (λογοτεχνική) ιστοριογραφία, η οποία συνεχίζει να αρθρώνεται απαράλλακτη στα βασικά της σημεία σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα από γλωσσολογικά πονήματα, καθώς και από ιστορίες της ελληνικής γλώσσας, οι οποίες γνωρίζουν διαδοχικές εκδόσεις και στον 21^ο αιώνα. Ο 21^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από μια μεταβολή στην άρθρωση της αφήγησης της γενεαλογίας της νεοελληνικής γλώσσας, με την εμφάνιση γλωσσολογικών μελετών να μετατοπίζουν τα χρονικά όρια της εμφάνισης μιας πρώιμης μορφής της νεοελληνικής γλώσσας από την περίοδο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας στην περίοδο του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Η αναθεώρηση του παλαιού σχήματος περιοδολόγησης βασίζεται σε τεκμήρια άλλοτε καθαρά ενδογλωσσικής υφής και άλλοτε σε συνδυασμό τεκμηρίων εξωσυστημικού και ενδοσυστημικού χαρακτήρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Κεντρική θέση στην παρούσα έρευνα έχει η έννοια της περιοδολόγησης/περιοδοποίησης, δηλαδή η πρακτική κατάτμησης του ιστορικού χρόνου σε επιμέρους χρονικές περιόδους. Κατά κύριο λόγο, τα προβλήματα οριοθέτησης των διάφορων περιόδων και υποπεριόδων στο πλαίσιο της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας δεν αναλύονται επαρκώς σε συγχρονικού ή διαχρονικού χαρακτήρα έρευνες πάνω στην ελληνική γλώσσα, με το σκεπτικό ότι τέτοιου είδους θεωρητικά ζητήματα κείνται στο περιθώριο μιας αυστηρά δομικής γλωσσολογικής ανάλυσης. Συνήθως, τα όρια μιας περιόδου της ελληνικής γλώσσας παρουσιάζονται εκεί σαν αυθαίρετα και συμβατικά. Ωστόσο, η παρούσα διατριβή θέλει να δείξει ότι τα όρια αυτά ούτε αυθαίρετα μπορούν να χαρακτηριστούν, καθώς της έκφρασης θεωρήσεων επί αυτών έχει προηγηθεί μια μακρά περίοδος κοπιώδους έρευνας και συζητήσεων μεταξύ των ερευνητών/-τριών, ούτε συμβατικά, καθώς δύσκολα μπορεί να επιτευχθεί ένας μεγάλος βαθμός συμφωνίας τόσο στο πεδίο της γλωσσολογίας όσο και στα πεδία όμορων επιστημονικών κλάδων πάνω στα κριτήρια που δύνανται να χρησιμοποιηθούν και στο είδος των στοιχείων που πρέπει να προσκομιστούν ως ασφαλή τεκμήρια για την κατάτμηση της ελληνικής γλώσσας σε περιόδους και υποπεριόδους. Η αναφορά, μάλιστα, σε κάποιον υποτιθέμενο αυθαίρετο ή συμβατικό χαρακτήρα της περιοδολόγησης της ιστορίας μιας γλωσσικής ποικιλίας (αλλά και ενός έθνους ή λαού και των πολιτισμικών προϊόντων του, όπως είναι η λογοτεχνία και η καλλιτεχνική δημιουργία του) συσκοτίζει τον εγγενή χαρακτήρα αυτής της πρακτικής ως εργαλείου ερμηνείας του υπό πραγμάτευση ιστορικού υλικού. Ακόμη και οι όροι που μεταχειρίζονται οι ερευνητές/-τριες ως ετικέτες (“labels”) για την ονομασία μιας περιόδου αντανakλούν ιστορικά ανιχνεύσιμα αντιληπτικά σχήματα, των οποίων το ιδεολογικό φορτίο, λόγω της αναπαραγωγή τους και της συνεπόμενης φυσικοποίησής τους, είναι πλέον δυσδιάκριτο. Χαρακτηριστικά, οι όροι «αρχαία ελληνική», «μεσαιωνική ελληνική» και «νέα ελληνική» γλώσσα αντικατοπτρίζουν ένα γραμμικό τελεολογικό ιστορικό σχήμα, στο πλαίσιο του οποίου σύγχρονες ως προς τους/τις τότε ομιλητές/ομιλήτριες τους γλωσσικές ποικιλίες λαμβάνουν τον χαρακτηρισμό «αρχαία» και «μεσ-αιωνική» ως προς ένα μελλοντικό («νεο-ελληνικό») σημείο θέασης. Πρόκειται για ένα ιδεολογικό σχήμα, το οποίο εκφράστηκε κατά τον 19^ο αιώνα ως μεταφορά του τρίσημου -μετά την εγκόλπωση του Βυζαντίου στο πλαίσιο της εθνικής

ιστοριογραφίας- σχήματος της συνέχειας του ελληνικού έθνους στο πεδίο της αφήγησης της ιστορικής πορείας της ελληνικής γλώσσας.

Η παρούσα μελέτη χωρίστηκε σε δύο μέρη, ερευνώντας (α) το ζήτημα των απαρχών της περιόδου της πρωτοελληνικής και (β) το θέμα της αφετηρίας της περιόδου της νέας ελληνικής γλώσσας. Επιδίωξε, δηλαδή, να εξετάσει, από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας, δύο περιόδους της και, ειδικότερα, το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκφράστηκαν θεωρήσεις για τον χρονικό προσδιορισμό του αφετηριακού σημείου αυτών. Στην περίπτωση του χρονικού εντοπισμού των απαρχών της πρωτοελληνικής, τα πεδία εκείνα που διατύπωσαν θεωρίες για αυτόν είναι, πρωτίστως, η προϊστορική αρχαιολογία και η γλωσσολογία και, με επιφυλάξεις ως προς την εγκυρότητα των διαπιστώσεών της για το προϊστορικό παρελθόν, η παλαιογενετική. Στην περίπτωση του ζητήματος της χρονικής αφετηρίας της νεοελληνικής γλώσσας, οι ιστορικοί, οι φιλόλογοι και οι γλωσσολόγοι ήταν αυτοί που προσπάθησαν να προσδιορίσουν τη γενεαλογία της και να ανιχνεύσουν τις απαρχές της.

Καθώς κάθε προσπάθεια περιοδολόγησης δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερη, στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής εξετάστηκαν το περιεχόμενο που ιστορικά έχει προσλάβει η έννοια της ιδεολογίας και τα χαρακτηριστικά της, ενώ ειδική αναφορά έγινε στις γλωσσικές και στις γλωσσολογικές ιδεολογίες, καθώς και στα μεταξύ τους όρια. Δεδομένου, μάλιστα, ότι τα πεδία που καταπιάστηκαν με τα προς εξέταση ζητήματα είναι (ή ξεκίνησαν ως) επιστήμες αρχαιογνωστικού προσανατολισμού, κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθεί το ιδεολογικό πλαίσιο ανάδυσης αυτών των επιστημονικών κλάδων κατά τον 19^ο αιώνα. Όπως δείχτηκε, το πλαίσιο αυτό διαμορφώθηκε από τις επιστημονικές θεωρίες της περιόδου (π.χ. βοτανολογία, εξελικτικές θεωρίες), από το κίνημα του ρομαντισμού, από τη διαμόρφωση των εθνών-κρατών και από επικρατούσες έννοιες της εποχής όπως της φυλής, με αποτέλεσμα τον 19^ο αιώνα η νεο-ιδρυόμενη τότε ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία να υποστηρίζει ότι η γλωσσική κατάσταση του ευρωπαϊκού και τμήματος του ασιατικού χώρου υπήρξε αποτέλεσμα των μεταναστευτικών κινήσεων της ινδοευρωπαϊκής φυλής από την αρχική της κοιτίδα και της καθυπόταξης των εντόπιων στοιχείων από αυτή, ενώ η γλωσσική σχέση μεταξύ των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών αποδόθηκε με τη μορφή του γενεαλογικού δέντρου. Το ερευνητικό πλαίσιο εξέτασης του ινδοευρωπαϊκού προβλήματος από την ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία ενεγράφη στη μεθοδολογική σκευή της πειθαρχίας της προϊστορικής αρχαιολογίας, η οποία, στο πλαίσιο εφαρμογής της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης στη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων

του παρελθόντος, αφενός υιοθέτησε τον μεταναστευτισμό ως το κύριο εξηγητικό μοντέλο της πολιτισμικής μεταβολής και αφετέρου προχώρησε στη σύνδεση ομάδας καταλοίπων του υλικού πολιτισμού (π.χ. κεραμικής και οικιστικής ή ταφικής αρχιτεκτονικής) με μια συμπαγή εθνοτική και γλωσσική ομάδα ως φορέα τους. Η πειθαρχία της φιλολογίας, βέβαια, δεν ενδιαφέρθηκε μόνο για τις γραπτές μαρτυρίες της πρωτοϊστορικής περιόδου (βλ. ομηρικά έπη στην ελληνική περίπτωση ή Ριγκβέντα για τον ινδοευρωπαϊκό πληθυσμό που θεωρήθηκε ότι είχε συντρίψει τον πολιτισμό της κοιλάδας του Ινδού), οι οποίες θα έδιναν πληροφορίες για το εγγραφόμενο στο εθνικό αφήγημα προϊστορικό παρελθόν, αλλά και για τα γραπτά τεκμήρια του μεσαιωνικού παρελθόντος, κάποια από τα οποία εξελήφθησαν, στην ελληνική περίπτωση, ως τα πρώτα γραπτά νεοελληνικά κείμενα του ελληνικού έθνους στο πλαίσιο της συνέχειάς του από την προϊστορική εποχή έως τη νεότερη περίοδο. Γενικότερα, η συμβολή του πρώτου κεφαλαίου της διατριβής έγκειται στην αναγνώριση της λειτουργίας της «πολιτισμικής σημείωσης του ιστορικού παρελθόντος» ως ενδιάμεσου πεδίου ανάμεσα στα (γλωσσικά και μη) τεκμήρια του παρελθόντος και στην ιστορική γραφή του παρόντος, διαπίστωση η οποία αίρει την υποτιθέμενη αντικειμενικότητα της ιστορικής ερμηνείας των συμβάντων του παρελθόντος.

Η επιρροή της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης στην παραδοσιακή αρχαιολογική έρευνα έγινε φανερή σε πτυχές της «θεωρίας κουργκάν» της M. Gimbutas, η οποία εξετάστηκε κριτικά στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Ωστόσο, νεότερες προσεγγίσεις, στην προσπάθειά τους να αποδεσμεύσουν την έρευνα από μεταναστευτικές προσεγγίσεις του παρελθόντος, στράφηκαν σε ερμηνείες της πολιτισμικής μεταβολής που έδιναν έμφαση στην επενέργεια ενδογενών παραγόντων. Ειδικότερα, παρουσιάζοντας τις δικές της αδυναμίες και προβλήματα, η θεωρία του αρχαιολόγου C. Renfrew συνέδεσε την εξάπλωση του νεολιθικού πολιτισμού, δηλαδή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, από την περιοχή της Εύφορης Ημισελήνου προς δυσμάς με τη διασπορά των Ινδοευρωπαίων στον ευρωπαϊκό χώρο, ανατρέποντας, έτσι, την εικόνα της εξάπλωσης των ινδοευρωπαϊκών φύλων ως διαδοχικών μεταναστευτικών κινήσεων πολεμοχαρών έφιππων πληθυσμών, που προέβαλε η υπόθεση κουργκάν. Μάλιστα, ερευνητές, μεταχειριζόμενοι δεδομένα κατά κύριο λόγο αρχαιολογικού και γλωσσικού χαρακτήρα, θεωρούν ότι ο χρονικός ορίζοντας εξάπλωσης των Ινδοευρωπαίων πρέπει να τοποθετηθεί ακόμη πρωιμότερα, δηλαδή κατά την περίοδο της Παλαιολιθικής Εποχής. Γενικότερα, οι νεότερες θεωρήσεις περί νεολιθικής ή παλαιολιθικής συνέχειας μπορούμε να πούμε ότι έχουν ως επιδίωξη να

απαγκιστρωθεί η αρχαιολογική έρευνα από τον σκληρό πυρήνα του παραδοσιακού αρχαιολογικού παραδείγματος, του οποίου οι εκφραστές, επηρεαζόμενοι, εν πολλοίς, από τις πολιτικοστρατιωτικές συνθήκες του 20^{ου} αιώνα, μετέφεραν στο προϊστορικό παρελθόν ερμηνευτικά σχήματα μαζικών κινήσεων αμιγώς πολεμικού χαρακτήρα που οδηγούσαν στην καθυπόταξη των εντόπιων πληθυσμών. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η στροφή της έρευνας στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα σε διαδικαστικές ερμηνείες με έμφαση σε ενδογενείς παράγοντες θα ήταν λάθος να οδηγήσει στον εξοβελισμό της μετανάστευσης από το πλαίσιο ερμηνείας των ανθρώπινων κοινωνιών, στις οποίες αυτό το διαχρονικό φαινόμενο εκδηλώνεται με βεβαιότητα, αν όχι ως αιτία των κρίσεων, ως αποτέλεσμα αυτών.

Στο πλαίσιο της υπόθεσης κουργκάν, ο εξινδοευρωπαϊσμός του ελλαδικού χώρου συντελείται κατά την περίοδο «Κουργκάν IV» (3000-2000 π.Χ.), οπότε και σημειώνεται η καταστροφή των αστικών κέντρων στον αιγαιακό χώρο και στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο, ενώ η εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων στον ελλαδικό χώρο, κατά το θεωρητικό κατασκεύασμα του Renfrew, τοποθετείται πρωιμότερα, στον χρονικό ορίζοντα της διάχυσης της νεολιθικής οικονομίας από την Ανατολία στον ελλαδικό χώρο. Ωστόσο, η ανασύνθεση της ευρωπαϊκής προϊστορίας στην οποία προβαίνει η Gimbutas, η αξιοπιστία των χαρακτηριστικών που σε αυτή απέδιδε, καθώς και η εγκυρότητα των δεδομένων που είχε επικαλεστεί για την επίρρωση της θεωρίας της έχουν δεχτεί πλήγμα από τη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα, η οποία δεν δέχεται την απόδοση του χαρακτηριστικού της μητριαρχικής οργάνωσης στις προϊνδοευρωπαϊκές κοινωνίες και έχει εκφράσει τη διαφωνία της στη θέαση των μεταναστευτικών κινήσεων και των βίαιων εισβολών των ομάδων του πολιτισμού κουργκάν στην επικράτεια της Παλαιάς Ευρώπης ως του παράγοντα διασποράς των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στην Ευρώπη και στην Ασία. Ενστάσεις, βέβαια, έχουν εγερθεί και ως προς τον βαθμό εφαρμογής του μοντέλου νεολιθικοποίησης που πρότεινε ο Renfrew στον ελλαδικό χώρο, με αποτέλεσμα να εκφράζονται διαφωνίες ως προς τη σύλληψη της νεολιθικής οικονομίας στον ελλαδικό χώρο ως ενός πακέτου έτοιμων χαρακτηριστικών. Οι θεωρίες, τέλος, που συγκροτούν το Παράδειγμα της Παλαιολιθικής Συνέχειας δίνουν έμφαση σε ευρύτερες γλωσσικές οικογένειες και όχι στις επιμέρους γλώσσες μικρών εθνογλωσσικών ομάδων, με αποτέλεσμα το ζήτημα των απαρχών της ελληνικής γλώσσας να μπορεί να εξεταστεί στο πλαίσιο των παλαιολιθικών απαρχών των Ινδοευρωπαίων. Η μέχρι τώρα σπάνις, βέβαια, των αρχαιολογικών και γλωσσικών δεδομένων από την Παλαιολιθική Εποχή δεν μας

επιτρέπει να έχουμε μια συνεκτική εικόνα για τη γλωσσική κατάσταση που επικρατούσε σε εποχές τόσο ανοίκειες ως προς τη δική μας εμπειρία και να δεχτούμε με βεβαιότητα την υπόθεση των παλαιολιθικών απαρχών της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας.

Στο τρίτο κεφάλαιο της διατριβής, εξετάστηκαν κριτικά θεωρίες που εστίαζαν στην «έλευση των Ελλήνων/ελληνόφωνων» στον ελλαδικό χώρο, η οποία τοποθετήθηκε α) στην Τελική Νεολιθική / Χαλκολιθική Περίοδο, (β) στο τέλος της περιόδου της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, (γ) κατά το τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας και (δ) στο τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Η παρουσία των ελληνόφωνων επήλυδων μεταναστών στον ελλαδικό χώρο θεωρήθηκε ότι μπορεί να αποδειχθεί μέσα από τον εντοπισμό συγκεκριμένων πολιτισμικών χαρακτηριστικών για τα οποία υποτίθεται ότι υπήρξαν υπεύθυνοι (βλ. καταστροφές που εντοπίζονται σε οικισμούς της ΠΕ II και της ΠΕ III εποχής και εμφάνιση νέων τύπων κεραμικής και οικιών, διάδοση τυμβικών κατασκευών μεταξύ των 1700-1600 π.Χ.). Στο πλαίσιο της κριτικής που ασκήθηκε σε αυτές, επισημάνθηκαν (α) ο αναχρονισμός στην τακτική επίκλησης κάποιας διαμορφωμένης ελληνικής ταυτότητας, για την οποία μπορούμε να μιλάμε μόνο για τα ιστορικά χρόνια, στο προϊστορικό Αιγαίο, ενώ γνωρίζουμε, μάλιστα, ότι η ελληνική εθνική συνείδηση, όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα, αποτελεί προϊόν της εθνικής ιδεολογίας του 19^{ου} αιώνα, καθώς και (β) η επιρροή της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης στην ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων (βλ. τον κεντρικό ρόλο των εισβολών νεοφερμένων φύλων στην πολιτισμική μεταβολή και σύνδεση στοιχείων του υλικού πολιτισμού με συμπαγείς εθνογλωσσικές ομάδες). Οι λαοί που κατοικούσαν στον ελλαδικό χώρο πριν από την έλευση των νεοφερμένων φύλων χαρακτηρίστηκαν ως προελληνικοί («Προέλληνες»), για τη γλώσσα/τις γλώσσες των οποίων μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν. Και αυτοί, ωστόσο, οι χαρακτηρισμοί («Προέλληνες», «προελληνικός») έχουν ως σημείο θέασης το παρόν του/της ερευνητή/-τριας, στο πλαίσιο του οποίου αυτός/-ή θέτει ένα σημείο μετά από το οποίο μπορούμε να μιλάμε για ελληνική γλώσσα και, ειδικότερα, για μια πρώιμη μορφή της («πρωτο-ελληνική»). Ασφαλώς, αυτοί οι πληθυσμοί δεν έβλεπαν τη γλωσσική ποικιλία/τις γλωσσικές ποικιλίες που ομιλούσαν σαν γλωσσικές μορφές προγενέστερες άλλης γλώσσας, ενώ τέτοιου είδους («προ-») χαρακτηρισμοί συσκοτίζουν τη συμβολή τους στην (τουλάχιστον λεξιλογική) φυσιογνωμία της πρωτοελληνικής γλώσσας, η οποία παρουσιάζεται, έτσι, σαν ένα έτοιμο πακέτο γλωσσικών χαρακτηριστικών και όχι σαν ένα σταδιακά διαμορφωμένο γλωσσικό σύστημα. Με τη σειρά του, ο όρος «πρωτο-

ελληνική» εντάσσεται σε ένα τελεολογικό γραμμικό σχήμα γλωσσικής μεταβολής, στο οποίο η «πρωτο-ελληνική» θεωρείται προδρομική μορφή της κατοπινής «ώριμης» ως προς τη δομική φυσιολογία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Πορίσματα, τέλος, από προσεγγίσεις του πεδίου της παλαιογενετικής μπορούν να υποστηρίξουν τόσο την υπόθεση της θεωρίας κουργκάν όσο και τη νεότερη υπόθεση της νεολιθικής συνέχειας των σύγχρονων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Ωστόσο, δεν πρέπει να διαφεύγει την προσοχή μας αφενός ότι τα μεθοδολογικά εργαλεία της παλαιογενετικής βρίσκονται ακόμη υπό διαμόρφωση και αφετέρου ότι το γλωσσικό παρελθόν δεν ταυτίζεται απαραίτητα με το γενετικό παρελθόν στο πλαίσιο ανθρώπινων κοινοτήτων, που μετακινούνται ή αναπτύσσουν σχέσεις μεταξύ τους μέσω του εμπορίου ή της διάχυσης των ιδεών.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφιερώθηκε στις απόψεις για το θέμα του εντοπισμού των απαρχών της πρωτοελληνικής γλώσσας, οι οποίες παρουσιάστηκαν μέσα από ένα «γλωσσολογικό συνεχές». Από το υλικό που εξετάσαμε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι απαρχές της ελληνικής γλώσσας στις ιστορίες της ελληνικής γλώσσας και, εν γένει, στα γλωσσολογικά πονήματα (το ένα άκρο του συνεχούς) τοποθετούνται, κατά κύριο λόγο, στην ύστερη 3^η χιλιετία π.Χ. ή στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., άποψη την οποία υποστήριξε, όπως είδαμε, και η παραδοσιακή αρχαιολογική έρευνα του 20^{ού} αιώνα. Στο μέσο του γλωσσολογικού συνεχούς, η προέλευση των «Ελλήνων» και της ελληνικής γλώσσας άλλοτε έχει παλαιολιθικές ρίζες με κριτήρια δεδομένα της ανθρωπολογίας ή της γεωμυθολογίας και άλλοτε τοποθετείται στη διάρκεια της Μεσοελλαδικής περιόδου ή στη μετάβαση από τη Μεσοελλαδική στην Υστεροελλαδική περίοδο με βάση αμφισβητούμενου κύρους ανασυνθέσεις του προϊστορικού παρελθόντος. Στο άλλο άκρο του συνεχούς, ελληνοκεντρικοί κύκλοι διακηρύσσουν τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού έθνους, ιδωμένων ως υπερβατικών οντοτήτων, στα βάθη της προϊστορίας. Μπορούμε να ισχυριστούμε σε αυτό το σημείο ότι το εθνικιστικό υπόβαθρο των εκφραστών των ελληνοκεντρικών απόψεων για υποτιθέμενη παρουσία και εξακτίωση των Ελλήνων στον χρονικό ορίζοντα της Παλαιολιθικής Εποχής δρα ως ανασταλτικός παράγοντας για την υιοθέτηση από τη γλωσσολογική κοινότητα της Ελλάδας κάποιας επιστημονικής υπόθεσης περί παλαιολιθικών απαρχών της ινδοευρωπαϊκής γλωσσικής οικογένειας και, κατά συνέπεια, κάποιας απώτερης παλαιολιθικής αφετηρίας ενός γλωσσικού προγόνου της ελληνικής γλώσσας των ιστορικών χρόνων, με το σκεπτικό ότι μια τέτοια θέση θα συνέδεε αναπόφευκτα τους επιστήμονες-εκφραστές της με τις

αντιεπιστημονικές θέσεις των εθνικιστικών ερμηνευτικών δικτύων που εξετάσαμε στην παρούσα διατριβή. Όπως είδαμε, και οι δύο αυτές ομάδες, δηλαδή οι επιστήμονες που υιοθετούν κάποια υπόθεση παλαιολιθικής συνέχειας και οι εθνικιστικοί κύκλοι, ασκούν κριτική στο ρατσιστικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο εδράστηκε η ινδοευρωπαϊκή θεωρία κατά την επεξεργασία της από την ιστορική γλωσσολογία και την αρχαιολογία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, με την ουσιαστική διαφορά, βέβαια, ότι οι υποστηρικτές του Παραδείγματος της Παλαιολιθικής Συνέχειας μιλάνε για τις παλαιολιθικές καταβολές όλων των σύγχρονων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, ενώ οι εθνικιστικοί κύκλοι στην Ελλάδα αντιμετωπίζουν το προϊστορικό παρελθόν σαν πεδίο αποκλειστικής δράσης των «εκπολιτιστών Ελλήνων». Είναι βέβαιο ότι μια προσπάθεια επιστημονικής έκφρασης θέσεων για τις παλαιολιθικές καταβολές των σύγχρονων ινδοευρωπαϊκών γλωσσών από την πλευρά των γλωσσολόγων θα πρέπει να είναι άρτια τεκμηριωμένη ως προς τα αρχαιολογικά στοιχεία που χρησιμοποιεί, να σεβαστεί, στην περίπτωση της καταγωγής της ελληνικής γλώσσας, την ιστορικότητα των όρων «Έλληνας» και «ελληνικός», να αποφύγει την αναχρονιστική χρήση τους στην προϊστορική εποχή, καθώς και να λάβει υπόψη τον σύνθετο και δυναμικό χαρακτήρα της γλωσσικής μεταβολής.

Μια γενικότερη κριτική αποτίμηση των γλωσσολογικών θεωρήσεων για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας που εξετάσαμε στην παρούσα διατριβή μπορεί να συνοψιστεί στα παρακάτω σημεία:

- Η πλειοψηφία των γλωσσολόγων αποδέχτηκε άκριτα τη θεωρία των Blegen και Haley και τα επιχειρήματά τους για άφιξη των ελληνόφωνων πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.
- Αυτή η παραδοσιακή θεώρηση για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας έχει φυσικοποιηθεί μέσα από το «αναμάσημα» από την πλευρά των γλωσσολόγων των ξεπερασμένων πια επιχειρημάτων της παραδοσιακής αρχαιολογικής έρευνας του 20^{ου} αιώνα και από την επανάληψή τους μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια. Από τη στιγμή που η σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα, έχοντας εκμοντερνίσει τα θεωρητικά και μεθοδολογικά της εργαλεία, ασκεί κριτική στα πορίσματα αρχαιολογικών εργασιών του 20^{ου} αιώνα, τα οποία υιοθέτησε η γλωσσολογική επιστήμη, και τονίζει την ύπαρξη πολιτισμικής συνέχειας στον ελλαδικό χώρο από την Πρώιμη μέχρι την Ύστερη Χαλκοκρατία, η έκφραση από την πλευρά των σύγχρονων

γλωσσολόγων της παραδοσιακής-φυσικοποιημένης θέσης για τις απαρχές της ελληνικής γλώσσας καταλήγει να εντάσσεται στη σφαίρα της γλωσσολογικής ιδεολογίας.

- Εντοπίσαμε μόνο ένα παράδειγμα υιοθέτησης από γλωσσολόγο της θεώρησης της νεολιθικής συνέχειας. Πρόκειται για την περίπτωση του Χριστίδη (2005).
- Δεν εντοπίσαμε κάποια περίπτωση έκφρασης από γλωσσολόγο της θεωρίας της παλαιολιθικής συνέχειας (ίσως λόγω της προσπάθειας από την πλευρά των γλωσσολόγων να διαχωρίσουν τη θέση τους από απόψεις των παραγλωσσολογικών κύκλων, οι οποίοι διακηρύσσουν τις απώτερες προϊστορικές καταβολές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού).

Ως προς το δεύτερο σκέλος της διδακτορικής έρευνας, εξετάστηκαν οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τις απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας, όπως αυτές εκφράστηκαν στο αφήγημα-επιστημολογικό παράδειγμα της διαμορφούμενης από τον 19^ο αιώνα εθνικής ιστοριογραφίας, στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, στις ιστορίες της ελληνικής γλώσσας, καθώς και στις σύγχρονες γλωσσολογικές μελέτες.

Συγκεκριμένα, στο πέμπτο κεφάλαιο, μέσα από την εξέταση των ιστοριογραφημάτων του νέου ελληνισμού, δείχτηκε ότι η γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας που εισήγαγε ο Σ. Ζαμπέλιος, σύμφωνα με τον οποίο οι απαρχές της νεοελληνικής γλώσσας ανάγονται στα χρόνια της ελληνοσλαβικής κοινής, και οι απόψεις του για τη διαμόρφωση της δημοτικής ποίησης και του νεοελληνικού έθνους εντός των ορίων του Βυζαντίου αποτέλεσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκφράστηκαν στη συνέχεια από τη (λογοτεχνική) ιστοριογραφία και τη γλωσσολογία συναφείς θεωρήσεις για τη χρονική οριοθέτηση της περιόδου της νέας ελληνικής και της νεοελληνικής λογοτεχνίας, οι οποίες συγκροτήθηκαν σε αυτό που ονομάσαμε «παραδοσιακή θεώρηση». Σε νεότερες θεωρήσεις για την έναρξη της νεότερης ελληνικής ιστορίας, παρατηρούμε ότι η γλωσσική παράμετρος για τον προσδιορισμό της είναι απύσχα, καθώς τα περισσότερα νεότερα ιστοριογραφήματα προκρίνουν τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν από τον 18^ο αιώνα ή και νωρίτερα στον οθωμανοκρατούμενο ελληνόφωνο χώρο ως άξονες οριοθέτησης των αρχών της περιόδου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν στα αφηγηματικά σχήματα των ιστορικών του νέου ελληνισμού και μελετητών της νεοελληνικής ιστορίας για τον χαρακτηρισμό της νεοελληνικής γλωσσικής φάσης. Ο Ζαμπέλιος αναφέρεται στην ιστορική διαδρομή της «κοινής συνήθειας» από την περίοδο της ελληνιστικής κοινής και έπειτα. Με την ετικέτα (“label”) «κοινή συνήθεια» επιχειρείται να τραβηχτεί από τον Ζαμπέλιο μια αυστηρή διαχωριστική γραμμή μεταξύ της γλώσσας των λαϊκών στρωμάτων, για την οποία μόνο ίχνη είναι δυνατόν να εντοπιστούν στη γραπτή λογοτεχνική παραγωγή του Βυζαντίου, και της αρχαϊστικής γλώσσας των αττικιστών λογίων του βυζαντινού κράτους, η οποία κυριαρχούσε στον γραπτό λόγο. Είναι εμφανής η συμπάθεια, στο πλαίσιο του ρομαντισμού του 19^{ου} αιώνα, του συγγραφέα προς τα λαϊκά στρώματα και τα λογοτεχνικά δημιουργήματά τους και αναμενόμενη, στο ίδιο πολιτισμικό συγκείμενο, η απέχθειά του προς τις ελιτιστικές πρακτικές των λογίων, που αποτελούσαν την ανώτερη τάξη της βυζαντινής κοινωνίας και δεν επέτρεπαν την περαιτέρω καλλιέργεια των δημιουργημάτων της λαϊκής πνευματικότητας. Ο χαρακτηρισμός από τον Παπαρρηγόπουλο, λίγα χρόνια αργότερα, της γλώσσας του *Χρονικού του Μορέως* ως αντανάκλασης του πελοποννησιακού ιδιώματος του 13^{ου} αιώνα («της γλώσσας των Πελοποννησίων») αφενός τονίζει τις τοπικές παραλλαγές της νεοελληνικής γλώσσας, δηλαδή, κατά την παραδοσιακή άποψη, του γλωσσικού οργάνου του διαμορφωμένου τότε νέου ελληνισμού, και αφετέρου δίνει έμφαση στη χωρική συνέχεια του νέου ελληνισμού από εκείνη την περίοδο μέχρι την εποχή του συγγραφέα, κατά την οποία ο εδαφικός πυρήνας του νεότευκτου ελληνικού εθνικού κράτους εντοπίζεται ακριβώς στην περιοχή της Πελοποννήσου. «Ζωντανή» (Βακαλόπουλος) και «λαϊκή» (Σβορώνος) είναι τα επίθετα που χρησιμοποιούνται από την παραδοσιακή ιστορική έρευνα του 20^{ού} αιώνα για τον χαρακτηρισμό της θεωρούμενης ως διαμορφωμένης στα χρόνια του Βυζαντίου νεοελληνικής γλώσσας. Αυτοί οι επιθετικοί προσδιορισμοί ερμηνεύονται ως όροι συνώνυμοι του «εθνική» (ενν. γλώσσα) στο πλαίσιο του σχήματος για την ανάδυση -μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204- του νέου ελληνισμού, κατά το οποίο η διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας λίγους αιώνες νωρίτερα και η χρήση της ως λογοτεχνικού οργάνου λειτουργούν ως προάγγελοί του. Ρητά χαρακτηρίζεται από τον Χατζή ως «εθνική γλώσσα του Νεοελληνισμού» η νεοελληνική γλώσσα, η οποία θεωρείται από τον ίδιο ότι διαμορφώνεται κατά τον 10^ο αιώνα μ.Χ.

Στο έκτο κεφάλαιο της διατριβής, σκιαγραφήθηκε η πορεία κατά την οποία η νεοελληνική γλώσσα ενεγράφη στη λογοτεχνική ιστοριογραφική παράδοση του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα ως η γλωσσική μορφή της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας, η οποία προσελήφθη, σε μια εποχή κατά την οποία οι όροι «δημόδης» ή «δημοτικός» ερμηνεύονταν ως «εθνικός», ως μέσο έκφρασης του νέου ελλητισμού στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους. Ενδιαφέρον, μάλιστα, παρουσιάζει η παρατήρηση ότι οι μαρξιστικές γραμματολογίες του 20^{ου} αιώνα δεν αμφισβητούν την παραδοσιακή θεώρηση για τον σχηματισμό της νεοελληνικής γλώσσας στα χρόνια του Βυζαντίου. Αυτή η «ρομαντική» αναγωγή της αφετηρίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας στη βυζαντινή περίοδο με κριτήριο τη διαμόρφωση τότε της νεοελληνικής γλώσσας εκφράστηκε σε επίπεδο ορολογίας με την ένταξη της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας στο σώμα της «νεοελληνικής/νέας ελληνικής» λογοτεχνίας (Gidel, Καμπάνης, Βουτιερίδης, Δημαράς, Μαστροδημήτρης, Πολίτης, Vitti) ή της «πρωτονεοελληνικής» γραμματείας (Κριαράς). Ωστόσο, η υποτιθέμενη νεοελληνική γλωσσική μορφή της δημόδους λογοτεχνίας αμφισβητήθηκε από τη δεκαετία του 1990 και εξής, οπότε και εκφράζονται απόψεις για μετάθεση του χρόνου διαμόρφωσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τα χρόνια του Βυζαντίου στον 16^ο αιώνα, με αποτέλεσμα να κλονιστεί η ισχύς του κανονικοποιημένου λογοτεχνικού ιστοριογραφικού προτύπου και, έτσι, να παραγκωνιστεί η παραδοσιακή άποψη περί σχηματισμού της νεοελληνικής γλώσσας κατά τη βυζαντινή περίοδο στο πεδίο της λογοτεχνικής ιστοριογραφίας. Βέβαια, πτυχές της παραδοσιακής ανάγνωσης του λογοτεχνικού παρελθόντος, όπως αυτή έχει καθοριστεί από τη λογοτεχνική ιστοριογραφία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, έγινε προσπάθεια να εκμοντερνιστούν από τη σύγχρονη έρευνα. Ειδικότερα, ο Καπλάνης εισάγει τον όρο “early modern” («πρώιμος νεοελληνικός») για τον χαρακτηρισμό της δημόδους ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας από τον 12^ο μέχρι τον πρώιμο 19^ο αιώνα, με το σκεπτικό ότι τα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα των λογοτεχνικών κειμένων της εποχής είναι πρώιμα νεοελληνικά. Ωστόσο, η μεταφορά του όρου “early modern”, ο οποίος χρησιμοποιείται από τη σύγχρονη δυτικοευρωπαϊκή ιστορική έρευνα για τον χαρακτηρισμό της περιόδου 1500-1700, στην περίοδο της βυζαντινής ιστορίας από τον 12^ο αιώνα και εξής για αναφορά σε γλωσσικές μορφές, λογοτεχνικά έργα και ιδεολογίες καταλήγει, εντέλει, να εκφράσει ένα γραμμικό τελεολογικό σχήμα ουσιοκρατικής υφής, κατά το οποίο η νεοελληνική ταυτότητα διέρχεται τους αιώνες λαμβάνοντας τελικά τα πλήρως νεωτερικά χαρακτηριστικά της.

Στο έβδομο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, μελετήθηκαν οι απόψεις για τη γενεαλογία της νέας ελληνικής γλώσσας, όπως αυτές εκφράστηκαν στα πεδία της γλωσσολογίας και των ιστοριών της ελληνικής γλώσσας. Στο υλικό που εξετάστηκε, κανένας μελετητής δεν εγείρει θέμα «ασυνέχειας» στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Η εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας προς τη νεοελληνική γλωσσική μορφή παρουσιάζεται σε αυτό, κατά κύριο λόγο, τελεολογικά, ως σταδιακή και γραμμική πορεία από την ελληνιστική εποχή και εξής. Η οπτική αυτή της σταθερής και σταδιακής εξέλιξης των δομικών χαρακτηριστικών της ελληνικής γλώσσας από την περίοδο της ελληνιστικής κοινής και έπειτα συμβάδισε, όπως μπορούμε να αντιληφθούμε σήμερα, με τη θεωρία της αναγωγής των απαρχών της νεοελληνικής γλώσσας στην ελληνιστική εποχή, καθώς από τη μία πλευρά εντασσόταν στην αφήγηση της ιστορικής πορείας της ελληνικής γλώσσας «προς τα νέα ελληνικά» το σύνολο των σημαντικών φωνητικών και φωνολογικών αλλαγών που μαρτυρημένα επισυνέβησαν στην ελληνική γλώσσα κατά την εποχή της ελληνιστικής κοινής και χαρακτηρίζουν τη δομή της μέχρι σήμερα (βλ. την απώλεια διάκρισης μεταξύ μακρών και βραχέων φωνηέντων, τη μετατροπή του τονισμού των λέξεων από μουσικό σε δυναμικό, τον μονοφθογγισμό διφθόγγων, τη φωνηματοποίηση του /z/ κ.ά.) και από την άλλη μπορούσε να αποδοθεί η κατίσχυση διάφορων γλωσσικών φαινομένων που άρχισαν να εμφανίζονται στην ελληνική γλώσσα κατά την ελληνιστική εποχή αλλά επικράτησαν αργότερα στο μορφολογικό και συντακτικό επίπεδο της γλωσσικής ανάλυσης (βλ. τον περιορισμό του απαρεμφάτου την περίοδο της ελληνιστικής κοινής και τη σταδιακή έκλειψή του, τον κλονισμό της τρίτης κλίσης στη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής, που γίνεται περισσότερο αντιληπτός κατά τη βυζαντινή εποχή, και τον περιορισμό της δοτικής στα κείμενα της ελληνιστικής εποχής και τη σταδιακή απαλοιφή της) στον σταδιακό, συντηρητικό και αργό χαρακτήρα της γλωσσικής μεταβολής.

Μία παρατήρηση που μπορεί να γίνει σε αυτό το σημείο πάνω στον ορολογικό προσδιορισμό της νεοελληνικής φάσης της ελληνικής γλώσσας είναι ο εντοπισμός της πρακτικής της αναχρονιστικής προβολής της γλωσσικής κατάστασης του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα στην πραγμάτευση του γλωσσικού υλικού προηγούμενων περιόδων μέσα από τη χρήση του όρου «δημοτική» ως εναλλακτικού όρου για τη νεοελληνική γλώσσα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ο οποίος αναφέρεται στον «δημοτικισμό της Νέας Διαθήκης», με το σκεπτικό ότι η Καινή Διαθήκη συνιστά το αρχαιότερο γραπτό τεκμήριο που δείχνει τον μετασχηματισμό της αρχαίας γλώσσας στη νέα της μορφή. Ο Thomson, επίσης, αναφέρθηκε στις *Ασίζες* της Κύπρου ως

αποδεικτικό γραπτό τεκμήριο της κατάστασης της πλήρους διαμόρφωσης της νεοελληνικής γλώσσας πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Η αναχρονιστική χρήση του όρου «δημοτική» δεν εντοπίστηκε μόνο στα πεδία της γλωσσολογίας και της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας αλλά και στα πεδία της ιστοριογραφίας του νέου ελληνισμού και της γραμματολογίας. Ειδικότερα, ο Σβορώνος υποστήριξε, όπως είδαμε, ότι η «δημοτική» γλώσσα, από τον 11^ο αιώνα, αρχίζει να χρησιμοποιείται ως λογοτεχνικό όργανο, ενώ ο Κρουμβάχερ θεώρησε ότι το «δημοτικό ιδίωμα» εμφανίζεται ήδη σε αιγυπτιακούς παπύρους του δεύτερου προχριστιανικού αιώνα.

Ο 21^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από μια μεταβολή στην άρθρωση της αφήγησης της γενεαλογίας της νεοελληνικής γλώσσας, με την εμφάνιση γλωσσολογικών μελετών να μετατοπίζουν τα χρονικά όρια της εμφάνισης μιας πρώιμης μορφής της νεοελληνικής γλώσσας από την περίοδο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας στην περίοδο του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα. Η αναθεώρηση του παλαιού σχήματος περιοδολόγησης βασίζεται σε τεκμήρια άλλοτε καθαρά ενδογλωσσικής υφής και άλλοτε σε συνδυασμό τεκμηρίων εξωσυστημικού και ενδοσυστημικού χαρακτήρα. Στην περίπτωση, ωστόσο, της έκφρασης αμιγώς ενδογλωσσικών κριτηρίων για τον καθορισμό των ορίων της πρώιμης νέας ελληνικής γλώσσας στον 16^ο και στον 17^ο αιώνα παρατηρούμε κάποια τρωτά σημεία, όπως είναι η παρουσίαση δέσμης γλωσσικών χαρακτηριστικών ως συντελεσμένων στη διάρκεια της προκρινόμενης περιόδου, πράγμα το οποίο δεν επιβεβαιώνεται για συγκεκριμένα από αυτά από κειμενικές μαρτυρίες, ενώ αυτά τα γλωσσικά δεδομένα, επίσης, παρουσιάζονται τρόπον τινά σαν να έχουν γενικευτεί στο σύνολο του βενετοκρατούμενου και οθωμανοκρατούμενου γεωγραφικού χώρου, πράγμα το οποίο έρχεται σε αντίθεση τόσο με την απουσία επίσημης γλώσσας κατά την υπό πραγμάτευση περίοδο όσο και με την ύπαρξη ποικιλίας τόσο εντός του ίδιου συγγραφέα/κειμένου όσο και ανάμεσα σε διαφορετικούς συγγραφείς/κείμενα της περιόδου (16^{ος}-17^{ος} αιώνας). Κατά τη γνώμη μας, η προσπάθεια κωδικοποίησης και τυποποίησης της δημόδους γλώσσας κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα από κοινού με την εμφάνιση από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα πληθώρας κειμένων -τόσο σε χειρόγραφο όσο και σε έντυπη μορφή- που απευθύνονται στο ευρύτερο μη πεπαιδευμένο ελληνόφωνο κοινό και τα οποία είναι γραμμένα σε μια γλωσσική μορφή που οι ίδιοι οι συγγραφείς τους αναφέρουν ότι είναι «κοινή» μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αξιόπιστα κριτήρια για τον χρονικό προσδιορισμό της πρώιμης νέας ελληνικής γλώσσας τότε.

Γενικότερα, αναφορικά με το δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής, μπορούμε να συνάγουμε τα εξής:

- Η γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας που εισήγαγε ο Σ. Ζαμπέλιος και οι απόψεις του για τη διαμόρφωση της λαϊκής ποίησης εντός των ορίων του Βυζαντίου αποτέλεσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκφράστηκαν στη συνέχεια συναφείς θεωρήσεις (παλαιότερες και νεότερες) για τη χρονική οριοθέτηση της περιόδου της νέας ελληνικής γλώσσας και της νεοελληνικής λογοτεχνίας από ιστορικούς, φιλόλογους και γλωσσολόγους. Στο μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα, η θεώρηση του Ζαμπέλιου είχε φυσικοποιηθεί και είχε καθολικοποιηθεί στα πεδία της ιστοριογραφίας του νέου ελληνισμού, της ελληνικής γλώσσας και της νεοελληνικής λογοτεχνίας.
- Η γλωσσική παράμετρος αποτέλεσε κριτήριο προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας στα έργα των ιστορικών του νέου ελληνισμού και άξονα οριοθέτησης των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας.
- Το γλωσσικό κριτήριο είναι απόν σε νεότερα ιστοριογραφήματα όσον αφορά τις απαρχές της νεοελληνικής ιστορίας και ατονεί (χωρίς να εκλείπει) σε νεότερες απόψεις για τον προσδιορισμό των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας.
- Η οπτική για τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της νέας ελληνικής γλώσσας είναι τελεολογική, Παραγνωρίζεται ο σύνθετος και μη γραμμικός χαρακτήρας της γλωσσικής μεταβολής.

Αντιπαραβάλλοντας το υλικό και τις διαπιστώσεις που προέκυψαν από τη μελέτη των θεωρήσεων για τις απαρχές δύο περιόδων της ελληνικής γλώσσας, δηλαδή της πρωτο-ελληνικής και της νεοελληνικής γλωσσικής φάσης, μπορούμε να πούμε ότι στη μεν πρώτη περίπτωση η εμφάνιση αναθεωρητικών τάσεων στην έρευνα με έμφαση στις ενδογενείς εξελίξεις και στην απόρριψη μαζικών εισβολών ως μοχλού της πολιτισμικής εξέλιξης οδήγησε σε πρωιμότερες χρονολογήσεις την αφετηρία της πρωτοελληνικής (βλ. θεωρία του Renfrew και θεωρία της παλαιολιθικής συνέχειας) εν σχέσει προς το παραδοσιακό αντιληπτικό μοντέλο που εξέφραζε πτυχές της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης, στη δε περίπτωση της νεοελληνικής φάσης της ελληνικής γλώσσας η σύγχρονη έρευνα εκφράζει θέσεις που μετατοπίζουν τη χρονολογική αφετηρία της μεταγενέστερα από ό,τι η παραδοσιακή θεώρηση. Στην

περίπτωση του εντοπισμού της χρονικής αφετηρίας της ελληνικής γλώσσας, η διαμόρφωση της πρωτοελληνικής της φάσης συνδέθηκε με την άφιξη των «ελληνόφωνων/ελληνικών» φύλων, δηλαδή των φορέων της ελληνοφωνίας, στη νότια Βαλκανική Χερσόνησο, σχήμα που παραπέμπει στη ρομαντική σύλληψη του 19^{ου} αιώνα περί σύνδεσης μεταξύ γλώσσας και εθνοτικής ομάδας ως φορέα της. Είναι, όμως, ενδιαφέρον ότι μπορούν να ανιχνευτούν και στην περίπτωση του χρονικού προσδιορισμού της αφετηρίας της νεοελληνικής γλωσσικής φάσης «ρομαντικές» επιρροές, καθώς, στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεώρησης για τις απαρχές της, έκφραση και γλωσσικό όργανο του νέου ελληνισμού αποτελεί η -υποτιθέμενα- διαμορφωμένη στα χρόνια του Βυζαντίου νεοελληνική γλώσσα, η οποία χρησιμοποιείται, από ένα σημείο και έπειτα, και ως λογοτεχνικό όργανο. Επομένως, διαπιστώνουμε ότι ο γλωσσικός παράγοντας κατείχε κεντρικό ρόλο στις θεωρήσεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα πάνω στην ελληνική εθνογενετική διαδικασία ως βασικό γνώρισμα και διαγνωστικό κριτήριο τόσο της προϊστορικής εθνοπολιτισμικής ομάδας των «Ελλήνων» όσο και της νεότερης φάσης του ελληνικού έθνους.

Αν και προβάλλει ως αίτημα η εισαγωγή της διδασκαλίας στοιχείων της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, πρέπει να καταστεί σαφές ότι ενός τέτοιου εγχειρήματος πρέπει να προηγηθεί μια ριζική απομάκρυνση της γλωσσολογικής έρευνας από ιδέες και σχήματα που ανάγονται στον 19^ο αιώνα (για τη γενεαλογία της νεοελληνικής γλώσσας) και στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα (για το ζήτημα των απαρχών της πρωτοελληνικής γλωσσικής φάσης), μέσα από την ενσωμάτωση στη μεθοδολογική σκευή της των εξελίξεων και των πορισμάτων όμορων επιστημονικών κλάδων και από την εγκόλπωση του δυναμικού χαρακτήρα της ιστορικής γραφής και ερμηνείας. Μάλιστα, καθώς κάθε επιστημονική θεώρηση για το παρελθόν φιλτράρεται μέσα από το παρόν του ιστορούντος υποκειμένου, είναι πολύ πιθανό το πέρασμα από την εποχή της ύστερης νεωτερικότητας στην οποία ζούμε στη διάδοχή της περίοδο να πυροδοτήσει μια ανάγνωση του ελληνικού γλωσσικού παρελθόντος εκ θεμελίων διαφορετική από αυτές που καταγράψαμε στην παρούσα διατριβή. Η ιστορία όχι σαν από μηχανής θεός αλλά σαν μια κοινωνική λειτουργία θα δώσει συγκεκριμένο νόημα στα ίχνη του (γλωσσικού) παρελθόντος, πράγμα το οποίο αναμένουμε (τουλάχιστον) να παρακολουθήσουμε με μεγάλο ενδιαφέρον.

Η πρωτοτυπία και η επιστημονική συνεισφορά της έρευνας έγκεινται στα εξής:

- Αν και η περιοδολόγηση/περιοδοποίηση στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας απέχει πολύ από το να είναι γενικά αποδεκτή (αντίθετα, οι αποκλίσεις που παρατηρούνται είναι πάρα πολύ μεγάλες), το ζήτημα αυτό δεν είχε επισημανθεί μέχρι τώρα από την έρευνα και δεν είχε εξεταστεί εις βάθος, σε συνάρτηση μάλιστα με διάφορες ιδεολογικές προκείμενες. Τα όρια της πρωτοελληνικής και της πρώιμης νέας ελληνικής που απασχολούν την παρούσα διατριβή είναι ασφαλώς τα πιο επίμαχα σε αυτό το ελάχιστο μελετημένο θέμα.
- Υιοθετεί μια διεπιστημονική οπτική, χάρη στην οποία διερευνώνται οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία (γλωσσολογία, αρχαιολογία, ιστοριογραφία, ιστορία της λογοτεχνίας) στα ζητήματα περιοδολόγησης της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας, αναδεικνύοντας πώς κυρίαρχα σχήματα μεταφέρονται από τη μία επιστήμη στην άλλη χωρίς κριτική αντιμετώπιση, όπως λ.χ. στην περίπτωση της αναπαραγωγής της παραδοσιακής θεώρησης για τις καταβολές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στις ιστορίες της ελληνικής γλώσσας.
- Αξιοποιώντας την έννοια του «γλωσσολογικού συνεχούς», η έρευνα αναδεικνύει τρόπους αναπλαισίωσης της επιστημονικής γνώσης στην κοινωνία, όπως στην περίπτωση της ανάλυσης των θέσεων των παραγλωσσολογικών κύκλων για τις απαρχές της ελληνικής.
- Στο ζήτημα της γενεαλογίας της νέας ελληνικής γλώσσας, η διατριβή καταδεικνύει τη γραμμική αντίληψη για την πορεία της ελληνικής γλώσσας που διατρέχει τις διάφορες προσεγγίσεις, ενώ επισημαίνει τις αδυναμίες των νεότερων κυρίαρχων προσεγγίσεων περιοδοποίησης που επιθυμούν να βασιστούν αμιγώς σε ενδογλωσσικά κριτήρια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Έ. 1997. «Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο». Στο *Τι είν' η πατρίδα μας: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, επιμ. Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα, 49-71. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αγγελόπουλος, Α. 1999. *Προϊστορικές αποικίες των Ελλήνων*. Τόμ. 2. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις.
- Adrados, F. 2005. *A history of the Greek language: From its origins to the present*. Λέιντεν-Βοστώνη: Brill.
- Agapitos, P. 1992. "Byzantine literature and Greek philologists in the nineteenth century". *Classica et Mediaevalia* 43: 231-260.
- Agapitos, P. 2012. "Late antique or early Byzantine? The shifting beginnings of Byzantine literature". *Rendiconti dell' Istituto Lombardo di Scienze e Lettere* 146: 1-36.
- Agapitos, P. 2015α. "Contesting conceptual boundaries: Byzantine literature and its history". *Interfaces* 1: 62-91.
- Agapitos, P. 2015β. "Karl Krumbacher and the history of Byzantine literature". *Byzantinische Zeitschrift* 108 (1): 1-52.
- Agapitos, P. 2017. "Dangerous literary liaisons: Byzantium and Neohellenism". *Βυζαντινά* 35: 33-126.
- Agapitos, P. 2020. "The insignificance of 1204 and 1453 for the history of Byzantine literature". *Medioevo Greco* 20: 1-58.
- Agapitos, P. 2022. "Greek". In *Literary beginnings in the European Middle Ages*, επιμ. M. Chinka & C. Young, 255-275. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Αθανασιάδης, Χ. 2015. *Τα αποσυρθέντα βιβλία: Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα (1858-2008)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αθήνη, Σ. & Γ. Ξούριας, 2015. *Νεοελληνική γραμματεία (1670-1830)*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Αλεξίου, Σ. 1993. «Η ορολογία των περιόδων της λογοτεχνίας μας». Στο *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης. Τόμ. 1^{ος}: 54-60. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.
- Alinei, M. 2006. "Darwinism, traditional linguistics and the new Palaeolithic Continuity Theory of language evolution". Στο *Evolutionary epistemology, language and culture: A non-adaptationist, systems theoretical approach*, επιμ. N. Gontier, J. P. van Bendegem & D. Aerts, 121-147. Βερολίνο-Χαϊδελβέργη-Νέα Υόρκη: Springer.
- Alinei, M. 2020. *The Slavic ethnogenesis in the framework of the Paleolithic Continuity Theory*. Διαθέσιμο στο: <https://rb.gy/n0qu4>.
- Alinei, M. & F. Benozzo. 2016. *The Paleolithic Continuity Paradigm for the origins of Indo-European languages*. Διαθέσιμο στο: <http://www.continuitas.org/intro.html>.

Anderson, B. 1997. *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.

Ανδρειωμένος, Γ. 2002. «Οι γραμματικές αντιλήψεις των Α. Χριστόπουλου - Γ. Βηλαρά και το λογοτεχνικό τους έργο: Πρώτη απόπειρα συγκριτικής εξέτασης». *Σύγκριση* 13: 258-272.

Ανδρειωμένος, Γ. & Χ. Καραντζή. 2011. «Οι απόψεις των προδρόμων υπέρ μιας κοινής γλώσσας με αφετηρία τη γλώσσα της λογοτεχνίας: Ρήγας Φεραίος - Ιωάννης Βηλαράς - Αθανάσιος Χριστόπουλος». Στο *Το γλωσσικό ζήτημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις*, επιμ. Γ. Μπαμπινιώτης, 153-163. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Andrewes, A. [1983] 1999. *Αρχαία ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Ανδριώτης, Ν. 1974. «Η ελληνική γλώσσα στους μετακλασσικούς χρόνους». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 5: 258-267.

Anthony, D. 2007. *The horse, the wheel and language: How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world*. Πρίνστον-Οξφόρδη: Princeton University Press.

Anttila, R. [1972] 1989. *Historical and comparative linguistics*. Άμστερνταμ-Φιλαδέλφεια: John Benjamins.

Αντωνιάδου, Ε. 2011. *Δαμασκηνού Στουδίτου «Θησαυρός»: Περιστατικά συγγραφής, περιεχόμενο, σπουδαιότητα*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Μεταπτυχιακή εργασία.

Αποστολόπουλος, Δ. Γ. 2005. «“Νέοι Έλληνες”: Ο νεολογισμός και τα συνδηλούμενά του στα 1675». *The Gleaner* 25: 87-99.

Αποστολόπουλος, Δ. Γ. 2006. «Οι “Νέοι Έλληνες” γεννήθηκαν το 1675». *Η Καθημερινή*, 25 Μαρτίου.

Αργυρόπουλος, Β. 2009. *Αρχαιολατρία και γλώσσα*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Arvidsson, S. 2006. *Aryan idols: Indo-European mythology as ideology and science*. Σικάγο-Λονδίνο: The University of Chicago Press.

Αρώνη-Τσίγλη, Κ. 2008. *Ιστορικές σχολές και μέθοδοι: Εισαγωγή στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Αυγερινός, Χ. 2007. «Η εξάπλωση της ελληνικής στη Σκανδιναβία». *Δαυλός* 304.

Auroux, S. 1992. *Histoire des idées linguistiques*. Τόμ. 2^{ος}. Λιέγη: Mardaga.

Auroux, S. 1994. *La révolution technologique de la grammatisation*. Λιέγη: Mardaga.

Aydingün, A. & İ. Aydingün. 2004. “The role of language in the formation of Turkish national identity and Turkishness”. *Nationalism & Ethnic Politics* 10: 415–432.

Aytürk, İ. 2009. “H. F. Kvergić and the sun-language theory”. *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 159 (1): 23-44.

Βαγενάς, Ν. 2003. «Μιχαήλ Μάρουλλος: Ένας ποιητής με νεοελληνική συνείδηση». *Το Βήμα*. 21 Δεκεμβρίου.

- Βαγενάς, Ν. 2005. «Για τις απαρχές της λογοτεχνίας μας». *Το Βήμα*. 21 Αυγούστου.
- Βαγενάς, Ν. 2005. «Η παραμόρφωση του Σβορώνου». *Το Βήμα*. 20 Φεβρουαρίου.
- Βαγενάς, Ν. 2005. «Θεωριοκρατία και θεωριολαγνεία». *Το Βήμα*. 13 Μαρτίου.
- Βαγενάς, Ν. 2005. «Οι περιπέτειες της ελληνικής συνείδησης». *Το Βήμα*. 23 Ιανουαρίου.
- Baggioni, D. 1997. *Langues et nations en Europe*. Παρίσι: Payot.
- Βακαλόπουλος, Α. Ε. [1961] 1974. *Ιστορία του νέου ελληνισμού*. Τόμ. 1^{ος}. Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος, Α. Ε. 1983. *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*. Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος, Α. Ε. [1985] 2005. *Νέα ελληνική ιστορία (1204-1985)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Βακαλόπουλος, Α. Ε. 2008. *Νέος ελληνισμός: Οι ρίζες. Η καταγωγή των Ελλήνων και η διαμόρφωση του έθνους (1204-μέσα του 15^{ου} αι.)*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.
- Βαλαβάνης, Π. 2018. «Οι αρχαίοι Έλληνες και η πανελλήνια συνείδηση στα μεγάλα ιερά». Στο *Έλλην, Ρωμικός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιμ. Ό. Κατσαρδής-Hering κ.ά., 51-62. Αθήνα: Ευρασία.
- Ballester, X. 2015. “The Neolithic Discontinuity Paradigm for the origin of European languages”. *Philology* 1: 151–174
- Βανδώρος, Σ. 2015. *Εισαγωγή στις πολιτικές ιδεολογίες*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Barth, F. 1969. “Introduction”. Στο *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*, επιμ. F. Barth, 9-38. Βοστόνη: Little, Brown.
- Bauman, R. & C. L. Briggs. 2003. *Voices of modernity: Language ideologies and the politics of inequality*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Beaton, R. 1996. *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Beck, H.-G. 1989. *Ιστορία της βυζαντινής δημόσιας λογοτεχνίας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Beekes, R. 2004. *Εισαγωγή στη συγκριτική ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Beekes, R. 2007. “Pre-Greek”. *Glotta* 83: 13–17.
- Beekes, R. 2014. *Pre-Greek: Phonology, morphology, lexicon*. Λέιντεν-Βοστόνη: Brill.
- Bellwood, P. 2001α. “Archaeology and the historical determinants of punctuation in language-family origins”. Στο *Areal diffusion and genetic inheritance problems in comparative linguistics*, επιμ. Α. Y. Aikhenvald & R. M. W. Dixon, 27-43. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Bellwood, P. 2001β. “Early agriculturalist population diasporas? Farming, languages, and genes”. *Annual Review of Anthropology* 30: 181–207.

Bellwood, P. 2005. “Examining the farming/language dispersal hypothesis in the East Asian context”. Στο *The peopling of East Asia: Putting together archaeology, linguistics and genetics*, επιμ. L. Sagart, R. Blench & A. Sanchez-Mazas, 17-30. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: RoutledgeCurzon.

Βελουδής, Γ. 1982. *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*. Αθήνα: Μνήμων.

Βερέμης, Θ. & Κολιόπουλος, Γ. 2006. *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Beaton, R. 1996. *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*. Αθήνα: Νεφέλη.

Bernal, M. 1987. *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization*. Τόμ. 1^{ος}: *The fabrication of ancient Greece 1785-1985*. Νιου Μπράνσγουικ-Νιου Τζέρσεϋ: Rutgers University Press.

Bernal, M. 1991. *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization*. Τόμ. 2^{ος}: *The archaeological and documentary evidence*. Νιου Μπράνσγουικ-Νιου Τζέρσεϋ: Rutgers University Press.

Bernal, M. 2006. *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization*. Τόμ. 3^{ος}: *The linguistic evidence*. Νιου Μπράνσγουικ-Νιου Τζέρσεϋ: Rutgers University Press.

Berger, P. & T. Luckmann. 1966. *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Λονδίνο: Penguin Books.

Berstein, S. & P. Milza. 1997. *Ιστορία της Ευρώπης*. Τόμ. 1^{ος}: *Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη (5^{ος}-18^{ος} αιώνας)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βηλαράς, Γ. 1814. *Η ρομεϊκη γλωσσα*. Κέρκυρα: Στην τηπογραφηα τον Κορφον.

Billig, M. 1995. *Banal nationalism*. Λονδίνο: SAGE Publications.

Blegen, C. W. 1928. “The coming of the Greeks: II. The geographical distribution of prehistoric remains in Greece”. *American Journal of Archaeology* 32: 146-154.

Blommaert, J. 2006. “Language ideology”. Στο *Encyclopaedia of language and linguistics*, επιμ. K. Brown. Τόμ. 6^{ος}: 510-522. Οξφόρδη: Elsevier.

Blommaert, J. & J. Verschueren. 1992. “The role of language in European nationalist ideologies”. *Pragmatics* 2 (3): 355-375.

Βόγλη, Ε. 2015. *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του*; Αθήνα: ΣΕΑΒ.

Βουτιερίδης, Η. [1933] 1966. *Σύντομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1000-1930)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Δημητρίου Ν. Παπαδήμα.

Βρανόπουλος, Ε. Α. 1980. *Ιστορία των αρχαίων χρόνων (α' λυκείου)*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

- Browning, R. [1969] 1983. *Medieval and Modern Greek*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Bull, M. G. 2005. *Thinking Medieval: An introduction to the study of the Middle Ages*. Μπάσινγκστοούκ: Palgrave Macmillan.
- Burke, P. 2004. *Language and communities in early modern Europe*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Burkert, W. 2000. *Αρχαίος ελληνικός πολιτισμός: Η επίδραση της Ανατολής*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Campbell, L. 2015. “Do languages and genes correlate? Some methodological issues”. *Language Dynamics and Change* 5: 202–226.
- Cartledge, P. 2004. *Το μεγαλείο της Σπάρτης: Σπαρτιατικοί στοχασμοί*. Αθήνα: Ενάλιος.
- Caskey, J. L. 1960. “The Early Helladic period in the Argolid”. *Hesperia* 29: 285-303.
- Catapoti, D. 2011. “Further thoughts on the International Spirit: Maritime politics and consuming bodies in the early Cyclades”. Στο *The seascape in Aegean prehistory*, επιμ. G. Vavouranakis. Τόμ. 14^{ος}: 71- 89. Αθήνα: The Danish Institute at Athens.
- Cavalli-Sforza, L. L. 1997α. “Genes, peoples, and languages”. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 94 (15): 7719–7724.
- Cavalli-Sforza, L. L. 1997β. “Genetic and cultural diversity in Europe”. *Journal of Anthropological Research* 53 (4): 383–404.
- Γεωργαλάς, Γ. Κ. 2003. *Ελλήνων ζην*. Θεσσαλονίκη: Ερωδιός.
- Γεωργανάς, Κ. 1989. «Στοιχεία της ελληνικής προϊστορικής παρουσίας στις Βρεταννικές νήσους». *Δαυλός* 91.
- Γεωργανάς, Κ. 1990. «Τα προϊστορικά ταξίδια των Ελλήνων στην Αυστραλία, τον Ειρηνικό Ωκεανό κλπ.». *Δαυλός* 99.
- Chadwick, J. 1976. “Who were the Dorians?”. *La Parola del Passato: Rivista di Studi Antichi* 31: 103-117.
- Chadwick, J. 1997. *Ο μυκηναϊκός κόσμος*. Αθήνα: Gutenberg.
- Chantraine, P. [1945] 1984. *Morphologie historique du grec*. Παρίσι: Klincksieck.
- Chauvin, J. 2000. *The birth of the gods and the origins of agriculture*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

- Childe, G. [1951] 2003. *Man makes himself*. Λονδίνο: Coronet Books.
- Γιαννάκης, Γ. 2003. «Κριτική επισκόπηση της ινδοευρωπαϊκής γλωσσολογίας». *Δωδώνη. Φιλολογία* 32: 81-139.
- Γιαννάκης [2005] 2015. *Οι Ινδοευρωπαίοι: Πρώτο μέρος: Γλώσσα & πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Γιαννόπουλος, Θ. 2014. «Πόθεν και πότε οι Έλληνες;»: *Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Clackson, J. 2001. «Η διαμόρφωση της ελληνικής γλώσσας». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 148-153. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Clemente, F. κ.ά. 2021. “The genomic history of the Aegean palatial civilizations”. *Cell* 184: 2565–2586.
- Coleman, J. E. 2000. “An archaeological scenario for the ‘coming of the Greeks’ ca. 3200 BC”. *Journal of Indo-European Studies* 28: 101–153.
- Corona preciosa* [1527] 1546. Βενετία: Nicolini da Sabbio.
- Cosmopoulos, M. B. 1999. “From artifacts to peoples: Pelasgoi, Indo-Europeans, and arrival of the Greeks”. Στο *Archaeology and language*. Τόμ. 1^{ος}: *Artefacts, languages and texts*, επιμ. R. Blench & M. Spriggs, 249-256. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Costa, G. 2001. “Continuità e identità nella preistoria indeuropea: Verso un nuovo paradigma”. *Quaderni di Semantica* 22 (2): 215-260.
- Costa, G. 2004. “Linguistica e preistoria. I: Evoluzione delle lingue e delle culture”. *Quaderni di Semantica* 25 (2): 255-269.
- Costa, G. 2015. “Gli Indoeuropei nella storia: Ipotesi etno-linguistiche e paleo-cognitive sulle Tavole Enigmatiche”. *Annali Benacensi* 15: 183-192.
- Γούτσος, Δ. & Γ. Φραγκάκη. 2015. *Εισαγωγή στη γλωσσολογία σωμάτων κειμένων*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Cowan, R. 2010. *The Indo-German identification: Reconciling South Asian origins and European destinies (1765–1885)*. Ρότσεστερ-Νέα Υόρκη: Camden House.
- Craib, I. 2009. *Κλασική κοινωνική θεωρία*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Δελβερούδη, Ρ. 2000. «Η γλωσσική ποικιλότητα και η διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής γλώσσας». Στο *Η ελληνική γλώσσα και οι διάλεκτοί της*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης κ.ά., 23-28. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Διαθέσιμο στο: <https://rb.gy/h1wmt>.
- Demoule, J.-P. 2016. “The canonical Indo-European model and its underlying assumptions”. *Faits de langues* 47 (1): 165-176.
- Demoule, J.-P. 2017. “The transitions between Neolithic and Early Bronze Age in Greece, and the Indo-European problem”. Στο *Balkan Dialogues: Negotiating identity between prehistory and the present*, επιμ. E. Gori & M. Ivanova, 52-63. Νέα Υόρκη: Routledge.

- Desborough, V. 1995. *Οι ελληνικοί σκοτεινοί αιώνες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Devoto, G. 1974. *Il linguaggio d' Italia: Storia e strutture linguistiche italiane dalla preistoria ai nostri giorni*. Μιλάνο: Rizzoli.
- Dexter, M. R. 2005. "The roots of Indo-European patriarchy: Indo-European female figures and the principles of energy". Στο *The rule of Mars: Readings on the origins, history and impact of patriarchy*, επιμ. C. Biaggi, 145-156. Μάντσεστερ: Knowledge, Ideas and Trends.
- Δημαράς, Κ. Θ. 1969. «"Ιστορία του Ελληνικού Έθνους": Βιβλιογραφικό σημείωμα». *The Gleaner* 7: 193-202.
- Δημαράς, Κ. Θ. [1970] 1999. *Τα Ευρισκόμενα*. Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς, Κ. Θ. [1949] 2000. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. Αθήνα: Γνώση.
- Δημαράς, Κ. Θ. 2006. *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος: Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Diatsentos, P. 2011. "L' histoire de la langue grecque au carrefour des différentes disciplines: Enjeux identitaires et cristallisation des mythologies linguistiques (1850-1900)". Στο *Πρακτικά του Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010)*, επιμ. Κ. Α. Δημάδης. Τόμ. 3^{ος}: 341-353. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.
- Dickinson, O. 1994. *The Aegean Bronze Age*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Dickinson, O. 2016. "The coming of the Greeks' and all that". Στο *The archaeology of Greece and Rome*, επιμ. J. Bintliff & K. Rutter, 3-21. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.
- Dixon, R. M. W. 2016. *Are some languages better than others?* Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Dragona, Th. 2015. "Golden Dawn through a psychosocial lens". *Historiein* 15: 56-67.
- Drews, R. 1997. *Η έλευση των Ελλήνων*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Drews, R. 2017. *Militarism and the Indo-Europeanizing of Europe*. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Δρουμπούκης, Δ. 1999. *Ελληνικά: Η γλώσσα των πρωτοπλάστων*. Αθήνα: Νέα Θέσις.
- Duhoux, Y. 2001α. «Η ελληνική και οι προελληνικές γλώσσες: Εισαγωγή». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 173-174. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Duhoux, Y. 2001β. «Προελληνικές γλώσσες: Έμμεσες μαρτυρίες». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 175-179. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Duhoux, Y. 2001γ. «Γραμμική Α». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 180-184. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Δωρικός, Σ. & Κ. Χατζηγιαννάκης. 2001. *Η ελληνική ρίζα των Βάσκων*. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις.

Eagleton, T. 2018. *Ιδεολογία: Μια εισαγωγή*. Αθήνα: Πεδίο.

EDG = Beekes, R. 2010. *Etymological dictionary of Greek*, Τόμ. 2. Λέιντεν-Βοστώνη: Brill.

Eideneier, H. 1993. «Αναζητώντας τις αρχές της νεοελληνικής γραμματείας». Στο *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης. Τόμ. 1^{ος}: 42-49. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.

Eideneier, H. 1998. «Η πεζογραφία της βενετοκρατούμενης Κρήτης». *Cretan Studies* 6: 335-344.

Eller, C. 2001. *The myth of matriarchal prehistory: Why an invented past won't give women a future*. Βοστώνη: Beacon Press.

Eller, C. 2005. "The feminist appropriation of matriarchal myth in the 19th and 20th centuries". *History Compass* 3: 1-10.

Eller, C. 2006. "Sons of the Mother: Victorian anthropologists and the myth of matriarchal prehistory". *Gender & History* 18 (2): 285-310.

ΕΛΝΕΓ = Μπαμπινιώτης, Γ. [2019] 2011. *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Ενγκελς, Φ. 1985. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Eriksen, T. H. 1993. *Ethnicity and nationalism: Anthropological perspectives*. Λονδίνο: Pluto Press.

Eskhult, J. 2018. "Vulgar Latin as an emergent concept in the Italian Renaissance (1435-1601): Its ancient and medieval prehistory and its emergence and development in Renaissance linguistic thought". *Journal of Latin Linguistics* 17 (2): 191-230.

Ευθυμίου, Γ. 2013. «Ο Δημήτριος Καταρτζής και οι γλωσσικές του απόψεις στη "Γραμματική της Ρωμαϊκής Γλώσσας"». *Μνημοσύνη* 19: 445-459.

Ευθυμίου, Γ. 2018. *Τα εγχειρίδια γραμματικής της ελληνικής γλώσσας (1550- 1821): Μια διαχρονική θεώρηση μορφής και περιεχομένου*. Ιωάννινα. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

Ζαγκαβιέρου-Βούρβουλη, Β. 1984. *Η προσφορά της ελληνικής γλώσσας στην εξέλιξη των ευρωπαϊκών γλωσσών*. Αθήνα: Επικαιρότητα.

Ζακυθηνός, Δ. 1972. *Βυζαντινή ιστορία (324-1071)*. Αθήνα: Τύποις Αδελφών Μυρτίδη.

Ζαμπέλιος, Σ. 1852. *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος: Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*. Κέρκυρα: Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου.

- Ζαμπέλιος, Σ. 1857. *Βυζαντιναί μελέται: Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από η' άχρι ι' εκατονταετηρίδος μ.Χ.*. Εν Αθήναις: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδέλφειας.
- Ζαμπέλιος, Σ. 1859. *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*. Αθήναι: Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά.
- Ζαμπέλιος Σ. 1864. *Ιταλοελληνικά, ήτοι κριτική πραγματεία περί των εν τοις αρχείοις Νεαπόλεως ανεκδότων περγαμηνών*. Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Λ. Δ. Βιλλαρά.
- Ζώρας, Γ. 1974. «Πνευματικός βίος και παιδεία». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 10: 361-366.
- Fairclough, N. 1989. *Language and power*. Νέα Υόρκη-Λονδίνο: Longman.
- Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis: The critical study of language*. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Longman.
- Ferguson, R. 2013. “Venetian”. Στο *A companion to Venetian history (1400-1797)*, επιμ. Ε. Dursteler, 929-970. Λέιντεν-Βοστώνη: Brill.
- Fernández Calo, M. 2019. “Los peligros de la genética: Investigación científica, periodismo de ciencia y conflicto interdisciplinar a la luz de una reciente polémica sobre arqueología en España y Portugal”. *Argumentos de Razón Técnica* 22: 40-69.
- Filos, P. 2015. “History and histories of ancient Greek”. *Studies in Greek Linguistics* 35: 706-715.
- Finkelberg, M. 1990. “Minoan inscriptions on libation vessels”. *Minos* 25/26: 43–85.
- Finkelberg, M. 1997. “Anatolian languages and Indo-European migrations to Greece”. *The Classical World* 91 (1): 3-20.
- Finkelberg, M. 2001. “The language of Linear A: Greek, Semitic, or Anatolian?”. Στο *Greater Anatolia and the Indo-Hittite language family*, επιμ. R. Drews, 81-105. Ουάσιγκτον: Journal of Indo-European Studies. Monograph Series no. 38.
- Finkelberg, M. 2005. *Greeks and Pre-Greeks: Aegean prehistory and Greek heroic tradition*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Fortson, B. W. IV 2004. *Indo-European language and culture: An introduction*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Frawley, D. 2007. “The hidden racism of linguistics”. *World Affairs: The Journal of International Issues* 11 (3): 142-152.
- Freeden, M. 2003. *Ideology: A very short introduction*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Furnée, E. 1972. *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*. Άμστερνταμ: Mouton.
- Gabbert, W. 2015. “Ethnicity in history”. Στο *Ethnicity as a political resource: Conceptualizations across disciplines, regions, and periods*, επιμ. University of Cologne Forum “Ethnicity as a political resource”, 183-200. Μπίλφελντ: Transcript Verlag.

- Gamble, C. 1988. "Archaeology and language: The puzzle of Indo-European origins-Review". *The South African Archaeological Bulletin* 43 (148): 130-131.
- Gamkrelidze, T. V. & V. V. Ivanov. 1995. *Indo-European and the Indo-Europeans: A reconstruction and historical analysis of a proto-language and a proto-culture*. Βερολίνο-Νέα Υόρκη: Mouton de Gruyter.
- Gazi, E. 2009. "Constructing a science of language: Linguistics and politics in 20th century Greece". Στο *Standard languages and language standards: Greek, past and present*, επιμ. Α. Georgakopoulou & M. Silk, 277-291. Φάρνχαμ: Ashgate.
- Gellner, E. 1992. *Έθνη και εθνικισμός*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Georgiev, V. 1966. "The genesis of the Balkan peoples". *The Slavonic and East European Review* 44 (103): 285-297.
- Geroulanos, S. & J. Phillips. 2018. "Eurasianism versus IndoGermanism: Linguistics and mythology in the 1930s' controversies over European prehistory". *History of Science* 56 (3): 343-378.
- Gidel, A. Ch. 1866. *Études sur la littérature grecque moderne: Imitations en grec de nos romans de chevalerie depuis le XIIe siècle*. Παρίσι: Impr. Impériale.
- Gimbutas, M. 1979. "The three waves of the kurgan people into Old Europe (4500-2500 B.C.)". *Archives Suisses d' Anthropologie Générale* 43 (2): 113-137.
- Gimbutas, M. [1963] 1997. "The Indo-Europeans: Archeological problems". Στο *The kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe*, επιμ. M. R. Dexter & K. Jones-Bley, 12-33. Ουάσιγκτον: Institute for the Study of Man.
- Gimbutas, M. [1970] 1997. "Proto-Indo-European culture: The kurgan culture during the fifth, fourth, and third millennia B.C.". Στο *The kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe*, επιμ. M. R. Dexter & K. Jones-Bley, 75-117. Ουάσιγκτον: Institute for the Study of Man.
- Gimbutas, M. [1974] 1997. "An archaeologist's view of PIE in 1975". Στο *The kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe*, επιμ. M. R. Dexter & K. Jones-Bley, 180-194. Ουάσιγκτον: Institute for the Study of Man.
- Gimbutas, M. [1977] 1997. "The first wave of Eurasian steppe pastoralists into Copper Age Europe". Στο *The kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe*, επιμ. M. R. Dexter & K. Jones-Bley, 195-239. Ουάσιγκτον: Institute for the Study of Man.
- Gimbutas, M. [1986] 1997. "Remarks on the ethnogenesis of the Indo-Europeans in Europe". Στο *The kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe*, επιμ. M. R. Dexter & K. Jones-Bley, 315-333. Ουάσιγκτον: Institute for the Study of Man.
- Gimbutas, M. 1999. *The living Goddesses*. Μπέρκλεϋ-Λονδίνο: University of California Press.
- Godart, L. 1994. *Il disco di Festo: L' enigma di una scrittura*. Τορίνο: Einaudi.
- Goldstone, J. A. 1998. "The problem of the 'early modern' world". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41 (3): 249-284.

- Gordeziani, R. 2015. “Pre-Greek-Caucasian hypothesis at the modern stage of research”. *Phasis* 18: 100-110.
- Görlach, M. 1989. “Fifteenth-century English – Middle English or Early Modern English?”. Στο *Transcultural studies in philology, translation, and lexicology presented to Hans Heirich Meier on the occasion of his sixty-fifth birthday*, επιμ. J. L. Mackenzie & R. Todd, 97–106. Ντόρντρεχτ: Foris.
- Görlach, M. 2004. *Text types and the history of English*. Βερολίνο-Νέα Υόρκη: Mouton de Gruyter.
- Green, W. A. 1992. “Periodization in European and world history”. *Journal of World History* 3 (1): 13-53.
- Green, W. A. 1995. “Periodizing world history”. *History and Theory* 34 (2): 99–111.
- Grever, M. & T. van der Vlies. 2017. “Why national narratives are perpetuated: A literature review on new insights from history textbook research”. *London Review of Education* 15 (2): 286-301.
- Haley, J. B. 1928. “The coming of the Greeks: I. The geographical distribution of pre-Greek place names”. *American Journal of Archaeology* 32: 141-145.
- Hall, E. 1992. “When is a myth not a myth? Bernal’s ‘ancient model’”. *Arethusa* 25 (1): 181–201.
- Hall, J. M. 1995. “The role of language in Greek ethnicities”. *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 41: 83-100.
- Hall, J. M. 1997. *Ethnic identity in Greek antiquity*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Hall, J. M. [2007] 2014. *A history of the archaic Greek world (ca. 1200–479 BCE)*. Τσίτσσεστερ: Blackwell.
- Hamilakis, Y. 2006. “The colonial, the national, and the local: Legacies of the ‘Minoan’ past”. Στο *Archaeology and European Modernity: Producing and consuming the "Minoans"*, επιμ. Y. Hamilakis & N. Momigliano, 145-162. Πάδοβα: Aldo Ausilio/Bottega d' Erasmo.
- Harris, R. & T. J. Taylor. [1989] 1997. *Landmarks in linguistic thought*. Τόμ. 1^{ος}: *The Western tradition from Socrates to Saussure*. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Harlow, R. 1998. “Some languages are just not good enough”. Στο *Language myths*, επιμ. L. Bauer & P. Trudgill, 9-14. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Penguin Books.
- Harpham, G. 2009. “Roots, races, and the return to philology”. *Representations* 106 (1): 34-62.
- Hatzidakis, G. N. 1892. *Einleitung in die neugriechische Grammatik* [Bibliothek Indogermanischer Grammatiken 5]. Λειψία: Breitkopf & Hartel.
- Häusler, A. 2002. *Nomaden, Indogermanen, Invasionen: Zur Entstehung eines Mythos*. Χάλλε-Βίτενμπεργκ: Orientwissenschaftliches Zentrum der Martin-Luther-Universität.

Hesseling, D. C. 1924. *Histoire de la littérature grecque moderne, traduit du Néerlandais par N. Pernot* [Collection de l'Institut Néo-hellénique de l'Université de Paris. Fascicule 1]. Παρίσι: Société d'edition "Les belles lettres".

Hester, D. H. 1968. "Recent developments in Mediterranean 'substrate' studies". *Minos* 9 (2): 219-235.

Hinterberger, M. 2002. «Δημώδης και λόγια λογοτεχνία: Διαχωριστικές γραμμές και συνδυαστικοί κρίκοι». Στο *Pour une "nouvelle" histoire de la littérature byzantine: Problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du Colloque international philologique (Nicosie, 25-28 mai 2000)*, επιμ. P. Odorico & P. A. Agapitos, 153-165. Παρίσι: Dossiers Byzantins 1.

Hinterberger, M. 2006. "How should we define vernacular literature?". Διαθέσιμο στο: <http://www.mml.cam.ac.uk/greek/grammarofmedievalgreek/unlocking/Hinterberger.pdf>.

Hobsbawm, E. [1983] 1992. "Introduction: Inventing traditions". Στο *The invention of tradition*, επιμ. E. Hobsbawm & T. Ranger, 1-14. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Hobsbawm, E. 1994. *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Hobsbawm, E. 1995. *Age of extremes: The short twentieth century (1914-1991)*. Λονδίνο: Abacus.

Hock, H. H. 2003. "Did Indo-European linguistics prepare the ground for Nazism? Lessons from the past for the present and the future". Στο *Language in time and space*, επιμ. B. L. M. Bauer & G.-J. Pinault, 167-187. Βερολίνο-Νέα Υόρκη: Mouton de Gruyter.

Hodder, I. & S. Hutson. 2003. *Reading the past: Current approaches to interpretation in archaeology*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Hoffmann, O. & A. Scherer. 1994. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Τόμ. 1^{ος}: *Ως το τέλος της κλασικής εποχής*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Holton, D. κ.ά. 2019. *The Cambridge grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Τόμ. 1^{ος}: *General introduction and phonology*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Holton, D. & I. Manolessou. 2010. "Medieval and Early Modern Greek". Στο *A companion to the ancient Greek language*, επιμ. E. Bakker, 539-563. Τσίτσεστερ-Μάλντεν: Wiley-Blackwell.

Hooker, J. T. 1976. *Mycenaean Greece*. Λονδίνο-Χένλεϊ-Βοστώνη: Routledge & Kegan Paul.

Hopper, R. J. 1989. *Οι πρώτοι Έλληνες*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Horrocks, G. [1997] 2010. *Greek: A history of the language and its speakers*. Τσίτσεστερ-Μάλντεν: Wiley-Blackwell.

Hutton, C. M. 1999. *Linguistics and the Third Reich: Mother-tongue fascism, race and the science of language*. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.

- Huxley, G. 1998. "Aspects of Modern Greek historiography of Byzantium". Στο *Byzantium and the Modern Greek identity*, επιμ. D. Ricks & P. Magdalino, 15-23. Λονδίνο: Centre for Hellenic Studies, King's College (University of London).
- Θαβώρης, Α. Ι. 1979. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Συνοπτικές πανεπιστημιακές παραδόσεις*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Θεοχάρης, Δ. 1981. *Νεολιθικός πολιτισμός: Σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Iggers, G. G. 1997. *Historiography in the twentieth century: From scientific objectivity to the postmodern challenge*. Μίντλταουν: Wesleyan University Press.
- Ισαακίδου, Β. 2017. «Μελέτη προϊστορικών τύμβων Βρανά Μαραθώνος: Τύμβος Ι. Δειγματοληψία και ραδιοχρονολόγηση ίππου Τάφου 3 (με την συνεργασία της Μ. Κοντάκη)». *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2016: 27-30.
- Jackson, J. & N. Weidman. 2005. "The origins of scientific racism". *The Journal of Blacks in Higher Education* 50: 66-79.
- Jasanoff, J. 1988. "Archaeology and language: The puzzle of Indo-European origins-Review". *Language* 64 (4): 800-802.
- Jeffreys, M. 1975. "The literary emergence of vernacular Greek". *Mosaic: A Journal for the Interdisciplinary Study of Literature* 8 (4): 171-193.
- Jeffreys, M. & V. Doulavera. 1997. *1500 published facsimiles of folios from Greek manuscripts with vernacular literary content (1180-1700)*. Σίδνεϋ: University of Sydney, Department of Modern Greek.
- Jones, S. 2009. "Ethnicity: Theoretical approaches, methodological implications". Στο *Handbook of archaeological theories*, επιμ. R. A. Bentley, H. D. G. Maschner & C. Chippindale, 321-333. Λάνχαμ: Altamira Press.
- Johnson, M. 2016. "Recent trends in archaeological theory: some comments". *Iranian Journal of Archaeological Studies* 6: 1-9.
- Joseph, B. 2001. «Προς τα νέα ελληνικά». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 516-521. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Κακλαμάνης, Σ. 2020. *Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14^{ος}-17^{ος} αι.)*. Τόμ. 3^{ος}: *Ανθολογία (περ. 1580-17^{ος} αι.)*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κακουλίδη-Πάνου, Ε. & Ε. Καραντζόλα. 2000. *Ιωαννίκιος Καρτάνος. Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη [Βενετία 1536]*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Κακουλίδη-Πάνου, Ε., Ε. Καραντζόλα & Κ. Τικτοπούλου. Υπό δημοσίευση. *Δημόδης πεζός λόγος του 16^{ου} αι.*. Αθήνα: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & ΜΙΕΤ.
- Κακριδή-Φερράρι, Μ. 2001. «Πλούσιες και φτωχές γλώσσες». Στο *Δέκα μύθοι για την ελληνική γλώσσα*, επιμ. Γ. Η. Χάρης, 103-110. Αθήνα: Πατάκης.
- Κακριδή-Φερράρι, Μ. 2007. «Μύθοι για τη γλώσσα στην ελληνική εκδοχή τους: Ιδιαιτερότητες, αντοχές, επανερμηνείες». Στο *Μύθοι και ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, 199-223. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Κακριδής-Φερράρι, Μ. 2008. «Ορθογραφικές μεταρρυθμίσεις: Τάσεις και αντιστάσεις». Στο *Αφιερωματικός τόμος στη μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*, επιμ. Μ. Θεοδοροπούλου, 365-383. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Κακριδής-Φερράρι, Μ. 2021. «Η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας». Στο *10 μεταρρυθμίσεις που άλλαξαν την Ελλάδα*, επιμ. Θ. Γεωργακόπουλος, 211-235. Αθήνα: ΔιαΝΕΟσις.

Καλιτζοπούλου-Παπαγεωργίου, Ει. 2011. «Αιολοδωρική θεωρία». Στο *Το γλωσσικό ζήτημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις*, επιμ. Γ. Μπαμπινιώτης, 185-195. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Καλογεράκης, Γ. 2002. *Η άγνωστη αρχαιολογία των Ελλήνων*. Θεσσαλονίκη: Δίον.

Καλογεροπούλου, Α. 1977. *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως τα 146 π.Χ. (α' λυκείου)*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Καματερού-Γλύτση, Γ. 1978. *Αρχαία Ελλάδα: Ιστορία δ' δημοτικού*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Καμπάνης, Α. [1924] 1948. *Ιστορία της νέας ελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Karlanis, T. A. 2009. "Modern Greek' in 'Byzantium'? The notion of 'early modern' in Greek studies". Στο *Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies (Flinders University, June 2007)*, επιμ. E. Close, G. Couvalis, G. Frazis, M. Palaktoglou & M. Tsianikas, 343-356. Αδελαΐδα: Flinders University.

Καπλάνης, Τ. Α. 2015. «Ασυνέχειες και ρήξεις; Οι ασυγχρονίες του ομόχρονου στην κρητική λογοτεχνία (14^{ος}-16^{ος} αι.)». Στο *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Πρακτικά 5^{ου} Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014)*, επιμ. Κ. Α. Δημάδης. Τόμ. 2^{ος}: 743-764. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών.

Καραλή, Λ. 2011. *Νεολιθικός πολιτισμός: Αναζητώντας ανθρώπινα ίχνη μέσα στο νεολιθικό περιβάλλον Ανατολής και Δύσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Καραμανωλάκης, Β. 2006. *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς-Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.

Καραμανωλάκης, Β. 2018. «Πότε και πώς αρχίζουν οι Έλληνες; Οι προϊστορικοί χρόνοι στην εθνική ιστοριογραφία του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα». Στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιμ. Ο. Κατσαρδής-Hering κ.ά., 663-678. Αθήνα: Ευρασία.

Καραμπελιάς, Γ. 2007. *1204: Η διαμόρφωση του νεότερου ελληνισμού*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Καραμπελιάς, Γ. 2010. *Η περίπτωση του περιοδικού «Δαυλός»*. Διαθέσιμο στο: <https://ardin-rixi.gr/archives/6686>.

Καραντζόλα, Ε., Α. Παπαϊωάννου & Σ. Πατεράκης. 2021. «Τα όρια της πολυτυπίας της πρώιμης νέας ελληνικής (16^{ος}-17^{ος} αι.) στην πορεία προτυποποίησής της: Η μαρτυρία έντυπων γραμματικών και πεζών κειμένων». *Γλωσσολογία* 29: 121-143.

Καραντζόλα, Ε. & Σ. Πατεράκης. 2022. «Η (προ)τυποποίηση της πρώιμης νέας ελληνικής στα λεξικά του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα: Ζητήματα λημματογράφησης και μορφολογικής ανάλυσης». Στο *Λεξικογραφία και μορφολογία: Η θέση της μορφολογίας στα λεξικά της νέας ελληνικής*, επιμ. Μ. Κατσογιάννου & Ά. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, 185-231. Αθήνα: Πατάκης.

Καρβούνης, Χ. 2007. «Προέλευση και εγκατάσταση των Ελλήνων στον αιγαιακό χώρο». Στο *Ελλάδα: Το παρελθόν και το παρόν του ελληνισμού*, επιμ. Χ. Γαλερός. Τόμ. 1^{ος}: 191-201. Αθήνα: Πάπυρος.

Καρβούνης, Χ. 2012. «Η κοινωνική διγλωσσία στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας». Στο *Selected Papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics*, επιμ. Ζ. Gavriilidou, Α. Efthymiou, Ε. Thomadaki & Ρ. Kambakis-Vougiouklis, 845-852. Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Καρμυράντζος, Κ. 2007. «Πρωτοελληνικές όλες οι ρίζες της αγγλικής». *Δαυλός* 304.

Κάσσης, Κ. Δ. 1998. *Αληθινή και «εκ των ένδον» ιστορία του ελληνισμού της αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα: Ιχώρ.

Κάσσης, Κ. Δ. 2000. *Προϊστορία της Μεσογείου: Ατλαντίδα, αρχαίοι λαοί και ελληνισμός*. Μάνη-Αθήνα: Ιχώρ.

Κατιčić, R. 1976. *Ancient languages of the Balkans*. Χάγη-Παρίσι: Mouton.

Κατσαρδή-Hering, Ό. 1995. «Εκπαίδευση στη Διασπορά: Προς μια παιδεία ελληνική ή προς “θεραπεία” της πολυγλωσσίας;». *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, 153-177. Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού,

Κατσαρδή-Hering, Ό. 2018. «Ελλην, Γραικός, Ρωμηός: Από το πολυεθνικό στο εθνικό». Στο *Ελλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιμ. Ό. Κατσαρδή-Hering κ.ά., 19-35. Αθήνα: Ευρασία.

Καψωμένος, Ε. Γ. 1993. «Από τη βυζαντινή στη νεοελληνική πολιτισμική φάση: Αξιολογικά πρότυπα στα λαϊκότερα μεταβυζαντινά κείμενα». Στο *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης. Τόμ. 1^{ος}: 61-73. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.

Καψωμένος, Ε. Γ. 1997. *Νεοελληνική ποίηση και πολιτισμική παράδοση*. Αθήνα.

Καψωμένος, Σ. 1985. *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Η ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά ως τα νεότερα χρόνια. Η ελληνική γλώσσα στην Αίγυπτο*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Kedourie, E. 1961. *Nationalism*. Λονδίνο: Hutchinson University Library.

Κεχαγιόγλου, Γ. 2009. *Από τον ύστερο Μεσαίωνα ως τον 18^ο αιώνα: Εισαγωγή στα παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

- Κιοσσέ, Χ. 1999. «Τα μυστικά της λίμνης: Οι αρχαιολογικές ανασκαφές στον λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς». *Το Βήμα*. 1 Αυγούστου.
- Klyosov, A. A. & G. T. Tomezzoli. 2013. “DNA genealogy and linguistics: Ancient Europe”. *Advances in Anthropology* 3 (2): 101-111.
- Κnap, A. B. 2013. *The archaeology of Cyprus: From earliest prehistory to the Bronze Age*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Κnap, A. 2021. *Migration myths and the end of the Bronze Age in the Eastern Mediterranean*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Κnap, C. & E. Kiriatzi. 2016. “Technological mobilities: Perspectives from the Eastern Mediterranean – An Introduction”. Στο *Human mobility and technological transfer in the prehistoric Mediterranean*, επιμ. E. Kiriatzi & C. Knap, 1-17. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Κοδρικάς, Π. 1818. *Μελέτη της κοινής ελληνικής διαλέκτου*. Παρίσι: Εκ της τυπογραφίας I. M. Εβεράρτου.
- Koerner, K. 1989α. “Observations on the sources, transmission, and meaning of 'Indo-European' and related terms in the development of linguistics”. Στο *Practicing linguistic historiography*, επιμ. K. Koerner, 149-177. Άμστερνταμ-Φιλαδέλφεια: John Benjamins Publishing Company.
- Koerner, K. 1989β. “August Schleicher and the tree idea in comparative linguistics”. Στο *Practicing linguistic historiography*, επιμ. K. Koerner, 185-190. Άμστερνταμ-Φιλαδέλφεια: John Benjamins Publishing Company.
- Κολιόπουλος, Ι. Σ. 2014. *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος (1797-1980)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κοραΐς, Α. 1805. *Πρόδρομος Ελληνικής Βιβλιοθήκης: Περιέχων Κλαυδίου Αιλιανού την Ποικίλην Ιστορίαν, Ηρακλείδου του Ποντικού, Νικολάου του Δαμασκηνού τα Σωζόμενα*. Παρίσι: Εκ της Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου.
- Κοραΐς, Α. 1828. *Άτακτα ήγουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν Ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχεδίων σημειώσεων, και τινων άλλων υπομνημάτων, αυτοσχεδίου συναγωγή: Τόμος πρώτος, περιέχων δύο ποιήματα Θεοδώρου του Προδρόμου, με μακράς σημειώσεις και πέντε πίνακας*. Παρίσι: Εκ της τυπογραφίας κ. Εβεράρτου.
- Κορδάτος, Γ. [1962] 1983. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*. Τόμ. 1^{ος}. Αθήνα: Εκδόσεις Επικαιρότητα.
- Κοτσαγεώργης, Φ. 2018. «Αναζητώντας τους Έλληνες μέσα σε οθωμανικές διοικητικές πηγές (15^{ος}-17^{ος} αι.)». Στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιμ. Ο. Κατσιαρδή-Hering κ.ά., 181-196. Αθήνα: Ευρασία.
- Kotsakis, K. 1998. “The past is ours: Images of Greek Macedonia”. Στο *Archaeology under fire: Nationalism, politics, and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, επιμ. L. Meskell, 44-67. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Kotsakis, K. 2001. “Mesolithic to Neolithic in Greece: Continuity, discontinuity or change of course?”, *Documenta Praehistorica* XXVIII: 63-73.

- Kotsakis, K. 2015: “The powerful past: Theoretical trends in Greek archaeology”. Στο *Archaeological theory in Europe: The last three decades*, επιμ. I. Hodder, 65-90. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Kotsonas, A. 2016. “Politics of periodization and the archaeology of Early Greece”. *American Journal of Archaeology* 120 (2): 239–270.
- Koubourlis, I. 2009. “European historiographical influences upon the young Konstantinos Paparrigopoulos”. Στο *The making of Modern Greece: Nationalism, romanticism, and the uses of the past (1797-1896)*, επιμ. R. Beaton & D. Ricks, 53-63. Φάρνχαμ: Ashgate.
- Κουλούρη, Χ. 1988. *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914): Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Κουμαριανού, Αι., Λ. Δρούλια & Ε. Layton. 1986. *Το ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Κουμπουρλής, Γ. 2018. «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό». Στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιμ. Ο. Κατσιαρδή-Hering κ.ά., 615-631. Αθήνα: Ευρασία.
- Κουρμούλης, Γ. χ.χ.. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.
- Κούτουλας, Δ. 1998. *Οι χαμένες γνώσεις των αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: Νέα Θέσις.
- Kretschmer, P. 1896. *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Γκέτινγκεν: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Κριαράς, Ε. 1951. «Η μεσαιωνική ελληνική γραμματεία: Τα όρια, μερικά χαρακτηριστικά. Εναρκτήριο λόγος στο μάθημα της μεσαιωνικής ελληνικής φιλολογίας». *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 5/3 (Ιαν.-Φεβ.): 92–96.
- Κριαράς, Ε. 1953. «Ο λαϊκότερος χαρακτήρας της κρητικής λογοτεχνίας, οι λογοτεχνίες της Αναγέννησης και η βυζαντινή δημοτική παράδοση». *Κρητικά Χρονικά* 7: 298–314.
- Κριαράς, Ε. 1961. «Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τελευταίας περιόδου της μεσαιωνικής ελληνικής γραμματείας». *Νέα Εστία* 70: 1418-1427.
- Κριαράς Ε. 1976. «Η διγλωσσία στα υστεροβυζαντινά γράμματα και η διαμόρφωση των αρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας». *Βυζαντινά* 8: 215-243.
- Κριaras, E. 2009. “A tradition of anomaly: Towards the regularization of the Greek language”. Στο *Standard languages and language standards: Greek, past and present*, επιμ. A. Georgakopoulou & M. Silk, 253-257. Φάρνχαμ: Ashgate.
- Kristinsson, A. 2012. “Indo-European expansion cycles”. *The Journal of Indo-European Studies* 40 (3 & 4): 365-433.
- Κρουμβάχερ, Κ. 1897. *Ιστορία της Βυζαντινής [sic] λογοτεχνίας*. Τόμ. 1^{ος}. Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.

- Κρουμβάχερ, Κ. 1900. *Ιστορία της Βυζαντινής [sic] λογοτεχνίας*. Τόμ. 3^{ος}. Εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Kuhn, T. [1962] 1996. *The structure of scientific revolutions*. Σικάγο-Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- Kuiper, F. B. J. 1991. *Aryans in the Rigveda*. Άμστερνταμ-Ατλάντα: Editions Rodopi B.V.
- Kumar, A. 2007. "Language, myth and pseudo-science". *World Affairs: The Journal of International Issues* 11 (3): 118–141.
- Κωστής, Κ. [2013] 2018. «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»: *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους (18^{ος} -21^{ος} αιώνας)*. Αθήνα: Πόλις.
- Κωτούλας, Ι. 1995. «Πανάρχαια εξάπλωση εκπολιτιστών Ελλήνων στον ευρωπαϊκό Βορρά». *Δαυλός* 163.
- Lackie, J. M. 2007. *A dictionary of cell and molecular biology*. Λονδίνο: Academic Press.
- Λαγός, Χ. 2006. *Ελληνική γραφή: Προέλευση-ιστορία. Αμφισβήτηση της φοινικικής άποψης*. Θεσσαλονίκη: Δίον.
- Λαζάρου, Α. & Δ. Χατζής. 1956. *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος: Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των Μηδικών πολέμων (διά την α' τάξιν των εξατάξιων γυμνασίων)*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- Lallement, M. 2004. *Ιστορία των κοινωνιολογικών ιδεών*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λε Γκοφ, Ζ. 1998. *Ιστορία και μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Legrand, E. 1880-1903. *Bibliothèque grecque vulgaire*. Τόμ. 9. Παρίσι: Maisonneuve et Cie.
- Lehmann, W. [1962] 1992. *Historical linguistics: An introduction*. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Λέφοβιτς, Μ. 1997. *Η Μαύρη Αθηνά: Μύθοι και πραγματικότητα*. Αθήνα: Κάκτος.
- Lewis, G. 1974. *Modern Turkey*. Νέα Υόρκη: Praeger Publishers.
- Λιάκος, Α. 1994. «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος: Η δόμηση του εθνικού χρόνου». Στο *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, επιμ. Τ. Σκλαβενίτης, 171-199. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ.
- Λιάκος, Α. 2001. «Εξ ελληνικής εις την ημών κοινήν γλώσσαν». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 963-971. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Λιάκος, Α. 2005. «Η ανακαίνιση της εθνικής ταυτότητας». *Το Βήμα*. 6 Μαρτίου.
- Λιάκος, Α. 2005. «Καιρός να φτιάξουμε τους Έλληνες;». *Το Βήμα*. 3 Απριλίου.
- Λιάκος, Α. 2005. «Μυθολογίες και αγιογραφίες». *Το Βήμα*. 6 Φεβρουαρίου.

Liakos, A. 2008. "Hellenism and the making of Modern Greece: Time, language, space". Στο *Hellenisms: Culture, identity, and ethnicity from antiquity to modernity*, επιμ. K. Zacharia, 201-236. Ashgate Variorum.

Λιάκος, Α. [2011] 2012. *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία: Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*. Αθήνα: Πόλις.

Λιάκος, Α. [2007] 2012. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις.

Λιάκος, Α. 2016. *Υπόμνημα: Εμείς και τα αρχαία*. Διαθέσιμο στο: <https://chronos.fairead.net/liakos-emeis-arxaia>.

Librado, P. κ.ά. 2021. "The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes". *Nature* 598: 634-640.

Lincoln, B. 1999. *Theorizing myth: Narrative, ideology, and scholarship*. Σικάγο-Λονδίνο: The University of Chicago Press.

Livanios, D. 2006. "The quest for Hellenism: Religion, nationalism and collective identities in Greece (1453-1913)". *The Historical Review/La Revue Historique Institute for Neohellenic Research* 3: 33-70.

ΑΝΕΓ = Μπαμπινιώτης, Γ. [1998] 2006. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Mackridge, P. 1998. "Byzantium and the Greek language question in the nineteenth century". Στο *Byzantium and the Modern Greek identity*, επιμ. D. Ricks & P. Magdalino, 49-61. Λονδίνο: Centre for Hellenic Studies. King's College (University of London).

Mackridge, P. 2009α. "A language in the image of the nation: Modern Greek and some parallel cases". Στο *The making of Modern Greece: Nationalism, romanticism, and the uses of the past (1797-1896)*, επιμ. R. Beaton & D. Ricks, 177-187. Φάρνχαμ: Ashgate.

Mackridge, P. 2009β. "Mothers and daughters, roots and branches: Modern Greek perceptions of the relationship between the ancient and modern languages". Στο *Standard languages and language standards: Greek, past and present*, επιμ. A. Georgakopoulou & M. Silk, 259-276. Φάρνχαμ: Ashgate.

Mackridge, P. 2013. *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα (1766-1976)*. Αθήνα: Πατάκης.

Μαγουλάς, Γ. 1982. «Πρωτοέλληνες: Το πρόβλημα της καταγωγής των Πρωτοελλήνων». *Γλωσσολογία* 1: 173-183.

Μαγουλάς, Γ. 2007. «Η εσωτερική ανασύνθεση ως μέθοδος της γενετικής γλωσσολογίας». Στο *Μελέτες αφιερωμένες στη Δήμητρα Θεοφανοπούλου-Κοντού*, επιμ. Τομέας Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, 153-163. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Μαγουλάς, Γ. & Ευ. Μαγουλά. 2015. *Θέματα συγχρονικής και διαχρονικής γλωσσολογίας*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.

Μαζαράκος, Θ. 2019. *Η τεχνολογία της γραφής στην Ανατολική Μεσόγειο και η ανάπτυξή της στο Αιγαίο*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία.

Μαλλιαρός, Χ., Α. Λαζάρου & Δ. Χατζής. 1974. *Αρχαία ιστορία: Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 146 π.Χ. (α' και δ' γυμνασίου)*. Αθήναι: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Mallory J. P. 1989. *In search of the Indo-Europeans: Language, archaeology and myth*. Λονδίνο: Thames and Hudson.

Mallory, J. P. 2001. «Η ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια: Το ιστορικό ζήτημα». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 135-141. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Maltezos, Ch, 2005. "The Greek version of the fourth crusade: From Niketas Choniates to the history of the Greek nation". Στο *Urbs Capta: The fourth crusade and its consequences*, επιμ. Α. Laiou, 151-159. Παρίσι: Lethielleux.

Mannheim, K. 1936. *Ideology and utopia: An introduction to the sociology of knowledge*. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul.

Μαντζουράνη, Ε. 2000. «Ο θάνατος του Σπυρίδωνος Μαρινάτου». *Η Καθημερινή*. 1 Ιουνίου.

Μαντζουράνη, Ε. 2001. *Η Αρχαιολογία της προϊστορικής Κύπρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Μανωλέσσου Ι. & Δ. Θεοφανοπούλου-Κοντού. 2011. «Γραμματικές της νεότερης Ελληνικής: Από το Νικόλαο Σοφiano (περ. 1550) έως το Δημήτριο Βενιέρη (1799)». Στο *Το γλωσσικό ζήτημα: Σύγχρονες προσεγγίσεις*, επιμ. Γ. Μπαμπινιώτης, 105-121. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Μαριολάκος, Η. 2018. *Εισαγωγή στη γεωμυθολογία: Γεωλογικό και φυσικογεωγραφικό δυναμικό*. Αθήνα: Λιβάνης.

Marinatos, S. 1972. "Prehellenic and Protohellenic discoveries at Marathon". Στο *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory*, 184-190. Αθήνα: Ministry of Culture and Sciences.

Marinatos, S. 1973. "The first Mycenaean in Greece". Στο *Bronze Age migrations in the Aegean*, επιμ. R. A. Crossland & A. Birchall, 107-113. Λονδίνο: Duckworth.

Μαρματσούρης, Ε. & Π. Σαράντος. 1995. «Η κίνηση των ιδεών». *Δαυλός* 166.

Μαρξ, Κ. & Φ. Ένγκελς. 1997. *Η γερμανική ιδεολογία*. Τόμ. 1^{ος}. Αθήνα: Gutenberg.

Μαστραπάς, Α. Ν. 2012. *Ιστορία του αρχαίου κόσμου: Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής έως την εποχή του Ιουστινιανού*. Αθήνα: ΙΤΥΕ ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Μαστροδημήτρης, Π. Δ. [1974] 2005. *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία*. Αθήνα: Δόμος.

Mattozzi, I. 2006. *Εκπαιδύοντες αναγνώστες ιστορίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Μαυροφύδης, Δ. 1866. *Εκλογή μνημείων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσας*. Τόμ. 1^{ος}. Αθήνα: Εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως.

- Μαυροφρύδης, Δ. 1871. *Δοκίμιον ιστορίας της ελληνικής γλώσσης*. Σμύρνη: Τυπ. Αμάλθειας.
- McConvell, P. 2010. “The archaeo-linguistics of migration”. Στο *Migration history in world history: Multidisciplinary approaches*, επιμ. J. Lucassen, L. Lucassen & P. Manning, 155-188. Λέιντεν-Βοστόνη: Brill.
- McInerney, J. 2001. “Ethnos and ethnicity in Early Greece”. Στο *Ancient perceptions of Greek ethnicity*, επιμ. I. Malkin, 51–73. Κέιμπριτζ: Harvard University Press.
- McMahon, R. 2004. “Genes and languages”. *Community Genetics* 7 (1): 2-13.
- Mellaart, J. 1958. “The end of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean”. *American Journal of Archaeology* 62 (1): 9–33.
- Meskel, L. 1995. “Goddesses, Gimbutas, and ‘New Age’ archaeology”. *Antiquity* 69: 74–86.
- Μητροπέτρου, Ε. 2012. *Οι απαρχές της ελληνικής γεωμυθολογίας μέσα από τις κοσμογονίες, τις θεογονίες και τον κύκλο του Ηρακλή*. Πάτρα. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Μητσού, Μ. 2012. «Εθνικά σχήματα στις νεοελληνικές μαρξιστικές γραμματολογίες». Στο *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Αλέξανδρου Αργυρίου (Ρέθυμνο, 20-22 Μαΐου 2011)*, επιμ. Α. Καστρινάκη, Α. Πολίτης & Δ. Τζιόβας, 451-464. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Migliorini, B. [1960] 2001. *Storia della lingua italiana*. Μιλάνο: Tascabili Bompiani.
- Milroy, J. 2012. “Sociolinguistics and ideologies in language history”. Στο *The handbook of historical sociolinguistics*, επιμ. J. M. Hernández-Campoy & J. C. Conde-Silvestre, 571-584. Τσίτσεστερ: Wiley-Blackwell.
- Morpurgo-Davies, A. 1985. “Mycenaean and Greek language”. Στο *Linear B: A 1984 survey*, επιμ. A. Morpurgo-Davies & Y. Duhoux, 75-125. Λουβέν-Λα-Νεβ: Cabay.
- Mossè, C. & A. Schnapp-Gourbeillon. 2012. *Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας (2000-31 π.Χ.)*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Moschonas, S. A. 2004. “Relativism in language ideology: On Greece’s latest language issues”. *Journal of Modern Greek Studies* 22: 173-206.
- Μοσχονάς, Σ. 2005. *Ιδεολογία και γλώσσα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μοσχονάς, Σ. 2008. «Παραστάσεις της γλώσσας στον Τύπο: Ιδεολογία της γλωσσικής μας μεταπολίτευσης». Στο *Ο λόγος της μαζικής επικοινωνίας: Το ελληνικό παράδειγμα*, επιμ. Π. Πολίτης, 537-580. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Μοσχονάς, Σ. 2010. «Αφηγηματικά σχήματα στο έργο του Μανόλη Τριανταφυλλίδη». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 30: 398-410.
- Mouritsen, H. 2009. “Modern nations and ancient models: Italy and Greece compared”. Στο *The making of Modern Greece: Nationalism, romanticism, and the uses of the past (1797-1896)*, επιμ. R. Beaton & D. Ricks, 43-49. Φάρνχαμ: Ashgate.

- Μουτσόπουλος, Ν. Κ. 1998. «Orpidum celetrum: Ο Λιμναίος οικισμός του Δισπηλιού Καστοριάς». *Μακεδονικά* 31(1): 1–30.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1992. «Η ταυτότητα της ελληνικής γλώσσας». Στο *Ελληνική: Μια πάντοτε σύγχρονη γλώσσα*, επιμ. Κ. Μίκου-Καραχάλιου, 29-39. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Μπαμπινιώτης, Γ. [1980] 1998. *Θεωρητική γλωσσολογία: Εισαγωγή στη σύγχρονη γλωσσολογία*. Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002. «ΜΑΪΚΑ ΒΕΝΤΡΙΣ: Ο αρχιτέκτονας που αποκρυπτογράφησε τη Γραμμική γραφή Β». *Το Βήμα*. 23 Ιουνίου.
- Μπαμπινιώτης, Γ. [1980] 2002. *Συνοπτική ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. [1998] 2006. «Η ελληνική γλώσσα». Στο *ΑΝΕΓ*, 15-23.
- Μπέινς, Τζ. 2009. «Οι σκοποί και οι μέθοδοι της Μαύρης Αθηνάς». Στο *Αναθεωρημένη Μαύρη Αθηνά*, επιμ. Μ. Λέφοβιτς & Γκ. Ρότζερς, 27-50. Αθήνα: Ενάλιος.
- Μπελογιάννης [1952] 1976. *Οι πρώτες μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Πορεία.
- Μπονάρ, Α. 1983. *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός: Από την Ιλιάδα στον Παρθενώνα*. Τόμ. 1^{ος}. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπουραζέλης, Κ. 2018. «Έλληνες και βάρβαροι: Κρίση και μετάπλαση της έννοιας της ελληνικότητας στα χρόνια του Αλεξάνδρου και την ελληνιστική εποχή». Στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιμ. Ο. Κατσιαρδή-Hering κ.ά., 63-69. Αθήνα: Ευρασία.
- Mylonas, G. E. 1962. “The Luvian invasions of Greece”. *Hesperia* 31 (3): 284–309.
- Μωυσιάδης, Θ. 2005. *Ετυμολογία: Εισαγωγή στη μεσαιωνική και νεοελληνική ετυμολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Nafplioti, A. 2009. “Mycenae revisited part 2: Exploring the local versus non-local geographical origin of the individual from Grave Circle A. Evidence from strontium isotope ratio (87Sr/86Sr) analysis”. *Annual of the British School at Athens* 104: 279-291.
- Navickaitė, R. 2019. *The prehistoric Goddess of the late twentieth century: Transnational feminist reception, construction and appropriation of Marija Gimbutas*. Βουδαπέστη: Central European University.
- Nichols, J. 1997. “The epicenter of the Indo-European linguistic spread”. Στο *Archaeology and language*. Τόμ. 1^{ος}: *Theoretical and methodological orientations*, επιμ. R. Blench & M. Spriggs, 122-148. Λονδίνο: Routledge.
- Niedzielski, N. & D. Preston. 2000. *Folk linguistics*. Βερολίνο-Νέα Υόρκη: Mouton de Gruyter.

- Ντούμας, Χ. 1997. *Περίγραμμα προϊστορικής αρχαιολογίας*. ΕΚΠΑ. Πανεπιστημιακές Σημειώσεις.
- Ντούμας, Χ. 2013. «Η καταγωγή των Ελλήνων». *The Book's Journal* 38: 48-49.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. 1992. *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Οικονομάκη, Ν. & Γ. Ζ. Τζιφόπουλος. 2015. *Εισαγωγή στην ελληνική επιγραφική από τον 8^ο αιώνα π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Παιδείας, έρευνας και Θρησκευμάτων - Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Οικονόμου, Χ. 1971. *Γραμματική της αρχαίας ελληνικής*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Olender, M. 1992. *The languages of paradise: Race, religion, and philology in the nineteenth century*. Κέμπριτζ-Μασαχουσέτη-Λονδίνο: Harvard University Press.
- Osborne, R. 2000. *Η γένεση της Ελλάδας (1200-479)*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Otte, M. 1997. "The diffusion of modern languages in prehistoric Eurasia". Στο *Archaeology and language*. Τόμ. 1^{ος}: *Theoretical and methodological orientations*, επιμ. R. Blench & M. Spriggs, 74-81. Λονδίνο: Routledge.
- Otte, M. 2017. "Indo-Europeans arrived in Europe with Modern Man". *Philology* 3: 43-56.
- Özkırımlı, U. 2000. *Theories of nationalism: A critical introduction*. Μπάσινγκστον: Palgrave Macmillan.
- Palmer, L. R. 1980. *The Greek language*. Λονδίνο-Βοστώνη: Faber and Faber.
- Παλούκης, Κ. 2008. «Το "ελληνικό έθνος" του Νίκου Σβορώνου: Σχέδιο για τη θεωρία και τη γενεαλογία του». *Ουτοπία* 82: 103-124.
- Παναγιωτόπουλος, Β. 2003. «Η ιστορία του νέου ελλητισμού-Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας: Προλογικό σημείωμα». Στο *Ιστορία του νέου ελλητισμού (1770-2000)*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος. Τόμ. 1^{ος}: 9-14. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παντελίδης, Ν. 2015. «Σχετικά με το ιδιωματικό υπόβαθρο της κοινής νεοελληνικής». Στο *Πρακτικά του 4^{ου} Γλωσσολογικού Συνεδρίου «Τζαρτζάνεια»: Οι γεωγραφικές και κοινωνικές ποικιλίες της νέας ελληνικής γλώσσας και η παρουσία τους στην εκπαίδευση*, επιμ. Γ. Ανδρουλάκης, 41-50. Βόλος: Εργαστήριο Μελέτης, Διδασκαλίας και Διάδοσης της Ελληνικής Γλώσσας.
- Παπαγεωργοπούλου, Χ. 2015. «Αρχαίο DNA και παλαιογενετική έρευνα: Εφαρμογές, προοπτικές και περιορισμοί». Στο *Ειδικά θέματα σκελετικής ανθρωπολογίας ταφονομίας και βιοαρχαιολογίας*, επιμ. Χ. Παπαγεωργοπούλου κ.ά.. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Παπαδία-Λάλα, Α. 2018. «Οι Greci στον ελληνοβενετικό κόσμο (13^{ος}-18^{ος} αι.): Ο λόγος των πολλαπλών εξουσιών». Στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, επιμ. Ο. Κατσαρδή-Hering κ.ά., 165-179. Αθήνα: Ευρασία.

Παπαθεοδώρου, Γ. 2006. *Παρουσίαση γραμματολογιών ΝΕΛ: Μια περιδιάβαση στο χώρο της γραμματολογίας και ιστοριογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας (19^{ος} -20^{ός} αιώνας)*. Διαθέσιμο στο: <https://rb.gy/tgazp>.

Παπαναστασίου, Γ. 2007. «Απ' τα χόματα βγαλμένοι: Ένας αρχαίος σύγχρονος μύθος». Στο *Μύθοι και ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, 89-100. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Παπαναστασίου, Γ. 2008. *Νεοελληνική ορθογραφία: Ιστορία, θεωρία, εφαρμογή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Παπαρρηγόπουλος, Κ. 1871. *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*. Τόμ. 4^{ος}. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη.

Παπαρρηγόπουλος, Κ. [1860–1874] χ.χ. *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*. Τόμ. 5^{ος}. Μέρος πρώτον: *Από της αρχής της Φραγκοκρατίας μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων*. Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης».

Παπαρρηγόπουλος, Κ. [1860] 1886. *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Τόμ. 1^{ος}. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου.

Παππάς, Φ., Α. Κατσιγιάννης & Λ. Διαμαντοπούλου. 2015. *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.

Παπασταματίου, Δ. & Φ. Κοτζαγεώργης. 2015. *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.

Παπασταύρου, Ι. Σ. 1967. *Αρχαία ελληνική ιστορία (διά την α' τάξιν του Λυκείου)*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.

Parkinson, W. A. & P. R. Duffy. 2007. "Fortifications and enclosures in European prehistory: A cross-cultural perspective". *Journal of Archaeological Research* 15: 97-141.

Parpola, A. 2013. "Formation of the Indo-European and Uralic (Finno-Ugric) language families in the light of archaeology". Στο *A linguistic map of prehistoric Northern Europe*, επιμ. R. Grünthal & P. Kallio, 119-184. Ελσίνκι: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 266.

Πατερράκης, Σ. 2018. *Παρετυμολογίες και ιδεολογία: Εξέταση των παρετυμολογικών προτάσεων στο πλαίσιο της κυρίαρχης («καθεστωτικής») ιδεολογίας της νεοελληνικής κοινής*. Αθήνα. Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία.

Perlès, C. 2001. *The early Neolithic in Greece: The first farming communities in Europe*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Πηδώνια, Κ. Δ. 2017. «Παρατηρήσεις στο κείμενο του Ερωτόκριτου». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στην Κομνηνή Δ. Πηδώνια (Τομέας Μ.Ν.Ε.Σ., Τμήμα*

Φιλολογίας, *Α.Π.Θ.*, 28-29 Μαΐου 2015), επιμ. Τ. Α. Καπλάνης, Τ. Μ. Μαρκομιχελάκη & Σ. Σταυρακοπούλου, 35-43. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γράφημα.

Πιζάνιας, Π. [2014] 2015. *Η ιστορία των νέων Ελλήνων: Από το 1400 έως το 1820*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Pluciennik, M. & M. Zvelebil. 2009. "The origins and spread of agriculture". Στο *Handbook of archaeological theories*, επιμ. R. A. Bentley, H. D. G. Maschner & C. Chippindale, 467-486. Λάνχαμ: Altamira Press.

Polychronakou-Sgouritsa, N., Y. Papadatos, A. Balitsari & E. Prevedorou. 2016. "Marathon in the Middle and Late Bronze Age: New evidence from an old excavation: Preliminary results from the excavation of the University of Athens at Plasi". Στο *Studies on the Mycenaean world offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday*, επιμ. J. Driessen, 311-321. Λουβέν: Presses Universitaires de Louvain.

Politis, A. 1998. "From Christian Roman emperors to the glorious Greek ancestors". Στο *Byzantium and the Modern Greek identity*, επιμ. D. Ricks & P. Magdalino, 1-14. Λονδίνο: Centre for Hellenic Studies, King's College (University of London).

Πολίτης, Λ. 1954. «Νεοελληνική Βιβλιογραφία (1950–1951)». *Ελληνικά* 13: 397–491.

Πολίτης, Λ. 1955. «"Μεσαιωνικός" και "νεοελληνικός"». *Νέα Εστία* 58: 1307.

Πολίτης, Λ. 1978. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Πολίτης, Ν. 1906. *Περί του εθνικού έπους των νεωτέρων Ελλήνων λόγος απαγγελθείς εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω την 14 Ιανουαρίου 1907*. Εν Αθήναις: Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.

Pomeroy, S. κ.ά. 2004. *A brief history of ancient Greece: Politics, society, and culture*. Νέα Υόρκη-Οξφόρδη: Oxford University Press.

Portin, P. & A. Wilkins. 2017. "The evolving definition of the term 'gene'". *Genetics* 205: 1353–1364.

Portius, S. 1635. *Λεξικόν λατινικόν, ρωμαϊκόν και ελληνικόν*. Lutetiae Parisiorum.

Πουλιανός, Α. Ν. 2004. *Η προέλευση των Ελλήνων*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Ανθρωπολογικής Εταιρείας αρ. 15.

Πουλιανός, Α. Ν. 1971. *Η καταγωγή των Κρητών: Ανθρωπολογική έρευνα στο νησί της λεβεντιάς*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Ανθρωπολογικής Εταιρείας αρ. 1.

Powell, B. B. 1991. *Homer and the origin of the Greek alphabet*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Προμπονάς, Ι. Κ. [1977] 1990. *Σύντομος εισαγωγή εις την μυκηναϊκήν φιλολογίαν*. Αθήνα.

Prowse, T., Stark, R. & M. Emery. 2018. *Stable isotope analysis and human migration in the ancient Mediterranean and Near East*. Λονδίνο: Routledge.

- Psichari, J. 1886. *Essais de grammaire historique neo-grecque*. Τόμ. 1^{ος}. Παρίσι: Ernest Leroux.
- Psichari, J. 1902. “The literary battle in Greece”. Στο *Three essays by J. N. Psichari and one by H. Pernot translated into English by Chiensis*, 27-48. Καλκούτα: Baptist Mission Press.
- Pulgram, E. 1960. “Linear B, Greek and the Greeks”. *Glotta* 38: 171-181.
- Πυρπύλη, Ε. 2002. «Κ. Θ. Δημαράς: Ιστορία της νεοελληνικής εποχής μας». *Μνήμων* 24: 434-438.
- Reich, D. 2018α. “Ancient DNA suggests steppe migrations spread Indo-European languages”. *Proceedings of the American Philosophical Society* 162 (1): 39-55.
- Reich, D. 2018β. *Who we are and how we got here*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Reis Meira, E. 2010. *Η εξέλιξη του απαρεμφάτου από τις πρώτες γραπτές μαρτυρίες της Ελληνικής έως την κοινή νεοελληνική και τις νεοελληνικές διαλέκτους*. Αθήνα. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Renfrew, C. [1987] 1989. *Archaeology and language: The puzzle of Indo-European origins*. Λονδίνο: Penguin Books.
- Renfrew, C. 1992. “Archaeology, genetics and linguistic diversity”. *Man* 27: 445-478.
- Renfrew, C. 1997. “Setting the scene: Stonehenge in the round”. *Proceedings of the British Academy* 92: 3-14.
- Renfrew, C. 1998. “Comments on Cavalli-Sforza and Otte”. *Journal of Anthropological Research* 54 (3): 417–419.
- Renfrew, C. [1972] 2011. *The emergence of civilization: The Cyclades and the Aegean in the third millennium BC*. Οξφόρδη-Φιλαδέλφεια: Oxbow.
- Renfrew, C. & P. Bahn. [1991] 2012. *Archaeology: Theories, methods, and practice*. Λονδίνο: Thames & Hudson.
- Rindos, D. 1984. *The origins of agriculture: An evolutionary perspective*. Λονδίνο: Academic Press.
- Robinson, A. 2005. *Ο άνθρωπος που αποκρυπτογράφησε τη Γραμμική Β: Η ιστορία του Μάικλ Βέντρις*. Αθήνα: Πατάκης.
- Robinson, A. 2009. *Writing and script: A very short introduction*. Oxford: Oxford university Press.
- Robbeets, M. 2017. “Farming/language dispersal: Food for thought”. Στο *Language dispersal beyond farming*, επιμ. M. Robbeets & A. Savelyev, 1-23. Άμστερνταμ: John Benjamins Publishing Company.
- Ρότζερς, Γκ. 2009. «Η πολυπολιτισμικότητα και τα θεμέλια του δυτικού πολιτισμού». Στο *Αναθεωρημένη Μαύρη Αθηνά*, επιμ. Μ. Λέφοκοβιτς & Γκ. Ρότζερς, 446-462. Αθήνα: Ενάλιος.

- Rowe, B. M. & D. P. Levine. [2006] 2016. *A concise introduction to linguistics*. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Ruipérez, M. S. & J. L. Melena. 1996. *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Σαββίδης, Γ. Π. 1993. «Πότε άραγες αρχίζει η νεότερη ελληνική λογοτεχνία;». Στο *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991)*, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης. Τόμ. 1^{ος}: 37-41. Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών.
- Σάθας, Κ. 1877. *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*. Τόμ. 6^{ος}. Βενετία: Τύποις του Φοίνικος.
- Σακελλαρίου, Μ. 1970. «Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 1: 356-379.
- Sakellariou, M. 1980. *Les proto-grecs*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σακελλαρίου, Μ. 2018. *Ελληνικά έθνη κατά την εποχή του Χαλκού*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Sampanis, K. & E. Karantzola. 2018. “The perception of historical and Indo-European linguistics in the instruction of Greek”. *Studies in Greek Linguistics* 38: 179-190.
- Sampson, A. 2008. “Conclusions”. Στο *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and neolithic networks in the Northern Aegean, Greece*. Τόμ. 1^{ος}: 199-226. Φιλαδέλφεια-Πενσυλβάνια: INSTAP Academic Press.
- Sampson, A. 2018. “The Mesolithic hunter-gatherers in the Southeastern Mediterranean and their contribution in the neolithisation of the Aegean”. *Archaeology and Culture* 1 (1): 11-36.
- Σάμψων, Α. 2007. *Προϊστορική αρχαιολογία της Μεσογείου*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Σβορώνος, Ν. 1976. *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σβορώνος, Ν. 1992. «Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος». *Μνήμων* 14: 11-20.
- Σβορώνος, Ν. [1982] 1995. «Η ιστορία του ελληνισμού από τη ρωμαϊκή μέχρι τη φραγκική κατάκτηση (1204)». Στο *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, επιμ. Ξ. Γιαταγάνας, 95-115. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σβορώνος, Ν. 2004. *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*. Αθήνα: Πόλις.
- Shaffer, J. & D. Lichtenstein. 2005. “South Asian archaeology and the myth of Indo-Aryan invasions”. Στο *The Indo-Aryan controversy: Evidence and inference in Indian history*, επιμ. E. F. Bryant & L. L. Patton, 75-104. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.
- Shanks, M. & C. Tilley. 1988. *Social theory and archaeology*. Αλμπουκέρκη: University of New Mexico Press.
- Shanks, M. & C. Tilley. 1992. *Re-constructing archaeology: Theory and practice*. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.

Shermer, M. [2003] 2004. *Γιατί οι άνθρωποι πιστεύουν σε παράξενα πράγματα; Ψευδοεπιστήμη, προλήψεις και άλλες πλάνες του καιρού μας*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Σιγάλας, Ν. 2001. «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: Ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός». *Ιστορικά* 34: 3-70.

Silverstein, M. 1979. “Language structure and linguistic ideology”. Στο *The elements: A parasession on linguistic units and levels*, επιμ. P. Clyne, W. Hanks & C. Hofbauer, 193-247. Σικάγο: Chicago Linguistic Society.

Σκοπετέα, Έ. 1988. *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο.

Σκοπετέα, Έ. 2001. «Αρχαία, καθομιλουμένη και καθαρεύουσα ελληνική γλώσσα». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 958-962. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

Skutnabb-Kangas, T. 1999. «Γλωσσική φθορά, γλωσσικός θάνατος, γλωσσική δολοφονία: Διαφορετικά γεγονότα ή διαφορετικές ιδεολογίες;». Στο «*Ισχυρές*» και «*ασθενείς*» γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης. Τόμ. 1^{ος}: 74-90. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Smith, A. D. 2000. *Εθνική ταυτότητα*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Snodgrass, A. M. 1971. *The dark age of Greece: An archaeological survey of the 11th to 8th centuries BC*. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.

Sommer, U. 2017. “Archaeology and nationalism”. Στο *Key concepts in public archaeology*, επιμ. G. Moshenska, 166-186. Λονδίνο: UCL Press.

Στάικος, Κ. 2018. *Η πνευματική πορεία του γένους: Με όχημα το χειρόγραφο και το έντυπο βιβλίο (16^{ος} αιώνας – μέσα 17^{ου})*. Τόμ. 2^{ος}. Αθήνα: Άτων.

Στάικος, Κ. 2019. *Τα ελληνικά αρχέτυπα: Ελληνικά συγγράμματα σε ετερόγλωσσα αρχέτυπα*. Αθήνα: Άτων.

Starr, C. G. 1962. *The origins of Greek civilization (1100-650 B.C.)*. Λονδίνο: Jonathan Cape.

Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α. 1991. *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αιώνα: Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την Αυτοκρατορία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Συμεωνίδης, Χ. [1990] 2000. *Ιστορικοσυγκριτική γραμματική των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Συμεωνίδης, Χ., Γ. Ξενής & Α. Φλιάτουρας. 2009. *Λεξικό αρχαίας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Σφοίνη, Α. 2016. «Ιστορία της ελληνικής γλώσσας τον 19^ο αιώνα: Εθνική ιδεολογία, γλωσσικό ζήτημα και γλωσσική επιστήμη». Στο *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19^ο αιώνα*, επιμ. Α. Ταμπάκη & Ου. Πολυκανδριώτη. Τόμ. 2^{ος}: 283-298. Αθήνα: ΕΚΠΑ-ΕΙΕ.

- Σχοινάς, Φ. 2020. «Η ενότητα της ελληνικής γλώσσας κατά τους ποιητές Κ. Καβάφη, Γ. Σεφέρη και Ο. Ελύτη». *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 21: 57-66.
- Tattersall, I. & R. DeSalle. 2011. *Race? Debunking a scientific myth*. Τέξας: Texas A&M University Press.
- Τζέισνοφ, Τζ. & Α. Νουσμπάουμ. 2009. «Παιχνίδια λέξεων: Οι γλωσσολογικές αποδείξεις στη Μαύρη Αθηνά». Στο *Αναθεωρημένη Μαύρη Αθηνά*, επιμ. Μ. Λέφκοβιτς & Γκ. Ρότζερς, 191-219. Αθήνα: Ενάλιος.
- Τζιροπούλου-Ευσταθίου, Ε. 2006. *Έλλην λόγος: Πώς η ελληνική γονιμοποίησε τον παγκόσμιο λόγο*. Αθήνα: Εκδόσεις Γεωργιάδης.
- Thomson, G. [1964] 1989. *Η ελληνική γλώσσα: Αρχαία και νέα*. Αθήνα: Κέδρος.
- Τομπαΐδης, Δ. Ε. 1982. *Επιτομή της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων.
- Tonnet, H. 1995. *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Tonnet, H. [1993] 2003. *Histoire du grec moderne*. Παρίσι: Langues & Mondes - L'Asiatheque.
- Toufexis, N. 2008. "Diglossia and register variation in Medieval Greek". *Byzantine and Modern Greek Studies* 32 (2): 203-217.
- Trapp, E. 1993. "Learned and vernacular literature in Byzantium: Dichotomy or symbiosis?". *Dumbarton Oaks Papers* 47: 115-129.
- Treadgold, W. T. 1997. *A history of the Byzantine state and society*. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Treuil, R., P. Darque, J.-Cl. Poursat & G. Touchais. 1996. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη νεολιθική και την εποχή του Χαλκού*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Τριανταφυλλίδης, Κ. 2016. *Η γενετική καταγωγή των Ελλήνων*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. [1938] 2002. *Νεοελληνική γραμματική: Ιστορική εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Tritsch, F. J. 1972. "Minyans and Luvians". Στο *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory*, 43-45. Αθήνα: Ministry of Culture and Sciences.
- Tsiapera, M. 1990. "Organic metaphor in early 19th-century linguistics". Στο *History and historiography of linguistics*, επιμ. Η.-J. Niederehe & K. Koerner. Τόμ. 2^{ος}: 577-587. Άμστερνταμ-Φιλαδέλφεια: John Benjamins Publishing Company.
- Τσκινάκης, Κ. Γ. 1992. «Η πρώτη περίοδος της επιστημονικής δραστηριότητας του Νίκου Σβορώνου». Στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, επιμ. Σ. Παπαγεωργίου, 35-44. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Τσιμπουκίδης, Δ. Ι. 1996. *Η ξένη ιστορική επιστήμη για την αρχαία Ελλάδα (στο φως των νέων και νεότερων ερευνών)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Τσιπλάκου, Σ. 2021. «Για τις γλωσσικές ιδεολογίες, με αφορμή τη Διεθνή Ημέρα Μητρικής Γλώσσας». Διαθέσιμο στο: <https://www.ouc.ac.cy/index.php/el/news-events-menu-2/nea/374-news-general/1696-imld2021>.
- Tsountas, Ch. 1897. *The Mycenaean Age: A study of monuments and culture of Pre-Homeric Greece*. Λονδίνο: Macmillan and Co.
- Tylor, E. B. 1896. *Anthropology: An introduction to the study of man and civilization*. Νέα Υόρκη: D. Appleton and Company.
- Tziouvas, D. 2001. “Beyond the Acropolis: Rethinking Neohellenism”. *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2): 189-220.
- Tziouvas, D. 2008. “Reconfiguring the past: Antiquity and Greekness”. Στο *A singular antiquity: Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, επιμ. D. Damaskos & D. Plantzos, 287–298. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Uhlenbeck, C. C. 2016. “Where was the Indo-European proto-language spoken?”. *The Journal of Indo-European Studies* 44 (1 & 2): 181-185.
- Φιλιππίδης, Δ. & Γ. Κωνσταντάς. [1791] 1988. *Γεωγραφία νεωτερική*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού. Αθήνα: Ερμής.
- Φλιάτουρας, Α. 2022. *Στοιχεία της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: ΣΕΑΒ.
- Φραγκουδάκη, Α. 1987. *Γλώσσα και ιδεολογία: Κοινωνιολογική προσέγγιση της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Φραγκουδάκη, Α. 2001. *Η γλώσσα και το έθνος (1880-1980): Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Valone, D. 1996. “Language, race, and history: The origin of the Whitney-Müller debate and the transformation of the human sciences”. *Journal of the History of The Behavioral Sciences* 32: 119-134.
- van Gemert, A. 2015. «Η αρχή της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας και ο Απόκοπος του Μπεργαδή». *Κονδυλοφόρος* 14: 27-38.
- Verhasselt, G. 2009. “The pre-Greek linguistic substratum: An overview of current research”. *Les Études Classiques* 77: 211-239.
- Vitaliano, D. B. 1968. “Geomythology: The impact of geologic events on history and legend, with special reference to Atlantis”. *Journal of the Folklore Institute* 5 (1): 5-30.
- Vitaliano, D. B. 1973. *Legends of the Earth: Their geologic origins*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.
- Vitaliano, D. B. 2007. “Geomythology: Geological origins of myths and legends”. Στο *Myth and geology*, επιμ. L. Piccardi & W. B. Masse, 1-7. Λονδίνο: The Geological Society.
- Vitti, M. [1978] 1987. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα, Οδυσσέας.
- Voutsaki, S. 2017. “The hellenization of the prehistoric past: The search for Greek identity in the work of Christos Tsountas. Στο *Ancient monuments and modern identities: A critical history of archaeology in 19th and 20th century Greece*, επιμ. S. Voutsaki & P. Cartledge, 130-147. Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge.

- Waterfield, R. 2018. *A history of ancient Greece*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Weiberg, E. & M. Lindblom. 2014. "The early Helladic II-III transition at Lerna and Tiryns revisited: Chronological difference or synchronous variability?". *Hesperia* 83: 383-407.
- West, M. L. 2007. *Indo-European poetry and myth*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Woodard, R. D. 1997. *Greek writing from Knossos to Homer: A linguistic interpretation of the origin of the Greek alphabet and the continuity of ancient Greek literacy*. Νέα Υόρκη-Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Woodhead, A. G. 2009. *Η μελέτη των ελληνικών επιγραφών*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Woolard, K. A. 1998. "Introduction: Language ideology as a field of inquiry". Στο *Language ideologies: Practice and theory*, επιμ. B. B. Schieffelin, K. A. Woolard & P. V. Kroskrity, 3-47. Νέα Υόρκη-Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Woudhuizen, F. C. 2006. *The ethnicity of the sea peoples*. Ρότερνταμ: Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculteit der Wijsbegeerte.
- Woudhuizen, F. C. 2010. "Towards a chronological framework for significant dialectal tendencies in Indo-European". *The Journal of Indo-European Studies* 38 (1 & 2): 41-131.
- Woudhuizen, F. C. 2013. "Traces of ethnic diversity in Mycenaean Greece". *Dacia N.S.* LVII: 5-21.
- Χαμηλάκης, Γ. 2012. *Το έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χανιώτης, Α. 2018. *Η εποχή των κατακτήσεων: Ο ελληνικός κόσμος από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό (336 π.Χ.-138 μ.Χ.)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χαραλαμπάκης, Χ. 1999. «Βυζαντινά λεξικά και γραμματικές». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιμ. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, 168-169. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Χαραλαμπάκης, Χ. 2003. «Κινδυνεύει πραγματικά η ελληνική γλώσσα; Η έννοια της γλωσσικής παρακμής». Στο *Το μέλλον της ελληνικής γλώσσας*, επιμ. Εύ. Αυλίδου, 165-183. Αθήνα: Αρχέτυπο.
- Χατζής, Δ. 2005α. «Βυζαντινή λογοτεχνία: Έννοια και περιεχόμενο». Στο *Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού*, επιμ. Β. Αποστολίδου, 87-109. Αθήνα: Το Ροδακίό.
- Χατζής, Δ. 2005β. «Παράδοση και ανανέωση στο νέο ελληνισμό». Στο *Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού*, επιμ. Β. Αποστολίδου, 169-183. Αθήνα: Το Ροδακίό.
- Χόλτον, Ντ. 2000. «Η προφορικότητα στην κρητική αφηγηματική ποίηση». Στο *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, 103-121. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χουρμουζιάδης, Γ. & Μ. Σωφρονίδου. 2007. «Δισπηλιό Καστοριάς: Ο προϊστορικός λιμναίος οικισμός». Στο *Μεγάλες στιγμές της ελληνικής αρχαιολογίας*, επιμ. Π. Βαλαβάνης, 272-283. Αθήνα: Καπόν.

- Χριστίδης, Α.-Φ. 1999α. *Γλώσσα, πολιτική, πολιτισμός*. Αθήνα: Πόλις.
- Χριστίδης, Α.-Φ. 1999β. «Προϊστορικοί χρόνοι». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιμ. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, 14-23. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Χριστίδης, Α.-Φ. 2001. «Ιστορίες της Ελληνικής Γλώσσας». Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 3-18. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Χριστίδης, Α.-Φ. 2005. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Χριστόπουλος, Α. 1805. *Γραμματική της Αιολοδορικής, ήτοι της ομιλουμένης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας*. Βιέννη: Παρά Ιωάννα Σχραιμβλ.
- Χρυσοβέργης, Γ. 1839. *Γραμματική της καθ' ημάς ελλην. γλώσσης κατά παράθεσιν προς την αρχαίαν*. Αθήνα: Εκ της τυπογραφίας Αγγέλου Αγγελίδου.
- Xydis, S. 1968. "Mediaeval origins of Modern Greek nationalism". *Balkan Studies* 9: 1-20.
- Ψυχάρης, Γ. [1888] 1905. *Το ταξίδι μου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Ψυχάρης, Γ. 1935. *Μεγάλη ρωμαίικη επιστημονική γραμματική*. Τόμ. 2^{ος}. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Ι. Δ. Κολλάρος και Σία.
- Zack, N. 2018. *Philosophy of race: An introduction*. Ελβετία: Palgrave Macmillan.
- Zvelebil, M. 2001. "The agricultural transition and the origins of neolithic society in Europe". *Documenta Praehistorica* 28: 1-26.
- Zvelebil, M. & K. V. Zvelebil. 1988. "Agricultural transition and Indo-European dispersals". *Antiquity* 62: 574-583.
- Żywiczyński, P. 2018. *Language origins: From mythology to science*. Βερολίνο: Peter Lang Edition.

